

OSMANLI MİRASI

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

OSMANLI MİRAS ARAŞTIRMALARI DERGİSİ • JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

Osmanlı Devleti'nin coğrafyası, 1453'ten itibaren Anadolu, Rumeli ve Şam'ı kapsayan geniş bir alanı kaplamıştır. Bu alan, günümüz Türkiye, Yunanistan, Suriye, Irak ve Kıbrıs'ı içerir. Harita, bu geniş alanı 12 bölgeye ayırarak, her bölgenin başkentini ve önemli şehirlerini göstermektedir. Harita, Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını ve sınırlarını göstermektedir. Harita, Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını ve sınırlarını göstermektedir.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies
(JOLS)

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024

Volume 11, Issue 30, July 2024

e-ISSN: 2148-5704

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), uluslararası hakemli bir dergi olup dörder aylık dönemler hâlinde (Mart-Temmuz-Kasım) yılda üç sayı olarak elektronik ortamda yayımlanır. Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuki sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'ne aittir. Yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.

The Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), is an international electronic journal published online three times a year in March, July and November. Authors bear the academic, linguistic and legal responsibility of their works published in JOLS. JOLS is the sole copyright owner of works published in the journal. No work published in the JOLS can be partially or totally published or reproduced without the written consent of publisher. Editorial Board decides to publish or reject submitted articles.

İndeksler / Indexes

Academia, ASI (Advanced Science Index), CiteFactor, DOAJ (Directory of Open Access Journal), EBSCO (Central & Eastern European Academic Source), ErihPlus, Google Scholar, Ideal Online, Index Copernicus, Index Islamicus, Infobase Index, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi), OAJI (Open Academic Journals Index), Research Bible, Research Gate, Scopus (Elsevier Bibliographic Databases), SOBIAD (Sosyal Bilimler Atif Dizini), TEI (Türk Eğitim İndeksi), ULAKBİM TR Dizin, WorldCat

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)

e-ISSN: 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

Prof. Dr. İsmail AVCI

Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Çağış Yerleşkesi, 10145, BALIKESİR

e-mail: mailavci@hotmail.com

Tarih / History

Prof. Dr. Abidin TEMİZER

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

İstiklal Yerleşkesi, 15030, BURDUR

e-mail: abidintemizer@hotmail.com

Sahibi / Owner

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Editörler / Editors

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

İsmail AVCI (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Dil Editörleri / Language Editors

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Tuzla Ü.-Bosna-Hersek)

Ersoy TOPUZKANAMIŞ (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Aleksandar KADIJEVIĆ (Prof. Dr., Belgrad Ü.-Sırbistan)

Eman Abd el-Rahman HAYAJNEH (Doç. Dr., Ürdün Ü.-Ürdün)

Grażyna ZAJĄC (Prof. Dr., Jagiellonian Ü.-Polonya)

İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Montenegro Ü.-Karadağ)

Nalan TURNA (Prof. Dr.-Yıldız Teknik Ü.-Türkiye)

Ozan YILMAZ (Prof. Dr., Sakarya Ü.-Türkiye)

Ömür CEYLAN (Prof. Dr., İstanbul Kültür Ü.-Türkiye)

Slobodan ILIĆ (Prof. Dr., Yakın Doğu Ü.-KKTC)

Zafer GÖLEN (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Dış Temsilciler / Country Representatives

Anastasia ZHERDIEVA (Dr., Kırım)

Anisoara POPA (Prof. Dr., Romanya)

Dimitar V. ATANASSOV (Dr. Öğr. Üyesi, Bulgaristan)

Edith Gülçin AMBROS (Doç. Dr., Avusturya)

Ekrem ČAUŠEVIĆ (Prof. Dr., Hırvatistan)

Ema MILJKOVIĆ (Prof. Dr., Sırbistan)

Emzar MAKARADZE (Prof. Dr., Gürcistan)

Fadıl HOCA (Prof. Dr., Makedonya)

Galina MIŠKINIENĖ (Doç. Dr., Litvanya)

İrfan MORINA (Prof. Dr., Kosova)

Kujtim NURO (Prof. Dr., Kanada)

Kübra KULİYEVA (Doç. Dr.-Azerbaycan)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Karadağ)

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Bosna-Hersek)

Öztürk EMİROĞLU (Prof. Dr., Polonya)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

- Ahmet YİĞİT (Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Ü.-Türkiye)
Ali Fuat ÖRENÇ (Prof. Dr., İstanbul Ü.-Türkiye)
Alper BAŞER (Doç. Dr., Afyon Kocatepe Ü.-Türkiye)
Ayşegül ALTINOVA ŞAHİN (Dr., Gazi Ü.-Türkiye)
Bekir GÖKPINAR (Doç. Dr., Bandırma Onyedli Eylül Ü.-Türkiye)
Bilal ELBİR (Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Ü.-Türkiye)
Bülent ÇELİK (Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Ü.-Türkiye)
Erol AKCAN (Doç. Dr., Trakya Ü.-Türkiye)
Ersoy TOPUZKANAMIŞ (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)
Fatih BAKIRCI (Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü.-Türkiye)
Fatma ÇAPAN (Doç. Dr., Gaziantep Ü.-Türkiye)
Fatma SÖNMEZ (Doç. Dr., Balıkesir. Ü.-Türkiye)
Güler DOĞAN AVERBEK (Doç. Dr., Marmara Ü.-Türkiye)
Halil İbrahim ŞAHİN (Prof. Dr., Balıkesir. Ü.-Türkiye)
Hasan EKİCİ (Doç. Dr., Aksaray Ü.-Türkiye)
İlyas KEMALOĞLU (Prof. Dr., Marmara Ü.-Türkiye)
Kaan ÜÇSU (Dr., İstanbul Ü.-Türkiye)
Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Montenegro Ü.-Karadağ)
Mehmet Akif GÖZİTOK (Doç. Dr., Erzurum Teknik Ü.-Türkiye)
Mehmet Fatih SANSAR (Doç. Dr., Ege Ü.-Türkiye)
Melike KARABACAK YILMAZ (Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Ü.-Türkiye)
Metin MENEKŞE (Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Ü.-Türkiye)
Murat TUĞLUCA (Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Ü.-Türkiye)
Mustafa Sefa ÇAKIR (Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Ü.-Türkiye)
Nadia BENSAAËD REDJEL (Prof. Dr., Badji Mokhtar Annaba U.-Algeria)
Nalan TURNA (Prof. Dr., Yıldız Teknik Ü.-Türkiye)
Ömer TURAN (Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Ü.-Türkiye)
Perihan ÖLKER (Doç. Dr., Selçuk Ü.-Türkiye)
Sagıp ATLI (Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Ü.-Türkiye)
Salim ÇONOĞLU (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)
Serhan ALKAN İSPİRLİ (Prof. Dr., Atatürk Ü.-Türkiye)
Tahir BİLİRLİ (Doç. Dr., Karabük Ü.-Türkiye)
Talip AYAR (Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Ü.-Türkiye)
Zafer GÖLEN (Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucular,

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada ortaya konulan kültürel birikimi değerlendirmek amacıyla kurulmuş uluslararası nitelikte hakemli bir e-dergidir. Dergide dil, edebiyat ve tarih başta olmak üzere "Osmanlı mirası" içerisinde değerlendirilebilecek alanlara ait konuların tartışıldığı, Osmanlı dönemi ve sonrası kültür hayatına dair tespit ve tahlillerin yapıldığı ve bunların akademik disiplin çerçevesinde ortaya konulduğu özgün yazıların yayımlanması amaçlanmıştır.

OMAD, dörder aylık dönemler hâlinde yılda üç sayı (Mart, Temmuz, Kasım) olarak elektronik ortamda yayımlanmaktadır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

OMAD'ın otuzuncu sayısında 13 makaleye yer verilmiştir. Bu sayıyı yazılarıyla onurlandıran Şermin Kalafat, Demet Kardeş, Mehmet Sait Çalka, Yunus Dolu, Mehmet Şahin, Ercümen Bayram, Yasin Yavuz, Yunus Kaplan, Mouhieddine Kherouatou, Badia Belabed, Ali Seslikaya, Burak Kocaoğlu, Ergün Hasanoğlu, Ümmügülsüm Filiz Bayram, Biray Çakmak, Sadık Sarısamam ve Onur Çapar'a; makalelerin İngilizce editörlüğünü yapan Nihada Delibegović Džanić'e ve Türkçe editörlüğünü yapan Ersoy Topuzkanamış'a şükranlarımızı sunuyoruz. Makaleleri büyük emeklerle değerlendiren hakemlerimize de göstermiş oldukları özveri nedeniyle teşekkürü bir borç biliriz.

Dr. Abidin Temizer & Dr. İsmail Avcı
Editörler

FROM EDITORS

Dear readers,

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS) is an internationally refereed academic e-journal, aiming to assess the cultural legacy in the areas once part of the Ottoman domain. JOLS aims to publish original research articles covering language, literature and history subjects within the scope of the "Ottoman legacy". Furthermore, JOLS will publish research on the Ottoman and post-Ottoman cultural and political World.

The *Journal of Ottoman Legacy Studies* is an internationally refereed journal and published electronically three times a year (March-July-November). The publication languages of *Journal of Ottoman Legacy Studies* are Turkish and English.

In this thirtieth issue you will find 13 articles covering different periods of the history of the Ottoman Empire. Many thanks to the Şermin Kalafat, Demet Kardeş, Mehmet Sait Çalka, Yunus Dolu, Mehmet Şahin, Ercümen Bayram, Yasin Yavuz, Yunus Kaplan, Mouhieddine Kherouatou, Badia Belabed, Ali Seslikaya, Burak Kocaoğlu, Ergün Hasanoğlu, Ümmügülsüm Filiz Bayram, Biray Çakmak, Sadık Sarısamam and Onur Çapar for their contributions for this issue. We appreciate the help of English language editor Nihada Delibegović Džanić and Turkish language editor Ersoy Topuzkanamış. And special thanks to the referees of the articles for their help and efforts.

Abidin Temizer, Ph.D. & İsmail Avcı, Ph.D.
Editors

İçindekiler / Contents

Şermin KALAFAT

Triggering A Renaissance in Historical Textual Studies in Turcology: Text Encoding Initiative (TEI) and the Initial Standardised Ottoman Mathematics Text
Türkoloji'deki Tarihi Metin Çalışmalarında Bir Rönesansı Tetiklemek: Metin Kodlama Girişimi (TEI) ve İlk Standartlaştırılmış Osmanlı Matematik Metni
ss./pp. 261-283

Demet KARDAŞ

Hırvat Yazar Ivan Mažuranić'in "İsmail Çengic Ağa'nın Ölümü" Eseri ile Balkanlar'da Türklerle İlgili Algı Arasındaki Bağlantılar
A Connection Between the Work "The Death Of Smail-Aga Çengic" By The Croatian Writer Ivan Mažuranić and The Perceptions Of Turks in the Balkans
ss./pp. 285-298

Mehmet Sait ÇALKA, Yunus DOLU

XVIII. Yüzyıl Şairi Fâik ve Sarıhatip-zâde Ailesine Mensubiyeti Üzerine
Poet Of The 18th Century Fâik And About Membership To The Sarıhatip-Zâde Family
ss./pp. 299-316

Mehmet ŞAHİN, Encümen BAYRAM

Bahr-i Tarihten Bir Katre: Teşrifatçı Mehmed Salim'in Manzumesi
A Drop from the Sea of History: The Poem of Teşrifatçı Mehmed Salim
ss./pp. 317-330

Yasin YAVUZ

Tenkîd Dergisindeki Edebiyat Eleştirileri ve Edebî Tartışmalar
Literary Criticism and Literary Argument in Tenkîd Magazine
ss./pp. 331-350

Yunus KAPLAN

16. Yüzyıldan Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Elfiyye
An Unknown from 16th Century Arabic-Turkish Poetic Dictionary: Elfiyye
ss./pp. 351-373

Mouhieddine KHEROUATOU, Badia BELABED

The Contribution of Archives to Understanding and Reconstructing the City of Constantine During the Ottoman Period
Arşivlerin Osmanlı Dönemi'nde Konstantin Şehrinin Anlaşılması ve Yeniden İnşasına Katkısı
ss./pp. 375-395

Ali SESLİKAYA

Osmanlı Sefer Hazırlıkları Sırasında Toplanan Bazı Vergi Türleri ve 1592-1617 Yılları Arasında Vergilerin Tahsilinde Yaşanan Birtakım Aksaklıklara Dair Tespitler
Some Types Of Taxes Collected During The Ottoman Campaign Preparations And Observations On Detections Regarding Some Deficiencies In The Collection Of Taxes Between 1592-1617
ss./pp. 397-411

Burak KOCAOĞLU

Keskin Erkek Rüşdiye Mektebi (1872-1913)
Keskin Boys Rushdiye Schools (1872-1913)

ss./pp. 413-438

Ergün HASANOĞLU

Tophane Konferansı'na Giden Süreçte Şarki Rumeli Vilayetinin İlhakının Diplomatik Boyutu
(18 Eylül 1885-5 Kasım 1885)

*The Diplomatic Dimension of the Annexation of the Eastern Rumelia Province in the Process Leading to
the Tophane Conference (September 18, 1885-November 5, 1885)*

ss./pp. 439-473

Ümmügülsüm Filiz BAYRAM

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı'nda Stratejik Bir Oluşum: Kuban Hanlığı
A Strategic Formation In The 1787-1792 Ottoman-Russian And Austrian War: Kuban Khanate

ss./pp. 475-497

Biray ÇAKMAK, Sadık SARISAMAN

Modernleşme Döneminde Osmanlı Taşrasında Müftü Olmak: Milas Kazası Müftüleri (1814-1922)
Being Mufti in the Ottoman Provinces During the Modernization Period: Muftis of Milas District

(1814-1922)

ss./pp. 499-521

Onur ÇAPAR

Mehmet Sharif Pasha's Thought on the Committee of Union and Progress and the Critical Events
of the Period (1909-1914)

Mehmet Şerif Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Dönemin Kritik Olayları Hakkındaki Düşünceleri
(1909-1914)

ss./pp. 523-555

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

E-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received: 26.05.2024

Kabul/Accepted: 08.07.2024

DOI: 10.17822/omad.1490305

Atf/Citation: Kalafat, Şermin. "Triggering A Renaissance in Historical Textual Studies in Turcology: Text Encoding Initiative (TEI) and the Initial Standardised Ottoman Mathematics Text". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 261-283.

Şermin KALAFAT

(Assoc. Prof. Dr., Visiting Scholar), University of Cambridge, Cambridge Digital Humanities / United Kingdom, sk2360@cam.ac.uk, 0000-0003-1000-0402

Triggering A Renaissance in Historical Textual Studies in Turcology: Text Encoding Initiative (TEI) and the Initial Standardised Ottoman Mathematics Text*

Türkoloji'deki Tarihi Metin Çalışmalarında Bir Rönesansı Tetikleme: Metin Kodlama Girişimi (TEI) ve İlk Standartlaştırılmış Osmanlı Matematik Metni

Abstract: This article seeks to answer a critical question about the impact of digital transformation, which global technological and digital developments have made a necessity, on historical textual studies in Turcology. The article draws attention to the need for digital transformation in historical textual studies and the lack of literature on the use of TEI in Turcology. The research considers historical textual studies as an object of digital cultural heritage, digital humanities, and digital scholarship. It is evaluated through the Text Encoding Initiative (TEI) standard. The aim is to establish a symbiotic relationship between historical textual studies and the Text Encoding Initiative (TEI) and offer a new perspective on the latest digital environment for studying Turkish manuscripts and the future of this research. It also explains how manuscripts (especially in the Ottoman field) should be encoded at TEI to enable interdisciplinary cooperation in digital editions. A case study of an 18th-century Ottoman mathematical text was encoded in TEI, and the process is explained in detail for those working in Turcology and those who want to do text editions with this method. The article's results are shared with the reader by presenting a Github link. These results constitute a new source for the international literature on digital encoding of historical texts and set standards for digital text editions to be used in historical text studies in Turcology. In this way, it aims to trigger a renaissance promoting the use of TEI in historical textual studies and to take the first step towards its eventual transformation into a renewed field of research.

Keywords: Text Encoding Initiative (TEI), Digital historical text editions, Mathematics, Ottoman Turkish, Digital Ottoman Studies, Digital Turcology and Cultural Heritage

Öz: Bu makale, küresel teknolojik ve dijital gelişmelerin bir zorunluluk haline getirdiği dijital dönüşümün Türkoloji'deki tarihi metin çalışmalarına etkisine dair eleştirel bir soruya cevap aramaktadır. Makale, tarihi metin çalışmalarında dijital dönüşüme duyulan ihtiyaca ve Türkoloji'de TEI kullanımına ilişkin literatür eksikliğine dikkat çekmektedir. Araştırma, tarihsel metin çalışmalarını dijital kültürel miras (digital cultural heritage), dijital beşerî bilimler (digital humanities) ve dijital akademik araştırmaların (digital scholarships) bir nesnesi olarak ele almakta ve Metin Kodlama Girişimi (TEI) standardı üzerinden değerlendirmektedir. Amaç, tarihsel metin çalışmaları ile Metin Kodlama Girişimi (TEI) arasında simbiyotik bir ilişki kurmak ve Türkçe el yazmalarını incelemek için en son dijital ortam ve bu araştırmanın geleceği hakkında yeni bir bakış açısı sunmaktır. Ayrıca el yazmalarının (özellikle Osmanlı sahasında) dijital neşirlerde disiplinlerarası iş birliğinin sağlanması için TEI'da nasıl kodlanması gerektiğine dair bir bilgi akışı sunmaktadır. Bu amaçla bir 18. yüzyıl Osmanlı matematik metni TEI'da kodlanmış ve Türkoloji sahasında çalışanlar ve bu yöntemle metin neşri yapmak isteyenler için süreç ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Makalenin sonuçları, Github linki sunularak okuyucuyla paylaşılmıştır. Bu sonuçlar, tarihi metinlerin dijital kodlanması konusunda uluslararası literatüre yeni bir kaynak oluşturmakta ve Türkoloji'deki tarihi metin çalışmalarında kullanılacak dijital

* Acknowledgements: This article initiates a series that aims to investigate and record the procedures for utilising digital humanities software in the field of Turkish language studies. The series will be published as part of my project at the University of Cambridge/Cambridge Digital Humanities, commencing in July 2024. My research is the first pioneering digital humanities initiative in Turkish language studies, funded by the TUBITAK 2219 Overseas Postdoctoral Research Fellowship. I am thankful to TUBITAK for their invaluable support.

metin neşirleri için standartlar belirlemektedir. Böylelikle, tarihi metin çalışmalarında TEI kullanımını teşvik eden bir rönesansı tetiklemeyi ve nihai olarak yenilenmiş bir araştırma alanına dönüşmesi için ilk adımı atmaya amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Metin Kodlama Girişimi (TEI), Dijital tarihsel metin neşri, Matematik, Osmanlı Türkçesi, Dijital Osmanlı Çalışmaları, Dijital Türkoloji ve Kültürel Miras

Introduction

The study of historical texts in Turcology is currently at an important crossroads in the context of ongoing digital transformation. How will this transformation, which is being driven by shifting supply-demand dynamics and the ensuing new academic balances, affect the future of this field of study's methodologies? If the response to this inquiry is predicated on the erroneous notion that progress in artificial intelligence, particularly in tools facilitating the comprehension and translation of historical texts, has rendered this type of research obsolete, or that the digital revolution in Turcology will be executed exclusively by a select few individuals and solely overseen by computer and software engineers, then, it is imperative to initiate a fresh discussion. A more profound examination reveals that the issue must be addressed within digital transformation, digitalisation, cultural heritage, the humanities, and the continuity of science. This perspective plays an essential role in initiating a critical and sensitive dialogue concerning the publication and analysis methods of historical text studies in Turcology, which will shape the coming period.

I. Current Status of Historical Textual Studies in Turcology

Historical textual studies constitute a broad research area in Turcology. Those working in different disciplines, language, literature, history, art, Islamic literature, history of science, information-document management, sociology, psychology, librarianship, architecture, medicine, pharmacy, mathematics, astronomy, chemistry and so on, complete the pieces of a mosaic by analysing textual materials belonging to the field of Turkishness. These studies focus on the Ottoman field, where manuscripts constitute a qualified heritage, and the Ottoman Empire stands out for its political and intellectual breadth. In addition, Eastern Turkish texts offer a research area at least as crucial as Ottoman manuscripts. This field contains valuable textual material covering different types of writing and a wide range of thematic content. Thus, Turcology has not only been concerned with studying Ottoman-oriented manuscripts. Manuscript textual research in both Turkish areas is comprehensively addressed in different fields of specialisation.

I.1. Digital Transformation in Historical Textual Studies

In the last few years, historical textual studies in Turcology have moved towards a new landscape within the digitalisation and digital transformation framework. However, this has not yet attracted much attention. If we add digital cultural heritage, digital humanities, and the concept of digital scholarship as the umbrella field of these two fields, historical textual studies will gain a place in this triangle. Although these three digital fields seem very close to each other regarding their content, similarity of their aims, case studies based on their methods, and project examples, they are all research areas of different communities.

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) defines digital heritage as a combination of natural and cultural heritage. According to UNESCO, digital heritage is “computer-based materials of enduring value originating from different communities, industries, sectors and regions that should be preserved for future generations”.¹ On the other hand, cultural heritage is defined as “sites, objects and intangible assets of cultural,

¹ “Concept of digital heritage”, *UNESCO*, 2018, accessed: 5 March 2022, <https://en.unesco.org/themes/information-preservation/digital-heritage/concept-digital-heritage>.

historical, aesthetic, archaeological, scientific, ethnological or anthropological value for society and the individual”² Consequently, digital cultural heritage facilitates the digitisation, preservation, processing, management, and accessibility of tangible or intangible cultural items. While digital humanities, formerly known as humanities computing, was initially shaped by fields such as linguistics and coding,³ over time, it has spread to many fields such as museology, art history, history, new media, and archaeology and formed an identity with digital cultural heritage studies.⁴ In more specific terms, digital humanities refers to using digital tools, methods, and technologies to study humanities disciplines such as literature, history, philosophy, linguistics, and cultural studies. This encompasses applying computational techniques to analyse and interpret cultural artefacts, texts, and data and creating digital resources for scholarly research, teaching, and public engagement in the humanities. It can be argued that almost every work done in this field, directly or indirectly, has contributed to digital cultural heritage.

Digital scholarship, which can be considered an umbrella term for these two fields, can be broadly defined as one that embraces the methods and functions of these fields with broader disciplines and represents digital pedagogy⁵. It refers to using digital technologies and methodologies to research various academic fields, disseminate findings, collaborate with others, and engage with audiences. It encompasses the humanities disciplines and the social sciences, natural sciences, engineering, and other academic fields.

Moreover, new approaches to support the development of research methods, enhancing digital efficiency, preserving resources, new documentation activities, and intellectual property are research directions that characterise these three fields holistically. In light of these definitions, it can be posited that Turcology is, in fact, more closely aligned with digital scholarship.

When manuscript texts are selected as the subject of study, it becomes evident that these domains are significantly interconnected. When a manuscript is digitised as a cultural heritage item requiring preservation, it serves as both a digital cultural heritage artefact and a subject of analysis in digital humanities and digital scholarship. The conversion of manuscripts into databases, the broadening of their applications, and the development of new techniques by specialists working on these materials are standard practices in research domains in collaboration with the field of digital humanities and digital scholarship.

1.1.2. Challenges and Solutions in Applying TEI to Turkish Manuscripts

There is a notable gap in the Turcological literature regarding procedures for digitising manuscripts and digitally transforming approaches used in historical textual studies. In Turcology, as in other humanities fields, historical textual studies face the challenge of incorporating new digital tools and methodology while maintaining the depth of traditional academic methods. Furthermore, advancements in artificial intelligence and the growing

² “Concept of digital heritage”, *UNESCO*, 2018.

³ Susan Hockey, "The history of humanities computing," in *A Companion to Digital Humanities*, ed. Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), accessed 11 April 2022, <https://doi.org/10.1002/9780470999875.ch1>; Patrik Svensson, "Humanities computing as digital humanities," (*Digital Humanities Quarterly*, 2009), accessed: 11 April 2022, <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000065/000065.html>.

⁴ For an additional source in Turkish, see, Fatma Aladağ, “Dijital beşerî bilimler ve Türkiye araştırmaları: Bir literatür değerlendirmesi.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18, no. 36 (2020): 773–796, accessed: June 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/58073>.

⁵ Johanna Drucker, "Humanistic theory and digital scholarship," *Debates In The Digital Humanities, Part II. Theorising The Digital Humanities*, (2012), accessed: 7 December 2022, <http://dhdebates.gc.cuny.edu/debates/text/34>; James P., Purdy, ve Joyce R. Walker. “Valuing digital scholarship: Exploring the changing realities of digital work”, *Profession, Modern Language Association*, (2010), 177–195, accessed: 11 April 2022, <https://www.jstor.org/stable/41419875>.

influence of natural language processing applications indicate that Turcology should prioritise interdisciplinary approaches and adapt its methodologies. Vertan and Reimers and Soualah and Hassoun argue that it is crucial to develop a digitisation-compatible framework in order to incorporate manuscripts into the digital communication network⁶.

To address this scenario, it is crucial to become familiar with the concept of digital text editions to digitise manuscripts and join the digital transformation network with updated methods. Digital text editions are scholarly editions explicitly created for online use in digital humanities. A scholarly edition refers to a reliable and consistent interpretation of a text that can recognise differences found in manuscripts and offer contextual information through footnotes or comments. A digital edition allows you to compare different document versions, change the appearance of annotations or corrections, and access additional supplementary content. Some digital versions may include both audio and video elements. Digital versions may use text analysis or text mining for comparison and other activities. The use of digital text editing is essential for the preservation, study and distribution of historical manuscripts. By digitising historical manuscripts, this approach not only preserves these valuable cultural artefacts but also increases their accessibility to a broader audience and enables multidisciplinary research.⁷ Using digital text editions in Turcology can significantly transform how historical texts are studied and understood. According to Manoff, every digitised text has the potential to introduce novel concepts, analyses, theories, and tools that shape how we generate, receive, and engage with knowledge in the context of advancing digital publication and academic research.⁸

The utilisation and propagation of the Text Encoding Initiative (TEI) standard, which is directly associated with digital text editions, is imperative for the examination of Turkish manuscripts. As the most efficient digital humanities tool for creating a digital text edition, TEI has already proven its widespread and reliable use.⁹ At the outset, it might be argued that the application of TEI in historical textual studies in Turcology could yield quick and advantageous results and adapt traditional approaches to modern technologies, as TEI can be easily used as a long-standing tool for historical text editions and semantic analyses. Contrary to expectations, this process is more complex than it seems. This is because the TEI coding procedure is primarily designed for texts in Western languages. For Turkish, especially when dealing with historical writings, it is crucial to manage the two steps effectively: disseminating the basic requirements to prepare for encoding and retesting the encoding for each new text to ensure standardisation. The latter is a lengthy process that can only be realised after a large number of Turkish manuscripts have been encoded. The former, on the other hand, needs to be put in place as a matter of priority. To elaborate on this point a little further, in traditional methods text editions differ in each specialisation and this hinders the interdisciplinary use of a text. For example, a manuscript text in specialised fields such as history, history of science and Turkish language is transcribed differently. If a text from one field is to be used in another, it has to be completely retranscribed. Researchers recognise that this technique is quite laborious and requires a considerable amount of time. Similarly, even in Turkish language and literature there

⁶ Cristina Vertan and Stefanie Reimers, "A TEI-Based Application For Editing Manuscript Descriptions" *Journal of the Text Encoding Initiative*, 2 (2012), 1, accessed: 11 April 2022, <https://doi.org/10.4000/jtei.392> , <https://journals.openedition.org/jtei/392>; Mohammed Ourabah Soualah and Mohamed Hassoun, "A TEI P5 Manuscript Description Adaptation For Cataloguing Digitised Arabic Manuscripts", *Journal of the Text Encoding Initiative*, 2, no. 2 (February 2012), 2, accessed, 11 April 2022, <https://doi.org/10.4000/jtei.398>, <https://journals.openedition.org/jtei/398>

⁷ Patrick Sahle, "What is a Scholarly Digital Edition?" *In Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, (Cambridge, 2017), 19-25, accessed: March 2022, <https://books.openedition.org/obp/3397>.

⁸ Marlene Manoff, "The Materiality of Digital Collections: Theoretical and Historical Perspectives", *Libraries and the Academy*, 6, no. 3 (2006), 311, accessed: January 2022, <http://hdl.handle.net/1721.1/35689>.

⁹ One indisputable proof of this is the awarding of the Antonio Zampolli Prize to TEI in 2017, which recognizes individuals and communities that have made notable contributions to the field of digital humanities (see <https://tei-c.org/>).

are different transcriptions. Although this may seem a simple problem, few researchers have fully addressed the issues of textual corrections, comparative analysis of copies, genealogical tracing, the presence or absence of marginal notes, edition criticism and interlingual translation that make up an edition and accompany transcription. There is also a notable lack of consistency in typography, the symbols used for words that cannot be read due to the difficulty in deciphering the old script, the display of footnotes, and how verses and hadiths should be incorporated into the text.¹⁰

Although the limitations of classical approaches have been disregarded and the importance of interdisciplinarity has been ignored, the use of TEI in the digitisation of manuscripts emphasizes the necessity of multidisciplinary usability in digital text editions. Preserving and displaying cultural treasures and disseminating open data in databases are two of the many components that make up digital text editions.¹¹ Standardising and communicating the fundamentals of transcription, typography, and printing is critical to guarantee the compatibility of any encoded text. Following this method will ensure high-quality data and make Turkish manuscripts more usable. Nevertheless, TEI should not be solely regarded as the process of converting a transcribed text into a certain format. Transcription, similar to traditional working methods, is a first step that must be undertaken in order to facilitate analysis. TEI enables the execution of a wide range of analysis, including those that may be performed using traditional methods, as well as additional analyses.

Ultimately, whether it is done digitally or not, a historical textual study primarily focuses on the processes of production and manipulation of a cultural artefact. Therefore, the importance and continuity of textual studies in Turcology will continue in the digital age, as it has to date. However, given the ongoing digital transformation, this scenario also serves as a cautionary reminder that we need to bring a constructive mindset to our field of study regarding the methods and approaches by which historical text publication and related research will continue in the digitalisation process. Therefore, the main aim of the research is to outline standard features and standardisation measures that should be taken into account to ensure interdisciplinary cooperation when encoding manuscripts in Turcology using TEI. Furthermore, an Ottoman mathematical manuscript is presented as a case study as an example of how TEI can be applied in the context of manuscripts. This encoding experience serves a pedagogical purpose to show how historical textual studies in Turcology, which is still very unfamiliar with TEI, can be integrated with TEI (Text Encoding Initiative) and pave the way for its effective use in graduate programs.

II. Text Encoding Initiative (TEI)

In parallel with the increasing use of computers and digital tools, text encoding is a process that started in the second half of the 19th century. Two text encoding concepts can be mentioned in digital infrastructures. Their distinction is essential. The first is a coding standard called ASCII (American Standard Code for Information Interchange), created in 1960 for electronic storage and processing of texts and started the text coding process. It represents text characters with 7-bit binary numbers, consists of 128 characters and is thus supported by many

¹⁰ See also, Şermin Kalafat, "Türkoloji araştırmaları kapsamında yazma eser çalışmalarına yönelik bir inceleme", *The Second International Congress of Turcology*, "600 Years of Polish-Turkish Relations: Research on Turcology Yesterday, Today, and Tomorrow," Warsaw, Poland, June 25, 2014; Berat Açıl, Sadık Yazar, Kadir Turgut, Özgür Kavak, *Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin)*, (İstanbul: İSAM, 2022).

¹¹ Murray Pittock, "The Scottish Heritage Partnership Immersive Experiences: Policy Report", (University of Glasgow, 2018: 5), <https://www.gla.ac.uk/schools/humanities/research/informationstudiesresearch/researchprojects/scottishnationalheritage/#/policyreport:immersiveexperiences>; Stuart D. Lee, *Digital Imaging: A Practical Handbook*, (London: Facet Publishing, 2001), 160; Tolga Çakmak, "Kültürel bellek kurumlarında dijitalleştirme: Ankara'daki 17 kurumun uygulamalarının analizi", *Ankara Araştırmaları Dergisi* 6, no. 2 (2018), 168.

computers and software.¹² However, this standard is suitable for English and cannot describe characters from other languages. Therefore, in the 1980s and 1990s, especially in the humanities, specialised coding standards were developed for different languages and character sets. These form the second structure and differ from ASCII in their purpose. Indeed, calls for reusability, interchange, system and software independence, portability and collaboration in the humanities were answered with the emergence of the Standard Generalised Markup Language (SGML), which became an ISO standard in 1986.¹³ SGML is a standard generalised markup language for structuring, tagging and formatting text-based documents. It uses a set of tags to describe documents' content, structure and relationships.¹⁴ Charles Goldfarb developed it for IBM's "Document Composition Facility Generalised Markup Language".¹⁵ Following this encoding standard in 1986, TEI (Text Encoding Initiative) attracted attention as a new standard in 1987.

The Text Encoding Initiative (TEI) is a text encoding standard that arguably spans various research areas. TEI (Text Encoding Initiative), which can be translated into Turkish as *Metin Kodlama Girişimi*, is an initiative launched in 1987 by a community of researchers in the United States of America to develop, maintain and disseminate hardware and software independent methods for encoding machine-readable text sources in the humanities. The community includes universities, librarians, and academics. It is supported by the Association for Computers and Humanities, the Association for Computational Linguistics, and the Association for Literary and Linguistic Computing. The TEI community published its first guidelines (Text Encoding Initiative) in 1994. Since the beginning of the 2000s, the TEI community, which has become more widespread internationally, has sought to create an independent resource by using the TEI's text encoding system as a kind of digital archiving system and, at the same time, making the sharing of these texts as fast and easy as possible. Thus, the guidelines in the TEI's guidelines have been redefined in XML (Extensible Markup Language), the most appropriate text working form for the TEI's guidelines, and have become a digital archiving resource.¹⁶ The new formation of TEI via XML is significant. To explain this briefly for those unfamiliar with software issues, XML is a subset of SGML. As a communication standard designed by W3C (World Wide Web Consortium), it was created to be readable by man and machine. It offers reliable, accessible, comprehensive possibilities for creating and sharing digital data sets, archives, and mega data sources. You can define your language in XML and create a system for your work by building hierarchical relationships between the components of your language. In this respect, it is one of the most helpful exchange languages that can provide information circulation between applications with different grammatical structures. This process can be better seen in the picture below.

¹² ASCII, see accessed: 3 March 2022, <https://www.ascii-code.com/>.

¹³ ISO 8879 "SGML Standard 1986," *ISO*, accessed: 3 March 2022, <https://www.iso.org/standard/16387.html>; Charles. F. Goldfarb, *The SGML handbook* (Oxford: Clarendon, 1990); Edward Vanhoutte, "An Introduction to the TEI and the TEI Consortium", *Literary and Linguistic Computing*, 19, no. 1 (2004), 10, accessed: 11 April 2022, <https://www.edwardvanhoutte.org/pub/2004/teillc.htm>.

¹⁴ SGML Standard 1986.

¹⁵ Charles, F Goldfarb, 32.

¹⁶ Edward Vanhoutte, 12.

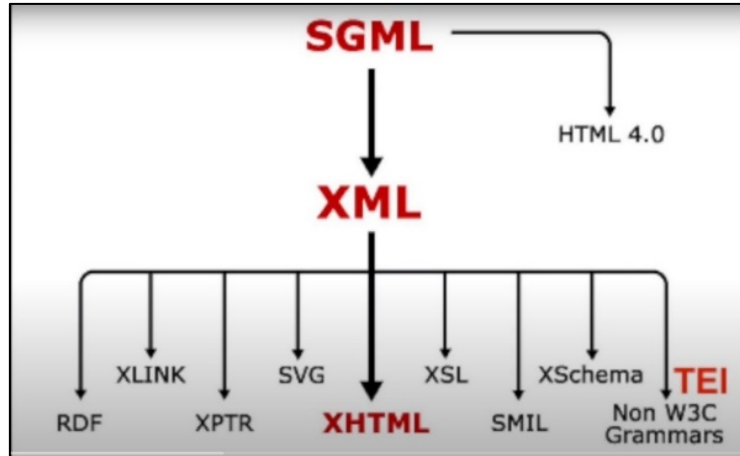

Figure 1. TEI

The TEI guidelines include best practice standards of text markup and guidelines representing a theoretical approach. They were developed to address the digital representation and analysis of complex textual resources. Therefore, it can be considered as a method and coding philosophy.¹⁷

The theoretical framework of TEI consists of XML-based coding systems that encompass components and attributes describing the structure and content of texts as well as their grammatical, historical, cultural and literary features. TEI facilitates comparative analyses, the creation of grammatical and functional definitions, etymological analyses, the elaboration of rhyme and redaction studies in poetry, the creation of dictionaries and indexes, syntax analyses and the standardisation of structural and semantic aspects of language. This encoding philosophy brings together structural, semantic and contextual factors, enabling TEI to serve as a tool for the linguistic study of digital texts. Using TEI to encode historical manuscripts enhances research by providing a structured framework that facilitates data processing, annotation and cross-comparisons. Researchers can thus gain deep insights into linguistic patterns, historical contexts and cultural nuances, fostering more efficient and innovative research approaches. Furthermore, TEI XML's independence from any programming environment reduces the risk of data loss and enables seamless text analysis across various systems. Supported by an expanding academic research community, TEI fosters interdisciplinary collaboration through the integration of textual reproduction and analysis.¹⁸

¹⁷ C. Michael Sperberg-McQueen, "Textual criticism and the Text Encoding Initiative." *Paper presented at the annual convention of the Modern Language Association*, (San Diego, California: December 1994), accessed: 11 April 2022, <https://tei-c.org/Vault/XX/mla94.html>; Allen Renear, "Text Encoding," in *A Companion to Digital Humanities*, ed. Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), accessed: 11 April 2022, https://companions.digitalhumanities.org/DH/?chapter=content/9781405103213_chapter_17.html; Sarah L. Pfannenschmidt and Tanya E. Clement, "Evaluating digital scholarship: suggestions and strategies for the text encoding initiative," *Journal of the Text Encoding Initiative*, 7 (November 2014), 7; accessed: 21 March 2022, <https://journals.openedition.org/jtei/949>, <https://doi.org/10.4000/jtei.949>; James Cummings, "The Text Encoding Initiative and the study of literature" in Ray Siemens & Susan Schreibman (Eds.), *A Companion to digital literary studies* (Oxford: Blackwell Publishing, 2007) accessed: 7 March 2022, <https://doi.org/10.1002/9781405177504.ch25>.

¹⁸ Lou Burnard, *What is the Text Encoding Initiative? How to add intelligent markup to digital resources* (Marseille: OpenEdition Press, 2014), 12, accessed: 7 March 2022, <https://books.openedition.org/oepr/426>, <https://doi.org/10.4000/books.oepr.426>,

II.1. TEI's system and code layout

The coding tags for encoding text generated via TEI-XML are based on elements that activate these tags, attributes, and script subtags that enable using attributes according to the material. Although these structures have commonalities with XML and other web languages such as HTML, CSS, Java, Xquery, Xquery Json, and Typescript, the limited combinations of other languages can be extended since XML has its unique tag design. At this point, although TEI is created on XML, other web software languages are needed in the publishing process. While TEI is not independent of these, it should be noted that the community has created templates and an advanced manual to facilitate the use of these structures together.¹⁹

It is necessary to explain the systemic functioning of TEI by relating it to the term DTD (Document Type Definition). A document type definition (DTD) is a set of rules and guidelines defining how a document will be processed per TEI standards, i.e., the document's structure, content, and formatting. The verifiability, reproducibility and shareability of the digital structure of the document depend on these. DTD defines the elements that may be needed in any text, from essential to sophisticated tags. Tags for images, facsimiles, drawings, and calculations are to be added to the text. In addition, depending on the field of study, it may be possible to create a tag that is not previously defined in TEI or used for different purposes. TEI leaves the researcher free in this regard. Thus, each new creation will contribute to the factual processes of TEI, so much so that these additions or innovations in different coding formats have created a literature network on TEI.²⁰

Through DTD, the tags used and the hierarchy created with these tags vary according to the type of text at hand (such as manuscript, poem, story, novel) and the purpose of processing the text (e.g., grammar, terminology, semantic constructs, concept relationship networks, rhyme schemes, etc.). In TEI, tags can be used for all kinds of text analysis operations usually performed, such as focusing on morpho-syntactic structures in the text, creating a rhyme scheme, defining terms, coding meaning changes and defining the thematic structure of the concept area based on the text, conducting functional studies, adding dictionary, index, etymological definitions, interpreting the relationship networks in stories and novels. It is essential to know which tag does what and to use it for what purpose. This is measured by your mastery of web design languages, especially XML, in the background for each desired operation. We have learnt from long hours of work on this subject. However, knowing that even those who have been using TEI internationally for many years are not familiar with all the labels in the TEI manual gives you the confidence to create your limitations in your original research method.

Regarding textual studies in Turcology, as poetry and prose language can differ, specialising in their genres also creates originality. The first experience of a researcher who has worked on a genre in poetry for a long time in the face of a prose text may cause hesitation initially, as it will show differences in method and approach. This is also the case for TEI. Coding a poem versus coding a prose text, creating a text that requires text repair, or each new perspective chosen for text analysis will create differences in the application of labels, attributes, and other web languages, even among those coding the exact text. It is all a matter of the researcher's ability and how deep he or she can go in the research.

¹⁹ The majority of the content discussed in this section is extensively elucidated on TEI's official website. This section provides a concise overview of the information for researchers who are unfamiliar with the text encoding in Turcology, with the intention of making the knowledge more applicable and useful. "Text Encoding Initiative," Text Encoding Initiative: TEI, accessed: June 2021, (See also <https://tei-c.org/>).

²⁰ Cristina Vertan and Stefanie Reimers, "A TEI-based application for editing manuscript descriptions," *Journal of the Text Encoding Initiative* 2 (2012),5, accessed: 11 April 2022, <https://doi.org/10.4000/jtei.392> , <https://journals.openedition.org/jtei/392>.

III. Material and Method

The case study, which is the method of the article, can be considered a learning technique in which the researcher is confronted with a specific problem or situation. The case study facilitates the investigation of a genuine issue within a defined context using various data sources. It is a research approach used to examine and understand a particular situation, event or phenomenon in detail.²¹ The primary material of the case study is a mathematics text from the late Ottoman period. The selection of a specific Ottoman mathematical text in this article aims to draw attention to neglected texts in this field and, since these texts contain mathematical operations, to create an important model to demonstrate the encoding of these operations in Turcology texts to be encoded in TEI. The research is analysed within the framework of this case study. The methodology of this approach requires the interweaving of TEI principles and their application to the analysis of digital historical texts with the principles of Turcology. Thus, it also allows for exploring the limits of TEI's capabilities while encoding Ottoman mathematical text. The encoding process is classically based on a manuscript prototype for simplicity and clarity. Accordingly, the encoding result again takes the form of transcription, intralingual translation, dictionary, and facsimile edition.

In the article, the step-by-step coding process is described in detail. This is to provide straightforward guidance to interested researchers and graduate students. Each stage has been carefully considered, starting from a meticulous transcription of the original text at the beginning to a translation that overcomes language barriers. A facsimile is also included so readers can visually connect with the historical text. Since mathematical texts are rarely analysed, a glossary of terms is provided to help understand technical nuances. In addition, the necessity of encoding notation and formulae with the text is clarified, as text-specific problems require modern solutions. The case study, which embodies the research methodology, was prepared in the context of a mathematics text written by Yenişehirli Mehmed Esad Efendi in the 18th-century Ottoman period. The subject of the text is the introduction and application of a mathematical tool called Sine. Yenişehirli Mehmed Esad Efendi wrote various treatises on the use of mathematical tools.²² The selection of the text was based on its brevity (2 drafts), which would allow it to be presented in the article.

IV. Preparation phase

IV.1. Transcription of the Manuscript

The transcription of texts is of great importance both in traditional studies and in the digitisation of texts. In order to increase the applicability of results to other disciplines, it is crucial to perform a comprehensive transcription of texts. There are various methodologies for text transcription in digital applications, the three most commonly used being:

a) Transcription using traditional method: This is a highly reliable strategy for researchers working with texts. Regardless of the technique, all transcriptions should be subjected to cross-validation according to the specified protocol. This study used the described text transcription method to conduct the research.

b) Performing text transcription with optical character recognition (OCR): This technique can be implemented using two separate methods. Its primary function is to facilitate the conversion of text from typewritten works, especially theses from the 1980s or 1990s, into

²¹ See also, Pamela Baxter ve Susan Jack, "Qualitative case study methodology: Study design and implementation for novice researchers," *The Qualitative Report*, 13, (2008), 547, accessed: 27 July 2022, <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol13/iss4/2/>, <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2008.1573>.

²² Since Atilla Polat and Halime Mücella Çavuşoğlu have written a detailed article on the author and his works, this information will not be given here Atilla Polat ve Halime Mücella Demirhan Çavuşoğlu, "Mehmed Said Efendi'nin Misâha Risâlesi". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (July 2020): 249-70, accessed: 23 March 2021, <https://dx.doi.org/10.26650/oba.650926>, <https://iupress.istanbul.edu.tr/en/journal/oba/home>.

word processors. This significantly benefits the user by eliminating the need to transcribe text from scratch. However, it is essential to be aware of the limitations of this process. The physical condition of the text used in optical character recognition (OCR) is critical. Various problems such as smudges, dark images, smearing and paper quality can affect resolution and prevent the text from being transferred. Furthermore, in the case of Ottoman manuscripts, where reading accuracy can vary from 80% to 88%, it is paramount to analyse the text in depth to obtain accurate statistics, given the altered appearance of the transcribed characters. Therefore, this approach seems more challenging than the first strategy, especially for those with a deep understanding of text comprehension approaches and significant expertise in this field.²³

c) Use of crowd-based transcription system: The use of switching systems requires users to participate in the management of significant amounts of data and to adopt a community-oriented approach. This method encourages individuals to meticulously analyse a digital copy of the original text and accurately transcribe each character or word. The transcription process, therefore, depends on people's cognitive capacities in terms of visual perception and verbal comprehension. Researchers use keying systems to optimise the process of searching, indexing and accessing collections. The participation of volunteers facilitates the data entry process and encourages information sharing. However, this technique also requires specific precautionary considerations. The data provided by readers should be subject to rigorous and thorough scrutiny. This approach can be likened to the process whereby master's students are given a substantial corpus of information to read. Then, this corpus is assessed by their supervisors. This can be conceptualised as an immersive experience involving over a hundred students and guaranteeing public participation. Furthermore, choosing this methodology may raise ethical concerns in the comprehensive analysis of written material. Data entry staff may be unable to thoroughly scrutinise the content, resulting in only the first version being available. However, a competent researcher may be able to correct and utilise this data. Therefore, the qualifications, identity and other relevant information of the people involved in the reading process should be considered when adopting such a system. It is also important to include appropriate annotations to guarantee adherence to intellectual property rights.²⁴

After deciding on the text transcription method, the font choice for transcription can be started. Today, *Munevver*, *Oktay New Transcription (ONT)*, *Timesefras*, and *Timestrans* are used in classical text studies in Turcology. These typefaces contain deficiencies in providing some transcription marks. For example, since there is no lisp s in *Münevver*, the researcher has to use an underscore for each s in Word; in *ONT*, the sign for the back palatal n is given in this way (ñ). The marking that gives the actual value of the sound in the IPA is the hooked version (ŋ). Although this is a point that researchers sometimes do not pay attention to, it is now accepted in Turcological research that these two signs characterise different sounds. Using the hooked form of the sound in the IPA system has become widespread. However, despite this, it is a fact that different disciplines do not pay attention to this. Insisting on such a usage would be a critical error and a significant limitation for the interdisciplinary use of texts, as it would lead to an incorrect representation of the sound. Unfortunately, a researcher who wants to publish such a text must redo the transcription of this sound. This would require an additional time-consuming process for the researcher, and careful comparison with the main text would be necessary to keep this process under control.

²³ See also, Dölek, İshak, ve Atakan Kurt. "Derin Sinir ağlarıyla Osmanlıca Optik Karakter tanıma". Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi 38, 4 (April 2023), 2579-94, <https://doi.org/10.17341/gazimmfd.1062596>, <https://dergipark.org.tr/en/pub/gazimmfd/issue/75069>.

²⁴ Victoria Anne Van Hyning, ve Mason A. Jones. "Data's Destinations: Three Case Studies in Crowdsourced Transcription Data Management and Dissemination". *Startwords*, 2 (01 October 2021) accessed: 9 March 2022; <https://www.qub.ac.uk/researchcentres/CentreforDataDigitisationandAnalysis/ServicesandOutputs/ToolsandGuides/Crowdsourcing/>; Tim Blackman, *What is Crowd-Based Translation: A beginner's Guide*, April 25, 2018, <https://www.brombergtranslations.com/crowdsourcing-translation-crowd-based-translation/> accessed: 9 March 2022.

Concerning the font chosen for transcription, there is always the concern that the text is displayed correctly. If a particular typeface is not installed on your computer or your text is not a PDF file, the transcription marks may be distorted, and the text may become unreadable. This is also the case when creating TEI-XML files. In digital publishing, Unicode-compliant Gentium and Cora typefaces should be preferred so that transcription marks are not corrupted in XML and other web languages. However, according to the data obtained from our experience, a general problem has been identified while encoding the LISPs. It is known that the transcription sign of the lisp s, which appears as “underlined s” in the specified typefaces, may appear as “underlined t” in a distorted form in the code line. Therefore, in order to overcome the problem, the attribute assignment can be provided and encoded with a numeric value in Unicode. This will ensure that the transcription copied from the web view or XML file is also in usable format in Word.

An important point to be mentioned in transcription is the closed e sound. The representation of this sound is still controversial in historical textual studies. In classical Western Turkish texts, it is usually written as /i/ because the sound has been moved to a variant sound position different from its original sound position in Eastern Turkish, has lost its distinctive feature of meaning, and does not contain an additional feature that has the value of a sign or symbol with which it establishes an indicative relationship. This is not to deny the existence of the sound but to ensure the consistency of the marking system with the transcription. Of course, some studies favour the (è) marking. Since this dual use is justifiable, it cannot be considered erroneous in classical studies and is preferred in the Turkish language and literature. However, in digital editions, the situation requires a little more caution. The algorithm is a system based on cycles. Since digital edition studies are not only an edition but will also be used in the production of future language technologies and language modelling, different values of the same word may cause cyclic errors in the software programs to be produced, making coding difficult. Although these problems can be solved with an additional implementation method, the data used always has the potential to generate errors in the analysis results. Therefore, it is necessary to say that the use of /i/ is mandatory in Western Turkish texts do not pose a problem in future technological adaptations due to its lack of meaning discrimination, lack of a marker and its status as a variant sound, as previously mentioned.

The use of closed (è) is compulsory and widespread in the texts of Eastern Turkish since the sound has a sign, and its meaning distinguishing feature continues. The differences in alphabets used in Eastern Turkish and the fact that sounds can be inferred from signs and meanings in Arabic-letter texts make this transcription sign compulsory in digital editions. In the final analysis, the (è) sign should be preferred for closed e in digital editions in Eastern Turkish. Thus, the spelling of closed e in Eastern and Western Turkish texts can be differentiated by coding. In my opinion, this is a parsing that researchers will find safe as an endeavour that makes the historical linguistic trace more meaningful in future studies and is believed to gain value in the long run. For this reason, it is brought to the attention of researchers as an essential and obligatory suggestion to ensure the standardisation of the coded texts in this way. For this reason, it is brought to the attention of researchers as an essential and obligatory suggestion to ensure the standard in the coded texts in this way.²⁵

Another issue that is overlooked in transcribed texts and often creates problems in terms of interdisciplinarity is that the letters p and ç at the end of Turkish words and suffixes are written as b and c in Arabic letters, so they are read as alub (الوب), ağac (أعاج). However, the rule that there are no letters b, c, d, or g at the end of words and suffixes in Turkish should also come into play here, and such words should be read as “olup, ağaç”.

²⁵ Over time, some differences will inevitably emerge in the coding methods of the Eastern and Western fields. Nevertheless, this is a subject of study in itself. The closed "e" sound was taken into consideration because it is a distinctive element in the texts of the two research fields and because it is controversial in historical texts.

In many manuscript texts, it is frequently witnessed that the same word is written with a dot on the top line but not on the bottom line. This is because Arabic letters should be written without raising the hand along the line, i.e., the dots should be added later. After this process, the transcription script is ready for encoding.

IV.1.2. Editor Choice

Editors are powerful tools designed to manipulate text, regardless of the programming languages involved. The choice of an appropriate editor for modelling data is a critical decision. Different editors have varying capabilities for developing programming languages, with some offering extensive features while others may be more limited. For TEI, Oxygen is typically the editor of choice. However, it is possible to use other tools for coding, such as Notepad and Dreamweaver. In recent times, Oxygen, eXide, and Visual Studio Code (VSC) have gained considerable popularity. VSC offers several advantages over other editors. Its compatibility with Java and Python libraries makes it an excellent choice for coding large projects.

On the other hand, developers commonly use Oxygen, an XML editor, to create these types of structures. Although Oxygen requires payment, VSC is available for free. However, TEI has created eXide as an editor. The article provides illustrative examples of the use of editors such as Oxygen and VSC for working with TEI-XML, and it also explains the usage of eXide when necessary.

IV.1.3. TEI Schema Selection

Choosing a TEI schema that adheres to TEI standards once the editor has been selected is paramount. TEI has developed a plethora of schemas to enhance the usability of diverse types of text materials. The appropriate schema can be selected based on the structure and purpose of the content to generate relevant code blocks. This article showcases a comprehensive architecture that seamlessly integrates manuscripts and mathematical calculations. The tags in the code blocks will vary according to the selected schema. Figure 2 below illustrates the All schema in its simplest form.

```

1 <?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
2 <?xml-model href="http://www.tei-c.org/release/xml/tei/custom/schema/relaxng/tei_allPlus.rng" type="application/xml" />
3 <?xml-model href="http://www.tei-c.org/release/xml/tei/custom/schema/relaxng/tei_allPlus.rng" type="application/xml" />
4   schematypens="http://purl.oclc.org/dsdl/schematron"?>
5 <TEI xmlns="http://www.tei-c.org/ns/1.0">
6   <teiHeader>

```

Figure 2. Link to Code Block Schematic [All] (Oxygen)

IV.2. Coding

IV.2.1. Metadata Input

The term 'metadata' is used in the data context to describe or offer information about other data. Metadata is distinct in that it provides a set of qualities, properties or descriptors of a particular dataset or piece of information, and it is used to categorise data, search it and retrieve and understand it.

Data management, integration, cataloguing and information sharing frequently employ metadata. The data may encompass several details, including the dataset's name, description, creation date, source, format, size, classification and other relevant information. The data referred to as "metadata" is located within a TEI document's <teiHeader> element. The <teiHeader> section contains metadata about the document, including the author, title, publication date, language, source information, descriptions, and other descriptive and administrative elements associated with the text. It encompasses the bibliographic details of the text material awaiting coding. This framework encodes both the effort exerted and the

researcher/programmer responsible for its digital representation, as well as the publication location of the digital data. It is important to note that the metadata portion is not visible in web publications, namely in HTML and XHTML file conversions. From an ethical standpoint, this establishes a binding agreement between the author and the publisher to store this digital data. Nevertheless, it is essential to acknowledge that TEI possesses a versatile framework. Thus, it is feasible to personalise the presentation of metadata. It is possible to modify or personalise configuration files in the chosen file format for online display, incorporating metadata throughout the publication process. This can be achieved by adjusting the code or incorporating CSS properties.

```

5 <TEI xmlns="http://www.tei-c.org/ns/1.0">
6 <teiHeader>
7 <fileDesc>
8 <titleStmt>
9 <title>Title</title>
10 </titleStmt>
11 <publicationStmt>
12 <p>Publication Information</p>
13 </publicationStmt>
14 <sourceDesc>
15 <p>Information about the source</p>
16 </sourceDesc>
17 </fileDesc>
18 </teiHeader>
19 <text>
20 <body>
21 <p>Some text here.</p>
22 </body>
23 </text>
24 </TEI>

```

Figure 3. Metadata Defined Code Block (Oxygen)

Figure 4 showcases an expanded version of the code block in Figure 3, incorporating extra details. The tags are used in conjunction with the tag, and an inline CSS property is applied to ensure that the title is displayed in red. Information about the author is provided in the <author> tag, with the author's name specified using the <persName> tags, and the date of the author's death added using the <date> tag. The “when” attribute helps the date tag function. The publicationStmt tag includes the code for the publisher, which is indicated through the addName and settlement tags. The sourceDesc tag is used to describe the source text. The text is a manuscript; information is conveyed through the “Manuscript Description” (msDesc) tag below this designation.

The xml:id attribute within this tag serves as a unique identifier for the msDesc tag. The information enclosed within quotation marks is subject to the researcher's discretion. The term “MS1” is used as a mnemonic device to represent “manuscript 1.” This reference is used for identification in other sections of the text. Using concise and numeric qualifiers improves memory retention and streamlines the coding process. The xml:lang attribute is used to specify the language of the content within the <msDesc> element, which is set to “osmT”. Language codes are essential for establishing a standardised way to indicate the specific language in which a document is authored. This will streamline the process of reading code. After examining the sub-tags within the msIdentifier tag, the settlement tag stores the name of the specific geographical location where the relevant manuscript is located. In the past, this element was included in the <publicationStmt> tag. Tags should be used appropriately based on the specific need at hand. The <repository> tag indicates the location where the document is stored. The following <idno> tag indicates the unique identifier or shelf number assigned to the work. The identifying type is indicated by the “type” element and is defined as “shelfmark.” The <msContents> tag indicates the relevant information present in the text. This is similar to the informative data found in library records. The relevant information is contained within the <summary> tags. The history element represents the manuscript's archival data. The <origin> tag is paired with a <when> property to establish the date and time of the manuscript precisely.

```

<TEI xmlns="http://www.tei-c.org/ns/1.0">
<teiHeader>
<fileDesc>
<titleStm>
<title><hi rend="bold" style="color:red;">Risâle-i Sinüs li-Misâhâti'l-bu'd</hi></title>
<author>
<persName> Müft'îşâde-i Yenişehirî Mehmed Said Efendi </persName>
<date when="1767"> 1767 (18.yy) </date>
</author>
</titleStm>
<publicationStm>
<publisher>
<addName> Doç.Dr. Şermin KALAFAT </addName>
<settlement> istanbul Medeniyet Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Yeni Türk Dili</settlement>
</publisher>
<date when="2023-04-10"> 10 Nisan 2023 </date>
</publicationStm>
<sourceDesc>
<msDesc xml:id="MS1" xml:lang="osmI" >
<msIdentifier>
<settlement> İstanbul </settlement>
<repository> Topkapı Sarayı Müzesi</repository>
<idno type="shelfmark">Hazine nr. 609/1 (8v-10r) </idno>
</msIdentifier>
<msContents>
<summary>"Uzaktaki yerlerin mesahasını ölçmekte kullanılan sinüs adlı bir matematik aletin yapıımı ve kullanımı hakkında bir risaledir."</summary>
</msContents>
<history>
<origin when="1154"> 1741 (18.yy)</origin>
</history>
</msDesc>
</sourceDesc>
</fileDesc>
</teiHeader>

```

Figure 4. Metadata Defined Code Block (Oxygen)

The section where the text is entered is crucial for the design of the text. Furthermore, this section allows for including various elements, such as text, calculations, pictures, maps, and more, based on personal preference. This section is the text portion coded between <body> </body> tags. By observing Figure 2, it becomes evident that there is solely a 'paragraph' tag present. Div tags are commonly used to partition content to shape a webpage's appearance based on your text or interpretation. Figure 5 presents an expanded version, for instance. The text layout is formed by the tags between the <body> tags, as well as the <div></div> tags. The <head></head> and <p></p> tags are located between them. These tags are fundamental HTML codes and are also defined in XML. You can include the <figure> tag, the <graphic> tag, and the "url" attribute. The tags used here are for the parts that form the comment line, where the author or researcher records notes and follows up on the steps. These are not efficient when the text is displayed. The <pb/> tag marks the start of a page. The attribute n represents the numerical value assigned to pages, chapters, sequences, etc.

```

<text>
<body>
<pb n="1"/>
<!-- first page starts here -->
<div>
<head><!-- heading of first section --></head>
<p>some text here</p>
<figure>
<graphic url="http://www.tei-c.org/logos/TEI-glow.png"/>
</figure>
</div>
<div n="2">
<head><!-- heading of second section --></head>
<p> some text here </p>
</div>
</body>
</text>

```

Figure 5. Extended Version of TEI's Body Section (Oxygen)

IV.2.2.1. Coding of the Transcription Section

Given the subject matter of this study, namely mathematics, we intend to demonstrate the various approaches employed by different editors in this context.

Figure 6 demonstrates the utilisation of the “type” element positioned directly within the <div> tag. This attribute specifies the section type as “section”. The attribute “n” represents the numeric value assigned to a section. The “head” tag indicates the title of this section. Additionally, the “n” attribute is utilised in this context to specify the numerical value of the title. The “rend” element in the header determines the visual style of the header, resembling a CSS effect, with properties like bold font and colour. The “style” property provides additional information regarding the style or visual presentation of the title. The section is marked as “Part I: Transcription”. Next, a new <div> element is opened. The <div> tag creates subsections within the main section. The value of this tag can be adjusted based on personal preference. The value of this section is determined by the attribute “n”. The <pb> tag is used to select the final page number. Within this context, the “n” attribute signifies the page number's numerical value. In this situation, the value is clearly defined as n= “8v.”.

The <figure> element is commonly utilised to represent an image or a geometric shape. The <graphic> tag is used to indicate the file reference. On the other hand, the “url” element is utilised to specify the image file. The file name of the facsimile stored on your computer is surrounded by double quotation marks, like “MS1_1v-1r.JPG”. It is worth mentioning that facsimiles can be utilised in PNG and JPG formats. It is necessary to consider the specific image in question in order to provide an accurate answer. The second <head> tag is used for subheadings specifically for page titles. The indicator in the header shows whether the sheet is the front or back side of sheet 8v (or 8b). The <quote> tag is commonly used within this tag to incorporate quotations, critical additional comments, verses and hadiths, or introductory sections. In this coding example, the prayer section at the beginning is emphasised. Instead, you can use independent <div> tags to display introductory sections or similar comments rather than relying on this tag. This reflects the researcher's personal preference. In order to identify the expression within this tag, the “type” element needs to specify a particular type of expression once again. Here, the type is specified as “prayer”. As explained previously, paragraphs within <div> tags are numbered using the “n” attribute. The “xml:lang” element within the <p> tag is used to indicate the language of the paragraph. These qualifiers help differentiate between various languages in multilingual text. As an example, the text could be written in Ottoman Turkish. In certain sections of the internal chapters, it may be necessary to utilise Arabic, Persian, or other languages exclusively. Here, “Ar” stands for the Arabic language. Comment lines have been included in the text to enhance clarity and comprehension of the codes, making it easier for other researchers to navigate.

```

<text>
  <body>
    <div type="chapter" n="1">
      <head n="1" rend="bold" style="color:black;"> I. Bölüm - Transkripsiyon </head>
      <div n="1v"> <!--1. varak-->
        <pb n="8v"/> <!--1.varak ön yüz-->
          <figure>
            <graphic url="MS1_1v-1r.JPG"/>
          </figure>
          <head n="1v" rend="bold" style="color:black;"> [8v] </head>
          <quote type="dua">
            <p n="1" xml:lang="Ar">
              <seg n="1"> (1) Elhamdulillâhü'l-bâkî ellezî lâ yezâl lâ cennül mezhâl ilâ hâl ve </seg>
              <seg n="2"> (2) es-şalâtu ve's-selâm 'alâ nebiyyehü'l-meb'ûs bi-eşref el-hişâl ve 'alâ âlihi</seg>
              <seg n="3" xml:id="plSatır3"> (3) ve eşhâbihi ve ehl-i beynehu ve âmennehu ecma'in.</seg>
            </p>
          </quote>

```

Figure 6. Beginning of body part (Oxygen)

The <seg> element includes pieces of text within <p> tags, as shown in Figure 7. The <seg> element refers to a specific section or fragment of text. It is imperative to understand the importance of using tags such as <l> for line encoding. However, these will organise the lines in a vertical order. The goal is to create blocks of text in paragraph structure, but we need a tag that allows parallel sentence organisation. Consequently, the <seg> tag serves a practical purpose. The attribute “n” once again specifies the line numbers within the tag.

```
<p n="2" xml:lang="OsmT">
  <seg n="3" xml:id="p1Satır3_cont">
    <hi rend="bold" style="color:red;"> ve ba'd </hi> sinüs dimekle</seg>
  <seg n="4"> (4)ma'rûf olan âleti resm eylemek murâd olınsa gerek piring ve gerek </seg>
  <seg n="5"> (5) ağaç her kânğısından olursa râst gönye şeklinde dü pây </seg>
  <seg n="6"> (6) olup bir pâyı bir pâyından dirâz ola. Ol dirâz olanı kâme</seg>
  <seg n="7"> (7) farz idüp meşelâ <hi rend="bold">و</hi> yâhüd <hi rend="bold"
    >ج</hi> yâhüd <hi rend="bold">اس</hi>bunlardan</seg>
  <seg n="8"> (8) her birisine ale's-seviyye kısmet idüp per-gâr müteğayyir olmadan
    yine kısmet-i</seg>
```

Figure 7. Body (Oxygen)

Figures 8 and 9 show a solution to a common problem in text printing. Often, sentences can be complex or lengthy, causing words to span lines or sentences to extend into separate sections. These sentences can be challenging to analyse when determining specific numerical values of index divisions, especially in the traditional survey arts. This can lead to challenges in formatting the text and ensuring that sentences flow smoothly. To overcome this problem, we applied the following strategy: When a line is extended, the first part of the sentence is recognised by assigning it an “id” number. According to Figure 10, line 22 continues on page 3. In order to maintain compatibility with the “id” in line 22 and to ensure that it continues smoothly, a new identifier is assigned to the continued section. Firstly, “v1p2Line22” is used, followed by the abbreviation “cont” to indicate the continued section. This method is used consistently to link sentences.

```
<p n="1" xml:lang="OsmT">
  <seg n="1"> (1) darb u kısmet ile hâsıl olur ve tarîk-i şânî nisbet ile </seg>
  <seg n="2"> (2) olur. Darb u kısmet ile olan tarîk budur ki meşelâ "Bir şey'ün</seg>
  <seg n="3" xml:id="v1p1Satır3"> (3) bu'duñ bilinmek murâd olınsa?"</seg>
</p>
<p n="2" xml:lang="OsmT">
  <seg n="3" xml:id="v1p1Satır3_cont"> <add>Cevâb:</add> Sinüsü bir düz maħallde važ'</seg>
  <seg n="4"> (4) idüp ve 'izâdenüp hâli olan başını kâme üzerine rast</seg>
  <seg n="5"> (5) važ' idüp ve sinüsü ol bu'dı bilinmek murâd olınan şey'i</seg>
```

Figure 8. Encoding of combining continuous sentences (Oxygen)

```
<p n="3" xml:lang="OsmT" >
  <seg n="22" xml:id="v1p2Satır22_cont"> Meşelâ: "Bir cânibinden bir cânibe varınca ne mîkdâr</seg>
  <seg n="23" xml:id="v1p3Satır23"> (23) zîrâ'dur zîrâ'lanması mümkün olmaya bir nehr-i kebîrûñ karşı?"</seg>
  </p>
<p n="4" xml:lang="OsmT">
  <seg n="24"> (24) <add>Cevâb:</add> Cänibinde bir hâcer olsa, ve cânibinden bir sinüsü bir maħalle važ'</seg>
  <seg n="25"> (25) idüp hedefeteynden ol hâceri görüp sinüsü</seg>
  <seg n="26" xml:id="v1p3Satır26"> (26) važ' olınan maħalle bir 'alâmet važ' eyledük. Ba'dehü</seg>
  </p>
```

Figure 9. Encoding of combining continuous sentences (VSC)

Figure 10 shows the sections without any text or needing to be restored with text. Utilising the <add> tag to incorporate words, sentences, symbols, or expressions is highly beneficial. At this stage, the researcher must note the sections marked with the <add> tag and ensure that they are coded in the appropriate locations within the text transfer/interlanguage translation section. Ensuring consistency and accuracy of meaning is crucial.


```

<p n="4" xml:lang="OsmT">
  <seg n="24"> (24) <add>Meğelâ:</add>"Ve eger ol bu'deynün miqdârı murâd olınan şey'i sinüsün</seg>
  <seg n="25"> (25) ikinci važ' olınan maħallden ne miqdâr?" diyü su'âl olınursa</seg>
  <seg n="26"> (26) yine ke'l-evvel đarb u kısmet ve nisbet ile olur.
  <add>Cevâb-ı evvel:</add> Đarb u kısmet</seg>

```

Figure 10. Encoding of the text repair section (Oxygen)

IV.2.2.2.Coding Translation Section (Transfer/Intralingual Translation)

This segment uses the same lines of code for content transfer. Thus, we can replicate the framework to ensure seamless inclusion of translation segments. However, it is essential to consider a few key points. When performing classical analyses, word-for-word translation becomes difficult due to conjunctions such as “ki, çün, dahı”, complex verse structure, lyrical fragments and rearranged sentence structure. In transcriptions, line numbers are typically shown as “(1), (2)...” in translation sections, but they are usually shown as whole numbers enclosed in square brackets []. For example, the notation [1-5] indicates the task of translating sentences numbered 1-5. This has been carefully considered in the coding process. Applying this standard in digital versions is essential for creating indexes and glossaries.

In addition, sections requiring repair are presented using the same <add> tag. This time, however, translation lines are also provided. This guarantees consistency when switching between scripts.

```

</div>
<div n="2r">
  <pb n="9r"/> <!--1.varak arka yüz-->
  <head n="2r" rend="bold" style="color:black;"> [9r] </head>
  <p n="1" xml:lang="ModernT">
    <seg n="1-3"> [1-3] çarpma ve bölme ile bulunur ve ikinci yol da orantı ile olur. Çarpma ve bölme ile olan yöntem şudur:
    Problem: "Bir şeyin uzaklığı bilinmek istenirse?"
  </seg>
  </p>
  <p n="2" xml:lang="ModernT">
    <seg n="3-22"> [3-22] <add>Cevap:</add>Sinüs aletini düz bir yerde ortaya çıkarıp cetvelin boş hali olan başını dikme üzer
  </seg>

```

Figure 11. Coding of the in-language translation section. (Oxygen)

```

</div>
<div type="chapter" n="2">
  <head n="2" rend="bold" style="color:black;">II. Bölüm - Metin Çevirisi</head>
  <div n="1v"> <!--1. varak-->
    <pb n="8v"/> <!-- 1. varak ön yüz-->
    <head n="1v" rend="bold" style="color:black;"> > [8v] </head>
    <quote type="dua">
      <p n="1" xml:lang="T">
        <seg n="1-3"> [1-3] Sonsuz olan Allah'a şükürler olsun ki, O'nun dışında her şey yok olup g
      </p>
    </quote>
    <p n="2" xml:lang="modernT">
      <seg n="3-24">
        [3-24] ve sonra, sinüs demekle bilinen aleti resmetmek istense gerek pirinç ve gerek ağaç
      </seg>
    </p>

```

Figure 12. Coding of the in-language translation section. (VSC)

The study focuses on mathematical content and includes current mathematical problem formulation translations. The mathematical problems were encoded using two different encoding types: LaTeX (Figures 13 and 14) and TEI-MathML (Figures 15 and 16), with examples for each encoding style given separately. The LaTeX code was converted to XHTML and seamlessly integrated with the MathJax JavaScript library to generate the web view.

```
<p n="2" xml:lang="ModernT">
  <seg n="7-14"> [7-14] <add>İkinci cevap:</add> Orantı ile çözümlendiği takdirde cetvel yaklaşık 63 çap geçmişti. Bu iki işareti
  <!-- İkinci yöntem, orantıya göre, cetvel 63 çap geçmişse bunu 30zira ve 63 derece ile oranlarız.Yine 30*63=1890 olur ve bunu 20'ye
  <formula notation="TeX">
    <![CDATA[
    \begin{formula}
    $$\frac{\text{30 zira}}{\text{20 derece}}=\frac{\text{uzaklık}}{\text{sinüsün ikinci konulan yere kadar olan uzaklığı}}$$
    $$\text{uzaklık} = \frac{\text{sinüsün ikinci konulan yere kadar olan uzaklığı} \cdot (2 + 0.5)}{2} + \frac{\text{63 çap}}{2}$$
    $$\text{uzaklık} = \frac{\text{sinüsün ikinci konulan yere kadar olan uzaklığı} \cdot 2.5}{2} + \text{31.5 çap}$$
    \end{formula}]]>
  </formula>
</p>
```

Figure 13. Representing mathematical operations with LaTeX (Oxygen)

```
<p xml:lang="ModernT" lang="ModernT"><span>[23-26] <span class="add">Cevap:</span> Bir tarafından sinüsü bir
bir işaret koyduk. Sonra</span>
  <div>
    <span class="mathjax">\begin{equation}\text{Uzaklık (zira)} = \frac{20^{\circ} \times 30}{60^{\circ}} =
    10 \text{ zira} \end{equation}</span>
  </div>
  <div>
    <span class="mathjax">\begin{equation}\text{Uzaklık} = \text{90 zira}
    = 9 \times \text{10 hesap} = \text{9 hesaplamalık} \end{equation}</span>
  </div>
</p>
```

Figure 14. Adaptation of LaTeX-JavaScript using MathJax (VSC)

The symbol “×” in Figure 15 represents mathematical multiplication. Using symbols such as plus (+) and minus (-) is also possible. Figure 16 shows the implementation of a MathML character called a zero-width space, denoted by “⁢”. This distinguishes between the variables “x” and “y”. This method improves the clarity and readability of the expression “xy”. It is essential to understand that when mathematical code generated using MathML in XML is translated into XHTML for web representation, it does not require any changes or additional support from MathJax. In my opinion, it is more flexible than the LaTeX formulation.

```
<formula xmlns:ns="http://www.w3.org/1998/Math/MathML">
  <ns:math>
    <ns:mrow>
      <ns:mfrac linethickness="0">
        <ns:mrow>
          <ns:mrow>
            <ns:mn>30</ns:mn>
            <ns:mo>zira</ns:mo>
          </ns:mrow>
          <ns:mo>&#xD7;</ns:mo>
          <ns:mrow>
            <ns:mn>63</ns:mn>
            <ns:mo>derece</ns:mo>
          </ns:mrow>
        </ns:mfrac>
      </ns:mrow>
    </ns:math>
  </formula>
```

Figure15. Encoding maths operations with MathML. (Oxygen)

```

<ns:mrow>
  <ns:mtext>sinüsün ikinci konulan yere kadar olan uzaklığı</ns:mtext>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mo>#8290;</ns:mo>
  <ns:mn>2</ns:mn>
  <ns:mo>+</ns:mo>
  <ns:mn>0.5</ns:mn>
</ns:mrow>

```

Figure 16. Encoding maths operations with MathML., HTML (VSC)

IV.2.2.3. Coding the Dictionary Section

This study has included a glossary section to enhance comprehension of the text using a conventional method. Having index and glossary sections is crucial for any textual analysis. These sections offer great time-saving benefits and make it more convenient to use the text for future research projects. Thus, it is crucial to establish standardisation for these sections in digital text editions.

The TEI provides a range of techniques for developing dictionaries. Even in the field of lexicography, various codes can be utilised. In this case, only fundamental coding has been utilised to ensure clear understanding. Figure 18 demonstrates the implementation of a newly created section using the <div> tag, as previously illustrated. This section is titled “Glossary”. Later on, the <list> tag became the preferred choice. This approach aims to organise the glossary by listing the terms alphabetically. Afterwards, the “type” attribute is added with the value “terms” to specify the particular type of list that will be created from this tag. This indicates that the list will be composed of “term” elements. The <item> tag is the container for identifying items within a list or array. Open a subtag of this tag to specify language codes using the 'xml' property. The first words of each element are styled in bold using the <hi> element with the “rend” property set to “bold”. Furthermore, <add> tags can be utilised to specify the gender or plurality of the expression. In this context, the <add> element offers additional information that improves the description, similar to how it is used in text restoration. Following this, the expressions are explained using the “description” element. Specifying the language code within the <desc> element by using the “xml:lang” attribute is necessary. In addition, using a comprehensive “id.” simplifies the process of centralising language codes, eliminating the requirement to enter a language code for each annotation separately. By adopting a non-traditional approach to entering language codes for Turkish terms, the inclusion of codes for both terms and meanings in the coding has expanded the potential usefulness of the text for future digital studies. Implementing standardised practices will enhance the versatility of the text across various fields.

```

<div type="chapter" n="3">
  <head n="3" rend="bold" style="color:black;">III. Bölüm - Terim Sözlüğü</head>
  <list type="terms">
    <item>
      <term xml:lang="Ar"><hi rend="bold">a'dād </hi>(Ar. <add>çoğ.</add><hi
rend="bold">:</hi>
      </term>
      <desc xml:lang="T"> sayılar</desc>
    </item>
  </list>
</div>

```

Figure 17. Encoding the Glossary section (Oxygen)

Section 2.2.4 provides a more detailed description of the coding of facsimiles. As mentioned in Section 3.2.2.1, when coding facsimiles at TEI, it is important to determine their position (at the beginning, in the middle, or interspersed within the text) and their display format. In Figure 18, the facsimile was meant to be positioned right below the first page of the folio, which is why the “page break” tag was used. Interestingly, this tag can be used independently without requiring another “page break” tag to close it. The `facsimile` attribute specifies the file description where our image was stored. The `n` property specifies the folio page corresponding to “9a”. Section 2.2.1 introduces a `div` element, followed by a `figure` element, as mentioned earlier. The `graphic` child element contains the image with the `url` attribute. The `div` tag includes additional details indicated by the `type` attribute, which is set to “facsimile,” indicating that the embedded image is a facsimile. The value `n` determines the order of the image. The facsimile enclosed in the `<div>` tags will appear as a separate fragment.

```
<pb facs="MS1_1v.jpg" n="9a"/>
```

Figure 18. Facsimile encoding (Oxygen).

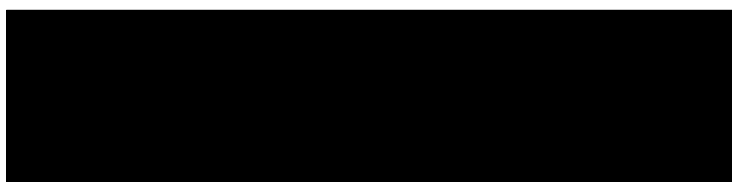

Figure 19. Facsimile encoding (Oxygen).

Converting images from XML to HTML simplifies the process of specifying CSS properties like size, alignment, and more, making it effortless to insert them. Here are three coding examples in HTML/CSS showcasing this process, with the facsimile section at the end. In the first two examples (Figures 20 and 21), the `facsimile` section is added using the `` element commonly found in HTML. In the other example, a different tag is used. Figure 22 displays the facsimile that will appear after each page.

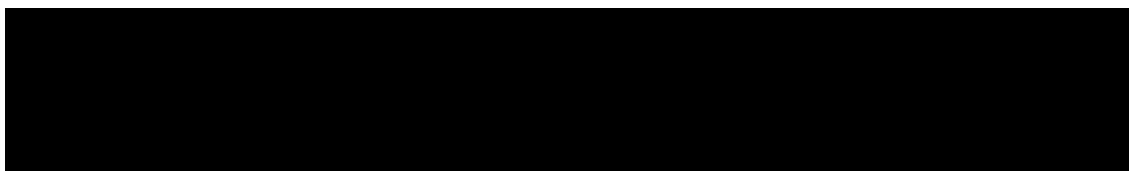

Figure 20. Display the facsimile in HTML at the end tab. (VSC)

```
<section class="chapter" id="index.xml-body.1_div.4"></section>
<header> <h1><span class="headingNumber"> 4. </span><span style="color: black; font-weight: bold">IV. Bölüm - Tıpkıbasım</span></h1></header>
<figure class="figure"></figure>
<figure class="figure"></figure>
</section>
</div>
```

Figure 21. Display the facsimile in HTML at the end tab. (VSC)

```
<div class="teidiv1" id="index.xml-body.1_div.1_div.3">
<figure class="figure"></figure>
<div class="pagebreak" id="index.xml-pb-d31e265">[Page 2r]</div>
```

Figure 22. Display the facsimile in HTML on the start tab. (VSC)

Conclusion

The specific results of this study can be categorised into two main groups. The first group pertains to the most important criteria enabling interdisciplinary cooperation in the development of digital text editions. These issues are discussed in detail in the sections of the article that address the preparation of the coding procedure for the text, transcription, and text editing. We anticipate widespread acceptance and adoption of these criteria, as well as the recognition of their importance in utilising TEI applications for historical text research in Turcology.

The second concerns the visual representation of the coding technique, which is described in detail in the paper. This might, of course, be displayed in a more visually appealing manner using TEI Publisher or other software. However, in this article, the HTML picture is utilized and a connection is provided to the readers through their GitHub site. The website is accessible at the URL: <https://serminography.github.io/>. The XML files and JPEG photographs can be accessible at the URL: <https://github.com/serminography/serminography.github.io>, with a GitHub account.

To summarize, the significant influence of TEI in the field of digital text studies indicates that the use of digital transformation is now necessary in Turcology, particularly in the analysis of historical texts. The TEI's ability to enable a wide range of research activities, including as lexicography, terminology, morpho-syntactic and morpho-semantic investigations, and active indexing procedures, showcases its potential to go beyond conventional methods in this sector. Consequently, this will result in the development of further open resources that are readily available, secure, and enable data-driven interpretations. In addition, the digitisation project seeks to include not only the period of the Ottoman Empire but also all written works that demonstrate the historical evolution of the Turkish language. Therefore, conducting additional research on the subject of Turcology with TEI will result in substantial progress in the analysis of historical texts.

Suggestions

To successfully adjust to this transition and avoid falling behind, the most straightforward method is to actively promote the acquisition of knowledge and expertise in software and AI technologies among graduate students. Turcology can leverage the younger generation's growing flexibility and inclination towards digital instruments. This approach will allow young researchers from different fields studying historical texts in Turkish to improve their skills by actively using TEI and discover novel methods of interpreting historical texts through this standardised framework. This will enhance our capacity to articulate novel insights regarding the revival of a historical text through digital transformation. Consequently, there will be a reciprocal exchange of information and engagement between the researcher and the field. This would enable a thorough digital modernisation of historical textual studies, a well-established area of research in Turcology, and provide chances for the progress of digital research.

Bibliography

- Açıl, Berat, Yazar, Sadık, Kadir Turgut, Özgür Kavak. *Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin)*, İstanbul: İSAM, 2022.
- Aladağ, Fatma, "Dijital beşerî bilimler ve Türkiye araştırmaları: Bir literatür değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 18, no. 36 (2020): 773–796, accessed: June 2021, <https://dergipark.org.tr/pub/talid/issue/58073>.
- ASCII, American Standard Code, <https://www.ascii-code.com/>, accessed: 3 March 2022.
- Baxter, Pamela ve Susan Jack. "Qualitative case study methodology: Study design and implementation for novice researchers," *The Qualitative Report*, 13, (2008), 547,

- accessed: 27 July 2022, <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol113/iss4/2/>,
<https://doi.org/10.46743/2160-3715/2008.1573>.
- Blackman, Tim. What is Crowd-Based Translation: A beginner's Guide, April 25, 2018, <https://www.brombergtranslations.com/crowdsourcing-translation-crowd-based-translation/> accessed: 9 March 2022.
- Burnard, Lou. What is the Text Encoding Initiative? How to add intelligent markup to digital resources (Marseille: OpenEdition Press, 2014), 12, accessed: 7 March 2022, <https://books.openedition.org/oep/426>, <https://doi.org/10.4000/books.oep.426>.
- "Concept of digital heritage", UNESCO 2018, accessed: 5 March 2022, <https://en.unesco.org/themes/information-preservation/digital-heritage/concept-digital-heritage>.
- Cummings, James. "The Text Encoding Initiative and the study of literature" in Ray Siemens & Susan Schreibman (Eds.), *A Companion to digital literary studies* Oxford: Blackwell Publishing, 2007, accessed: 7 March 2022, <https://doi.org/10.1002/9781405177504.ch25>.
- Çakmak, Tolga. "Kültürel bellek kurumlarında dijitalleştirme: Ankara'daki 17 kurumun uygulamalarının analizi", *Ankara Araştırmaları Dergisi* 6, no. 2 (2018): 167–182. <https://doi.org/10.5505/jas.2018.30502>.
- Dölek, İshak ve Atakan Kurt. "Derin Sinir ağlarıyla Osmanlıca Optik Karakter tanıma", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi* 38, 4 (April 2023): 2579-94, <https://doi.org/10.17341/gazimmfd.1062596>, <https://dergipark.org.tr/en/pub/gazimmfd/issue/75069>.
- Drucker, Johanna. "Humanistic theory and digital scholarship," *Debates In The Digital Humanities, Part II. Theorising The Digital Humanities*, (2012), accessed: 7 December 2022, <http://dhdebates.gc.cuny.edu/debates/text/34>.
- Goldfarb, Charles, F. *The SGML handbook*, Oxford: Clarendon, 1990.
- Hockey, Susan. "The history of humanities computing," in *A Companion to Digital Humanities*, ed. Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), accessed 11 April 2022, <https://doi.org/10.1002/9780470999875.ch1>
- ISO 8879. "SGML Standard 1986," ISO, accessed: 3 March 2022, <https://www.iso.org/standard/16387.html>.
- Kalafat, Şermin. "Türkoloji araştırmaları kapsamında yazma eser çalışmalarına yönelik bir inceleme", *The Second International Congress of Turcology, "600 Years of Polish-Turkish Relations: Research on Turcology Yesterday, Today, and Tomorrow,"* Warsaw, Poland, June 25, 2014.
- Lee, Stuart D., *Digital Imaging: A Practical Handbook*, London: Facet Publishing, 2001.
- Manoff, Marlene. "The Materiality of Digital Collections: Theoretical and Historical Perspectives", *Libraries and the Academy*, 6, no. 3 (2006), 311, accessed: January 2022, <http://hdl.handle.net/1721.1/35689>.
- Pfannenschmidt, Sarah L. and Tanya E. Clement. "Evaluating digital scholarship: suggestions and strategies for the text encoding initiative," *Journal of the Text Encoding Initiative*, 7 (November 2014), 7; accessed: 21 March 2022, <https://journals.openedition.org/jtei/949>, <https://doi.org/10.4000/jtei.949>.
- Pittock, Murray. "The Scottish Heritage Partnership Immersive Experiences: Policy Report", (University of Glasgow, 2018: 5),

- <https://www.gla.ac.uk/schools/humanities/research/informationstudiesresearch/researchprojects/scottishnationalheritage/#/policyreport:immersivexperiences>.
- Polat, Atilla ve Halime Mücella Demirhan Çavuşoğlu. "Mehmed Said Efendi'nin Misâha Risâlesi". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (July 2020): 249-70, accessed: 23 March 2021, <http://dx.doi.org/10.26650/oba.650926>, <https://iupress.istanbul.edu.tr/en/journal/oba/home>.
- Purdy, James P., ve Joyce R. Walker. "Valuing digital scholarship: Exploring the changing realities of digital work", *Profession, Modern Language Association*, (2010), 177–195, accessed: 11 April 2022, <https://www.jstor.org/stable/41419875>.
- Renear, A., "Text Encoding," in *A Companion to Digital Humanities*, ed. Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth (Oxford: Blackwell Publishing, 2004) accessed: 11 April 2022, https://companions.digitalhumanities.org/DH/?chapter=content/9781405103213_chapter_17.html
- Sahle, Patrick. "What is a Scholarly Digital Edition?" *In Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, (Cambridge, 2017), 19-25, accessed: March 2022, <https://books.openedition.org/obp/3397>.
- Soualah, Mohammed Ourabah and Mohamed Hassoun. "A TEI P5 Manuscript Description Adaptation For Cataloguing Digitised Arabic Manuscripts", *Journal of the Text Encoding Initiative*, 2, no. 2 (February 2012), 2, accessed, 11 April 2022, <https://doi.org/10.4000/jtei.398>, <https://journals.openedition.org/jtei/398>
- Sperberg-McQueen, C. Michael. "Textual criticism and the Text Encoding Initiative." Paper presented at the annual convention of the Modern Language Association, (San Diego, California: December 1994), accessed: 11 April 2022, <https://tei-c.org/Vault/XX/mla94.html>
- Svensson, Patrik. "Humanities computing as digital humanities," (*Digital Humanities Quarterly*, 2009), accessed: 11 April 2022, <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000065/000065.html>.
- "Text Encoding Initiative." *Text Encoding Initiative: TEI*, accessed: 11 June 2021, <https://tei-c.org/>.
- Van Hyning, Victoria Anne, ve Mason A. Jones. "Data's Destinations: Three Case Studies in Crowdsourced Transcription Data Management and Dissemination", *Startwords*, 2 (01 October 2021) accessed: 9 March 2022, <https://www.qub.ac.uk/researchcentres/CentreforDataDigitisationandAnalysis/ServicesandOutputs/ToolkitsandGuides/Crowdsourcing/>.
- Vanhoutte, Edward. "An Introduction to the TEI and the TEI Consortium", *Literary and Linguistic Computing*, 19, no. 1 (2004), 10, accessed: 11 April 2022, <https://www.edwardvanhoutte.org/pub/2004/teillc.htm>.
- Vertan, Cristina and Stefanie Reimers. "A TEI-based application for editing manuscript descriptions," *Journal of the Text Encoding Initiative* 2 (2012), accessed: 11 April 2022, <https://doi.org/10.4000/jtei.392>, <https://journals.openedition.org/jtei/392>.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 26.02.2024
Kabul/Accepted: 08.07.2024
DOI: 10.17822/omad.1443207

Atf/Citation: Kardaş, Demet. "Hırvat Yazar Ivan Mažuranić'in "İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü" Eseri ile Balkanlar'da Türklerle İlgili Algı Arasındaki Bağlantılar". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 285-298.

Demet KARDAŞ

(Doç. Dr.), Gazi Üniversitesi / Türkiye, demetkardas@gmail.com, 0000-0003-0222-6794

Hırvat Yazar Ivan Mažuranić'in "İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü" Eseri ile Balkanlar'da Türklerle İlgili Algı Arasındaki Bağlantılar

A Connection Between the Work "The Death Of Smail-Aga Čengiç" By The Croatian Writer Ivan Mažuranić and The Perceptions Of Turks in the Balkans

Öz: Ünlü Hırvat yazar ve siyasetçi İvan Mažuranić'in; Hırvat halk edebiyatından esinlenip gerçek tarihi değiştirerek yazdığı İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü adlı eser beş bölümden oluşmaktadır. Eserin konusu, Karadağ'ın meşhur Osmanlı Hersek Paşası İsmail Çengiç Ağa ile Grahovo kasabası yakınlarındaki Karadağ halkı arasında geçen küçük muharebedir. Eser, ana karakter İsmail Çengiç Ağa'nın "Ağalık"; Karadağlıların intikam hazırlıkları "Gececi"; intikam için toplanan askerlerin buluşması "Çete"; zalime karşı yapılan saldırı "Haraç" ve İsmail Çengiç Ağa'nın ölümden sonraki kaderinin anlatıldığı "Yazgı" bölümlerinden oluşmaktadır. Bu çalışmada eser, Türkçeye çevrilmiştir. Bu eser, halk diliyle yazıldığı için, yazar Ivan Mažuranić'in siyasi konusu nedeniyle de gerçek tarih olarak kabul görmüş ve aslında tarihi belgelerde bir zorba olmayan İsmail Çengiç Ağa üzerinden Türklerle ilgili olumsuz algının kaynağı olmuştur. Çalışmanın Hırvatistan özelinde Balkanlar'da Türklerle ilgili yanlış ve yanlış algıların kaynağının sorgulanması açısından ilgili alanlara katkı sunacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hırvat edebiyatı, İsmail Çengiç Ağa'nın ölümü, Türk algısı

Abstract: The Death of Smail-aga Čengiç is a work written by acclaimed Croatian writer and politician Ivan Mažuranić. Inspired by Croatian folk literature, this epic poem consists of five parts. The subject of the poem is conflict between the renowned Ottoman Montenegrin pasha of Herzegovina, Ismail Čengiç Aga, and the Montenegrin people near the village of Grahovo. The poem consists of "The Aga's Dominion" which describes the main character of Ismail Čengiç Aga, "The Night Traveler" in which Montenegrins prepare for revenge, "The Company" in which the vengeful army gathers, "The Haraç" in which the tyrant is attacked, and "Fate" in which Ismail Čengiç Aga's fate after death is described. The most remarkable chapters are the "The Aga's Dominion" and "The Company". In this paper, it has been translated into Turkish. Mažuranić's political status, this epic poem has been recognized as an accurate representation of history and has become a source of negative perceptions about Turks. However, history books indicate that Čengiç Aga was in fact not an oppressor. This paper is expected to contribute to relevant fields with regard to examining the source of biased and erroneous perceptions of Turks, particularly in Croatia, but also in Balkans.

Key Words: Croatian literature, The death of Smail-aga Čengiç, perception of Turks

Extended Abstract

The Ottoman Empire's stay in the Southeastern Europe for centuries created a common history with (among others) Serbs, Bosniaks, Montenegrins and Croats. The fact that the Turks were in the position of rulers and took the parts of Balkans through war has of course paved the way for some negative thoughts and prejudices.

When addressing Croatian prejudices about Turks, it is important to take into account that the Ottoman Empire controlled a significant part of Croatia for an extended period from the 15th to the end of the 17th century, during which time there was intense interaction and exchange between the two nations. Nevertheless, it should be noted that especially the new

generations do not receive most of their information about Turkey and Turks from unbiased sources and this may lead to some prejudices. Therefore, most of the students, especially those who live and study in the city, get their first information about the Ottomans in middle school (sixth grade) and high school (second grade). There are several studies on the textbooks used in history lessons in Croatian schools and the Ottoman-Turkish image in them. Although textbooks are not the subject of this study, it is intended to emphasise how important even a literary work is in the correct teaching of history, since the work examined in this study is not only the subject of history lessons, but also "Çengiç Ağa" is included in the Croatian curriculum, which is compulsory in all schools since the first grade.

Among the many things that changed with the invention of printing, which opened up a space for the sharing of ideas and thoughts to the masses, the purpose of literature also changed. The poem "The Death of Ismail Čengiç Ağa", written in complete opposition to the slogan *l'art pour l'art*, art for art's sake, which emerged in the thirties of the nineteenth century, is one of the best examples of Romanticism in Croatian literature, which emerged in response to the Age of Enlightenment, the Industrial Revolution and Classicism as an intellectual movement. The work was published in the almanac "Iskra" in Zagreb in 1845; according to official data, it has been published 222 times until 2001 and is known as the most published work of Croatian Literature until now, and has been translated into foreign languages 50 times. The work has been translated into German, Albanian, Czech, Esperanto, English, Spanish, Swedish, Italian, Latin, Polish, Slovak, Hungarian, Macedonian, Moravian, Russian, Slovenian and French. It has been translated at least four times into English and seven times into French.

The work consists of a total of five unequal parts and 1134 verses of eight and ten syllables. The storytelling in the first part, "The Ağa's Dominion" (Agovanje), begins in the traditional 'in medias res' technique, i.e. from the centre point. Novica's defection to the side of the Montenegrins, both physically and morally, is the subject of the second part, "The Night Traveler" (Noćnik). In the third episode, "A Company" (Četa), the small gang of Montenegrins, led by the protagonist Mirko and seeking revenge on Čengiç, encounters a priest who lectures them about homeland and freedom. According to Croatian commentators, the priest's speech is the main point of this epic poem by Mažuranić. The richest section in terms of plot and dramatic conflict is "Tribute" (Harač), which consists of 623 lines. The tribute collectors come to Čengiç Ağa, who has pitched a tent to collect tribute and persecutes the reaya, and bring the hungry and naked poor. While playing javelin, Čengiç blinds Zafer instead of Christian and thus torments the reaya even more. In the last and shortest episode, "Doom" (Kob), the Montenegrins made a puppet out of Čengiç. As they pull the puppet's string, the Ağa's head bows forward, and thus the Ağa greets every visitor.

It should be noted that the Turks mentioned in the work are not the Turks of Turkey but those who accepted Islam. We know that the name 'Turk' denotes a religious identity, not an ethnic one. Islam was referred to as "Turkish religion" and the Arabic alphabet as "Turkish writing". The number of ethnic Turks in Ottoman Bosnia was negligible. As can be understood from the verse "If twenty people from Brđa attack here now, may my Turkish religion help me" (930-931), Turkishness is defined as a religion. Through one of these Turks and the Ottoman Bey Ismail Čengiç Ağa and his men, some of the adjectives and analogies that the author attributes to Turks are sometimes written directly, and sometimes they are described through torture.

The literary value of this work, which has been translated and evaluated for the purpose of this study, or its place and importance in Croatian literature is not a matter of discussion. The main point to be emphasized in the study is that the teaching of this work in schools in Croatia, as well as in other South Slavic countries, dates back to the time of Yugoslavia, because in Yugoslavia the gang opposing Ismail Čengiç Ağa was attributed socialist qualities. Nowhere in the textbook 'Čitanka 3', which is used in the third grade of high schools in Croatia, is it mentioned that there is a big difference between the Čengiç in the work and the Čengiç in

history, and all the explanations are one-sided, which leads to prejudices. It is an indisputable fact that the names mentioned in the work are correct and that the author was inspired by real historical figures, but it should also be emphasized that the behavior and actions of the characters are exaggerated and the product of the author's imagination.

In 2011, Čaušević, Paić-Vukić and Küçükusta translated into Turkish a year-long travelogue of Matija Mažuranić, the younger brother of the author Ivan Mažuranić, in Bosnia and published it under the title "A Glimpse of Bosnia or a Short Journey of a Croatian Citizen to that Province between 1839-40" (A Travelogue on Ottoman Bosnia). Matija used the following expressions while talking about the Turks in his travelogue: "Beautiful clothes, beautiful weapons and beautiful mouthpiece are the most important things for them. Unfortunately, all these beauties are infested with lice. A Turk would never kill a louse, considering it a sin [jazuk]. They believe that all of them are the souls of the dead who did evil in their lives and that is why dear God turned them into lice. I told them that we do not have lice, and they said in unison, "Dry lie! Wherever there are people, there are lice."

In conclusion, in recent years, when racism is on the rise, it is extremely objectionable to attribute negative adjectives to a race or a religion and to teach this to new generations in public schools, history and literature books. Literature should be a means of teaching the good, the beautiful and the true. It is considered that this study will contribute to the studies that literary works dealing with historical issues should be carefully examined in order not to support racism.

Giriş

İnsanları diğer canlılardan farklı kılan özellikler insanoğlunun aklı, iradesi, kişisel ve toplumsal sorumlulukları ve öğrenmeye açık sosyal bir varlık olmasıdır. Bazı insanlar öğrendiği yeni şeyleri araştırıp sorgularken bazı insanlar yeni bilgileri sorgusuz sualsiz kabul etmektedir. Sorgulanmadan veya başka kaynaklara bakılmaksızın kabul edilen görüşler yanlışlara ve önyargılara yol açmakta ve bir yanlış bazen yüzyıllar boyunca yanlış aktaragelmektedir. Özellikle farklı ırktan, etnik gruptan, belirli bir bölgeden gelen insanlar hakkında (genelde olumsuz) önyargılar, kabullenişler söz konusudur. Bahsedilen bu önyargıların kimi zaman kötü neticelere yol açtığı en net örneği, dünyanın bazı yerlerinde büyüyen göçmen sayısı ile artan ayrımcılık ve ayırımın sonucu olan şiddettir. Tarih boyunca çeşitli milletler ve devletler gerek resmî eğitim yoluyla gerekse de edebî eserler üzerinde çocuklarını millî değerlerde birleştirmeyi amaçlamıştır. Millî kahramanların vücuda gelebilmesi için bir düşman karaktere her zaman ihtiyaç duyulmuş ve kahraman ve düşmanlar kimi zaman bir hikâyeye, kimi zaman bir roman, kimi zaman da bir şiirde yer almıştır. Hırvat millî kimliğinin oluşumuna katkıda bulunmuş, Hırvat edebî geleneğinde yeni bir dönemin başlangıcını simgelemiş ve sonraki yazarlar ve şairler üzerinde derin bir etki bırakmış olan Ivan Mažuranić'in "Smrt Smail-age Čengića" adlı eserinde İsmail Çengiç Ağa üzerinden Türkler (müslümanlar) düşman ilan edilmiştir.

Hırvatların Türkler hakkındaki önyargılarını ele alırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyıldan 17. yüzyılın sonuna kadar uzanan geniş bir süre boyunca Hırvatistan'ın önemli bir bölümünü kontrol altında tuttuğunu ve bu dönemde iki halk arasında yoğun bir etkileşim ve alışveriş yaşandığını göz önünde bulundurmak önemlidir. Buna rağmen, özellikle yeni nesillerin Türkiye ve Türkler hakkındaki bilgilerin çoğunu tarafsız kaynaklardan almadığını ve bu durumun bazı önyargılara yol açabileceğini belirtmek gerekir.¹ Özellikle şehirde yaşayıp eğitim alan öğrencilerin büyük kısmı Osmanlılar hakkındaki ilk bilgileri orta okulda (altıncı sınıf) ve lisede (ikinci sınıf)² almaktadır. Hırvatistan'daki okullarda tarih derslerinde kullanılan ders

¹ Nenad, Močanin, "The historical fate of Croatia and Turco-Croatian relations in the past", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 16, no. 27 (May 1992), 243-255.

² Hırvatistan'da öğrenciler *osnovna škola* yani ilk ve orta okulda sekiz sene eğitim aldıktan sonra, dört sene süren *srednja škola* yani lisede eğitimini tamamlıyorlar.

kitapları ve içindeki Osmanlı-Türk imajı³ hakkında birkaç çalışma vardır.⁴ Bu çalışmalardan en önemlisi, Ivan Mažuranić'in "Smrt Smail-age Čengića" (İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü) adlı şiiridir.

Eser, sadece Hırvat Edebiyatında değil, aynı zamanda uluslararası edebiyat sahnesinde de tanınmış ve takdir edilmiştir; farklı dillere çevrilmiş ve çeşitli edebî antolojilerde yer almıştır. Bu durum, eserin temaları ve edebî değeri sayesinde geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamıştır. Hırvat Edebiyatının en önemli ve etkili epik şiirlerinden biridir. Mažuranić'in ustalikle işlediği bu epik şiir, Hırvat halkının tarihsel mücadelesini ve bağımsızlık arzusunu yansıtarak hem edebî hem de tarihsel açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur. Eser, Hırvat millî kimliğinin ve kültürel değerlerinin bir simgesi olarak varlığını sürdürmekte ve Hırvat edebiyatının önemli bir parçası olarak kalmaya devam etmektedir. Ders kitapları⁵ bu çalışmanın konusu olmamakla beraber bu çalışmada incelenen eserin sadece tarih dersinin konusu olmayıp birinci sınıftan beri tüm okullarda zorunlu olan Hırvatça ders müfredatının içinde yer almaktadır. Bu çalışmada, "Smrt Smail-age Čengića" adlı bir edebî eser; bölümleri, İsmail Çengiç Ağa'nın gerçek hayatı, şiirin gerçeklerle ilişkisi anlatılmıştır.

1. Yazar İvan Mažuranić

Geniş kitlelere düşünce paylaşımına yer açan baskı icadı ile değişen birçok şey arasında edebiyatın amacı da değişmiştir. On dokuzuncu yüzyılın otuzlarında ortaya çıkan *l'art pour l'art* yani *sanat için sanat* sloganına tam zıt bir şekilde yazılmış "İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü" adlı eser; Aydınlanma Çağı, Sanayi Devrimi ve entelektüel akım olarak Klasisizme tepki olarak çıkagelen Romantizmin Hırvat Edebiyatında en iyi örneklerinden biridir. 1846 yılında "Kıvılcım" (Iskra) adlı almanakta "Çengiç Ağa'nın Ölümü" adı altında en önemli eserini yayımlayan Ivan Mažuranić (İvan Majuranić) 1814 yılında Hırvatistan'ın Adriyatik Denizi'nin sahilinde bulunan Novi Vinodolski şehrinde dünyaya gelmiştir. Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'de başladığı felsefe eğitimini Macaristan'daki Szombathely şehrinde 1835 yılında bitirmiş ardından 1837 yılında Zagreb Krallık Bilim Akademisi Hukuk Bölümünden mezun olmuştur. Zagreb'de lise öğretmenliği yapmasının yanında eserlerinin çoğunu yazdığı Karlovac şehrinde avukat olarak çalışmıştır. Habsburg Monarşisinin bir kısmı olan Hırvatistan'ın temsilcisi olarak gönderildiği Viyana'da birçok önemli görevler yapan Mažuranić, 1850 yılında sağlık, eğitim, adliye, idare, basın gibi birçok alanında başlattığı reformları Birinci Cihan Harbi'nin sonlarına kadar devam ettirmiştir. Avrupa'daki mutlakiyetçilik döneminden sonra siyasete girip Hırvat Parlamentosu'na millî vekil olarak seçilmiş; Baş Sekreterlik görevindeyken Milli Partisi'nin adayı olarak Hırvatistan-Macaristan Uzlaşmasından sonra asilzade olmayan ilk kişi olarak ban⁶ unvanını kazanmıştır; "pleb banı" yani 'halk tabakasından hükûmete gelmiş biri' olarak bilinmektedir (1873-1880)⁷.

Çok iyi bir eğitim alan yazarın İtalyanca, Latince, Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça, Çekçe, Lehçe ve Macarca bilmesi;⁸ okuduğu hem eski hem çağdaş eserler, edebî çalışmalarına da etki etmiştir. "Liberté, égalité, fraternité" yani "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" anlamına gelen

³ Azra Abadžić Navaey, "Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti". [Hırvat tarih öğretiminde Türklerle ilişkin algılar] IV. međunarodni turkološki simpozij zemałja jugoistočne Europe, The Balkan Turkology Research Center, Prizren, 2011, 111-122.

⁴ Mehmet Şahingöz ve Shener Bilalli, Balkanlar'da eğitim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında Osmanlı-Türk imajı, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14 /28, (2018), 163-182.

⁵ Dinka Juričić, Majda Farkaš, Bekić-Vejzović, Lidija Košutić-Brozović, Nevenka Skok, Miroslav. Šicel, *Hrvatski romantizam*. Čitanka 3: *Udžbenik za treći razred gimnazije*. [Lise 3 Edebiyat Ders Kitabı] Zagreb, Hrvatska: Školska knjiga. 2014.

⁶ Mažuranić 'in zamanında Hırvatistan'da yönetici vekâleti olan ve iktidardaki en önemli kişiye 'ban' yani kral naibi denirdi.

⁷ Dunja Fališevac, *Život i Djelo Ivana Mažuranića*. (Ivan Mažuranić'in Hayatı ve Eserleri), (Zagreb: KOLO- Časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu, 2014, 23(3)), 165-185.

⁸ Ivo Frangeš ve Milorad Živančević, *Sabrana djela Ivana Mažuranića: Smrt Smail-age Čengića*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber-Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979.

Fransızca özdeyişten etkilenen yazar, bu görüşlerini hem siyasi çalışmalarına hem edebî eserlerine aktarmıştır. 4 Ağustos 1890 tarihinde Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'de vefat etmiştir.

Ivan Mažuranić'in kardeşi olan Matija Mažuranić (1817-1881), Hırvat edebiyatının önemli bir başka figürüdür. Matija bir yazar, gezgin ve etnograf olarak tanınmaktadır. Ivan, edebî alanda epik şiirleri ve politik çalışmaları ile öne çıkmış ve aynı zamanda Hırvat millî kimliğinin oluşumunda ve Hırvat dilinin standartlaştırılmasında önemli rol almıştır. Diğer bir yandan, Matija, seyahatnameleri ve etnografik gözlemleri ile tanınmış; yazdığı eserlerle Hırvat halkının farklı kültürleri ve toplulukları tanınmasına ve anlamasına ayrıca Hırvat kültürel kimliğinin ve edebî geleneğinin güçlenmesine katkıda bulunmuşlardır.⁹ Matija, 1839 yılında Bosna'ya yaptığı gezinin notlarını ağabeyleri İvan ve Antun ile paylaşmış, onlar da bu notlardaki siyasi nedenlerle sorun olabilecek bölümleri çıkartmış ve Matija'nın adını kullanmadan bu notları kitap hâlinde yayımlamışlardır.¹⁰

2. İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü Adlı Şiir

Hacim bakımından çok uzun olmamakla beraber, Mažuranić'in bu eseri Hırvat edebiyatının en önemli yapı taşlarından biridir.¹¹ Genel olarak Hırvat ama aynı zamanda dünyadaki aşağı yukarı tüm Slavistik bölümlerinin en sevilen konularının biri olan bu eser, eski Hırvat edebiyatından, halk edebiyatından, klasik ve çağdaş dünya edebiyatlarından etkilenmiştir.¹² "İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü" liselerde ikinci veya üçüncü sınıfta Hırvat Dili adlı zorunlu derste okutulmaktadır. Halk tarafından eserin bazı mısraları ezbere bilinmektedir bu da eserin toplum zihnîyetinde kabul gördüğünün bir göstergesidir.¹³

Daha önce ifade edildiği gibi, "Kıvılcım" almanasında 1845 yılında Zagreb'de yayımlanmış olan eser, resmî verilere göre 2001 yılına kadar 222 defa basıldığı için şimdiye kadar Hırvat edebiyatının en çok basılan eseri olarak bilinmektedir. Kapetanić'in (1965)¹⁴ hazırladığı listeye göre 1857 ile 1963 yılları arasında eser; İngilizceye en azından dört, Fransızcaya yedi defa çevrilmesinin yanı sıra Almanca, Arnavutça, Çekçe, Esperanto, İspanyolca, İsveççe, İtalyanca, Latince, Lehçe, Slovakça, Macarca, Makedonca, Moravyaca, Rusça, Slovence gibi dillere tam 50 defa çevrilmiştir (Tomasović, 2014).¹⁵

Eser, konu itibarıyla Osmanlı Dönemi Bosna-Hersek'inde geçer. 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında ciddi kayıplar yaşadığı ve yerel halkların bağımsızlık mücadelelerinin başladığı dönemdir. Yazar, Osmanlı'nın bu bölgelerde uyguladığı ağır vergileri, halkın büyük sıkıntılar çekmesini ve direniş hareketlerine yönelmesini konu edinmiştir. İsmail Çengiç Ağa, bu bağlamda zalim bir Osmanlı yöneticisi olarak tasvir edilmiş ve şiirde onun halk üzerindeki baskıcı yönetimi ve halkın bu zulme karşı direnişi anlatılmıştır.

Şiirin ana temalarından biri, zalim bir yöneticiye karşı adaletin sağlanmasıdır. İsmail Çengiç Ağa, halkı ağır vergiler (krvav danak / kanlı vergi) toplar, bu vergiler altında halk,

⁹ Edin, Hajdarpasic, *Whose Bosnia? Nationalism and political imagination in the Balkans, 1840-1914*. Cornell University Press. 2016.

¹⁰ Abidin, Temizer, MAŽURANIĆ, Matija, Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu, (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname), Yayına Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić, Ayla Hafız Küçükusta, Bal-tam, Prizren 2011, 104 sayfa, *History Studies International Journal Of History*, Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 611-614, 2013, March

¹¹ İvo Frangeš ve Milorad Živančević, *Sabrana djela Ivana Mažuranića: Smrt Smail-age Čengića*: 24.

¹² Dragica Dujmović Markusi, ve Sandra Rossetti-Bazdan. *Književni vremeplov 3 / Dujmović Markusi, Dragica* (Ed.). Zagreb: Profil: 50. 2009.

¹³ Hırvat Parlamentosunda yeni vergilerden bahsederken, bir milletvekili İvan Mažuranić'ten alıntı yaparak "Haraç, reaya, haraç" diye söylemiştir: <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/kako-se-u-hrvatskoj-najcesce-donose-zakoni.html>

¹⁴ Davor Kapetanić, "Bibliografija prijevoda 'Smrti Smail-age Čengića'". (Zagreb: KOLO- Časopis Maticice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu, 1965) 536-543.

¹⁵ Mirko Tomasović, Peti prijevod na francuski Mažuranićeva spjeva. <https://www.matica.hr/vijenac/542-543/peti-prijevod-na-francuski-mazuraniceva-spjeva-23952>. 2014.

büyük acılar çeker ve çaresizlik içinde kıvrılır. Şair, şiirin sonunda, Ağa'nın öldürülmesini halkın zaferi, adaletin yerini bulması olarak gösterir. Bu tema, halkın çektiği acıların ve zalim bir yöneticinin zulmünün sona erdiği bir adalet arayışını yansıtır.

Halkın İsmail Çengiç Ağa'ya karşı direnişi, şiirin bir diğer önemli temasıdır. Halk, Ağa'nın zulmüne karşı birleşip bir direniş örgütler. Bu direniş; cesaret ve kararlılık temalarını işler. Halkın bir araya gelip Ağa'ya karşı düzenlediği gece baskını, kahramanlık ve birlik temalarını vurgular. Direnişin başarılı olması, halkın cesaretinin ve kararlılığının bir sonucudur.¹⁶

Mažuranić'in şiiri, Hırvat halkının millî kimliğini ve vatanseverliğini de ön plana çıkarır. Şiirdeki karakterler, sadece kişisel çıkarları için değil, aynı zamanda halklarının özgürlüğü ve onuru için mücadele ederler. Bu durum, şiirin tarihsel bağlamında Hırvat ulusal bilincinin güçlenmesine katkıda bulunur. Hırvat halkının zalime karşı direnişi, milli kimlik ve vatanseverlik duygularını güçlendiren bir mücadele olarak betimlenir.

Mažuranić'in dili, zengin ve etkileyicidir. Epik bir üslupla yazılmış olan şiir, yüksek bir dil kullanır ve kahramanlık temalarını güçlendiren güçlü betimlemeler içerir. Şiirdeki dil, halkın acılarını ve direnişini canlı bir şekilde gözler önüne serer. Mažuranić'in dili, halkın çektiği acıları ve mücadeleleri derin bir şekilde hissettirir. Şiirin dili, epik bir anlatımla, kahramanlık ve adalet temalarını derinlemesine işler.

3. İsmail Çengiç Ağa Hakkında Tarihî Gerçek Bilgiler

İsmail Çengiç Ağa'nın doğum yılı farklı kaynaklarda 1778 veya 1780 olarak geçmektedir ve doğum yeri ise Jelašca adında bir köydür. İsmail Ağa'nın babası Ali Bey zade Rüstem Bey 1211 yılında vefat etmiş ve arkasında Fatma adında karısı ile İsmail ve Ali Beyler adında da iki küçük oğlu kalmıştır. İsmail Ağa daha gençliğinde bilhassa genç bir zaim olarak Sırbistan'da vaki savaşlarda kahramanlığı ile temayüz etmiştir. Göstermiş olduğu yararlılıklara karşı kendisi 1814 yılında Gatsko mütesellimliğine (Osmanlı taşra teşkilatında sancak veya livanın mülki amiri için kullanılan ünvan) tayin olunmuş ve bu makamda 1840'ta vuku bulan şehadetine kadar kalmıştır. Evvela mütesellimliği vazifesini tedvir edebilecek bir kimsenin kendi aralarında bulunabileceğini düşünerek İsmail Ağa'nın bu makama getirilmesini hoş görmemişler ve bu sebepten İsmail Ağa'ya karşı ilk zamanlarda bir kin beslemişler fakat sonra onunla barışmışlardır.¹⁷

1834 ve 1838 yıllarında İsmail Ağa, Ali Paşa'nın emriyle Kolaşina'ya sevk edilen askere kumandanlık yapmıştır. Kumandası altında ilk harekatta 5.000, ikincisinde ise 15.000 asker bulunmaktaydı bu harekâtların haraç toplamak maksadıyla yapıldığı tahmin edilmektedir. 1836 yılında Ali Paşa Grahovo ahalisine karşı asker sevk etmiş, İsmail Ağa da bu harekâta fevkalade bir kahramanlıkla temayüz etmiştir. Bu savaşta Karadağlılar mağlup ve Petroviç Hanedanına mensup 7 kişi ve bunlar arasında Karadağ Başpiskoposu ve hükümdarı Rade'nin (II. Petro Petroviç Nyegoşun) öz kardeşi Yoko da maktul olmuşlardır. Karadağlılar, 4 yıl sonra İsmail Ağa'dan Drovbnak havalisinde haraç toplarken bu mağlubiyetin intikamını almışlardır. Mlyetiçak adını taşıyan bir yerde İsmail Ağa ve arkadaşları Karadağlılar tarafından pusuya düşürülmüş ve 6 Ekim 1840 tarihinde öldürülmüştür. Başını kesip Çetinye şehrinde başpiskopos olan Rade'ye götürmüşlerdir.

Ferdo Šišić (1908), İsmail Ağa hakkında yukarıda zikredilen etüdünde şunları söylemektedir. "İsmail Ağa gayet adil ve insan sever bir amir olup her yerde kendi reayasını himaye eder ve 'Ben İsmail Ağa'nın kazası ahalisindenim.' diyen bir kişinin üzerinde bir çuval

¹⁶ Tatiana Kuzmic. *The Goldsmith's gold: The origins of Yugoslavism and the birth of the Croatian novel. In Adulterous nations: Family politics and national anxiety in the European novel* (pp. 131–154). 2016. Northwestern University Press.

¹⁷ Hamdi, Kreşevlaković, *Çengiç beyleri Osmanlı devrinde Bosna-Hersek feodalizmi hakkında bir etüd, ön sözü* yazarı M. Tayyip Gökbilgin, Hırvatçadan çeviren ve biyografileri derleyen İsmail Eren, İstanbul. 1960, s.53-54.

altın olsa bile buna dokunmaya kimse cesaret edemezdi. İsmail Ağa'nın reayasına karşı iyi muamelede bulunduğunu ve muhakeme esnasında daima adil olduğunu ve Svetozar Tomić (1907) de yazmaktadır ancak oğlu Rüstem Bey ve bazı adamları sefahat, bekrilik ve gaddarlıkları ile İsmail Ağa arasında mevcut olan iyi münasebetleri bozmaktaydılar.¹⁸

Hırvat, Sırp ve Karadağ edebiyat tarihçilerinin yorumlarına göre zalim, zorba ve cellat olarak bilinen İsmail Ağa'dan Boşnak yazarlar gazi ve kahraman olarak bahsetmektedirler.¹⁹ İsmail Ağa'nın torunun oğlu Safvet Başagiç Bey'e göre İsmail Çengiç Ağa "Bosna beylerinin gururu", "Hersek şövalyesi" ve "ateşli ejderha"dır.²⁰

Çengiç Ağa'nın gerçek hayatta ölümüne sebep olan olaylar zinciri, Karadağ Piskoposu Njegoš (Nyegoš) ile Çengiç arasındaki bir kan davası hikâyesidir. Grahovo kasabasında 1838 yılında meydana gelen ve Çengiç'e paşalığı kazandıran küçük çaplı muharebede küçük kardeşi ve yedi yakın akrabasını kaybeden Njegoš, İsmail Çengiç'ten intikam almak istemiş (eserde de geçen) Novica Cerović'e (Novitsa Tseroviç) para vermiş ve Çengiç'in ölümüne sebep olacak intikamı organize etmiştir. Bu intikam planında birçok kişi yer almıştır. Çengiç'e, "Bazı köylerde halk haraç ödemek istemiyor." diye mektup ulaştırıldıktan sonra haraç toplamak üzere köye giden Ağa, yerli halktan birkaç kişiyi rehin almış ve bunun üzerine diğer köylerden gelen "intikam ekibi" Çengiç'in çadırını basmış ve kendisini öldürmüşlerdir. Bazı kaynaklara göre ata binerek kaçmaya çalışırken öldürülmüş, bazılarının göre son nefesini verene kadar savaşmıştır.²¹

Çengiç'in kafası ölümünden sonra, kendisine götürülen Njegoš, "Bana başını eğmeye mi geldin, zavallı İsmail?" demiştir.²² İsmail Çengiç Ağa'nın sarsılan itibarını yeniden kazanmak ve intikam almak amacıyla yapılan savaşa Ali Stočević Paşa ve Çengiç'in iki oğlu önderlik yapmıştır. Bu küçük savaşın sonunda Osmanlı ordusu Drobanjaci'yi yakıp geçtikten sonra Çengiç'in mezarını Karadağlıların kafalarıyla süslemişlerdir.²³

Hırvat edebiyat tarihçisi Protrka Štimec'e (2017) göre gerçek tarihte İsmail Çengiç Ağa (1780-1840), Osmanlı ordusunda görev yapan bir Bosnalı Osmanlı efendisi ve generalidir. Karadağ Prensiği Piskoposu Petar II. Petrović Njegoš'un küçük kardeşinin ölümünün intikamını alması için Karadağlı bir genç olan Novica Cerović görevlendirmiştir. Cerović Ağa'nın kampına bir pusu düzenlemiş ve bir gece baskınıyla Ağa'yı öldürmüştür. İsmail Çengiç Ağa'yı öldüren bu Hristiyan grup Ağa'nın kopan kafasını Njegoš'a götürmüştür. Mažuranić bir dizi olayda tarihsel gerçekleri değiştirmiştir: İsmail Çengiç Ağa tarihsel olarak bilge ve dürüst bir adam olarak hatırlanmaktadır. Diğer bir yanlış ise eserde Novica bir Türk'tür ve babası ağanın yanında çalışmaktadır. Oysa ne Novica ne de babası Türk'tür ve Ağa'nın yanında asker veya başka bir görevle yer almamışlardır. Ayrıca olay örgüsünde ve anlatımda değişiklikler yapılmıştır. Metin devrim sonrası Avrupa'nın siyasi ve sosyal olaylarına karşılık gelmesi için yazılmıştır.²⁴

¹⁸ Hamdi, Kreševlaković, *Çengiç beyleri Osmanlı devrinde Bosna-Hersek feodalizmi hakkında bir etüd*, ön sözü yazarı M. Tayyip Gökbilgin, Hırvatçadan tercüme eden ve biyografikleri derleyen İsmail Eren, İstanbul. 1960, s.57.

¹⁹ Antun, Barac. *Mažuranić* (Zagreb: Matica hrvatska). 1945.

²⁰ Muhidin Džanko, "Tragični torzo: Gazi Ismail-aga Čengiç kao povijesna ličnost i fiktionalni literarni lik u književnim i povijesno-dokumentarnim vrelima" *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture »Preporod«* 26 (2015): 363.

²¹ Nikčević, Milorad. *Demonški karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu: komparativno sagledavanje // Međudržavni (Crna Gora i Hrvatska) i međunarodni projekt Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori* (Doğu ve Batı Avrupa bağlamlarında Ağa Ivan Mažuranić'in İsmail Çengiç karakterinin şeytani karakteri: karşılaştırmalı bir analiz // Devletlerarası (Karadağ ve Hırvatistan) ve Karadağ'daki uluslararası Ivan Mažuranić Günleri (1814-1890) projesi). Program manifestacije & knjiga sažetaka. Manifestation Programme & Abstract Book / Nikčević, Milorad (ur.). Cetinje, Novi Vinodolski, Osijek. s. 179-180. 2009.

²² Davor, Kapetanić, "Bibliografija prijevoda Smrti Smail-age Čengića", 537.

²³ İvo Frangeš ve Milorad Živančević, "Šabrana djela Ivana Mažuranića: Smrt Smail-age Čengića": 27.

²⁴ Marina Protrka Štimec, "Pleasure and Pain: Corporeality in Ivan Mažuranić's Smail-age Čengiç's Death", (Wien: Myth and Its Discontents Mythos und Ernüchterung. 2017) s. 92.

Eserin yazıldığı dönemlerde de Mažuranić'in başarısını övmeyen eleştirilenler de mevcuttur. Örneğin, Alman yazar ve şair Dr. F. S. Kraus, Çengiç'in gerçekte farklı olduğunu dile getirmiştir: "Mažuranić'in şiirindeki İsmail Çengiç Ağa yanlış ve haksız yere kötü tanıtıldı. Cesur ve korkusuz kahraman İsmail Çengiç Ağa Karadağ'da bir Osmanlı görevlisiydi, gerçek bir Slav'dı ve katilleri ise acıklı, korkak bir pislikti."²⁵

4. Eserin Bölümleri

Toplam beş ve eşit olmayan kısımdan oluşan eser 1134 sekiz ve on heceli mısralardan oluşmaktadır. "Ağalık" yani birinci bölümdeki hikâyeleme geleneksel "in medias res" tekniğiyle yani orta noktadan başlamaktadır. Bu ilk bölümde İsmail Çengiç Ağa'nın şiddeti iki seviyede görülebilir: Birincisi, şiirin başladığı ana kadar yaptığı gibi tüm güçsüz rakiplerini öldürtmeye devam etmesi; ikincisi ise kendi adamı olan ancak Ağa'yı zulmü nedeniyle onu ikaz eden ve hapsedilmiş Karadağlıları bırakmasını tavsiye eden yaşlı Durak'ın öldürülmesidir. Korkmadan ve ses çıkarmadan ölen Karadağlılara kızgın Ağa öfkesini dindirmek için Durak'ı da öldürür ama Karadağlıların aksine hem Durak hem oğlu Novica merhamet dilerler. Novica,²⁶ babasının ölümünden sonra artık şiddet ve suçla dolu o dünyaya ait olmadığını anlar. Reyanın üzüntüsüne ortak olan anlatıcı Ağanın tepkilerini anlatırken vecize kabilinden onu tehdit eder:

*Çok fazla keder çekmeden
Ölmeye alışkın olandan kork. (62-63)²⁷*

Novica'nın hem fiziksel hem manevi anlamda Karadağlıların tarafına geçmesi "Gececi" yani ikinci bölümünün konusudur. "Güneş battı, her yerde gece, ay görünüyor ve her şey sakin, tek bir kişi dar geçitlerden tırmanıyor". Bölüm güney Slav edebiyatlarında yaygın ve Slav antitezi adı altında bilinen figürle başlar:

*Haydut mudur, Türk casusu mudur?
İpek yapağılı sürüleri gözleyen,
Ya da ince boynuzlu öküz sürülerini?
Ne hayduttur ne de Türk casusudur
Novica'dır o Çengiç'in kavas
Öfkeli Türk, Karadağ'ın celladı,
Bilir onu hem genci hem de yaşlısı,
Periler bile taşıyamazlardı onu,
Ayaklar bile kahramanın üzerinde
Karadağ'da gündüzken. (132-141)*

İntikamını alamadan ölecek diye korkan Novica yolunun sonunda piskoposun sarayına kadar gelip içeriye girmek ister tam o anda gökte geleceğin habercisi olan sembolik bir yıldız görünür.

"Çete" adlı üçüncü bölümde Mirko²⁸ isimli kahramanın önderliğinde yürüyen ve Çengiç'ten öğ almak isteyen Karadağlıların küçük çetesi bir papaza rastlar ve bu papaz onlara vatan ve özgürlük hakkında nutuk çeker. Hırvat yorumcularına göre, papazın nutku

²⁵ Ferdo Šišić, "Pogibija Smail-age Čengića." Hrvatsko kolo, IV: 164-181. *Imagining the Balkans*. (New York: Oxford University Press: 1908) 179.

²⁶ Gerçek tarihsel karakter Novica Cerović aslında Müslüman değil, Karadağlı Hristiyan idi. Mažuranić; olayı bireyselleştirerek ve tarihsel gerçekliğini değiştirerek, Novica'sının intikam motivasyonunu evrenselleştiriyor.

²⁷ Bu çalışmada, parantez içindeki sayılar, eserin mısra sayısına işaret etmektedir.

²⁸ Yazarın burada kahraman diye sembolleştirdiği Mirko'nun, Grahova'da Osmanlı ordusunu yenen ve kendisine "Karadağ'ın Kılıcı" denilen Mirko olduğu tahmin edilmektedir çünkü Karadağ Vladikası II. Danilo Petroviç (1851-1860)'in amcası 1858 Mayıs'ında amcası Mirko, komutasındaki Karadağ birlikleri Grahova'da büyük bir Osmanlı ordusunu yok etmeyi başardı. Bu başarı ona Grahova bölgesini ve 1859 Osmanlı-Karadağ sınır antlaşmasını sağladı. İlk kez Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında sınır çekildi. Böylece Karadağlı idarecilerin "benim" diyebilecekleri toprakları ortaya çıktı. (Bkz. Zafer Gölen, 1862 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları, 2011, *BELLETEREN*, Sayı Ağustos 2011, Cilt 75 - Sayı 273, s. 503-544.)

Mažuranić'in bu epik şiirinin ana noktasıdır. Eserin dünya görüşleri, manevi ve fikri kavramlarını içeren bu konuşmada kilit mesaj vardır: Vatan, ataların yaşadıkları yerdir. Mutlu bir hayat yalnız özgürlükte ve medeniyet tarafından bozulmamış, doğal ve hürriyet için ölmeye hazır insanlar arasında mümkündür. Tartışmalı bir şekilde Balkanlar'daki Hristiyanların problemlerini aktarmak üzere sözde medeni Avrupa'ya başvuran anlatıcı şiirin moral merkezidir. Bölümün sonunda Novica Hristiyanlığa geçtikten sonra papaz çeteyi kutsar.

Olay ve dramatik çatışma açısından en zengin bölüm 623 mısradan oluşan "Haraç" bölümüdür. Haraç toplamak için çadır kuran ve reayaya eziyet eden Çengiç Ağa'nın yanına gelen haraççılar aç ve çıplak fakirleri getirirler. Çengiç, cirit oynarken Hristiyan yerine Zafer'i kör eder ve bu yüzden reayaya daha çok eziyet eder. Reayayı at kuyruklarına bağlayıp palalarla vururlar, kamçılarla, ama parası olmadığı için reaya haraç ödeyemez. Acı çekenler para ödemedi ölecek diye korkan Ağa yemek hazırlatır, yeme şekli ise hayvanlara benzetilir. Yaşadığı rezalet tekrar aklına gelince, komutan Bauk'tan şarkı söylemesini ister. Söylediği şarkıda Bauk, Rızvan Ağa'nın Kosova'da yaşadığı benzer bir rezaletten bahseder bunun üzerine daha da sinirlenen Ağa, reayaya tekrar ve daha şiddetli işkenceler yapmaya karar verir. Tam o anda çadırlara giren çete Osmanlıları ve başındaki Çengiç'i öldürürler. Çatışmada ölü Ağa'nın başını kesmek isteyen Novica da hayatını kaybeder.

"Yazgı" adlı son ve en kısa bölümde ise Karadağlılar Çengiç'ten kukla yaptılar. Kuklanın ipini çektikçe Ağa'nın başı öne eğilir ve böylece Ağa her geleni selamlar. "O odada değişik bir harika varmış, diyorlar: Hristiyanlara tapan bir Türk." İlk bölümde Ağanın "Hristiyan güneşçe ısıtmaya layık değil" dediği güneşin artık onun ölüsünü ısıttığı anlatılır. Aşağıdaki mısralarda da görüleceği üzere artık ölen Çengiç Ağa'nın âcizliği ile dalga geçilir.

*Tekrar gel, gel de çöz, kan kardeşim;
Kimindir bu gururlu kavuk? –
"Çengiç Ağa'nın kavuğudur o,
Ama kafasından üzüntülü sarıyor."
Kimindir, kan kardeşim, bu kafa?
"Çengiç Ağa'nın kafasıdır o,
Ama içinden ışıksız gözler dışarı bakıyor."
Kimindir bu düzme hançer?
"Çengiç Ağa'nın hançeridir o,
Ama hüznle oyluktan asıyor."
Kimindir bu altınsı silahlar?
"Çengiç Ağa'nın silahıdır bu,
Ama kemerden sakince paslanıyor."
Kimindir bu altın elbiseler? –
"Çengiç Ağa'nın elbiseleridir,
Ama, gamlı, güneşi yansıtmıyor!" (1119-1134)*

5. Eserde Türkler Hakkında Yazılanlar

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki eserde bahsedilen Türkler, Türkiye Türkleri değildir. İslamiyet'i kabul edenler Türk olarak kabul edilmektedir. "Türk isminin etnik değil, dinî kimliği belirttiğini biliyoruz. İslam "Türk dini", Arap alfabesi ise "Türk yazış" olarak geçiyordu. Osmanlı Bosna'sında etnik Türklerin sayısı önemsenmeyecek kadar azdı.²⁹ "Buraya şimdi yirmi Brcalı saldırırsa, Türk dinim bana yardım etsin." (930-931) mısralarından da anlaşılacağı üzere Türklük bir din olarak tanımlanmaktadır. Bu Türklerden biri ve Osmanlı Beyi olan İsmail Çengiç Ağa ve adamları üzerinden yazarın Türklerle atfettiği bazı sıfatlar ve benzetmeler bazen

²⁹ Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić ve Ayla Hafız Küçükusta, "Bosna'ya Bir Bakış yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosna'sına Dair Bir Seyahatname). (Prizren: BAL-TAM, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2011). XXII.

direkt olarak yazılmışken bazen de işkenceler üzerinden anlatılmıştır: “Duruyor dağ canavarı Ağa”, “Öfkeli Türk, Karadağ'ın celladı”, “Kızgın Ağa”, “Kötü hizmetçileri daha da kötü hükümdarın”, “Ve bilmeleri gerekiyor Türk canavarının”, “Dev ağzıyla yutmaya çalıştığını”, “Ve etrafında vahşi Türkler, “Aç Türkler aç kurtlar gibi”, “Ve eskide kana susamışlığı olan şey”, “Ama doyumsuz Türk her şeyi aldı artık.”, “Hepsini aldı menfur Türk.”, “Öfkeli Ağa, çirkin canavar”, “Gazaplı gözleri otlar gibi”, “Ve kan susuzluğunu”, “Kâfir kanıyla kâfir ıstırapıyla söndürüyorlar.”, “Ya Türklerin başlarını ağrıtan bitler mi suçlu?”, “Ya da onları döven çürük mü suçlu?”

Yukarıdaki mısralarda da görüldüğü gibi yazar, İsmail Çengiç Ağa ve adamlarını reayadan istedikleri haraç nedeniyle “acımasız, kötü, öfkeli, cellat, kızgın, canavar, dağ canavarı, menfur, vahşi, aç kurt, kana susamış, doyumsuz, çirkin, bitli, çürük” gibi sıfatlarla anlatmıştır. Bu sıfatların yer aldığı mısralar genelde eserin “ağalık” ve “haraç” bölümlerinde yer almıştır. Ayrıca Türk kanının kirli olduğunu ifade eden bir mısra da mevcuttur: “Türk kanıyla ellerimi lekelemeye.”

Yazarın Türkleri canavara benzettiği mısraların yer aldığı bir başka sahne de “haraç” bölümündeki yemek tasviridir:

*Piştirtince Türk koçu yeterince
İndirdiler onu ağır mihverden,
Akın ettiler sinideki koça,
Büyük bir bıçakla kesip.
Hazır sofraya oturdular,
Aç Türkler aç kurtlar gibi
Tırnaklar çapulu yırtmaya başladı,
Elini İsmail Ağa attı ilk,
Ardından Bauk, sonra da öbür Türkler
Dağdaki kurtların güzel sırasıyla.
Elinde aldılar beyaz simidi
Ve herkese birer çotra rakı,
Kuvvet buluyorlar simit ve etten,
Ateşli Gulyabani ile içip temizliyorlar. (729-742).*

Bu tasvirde dikkat çekici olan bir durum da içki içmenin haram olduğu İslam dinine mensup Ağa ve adamlarının içki içtiğinin yazılmasıdır. Ayrıca “Ve gece için sırayla bir kız.”, “Ve gece için bir kıızı istediğinde”, “Oradan pis yaşlı kadın bile bulunmaz.” mısralarında ise Ağa ve adamları kadın düşkünü olarak yazılmıştır.

Eserin ilk bölümünde yer alan Karadağlıların topluca öldürüldüğünü anlatan kısımda izleyiciler arasında Türklerin de olduğu ve onların da en az Ağa ve adamları kadar acımasız olduğunu anlatan mısralar da yer almaktadır: “Türk üzülmez ki haçlılara.”, “Türkler izliyor çapraz ellerle.”, “Genç olanlar seve seve bakıyor.”

Yazar, ilk olarak “Ağalık” bölümünde İsmail Çengiç Ağa ve adamlarının yaptığı işkenceleri anlatmaktadır:

*“Dinleyip onu hızlı hizmetçiler
Çıkardılar zindancıları
Ayaklarında ağır zincirler,
Ellerinde kelepçeler var.
Görünce bunu güçlü Ağa
Getirtti hemen boğuk öküzleri
Yanlarına cellatları, kızgın vaşakları
Türk hediyesini verdi onlara
Her erkeğe keskin bir kazık*

*Birine kazık birine urgan,
 Birine de sivri pala niyet ediyor.
 Haydi haçlılar hediyeleri paylaşın,
 Bir Türk olarak sizin için hazırladığım, (16-28)
 Ağır demirler ve dehşetli falakalar. (487)
 Çelikler, zehir, ip, bıçaklar,
 Pala, alev, dehşet verici kazık,
 Sımsıcak yağ ve yüz ısırap (1001-1003)*

Eserde işkencelerin tasvir edildiği bir başka bölüm de "Haraç" bölümüdür. Bu bölümde yazarın vurgulamak istediği ana tema, fakir halkın elinde avucunda ne varsa ağaya haraç olarak verdiği ancak ağanın bir türlü doymaması ve her zaman daha fazlasını istemesidir. Türklerin yanında yer almayan yani dinini değiştirmeyen Hristiyanların sürekli olarak Ağa'nın zulmüne maruz kaldığı da vurgulanmıştır:

*Doğudan at sürüyorlar haraççılar,
 Çıplak reayayı kuyruklarına bağlayarak;
 Zavallı reaya, elleri ters,
 İpte takip ediyor atın izlerini.
 Canım Tanrı'm, reyanın suçu ne ki?
 Ya Türklerin başlarını ağrıtan bitler mi suçlu?
 Ya da onları döven çürük mü suçlu?
 Suç nedir ki? Hayatta olup ve
 Türk'e lazım olanın yanında olmamak:
 Sarı altın ve beyaz ekmek (496-509).
 "Haraç, reaya, haraç" diye kükrüyor,
 "Haraç, haraç, ya da daha kötü olacak!" (620-621)*

Yazarın işkenceleri anlattığı mısralar, Ağa ve adamlarına yakıştırdığı sıfatlarla paraleldir. Ağa ve adamlarında hiçbir acıma, merhamet, iyilik gibi olumlu duyguların olmadığını anlatmaya çalışan yazar aynı zamanda Ağa ve adamlarının işkenceden zevk alacak, reayaya ile dalga geçecek kadar insanlıktan çıktığını da anlatmaya çalışmıştır.

Yazarın Türkleri "akıllı" olarak ifade ettiği iki mısra da eserde yer almaktadır: "Akıllı Türk bela almak istemiyor.", "Akıllı Türk akıllı cevap veriyor:" ancak burada yazarın "akıllı Türk" diye bahsettiği kişi sonradan vaftiz olup Hristiyanlığa geçecek olan Novica'dır. Ayrıca yazar "Asker olarak iyidir, insan olarak da öyle olsa!", "Görünce bunu güçlü Ağa" mısralarıyla İsmail Çengiç Ağa'nın iyi bir asker ve güçlü olarak tanımlandığı da görülmektedir.

Sonuç

Çevirisi ve çalışmanın amacı doğrultusunda değerlendirmesi yapılan bu eserin, edebî değeri veya Hırvat edebiyatındaki yeri ve önemi tartışma konusu değildir. Çalışmada dikkat çekilmesi hedeflenen ana nokta, bu eserin öğretiminin Hırvatistan'da ve aynı zamanda diğer Balkanlar'daki okullarda Yugoslavya *İliryanizm* (Avusturya-Macaristan'da dilsel ve etnik birlik yoluyla Hırvat kuruluşu yaratmayı amaçlayan ve tüm Güney Slavların kültürel ve dilsel birleşmesinin temelini oluşturan ve 19'uncu yüzyılın ilk yarısında bir grup Hırvat tarafından canlandırılan kültürel ve siyasi kampanyadır) zamanına dayanmasıdır çünkü Yugoslavya zamanında İsmail Çengiç Ağa'ya karşı çıkan çeteye, sosyalist nitelikler yakıştırılmaktaydı. Hırvatistan'daki liselerde üçüncü sınıflarda kullanılan "Çitanka 3" ders kitabının hiçbir yerinde, eserdeki Çengiç ile tarihteki Çengiç arasında çok farkı olduğundan bahsedilmediği gibi tüm açıklamalar tek taraflı olduğu için önyargılara yol açmaktadır.

Temel ve ilk ilham, Drobnjak yakınlarındaki Karadağlılarla çatışan somut ve tarihsel İsmail Ağa'nın ölümü, mantıksal olarak iliryanizm kavramına uyan, açıkça vurgulanmış bir ulusal kurtuluş fikrinin resmidir. Aynı zamanda, şairin sözünün büyüsü ile ulusal sınırları aşan

konu etik bir soruna dönüşmüştür (Işık ile karanlığının çatışması ve genel olarak insanlığının, bir yandaki zulüm ile özgürlüğün ilişkisi, öte yandan kötülüğün de kıyameti gelecek diye nihai vizyonu). Yine liselerde kullanılan başka bir ders kitabında yazarlar öğrencilere eseri tanıtmadan önce eserin ilhamının, doğu Karadağ'da Karadağlılar tarafından 1840 yılında öldürülen Türk zorbası İsmail Çengiç Ağa'nın ölümüdür. Tarihte önemsiz sayılabilecek bu olayı, Mažuranić kendi siyasi görüşleri doğrultusunda yazmıştır.

Živančević'e göre (1988), İsmail-ağa suikastı birçok destansı anlatının konusu olmuştur, ancak tüm sözlü versiyonlar, gerçek hayatın olgusallığına odaklanma ilkelerine göre, tarihsel gerçeklere Mažuranić'in şiirinden çok daha yakındır.³⁰

Hırvatistan'da kimi edebiyat tarihçileri, romancılar ve eğitimcilerin eserin okullardan kaldırılmasını istediğine dair tartışmalar mevcuttur. Diğer yandan 150 yıl önce yazılan bu eserden alıntı yapılmakta bugünkü Hırvatistan'da halkı fakirleştiren ve halka zorbalık yapan siyasiler Çengiç Ağa'ya benzetilmektedir.

Esere yönetim açısından bakıldığında, İsmail Ağa'nın liderliği Türk yönetiminin belirli küçük bir parçasını temsil etmiştir ancak İsmail Ağa'nın yönetim sistemi üzerinde o zamanki Osmanlı yönetiminin hem adaletsiz hem de korkuyla boyun eğdirmeye dayandığının çokça dile getirilmesinin taraflı olduğu değerlendirilmektedir.

Eserde geçen isimlerin doğruluğu, yazarın tarihteki gerçek kişilerden esinlendiği tartışılmaz bir gerçektir ancak karakterlerin davranış ve hareketlerinin abartılı ve yazarın hayal gücü ürünü olduğunu da vurgulamak gereklidir zira Çengiç Ağa'ya tarihi kaynaklarda kendisi hakkında belirtildiğinin aksine, destanda Hıristiyanlara karşı aşırı acımasız, gaddar ve şiddet uygulayan biri olarak tanıtılmaktadır. Hıristiyanlara karşı yürüttüğü savaş ise iyilik ve kötülük arasındaki savaş gibi gösterilmektedir. İvan Mažuranić'in Müslümanların Hıristiyanlara karşı belirgin bazı vahşi ve acımasız davranışlarının sonraki yüz elli yıl boyunca okuyucuları önemli ölçüde etkileyecek olan düşünceleri kardeşi Matija Mažuranić'in seyahatnamesinden etkilendiği düşünülmektedir.

İvan Mažuranić'in kardeşinin seyahatnamesinden esinlenerek abartılı bir şekilde aktardığı bir başka bölüm de eserdeki "haraç" bölümüdür. Hatırlanacağı üzere Ağa ve adamları fakir Hıristiyan halktan daha fazla vergi almak için onlara türlü işkenceler yapmıştır. Bu işkencelerden dikkat çekici bir şekilde ayrıntıyla anlatılan çıplak reyanın atların kuyruklarına bağlanarak sürüklenmesidir. Matija Mažuranić'in Bosna gezisi sırasında Türklere dair edindiği izlenimlere dayanan Çengiç Ağa şiirinde şair İvan Mažuranić Türklerin zorba ve acımasız davranışlarını, işkencelerini kendisi bizzat yaşamış gibi aktarmıştır. Bu da her ne kadar kardeşi Matija'dan etkilenmesi olsa da Matija'nın gezisi sırasında Çengiç Ağa'ya veya bu işkencelere şahit olmasının tarihsel açıdan mümkün olamayacağı bilinmektedir.³¹

Dukić'e göre (2017), İvan Mažuranić yalnızca en popüler Hırvat modern epik şiirinin yazarı değil, aynı zamanda ulusal kültürel hafızada aynı zamanda ilk Hırvat Ban (vali) olarak da hatırlanmaktadır. Hırvat toplumunun modernleşmesi için yaptığı diğer şeylerin yanında onun zamanında modern laik eğitim sistemi ve modern Zagreb Üniversitesi kuruldu. Ancak yeniden üretilen büyük ulusal tarih anlatısı ve okul ders kitaplarındaki rolü öte yandan, açıkça şovenist (biyolojik değil kültürel anlamda da olsa), Sırp karşıtı ve hatta Yahudi karşıtı açıklamaları ideolojik tartışmalara yol açmış ve bugün onun düşüncesinin ve mizacının karanlık tarafı olarak görülmektedir. Somut bir tarih anlatısı, temsil edilen tarihi olaylara göre adlandırılmalıdır. İsmail-ağa Çengiç'in Ölümü, erken modern dönemde gelişen ve son biçimine on dokuzuncu yüzyılda ulaşan Güney Slav karşıtı Osmanlı / Türk karşıtı anlatıya aittir. Bu tarihî anlatıya göre

³⁰ Milorad Živančević. *Ivan Mažuranić*, Novi Sad: Matica srpska; Zagreb: Globus, 1988, s.211-217.

³¹ Antun, Barac. *Mažuranić* (Zagreb: Matica Hrvatska). 1945.

Osmanlılar zalim işgalciler ve din düşmanlarıydı; Balkanlar üzerindeki hakimiyetleri, güney Slav Hristiyanlarının Batı Avrupa'ya göre geri kalmasına neden oldu.³²

Sonuç olarak ırkçılığının yükseldiği son yıllarda bir ırka, bir dine olumsuz sıfatlar yüklemek ve bunu devlet okullarında, tarih ve edebiyat kitaplarında yeni nesillere öğretmek son derece sakıncalı bir durumdur. Edebiyat iyiyi, güzeli ve doğruyu öğretmenin hissettirmenin aracı olmalıdır. Bu çalışmanın tarihî konuları ele alan edebî eserlerin ırkçılığı desteklememesi adına dikkatle incelenmesi gerektiği hususunda yapılan çalışmalara katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Abadžić Navaey, Azra. "Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti". [Hırvat tarih öğretiminde Türklere ilişkin algılar] *IV. međunarodni turkološki simpozij zemalja jugoistočne Europe, The Balkan Turkology Research Center*, Prizren, 2011.
- Barac, Antun. *Mažuranić* (Zagreb: Matica hrvatska). 1945.
- Čaušević, Ekrem, Paić-Vukić Tatjana ve Küçükusta Ayla Hafız. *Bosna'ya Bir Bakış yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalete Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosna'sına Dair Bir Seyahatname)*. Prizren: BAL-TAM, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi. 2011.
- Džanko, Muhidin. „Tragični torzo: Gazi Ismail-aga Čengiç kao povijesna ličnost i fiktionalni literarni lik u književnim i povijesno-dokumentarnim vrelima“. (Trajik gövde: Edebi ve tarihi-belgesel kaynaklarda tarihi bir figür ve kurgusal edebi karakter olarak Gazi İsmail-aga Čengiç) *Godišnjak Bošnjačke kulture „Preporod“* 1:361-386. 2015.
- Dukić, Davor. Ivan Mažuranić's The Death of Smail-agaČengiç (1846): The Controversial Reception of an Epic Poem, *Narrative(s) in Conflicts*, Edited by Wolfgang Müller-Funk and Clemens Ruthner, Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek, 2017.
- Dujmović Markusi, Dragica ve Rossetti-Bazdan Sandra. *Književni vremeplov 3 / Dujmović Markusi, Dragica* (Ed.). Zagreb: Profil: 50. 2009.
- Fališevac, Dunja. Život i djelo Ivana Mažuranića. (Ivan Mažuranić'in hayatı ve eserleri) *KOLO - Časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu*, 23(3), 165-185. 2014.
- Frangeš, İvo ve Živančević Milorad. *Sabrana djela Ivana Mažuranića: Smrt Smail-age Čengića*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber - Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979.
- Gölen, Zafer. 1862 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları, 2011, *BELLETON*, Sayı Ağustos Cilt 75 - Sayı 273, 2011.
- Hajdarpasic, Edin. Whose Bosnia? Nationalism and political imagination in the Balkans, 1840-1914. Cornell University Press. 2016. <https://doi.org/10.7591/cornell/9780801453717.003.0003>.
- Juričić, Dinka, Bekić-Vejzović, Majda Farkaš, Lidija Košutić-Brozović, Nevenka Skok, Šicel, Miroslav. *Hrvatski romantizam. Čitanka 3: Udžbenik za treći razred gimnazije*. (Lise 3 Edebiyat Ders Kitabı) Zagreb, Hrvatska: Školska knjiga. 2014.

³² Davor Dukić. Ivan Mažuranić's The Death of Smail-agaČengiç (1846): The Controversial Reception of an Epic Poem, *Narrative(s) in Conflicts*, Edited by Wolfgang Müller-Funk and Clemens Ruthner, Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek, 2017, 33-38

- Kreševlaković Hamdi. *Çengiç beyleri Osmanlı devrinde Bosna-Hersek feodalizmi hakkında bir etüd*, ön sözü yazarı M. Tayyip Gökbilgin, Hırvatçadan tercüme eden ve biyografileri derleyen İsmail Eren, İstanbul. 1960.
- Kapetanić, Davor. Bibliografija prijevoda »Smrti Smail-age Čengića«. (İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü'nün Çevirilerinin Bibliyografyası) *KOLO - Časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu*, 9-10, 536-543. 1965.
- Kuzmic, Tatiana. The Goldsmith's gold: The origins of Yugoslavism and the birth of the Croatian novel. In *Adulterous nations: Family politics and national anxiety in the European novel* (pp. 131–154). 2016. Northwestern University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt22727pw.9>
- Mažuranić, Ivan. *Smrt Smail-age Čengića*. (İsmail Çengiç Ağa'nın Ölümü) I. Frangeš ve M. Živančević (Eds.). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber - Nakladni zavod Matice hrvatske.1979.
- Moačanin, Nenad. "The Historical Fate of Croatia and Turco-Croatian Relations in the Past", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 16, no. 27 (May 1992).
- Nikčević, Milorad. *Demonski karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu: komparativno sagledavanje // Međudržavni (Crna Gora i Hrvatska) i međunarodni projekt Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori*. Manifestation Programme & Abstract Book / Nikčević, Milorad (ur.). Cetinje, Novi Vinodolski, Osijek. s. 179-180. 2009.
- Protrka Štimec, Marina. "Pleasure and Pain: Corporeality in Ivan Mažuranić's Smail-age Čengiç's Death", Wien: Myth and Its Discontents Mythos und Ernüchterung. 2017.
- Şahingöz, Mehmet ve Bilalli, Shener. "Balkanlar'da eğitim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında "Osmanlı-Türk" imajı, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14 /28, 2018, 163-182.
- Šišić, Ferdo. "Pogibija Smail-age Čengića." (İmail Çengiç Ağa'nın öldürülmesi) *Hrvatsko kolo*, IV: 164-181. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press. 1908.
- Temizer, Abidin. MAŽURANIĆ, Matija, Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839–40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu, (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname), Yayına Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić, Ayla Hafız Küçükusta, Bal-tam, Prizren 2011, 104 sayfa, *History Studies International Journal Of History*, Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 611-614, March, 2013.
- Tomasović, Mirko. Peti prijevod na francuski Mažuranićeva spjeva (Mažuranić'in eserinin Fransızcaya beşinci çevirisi). <https://www.matica.hr/vijenac/542%20-%20543/peti-prijevod-na-francuski-mazuraniceva-spjeva-23952/>. 2014.
- Živančević, Milorad. *Ivan Mažuranić*, Novi Sad: Matica srpska; Zagreb: Globus, 1988.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 29.05.2024
Kabul/Accepted: 27.06.2024
DOI: 10.17822/omad.1491457

Atf/Citation: Çalka, Mehmet Sait ve Yunus Dolu. "XVIII. Yüzyıl Şairi Fâik ve Sarıhatip-zâde Ailesine Mensubiyeti Üzerine". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 299-316.

Mehmet Sait ÇALKA

(Doç. Dr.), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / Türkiye, calkamehmet@hotmail.com, 0000-0003-3657-9387

Yunus DOLU

(Doktorant), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / Türkiye, yunus_dolu20@erdogan.edu.tr, 0000-0002-5640-6865

XVIII. Yüzyıl Şairi Fâik ve Sarıhatip-zâde Ailesine Mensubiyeti Üzerine*

Poet Of The 18th Century Fâik And About Membership To The Sarıhatip-Zâde Family

Öz: XVIII. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerinden biri olan Fâik, hacimli sayılabilecek bir divana sahip olması bakımından dikkatleri çekmektedir. Ancak Fâik'in hayatına dair kaynaklarda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla kendisi hakkında edinilen malumatların ihtimalden öteye geçmediği görülmüştür. Fakat yaptığımız araştırmalar, Fâik'in Sivas'ın önde gelen eşrafından Sarıhatip-zâde ailesinin bir üyesi olabileceğini göstermiştir. Öyle ki elde edilen bilgiler, mezkûr aile ile bağlantı kurulmasına zemin hazırlamış ve bu bilgiler ışığında değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde, XVIII. yüzyılın siyasi ve edebî durumuna kısaca yer verildikten sonra, bu asırda yaşamış olan Fâik'in hayatı, sanatı ve *Divan*'ından bahsedilmiştir. Akabinde şairin Sivas'ın meşhur ailelerinden Sarıhatip-zâde ailesine mensup olduğunu gösteren kanıtlar üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, 2011 yılında Sivas'ta düzenlenen *Kültür Tarihimizde Sivasslı Bir Aile: Sarıhatipzâdeliler* başlıklı sempozyumdaki bildiriler ile Fâik'in kardeşi Numân Sâbit'in (öl. 1768) mecmuası incelenmiştir. Elde edilen veriler ise başta şairin üslubu olmak üzere *Divan*'ındaki bazı hususiyetler ile karşılaştırılmıştır. Bu çalışmayla Fâik'in Sarıhatip-zâde ailesinin bir üyesi olduğuna dair kanıtlar bir araya getirilmiştir. Böylece ailenin en hacimli divanına sahip olan kayıp şairi Fâik'in gün yüzüne çıkartılması ve XVIII. yüzyıl klasik Türk edebiyatı sahasına yeni bir şairin kazandırılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: XVIII. Yüzyıl, Fâik, Mecmua, Sarıhatip-zâde Ailesi

Abstract: Fâik, one of the 18th century classical Turkish literature poets, attracts attention with his divan that can be considered voluminous. However, there is not enough information in the sources about Fâik's life. Therefore, it has been seen that the information obtained about him is no more than a possibility. However, our research has shown that Fâik may have been a member of the Sarıhatip-zâde family, one of the leading families in Sivas. So much so that the information obtained paved the way for establishing a connection with the family in question and evaluations were made in the light of this information. In the introduction of this study, after briefly touching on the political and literary situation of the 18th century, the life, art and *Divan* of Fâik, who lived in this century, are discussed. Then, will focused on the clues showing that our poet is a member of the Sarıhatip-zâde family, one of the famous families of Sivas. In this context, the papers of the symposium titled *A Sivas Family in Our Cultural History: Sarıhatipzâdeliler*, held in Sivas in 2011, and the magazine of Fâik's brother Numân Sâbit (d. 1768)'s will be examined. The data obtained will be compared with some features of our poet's *Divan*, especially his style. With this study, evidence that Fâik was a member of the Sarıhatip-zâde family was brought together. Like this, the unearthing of the lost poet Fâik, who had the most voluminous divan of family and It is aimed to introduce a new poet to the field of 18th century classical Turkish literature.

Key Words: 18th Century, Fâik, Magazine, Sarıhatip-zâde Family

* Bu çalışma Doç. Dr. Mehmet Sait Çalka danışmanlığında Yunus Dolu tarafından hazırlanmakta olan "18. Yüzyıl Şairi Fâ'ik ve Divan'ı (İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Extended Abstract

In the introduction of this study, after briefly touching on the political and literary situation of the 18th century, the life, art and Divan of Fâik, who lived in this century, are discussed. As a result of our research, it has been seen that there is no information about Fâik's life. Almost all of the information obtained about him has been revealed by examining his *Divan*. Accordingly, when the oldest and newest historical poems in our poet's *Divan* are taken into consideration, the XVIII. It can be said that he was born at the beginning of the century.

The unknowns about Fâik's life continue in his *Divan*. In his poems, there is information that can generally be said as a poet's complaint. However, Koca Râgıb Pasha (d. 1763) and III. Selim Giray Han (d. 1781) In the poems written for it was seen that our poet requested promotion or appointment. However, the fact that the situation that is intended to be explained in these poems is not clear and the word "inhâ" used in the poems has meanings such as "notifying, informing, conveying" suggests very more different wishes.

In an ode written by Fâik to Kösebahir Mustafa Pasha (d. 1765), he expressed that he was uncomfortable with the position he was in. When we consider this poem together with his previous poems, it can be inferred that our poet has requests from the state administrators.

It is not known what profession Fâik had. However, the fact that he frequently wrote poems to state administrators suggests the possibility that he served at some level of the state. So much so that the existence of odes and history poems for sultans, grand viziers and the most famous figures of the state supports this possibility. It also shows that Fâik, who wrote many poems by mentioning the names of twenty different poets who lived in his time, could easily access these names. Therefore, it can be said that these issues are remarkable.

In a text at the end of Fâik's *Divan*, a journey from Büyükçekmece to Syros is described. In the text in question, which is presumed to be an enforcement proceeding, it appears that the credit-debt issue has been resolved by the court decision. However, Fâik's name is not mentioned in this text. However, it has been observed that the text is compatible with the script used in the *Divan* and also coincides with the dates in the *Divan*. Therefore, there is a possibility that this text is related to Fâik. If this possibility is considered, it can be thought that Fâik was a executive officer.

The date of Fâik's death can be said to be after 1766. So much so that we do not have any data other than this date.

Despite all the uncertainties about Fâik's life, it is quite possible to give consistent information about his art based on his *Divan*. Because he has a divan that can be considered voluminous, and this situation helps us with his literary personality. The first thing we encounter in Fâik's *Divan* is that he is a "nazire poet". While Fâik mentioned some poets through comparison in his *Divan*, he also accepted some poets as masters. One of these names is Nâbî (d. 1712) and the other is the famous Iranian poet Urfî-i Şîrâzî (d. 1591).

The situation that best reflects Fâik's style is his writing poems with certain words, that is, his understanding of "repetition". With this feature, it is possible to accept Fâik as a sebk-i Hindî poet. However, he also has some poems written in a local style.

As a result of our research, Fâik has only one work. This work in question is the *Divan* and there is only one copy. The work registered in Yapı Kredi Sermet Çifter Library with inventory number 763 has 105 leaves. It contains a total of 517 poems.

In the second part of this article, clues showing that Fâik was a member of the Sarihatip-zâde family were focused on. First, Sarihatip-zâde family and poets are introduced. The poets of this family are; Ahmed Hamdî (d. after 1732), Numân Sâbit (d. 1768), Fâik and Hüseyin Hüsnü (d. 1917). After the information given about the family and the poets, the title "Clues on Fâik's

Belonging to the Sarıhatip-zâde Family” was opened. In this title, the poets who wrote poems under the name "Fâik" in the 18th century were first mentioned. Then, Sarıhatip-zâde Fâik was emphasized and the information obtained was mentioned. In this context, the information in the magazine of Fâik's brother Numân Sâbit was compared with Fâik's *Divan*. The data obtained was presented as a clue. The most important clue showing Fâik's belonging to the Sarıhatip-zâde family was that the poets Arif Süleymân and Ragbet brought Fâik and Numân Sâbit together on a common ground.

With this article, it has been tried to prove that Fâik was a member of the Sarıhatip-zâde family. In addition, the lost poet Fâik, who had the most voluminous divan of the family, was unearthed. And a new poet was brought to the field of 18th century classical Turkish literature.

Giriş

XVIII. yüzyıla gelinceye kadar divan şiirinin başlangıcından itibaren yaklaşık 400 yıl gibi bir süre geçmiş, edebî ve kültürel faaliyetler katlanarak devam etmiştir. Şair ve şiir sayısı bakımından oldukça yoğun bir asır olan XVIII. yüzyılda, divan şiirinin son büyük şairleri yetişmiş ve önceki yüzyıllarda geliştirilen edebî birikim muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Ancak bazı yenileşme hareketleri başta olmak üzere hem Osmanlı Devleti'nin eski gücünde olmaması hem de siyasi ve sosyal gelişmelerin etkisiyle toplumun bazı kesimlerinde ve bilhassa şairlerin şiirlerinde aşırılık ve yozlaşmalar kaçınılmaz olmuştur.

“Son Klasik Dönem” olarak adlandırılan XVIII. yüzyılın edebî safhasına geçmeden önce, bu asrın siyasi durumuna kısaca değinmek gerekir. III. Ahmed'in (1703-1730) tahta çıkış tarihinden II. Mahmud (1808-1839) devrine kadar olan süreci kapsayan bu yüzyılda, Osmanlı Devleti eski günlerinden uzak bir görüntü çizmektedir. Sanayi Devrimi'yle “aydınlanma çağını” yaşayan Batı'nın gelişmelerini bir müddet görmezden gelen Osmanlı Devleti, çareyi eski günlerindeki yöntemlerde aramış fakat uzun süreli bir çözüm getirmede için Batı'ya yönelişler hız kazanmıştır. Nihayetinde Batı'ya yönelişlerin neticesinde askerî, siyasi ve sosyal faaliyetlerde birtakım değişiklikler yapılmış ve belli bir süre barış ortamı tesis edilmiştir. Ancak bu ortamın getirmiş olduğu rahavet “Lale Devri” olarak adlandırılan bir dönemin yaşanmasına sebep olmuş, böylece toplumsal zihniyetin değişime uğramasıyla pek çok alanda aşırılık kaçınılmaz olmuştur. Değişim sürecine hızlı bir şekilde ayak uyduramayan Osmanlı Devleti, yüzyılın ortalarından sonlarına doğru savaşlar, depremler, yangınlar, hastalıklar ve kabiliyetsiz devlet yöneticilerinin de etkisiyle çok daha zor günlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹

Yüzyılın siyasi durumunda görülen gerilemeye karşın edebiyat sahasında ise olgun içeriklerin üretildiği ve büyük şairlerin yetiştiğini söylemek mümkündür. Özellikle divan şiirinin son büyük şairleri olarak gösterilen Nedîm (öl. 1730) ve Şeyh Gâlib (öl. 1799) gibi isimler, bu asırda yaşamış ve özgün eserler kaleme alarak edebiyat sahasına katkıda bulunmuşlardır. Devletin üst kademelerindeki isimlerin sanata ve sanatkâra olan destekleri de bu katkıyı arttırmış ve kayda değer manzumelerin kaleme alınmasına vesile olmuşlardır. Nitekim Damad İbrahim Paşa'nın (öl. 1730) tertip ettiği şiir meclislerine birçok şair katılmış, birbirlerine ve önceki yüzyıllarda yaşayan büyük şairlere çok sayıda nazire yazmışlardır. Söz konusu bu uygulamanın sınırları çizilmediği için nazirelerde artış gözlemlenmiş ve XVIII. yüzyıl “nazire edebiyatı” olarak adlandırılmıştır. Fakat nazirelerin çoğalması bazı olumsuz durumları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan en kayda değer olanları, “taklit” ve “sirkat / serîkat” gibi kabul edilmeyen durumların meydana gelmesidir. Son olarak bir önceki yüzyılı şekillendiren Sebk-i Hindî ve Hikemi tarz, bu asırda da görülmeye devam etmiş fakat yerli unsurların yer aldığı mahallî üslup kendisini daha fazla hissettirmeye başlamıştır.²

¹ Osman Horata, *Has Bahçede Hazan Vakti XVIII. Yüzyıl: Son Klasik Dönem Türk Edebiyatı*, (Ankara: Akçağ Yay., 2019), 11-22.

² Ahmet Atilla Şentürk ve Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2021), 548-49.

1. XVIII. Yüzyıl Şairi Fâik: Hayatı, Sanatı ve *Divan*'ı

1.1. Hayatı

Fâik'in hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Kendisi ile ilgili edinilen malumatın hemen tamamı *Divan*'ının incelenmesi suretiyle ortaya konulmuştur. Buna göre şairin *Divan*'ında yer alan en eski ve en yeni tarih manzumeleri dikkate alındığında XVII. yüzyılın sonu veya XVIII. yüzyılın başında dünyaya geldiği söylenilebilir:

Bi-ḥamdi'llāh geldi şadra bir düstür-ı 'adl-āyīn
Cihān oldu mübeşşer ser-be-ser 'ālem olup ḥurrem

İştirdim bir süḥan-güdan dedi tārīḥini Fāyık
Zihī şadr-ı mükerrēm āşaf-ı dād-āver-i 'ālem³ (24a) H 1144 / M 1731-32

Düdmān-ı zīb-besālet şeref-i aşl u ḥaseb
Vāye-gīr-i hüner ü ma'rifet ü zih̄n ü zekā
(...)

Dedi tārīḥini kim mīr-i Ḥüseyn'i dehrīñ
Oldu iclāl ile āgā-yı mekārīm-pīrā (26b) H 1180 / M 1766-67

Görüleceği üzere manzumelerde düşürülen tarihler arasında yaklaşık olarak otuz beş yıl vardır. Kaleme alınan ilk tarih manzumesi göz önüne alındığında şairin bu zaman diliminde 20 veya 30'lu yaşlarında olduğunu söylemek mümkündür.

Kendi adını mahlas olarak kullanan Fâik'in *Divan*'ında da hayatına dair kesin bilgilere rastlanmamıştır. Yazmış olduğu kaside ve tarih manzumelerinde, daha çok ele aldığı muhatabı övmek maksadını gütmüştür. Söz konusu manzumeler incelendiğinde ise kendisine dair verdiği bilgilerin hemen tamamı, genel olarak şair yakınması şeklinde söylenebilecek türden bilgiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yakınmalar değerlendirildiğinde de hayatına dair birtakım bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Nitekim Koca Râgıb Paşa (öl. 1763) için yazılan bir kasidede, Fâik'in terfi veya tayin talebinde bulunduğu ancak meramın dile getirileceği yerden itibaren bazı beyitlerin –muhtemelen şair tarafından– karalandığı görülmüştür:

Eyā ḥidīv-i cihān-bān vezīr-i mülk-ārā
Yegāne āşaf-ı dānā meded-res-i zu'afā

Ḥuceste-dāver-i zī-şān melāz-ı melḥūfān
Ümīd-i cümle cihān çāre-sāz-ı ehl-i recā

Sen ol yegāne mücessem 'atā-yı Bārī'sin
N'ola seniñle bize minnet eylese Mevlā

Açıldı gözlerimiz rüy-ı şāhid-i kāma
Ġubār-ı maḳdem-i pākīñ olunca kuḥl-i cilā

Güşāde oldu girihler cebīn-i ḥāṭırdan
Olunca südde-i dergāhīñ üzre nāşiye-sā

Dehān-ı nāle tebessüm-nümāy-ı şevḳ oldu
Edince buse-i dāmāñ ile kesb-i şafā

Kesildi āh keder-ḥīz-i gam sirişk-i elem
Ġubār-ı pāy-ı şerīfīñ olunca sürme-nümā

Ḥudā'ya ḥamd ki teşrīfīñ ile sultānım
Bütün merāmımı āmāde bilmişim ammā

³ Fâik Efendi, *Divân-ı Fâ'ik*, Yapı Kredi Sermet Çifter Ktp., no: 763. Buradan itibaren *Divan*'dan verilen örnekler için yalnızca sayfa numaraları gösterilecektir.

İcâzet olur ise hâk-i pây-i devletiñe
Bir 'arz-ı hâl ile derd-i dili kılam inhâ
Olunca tâ ki bu kâr-hâne-i cihân içre
Nesîc-i hil'at-i âmâle zür-ı deffe recâ
Vücûduñ eyleye Bârî çü faşş-ı engüşter
Derûn-ı halka-i devletde mihr ile ber-câ⁴ (15b-16b)

Yukarıda yer alan kasidenin dokuzuncu beytinde talep edilen terfi veya tayinin ne olduğunu belirlemek güçtür. Ayrıca beyitte geçen “inhâ” kelimesinin “bildirme, haber verme, ulaştırma” gibi anlamları da bulunmaktadır. Dolayısıyla terfi veya tayinden çok daha farklı bir durum bile söz konusu olabilir. Nitekim şairin III. Selim Giray Han (öl. 1781) için kaleme almış olduğu bir kasidesinde de aynı kelimeyi kullandığı görülmektedir:

Te 'âla'llâh eyâ iklîm-i cüduñ zîver-ârâsı
Zamân-ı 'adl ü dâdîñ Husrev-i Behmen-i tülâsı
(...)
Efendim havf-ı taşdı' olmasa ger 'ukde-i kâımım
Dağî çok hâk-i pây-e Fâyık-ı melhûfuñ **inhâsı**
Velîkin zimmet-i ihlâşa şimdi cümleden elzem
Du 'â-yı devletiñdir olalım gülbâng-pîrâsı
Hemişe tâ ki 'usrîñ yüsür ola cebr ü mükâfâtı
Hemâre rüy-ı ye 'siñ neyl-i maţlab ola îmâsı
Ola zât-ı şerîfiñ zîver-i evreng-i kâânî
Ola ruḥ-sûd-ı pâyîñ 'âlemiñ a' lā vü ednâsı (16b-17a)

Yukarıda yer alan manzumelerde, Fâik'in tam olarak ne istediği veya neyi bildirdiği yorumuna açık bir şekilde bırakılmıştır. Zira her iki kasidenin içeriğinde de kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak şairin bulunduğu konumdan memnun olmadığını dile getirdiği başka bir kasidesi daha vardır. Kösebahir Mustafa Paşa'ya (öl. 1765) yazdığı bir kasidesinde Fâik, görmüş olduğu rüyanın da tesiriyle paşaya meramını sunmuştur. Tamamı yetmiş sekiz beyit olan ve “hâb-nâme” özelliği taşıyan söz konusu kasidede şair, ilk olarak rüyasında gördüklerini anlatmış, akabinde dönemin padişahı⁵ tarafından yokluk kuyusuna hapsedildiğini ve buradan kurtulmak istediğini ima etmiştir:

Bir şebângeh ki olup beste bu çeşm-i bînâ
Meyl-i h'âb etmiş idim gamdan edip isti'fâ
Şöyle bî-tâb idim ammâ ki ğam u miḥnetle
Lafz-ı h'âb ile zebânım olamazdı güyâ
(...)
Varmışım ben bir 'acâyib yere kim vaşf edeyim
Gördüğüm cây degil 'ömrüm içinde zîrâ
Öyle bir bâğ-ı feraḥ-zâ bu ki çün bâğ-ı behişt
Etmeye mürdeleri luţf-ı hevâsı ihyâ

⁴ Toplamda yirmi sekiz beyit olan bu kasidenin dokuzuncu beytinden itibaren on yedi beyit karalanmıştır.

⁵ Dönemin padişahı olarak kastedilen kişi I. Mahmud (öl. 1754) veya III. Mustafa'dır (öl. 1774). Kasidenin yazılış tarihi belli olmadığı gibi Kösebahir Mustafa Paşa'nın her iki padişah döneminde de sadrazamlık yapması bu durumu belirsizleştirmiştir. (Mücteba İlgürel, “Mustafa Paşa, Köse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31 (Ankara: TDV Yay., 2020), 345-46) Fakat *Divan*'da I. Mahmud için herhangi bir şiir kaleme alınmazken III. Mustafa için kaside ve tarih manzumesi bulunmaktadır. Dolayısıyla bahsi geçen padişahın I. Mahmud olması muhtemeldir.

Çemeni tâze çü hañt-ı leb-i handân benân
Gülleri ‘arız-ı hûbân-ı cihândan zîbâ
Bu temâşa ile bir pâre dil-i âvârem
Râhat olmuşdu edip Hâlîk’a şad hamd u senâ
Bir taraftan anı gördüm ki ‘ayân oldu o dem
Bir ‘aceb pîr-i sebz-pûş mübârek sîmâ⁶
Yanıma geldi selâm verdi tebessüm ederek
Dedi hâlîñ ne ğam u miñnet elinden hâlâ
Yâd-ı ğam etdiği dem hâtırırma geldi yine
Zâhir oldu dil-i miñnet-zedededen vâveylâ
Dedim ol pîr-i Hızır-mağdeme giryân giryân
Şorma hiç hâlîmi çäreñ var ise eyle baña
Güş edince sühanım geldi o dem güftâra
Gülerek dedi ki bî-çâre hele müjde saña
Şorma hiç şimdicek ol ğam dedigiñ muhtâlî
Seyr eden hâlîñ eder kâhķaha-i istihzâ
Etdiler şimdi anı çâh-ı ‘ademde maħbûs
Oldu fermân-ı cihân dâver ile nâ-peydâ
(...)
Lîk bu dâniş ile çâre ne gerdün-ı le’îm
Eyledi merkez-i hayretde beni pâ-ber-câ
Âħir etdi beni peyğüle-nişîñ-i nisyân
Kaldı der-beste bu gencîne-i tab’ım hayfâ (4a-6b)

Yukarıdaki manzumelerin hangi sebeple yazıldığı tam olarak belli olmadığı için Fâik’in mesleğini kesin olarak tespit etmemiz mümkün değildir. Ancak söz konusu manzumeler, devletin herhangi bir kademesinde görev almış olma ihtimalini arttırmaktadır. Öyle ki Fâik’in başta Sultan III. Osman (öl. 1757) ve Sultan III. Mustafa’ya olmak üzere; Koca Râgıp Paşa, Kösebahir Mustafa Paşa, Silahdar Bıyıklı Ali Paşa (öl. 1755), Hekimoğlu Ali Paşa (öl. 1758), Yirmisekiz-zâde Mehmed Saîd Paşa (öl. 1761), Muhsin-zâde Mehmed Paşa (öl. 1774) gibi sadrazamlara; devletin üst kademelerinde görev alan Defterdar Mustafa Halimî (öl. 1759), Râmî Paşa-zâde Mustafa Bey (öl. 1761), Ebubekir Râsim Paşa (öl. 1762 sonrası) ve III. Selim Giray Han gibi devletin en ünlü simalarına kaside ve tarih manzumeleri kaleme alması, kendisinin de devlet kademesinde görev almış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca kendi döneminde yaşamış olan yirmi farklı şairin ismini zikrederek birçok nazire ve tahmis kaleme alan Fâik’in bu isimlere kolay bir şekilde ulaşabildiğini göstermesi açısından değerlidir.⁷

Yukarıda yer alan değerlendirmelere ek olarak Fâik’in mesleği ile ilgili bir çıkarımda daha bulunmak mümkündür. Buna göre *Divan*’ının sonunda yer alan mensur bir yazıda, 21-27 Temmuz 1766 yılları arasında Büyükçekmece’den Siroz’a yapılan bir yolculuk anlatılmaktadır. Bir icra takibi olduğu tahmin edilen söz konusu yazıda, mahkeme kararıyla alacak-verecek meselesinin çözüldüğü görülmektedir:

⁶ Bu mısra da vezin aksamaktadır.

⁷ Bütün bu şahsiyetlerin her biri tez olarak çalıştığımız Fâik Efendi *Divan*’ında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Bahsi geçen kişiler için şiir örneği vermek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından sadece isimlerini vermekle iktifa edilmiştir.

Mu‘temedün-‘aleyh Allāhu Te‘ālā māh-ı Saferü'l-hayrîñ on üçüncü bazar günü sā‘at on buçuqda sefineye rākib ve on birde rāhī olup ol gün ve gicesi gidilip şabāh namāzı **Büyükçekmece** önüne varılmışdır (...) fi 19 Safer sene 1180 gice saat beşde hareket ve namaz vakti **Pravište** kasabasına nüzül ve istiḥmām olunup (...) bir çār kemīne miqdārı pek şağır-i kebīr kestane ve kebīr-i decāce ve kaz yumurtası kadar ṭalv bağışdır ḥatta ṭapuda bir kebīrini vezn eyleyip iki yüz dirhem geldiği şikāt-ı şehādet edilince **Siroz**'da beytütete karar verildi. (104b-105a)

Her ne kadar söz konusu metinde Fâik'in adı geçmese de *Divan*'da kullanılan hat ile uyumlu olması ve aynı zamanda *Divan*'daki tarihler ile örtüşmesi, bu yazının Fâik ile ilgili olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bu ihtimal dikkate alındığında Fâik'in bir icra memuru olduğu düşünülebilir.

Fâik'in vefat tarihi için –çalışmanın başında da ifade edildiği üzere– düşürmüş olduğu son tarih olan 1766 yılının sonrası söylenilebilir. Öyle ki bu tarihten başka elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Yukarıdaki mensur metnin Fâik'e ait olması durumunda ise şairin vefat yerinin İstanbul, Siroz veya bu iki şehir arasında yer alan bir şehir olması gerekmektedir.

1.2. Sanatı

Fâik'in hayatı hakkındaki tüm belirsizliklere rağmen *Divan*'ından hareketle sanatı ile ilgili bilgiler vermek mümkündür. Zira hacimli sayılabilecek bir divana sahip olan şairin birçok nazım şekli ile manzume kaleme alması, edebî kişiliği hususunda bizlere yardımcı olmaktadır. Fâik *Divan*'ında karşımıza çıkan ilk husus, kendisinin bir “nazire şairi” olmasıdır. Öyle ki *Divan*'ın başlangıç manzumeleri bile nazire olarak kaleme alınmıştır. Naat türünde yazılan ilk iki manzumenin birincisi Süleymân Nahîfî'ye (öl. 1738), ikinci ise Seyyid Vehbî'ye (öl. 1736) naziredir.⁸

Reh-i Haḫḫ'a ṭulū‘uñ reh-nümādır yā Resūla'llāh
Vücūduñ ‘āleme necm-i hüdādır yā Resūla'llāh
(...)
Amān şad-el-amān bendeñ faḫīriñ Fāyık-ı zārīñ
Ümīd-i luṭfuñ eyler bir gedādır yā Resūla'llāh (1b)

Şā‘irim şā‘irānedir sūḫanım
‘Ārifim kāmīlānedir sūḫanım
(...)
Rabbi şalli ‘aleyh ile dā‘im
Āb-rüy-ı zamānedir sūḫanım (1b-2a)

Başta gazeller olmak üzere diğer nazım şekilleri ile kaleme alınan şiirlerinde de benzer bir tutum sergileyen şairin “nazire edebiyatı” olarak gösterilen XVIII. yüzyıldaki bu tavrı şartıcı değildir. Öyle ki sadece kendisiyle çağdaş olan şairlere değil aynı zamanda divan edebiyatının büyük şairlerinin ünlü şiirlerine de nazireler yazmıştır. Tabii bu durum Fâik'in büyük şairlere şiirler yazabileceğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Hatta bir kasidesinde tam olarak bu hususu dile getirmiştir:

Ġıbṭa-fermāy-ı dil-i Nābī-i naḫḫād sözü
Ḥayret-i nazmım ile zār u zebūn feh-m-i Fehīm
Görse Bākī gazelim der idi şaḫḫü'l-bākī
Nef‘ī'ye ḥāmem eder ṭarḫ-ı ḫaṣīde ta‘līm
Fārsī‘i ile güyende olunca kilkim
Şevket ü Şā‘ib'e āṣārın ederler taḫdīm

⁸ İrfan Aypay, “Nahîfî Süleyman Efendi (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni)”, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992), 416. Hamit Dikmen, “Seyyid Vehbî ve Divanı'nın Karşılaştırmalı Metni”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1991), 108.

Enverî eylese ger tab'ıma teslîm n'ola
Nâtiqam olmada haclet-fiken-i zihn-i Selîm (11b)

Fâik'in kendisini sadece divan edebiyatının büyük şairleriyle değil aynı zamanda İran edebiyatının şairleriyle de kıyasladığı görülmüştür. Bu kıyaslamayı şiir sahasında doğal bir anlayış olarak karşılamak mümkündür. Ancak Fâik kimi şairleri mukayese yoluyla *Divan*'ında zikrederken kimi şairleri ise üstat olarak benimsemiştir. Söz konusu bu isimlerden biri Nâbî (öl. 1712) iken diğeri ünlü İranlı şair Urî-i Şîrâzî'dir (öl. 1591).

Fâik *Divan*'ında Nâbî'ye yazılan birçok nazire ve tahmis vardır. Ayrıca Hikemî üslup ile kaleme alınmış manzumeler de sayıca fazladır. XVIII. yüzyılı derinden etkileyen bir şair olan Nâbî'nin Fâik tarafından da büyüklüğünün kabul edilmesi şaşırtıcı bir durum değildir. Öyle ki şairin *Divan*'ında toplamda on bir tahmis olup kendisine en fazla tahmis yazdığı kişi ise Nâbî'dir:

Ne devr-i çarh u ne âmed-şod-ı şâm u şehdendir
Ne te'sîrât-ı seyyârât u ne şems ü kâmerdendir
Zuhûrât-ı havâdiş cümlesi cây-ı digerdendir
Ne sendendir ne bendendir ne çarh-ı kîneverdendir
Bu derd-i ser humâr-ı neşve-i câm-ı kâderdendir
(...)
Sühândan Fâyıkâ ma'lûm iken mâhiyyet-i tab'ın
Yine hem-tâ-yı Nâbî olmağa yok kudret-i tab'ın
Ki zîrâ feyzde yok medhâli cem'iyet-i tab'ın
Bu ta'birât vüs'unda degildir kuvvet-i tab'ın
Bu feyz-i ma'nevî Nâbî'ye mecrâ-yı digerdendir (30a-30b)

Fâik'in üstat olarak benimsediği bir diğer şair olan Urî-i Şîrâzî ise *Divan*'da adı geçen ve şiir anlayışı manzumelere sirayet eden bir şair olarak karşımıza çıkmıştır. Hatta bu durum öyle bir hâl almıştır ki Fâik kendisini “Rum diyarının Urî'si” olarak ilan etmiştir. Nitekim “Urî-i nâdire-perdâz-ı diyâr-ı Rûm'um (6a)”, “Sen Rûm diyarındaki Urî-i zâsın (77a)” gibi mısralar bu durumu beyan etmektedir. Bilindiği gibi Urî-i Şîrâzî Sebki Hindî'nin kurucuları arasında gösterilmektedir. Onun şiir anlayışı için Mehmet Akif Gözitok şu satırlara yer vermiştir:

Sebki Hindî akımının kurucusu ve en önemli şairlerinden olan Urî-i Şîrâzî'nin şiirlerinde kısa vezinleri, redifleri sıkça kullandığına; gazelin bütünlüğünü bozan beyit merkezli bir şiir anlayışına sahip olduğuna; konuşma diline ait sözcükleri sıkça kullandığına; lafızdan ziyade manaya ve hayale önem verdiğine; hikmetli söz söyleme çabası içerisinde olduğuna; söz ve ses tekrarlarına sıkça başvurduğuna; yeni orijinal yapı ve terkipler oluşturduğuna; somutlaştırma, alışılmamış bağdaştırma ve duyular arası geçiş içeren ifadeler ve tezat, paradoks, örnekleme sıkça yer verdiğine; ince ve nazik bir dil için arkaik kelimeler kullandığına; orijinal mazmun ve hayal oluşturabilmek için mısra ve beytin belâgat tarafını çoğu zaman ihmal ettiğine tesadüf edilmektedir.⁹

Yukarıda yer alan tespitlerin her biri Fâik *Divan*'ında da görülmektedir. Her bir tespit için örnek vermek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından, şairin üslup özelliğini en iyi yansıtan “tekrar etme” anlayışının üzerinde durmak yerinde olacaktır. Öyle ki *Divan*'da; kelime, kelime grubu ve mısra tekrarları (redd-i matla) şairin üslubunu ele verme konusunda dikkat çekici bir özellik olarak karşımıza çıkmıştır. Belli bir kelime kadrosuyla manzumelerini tertip eden Fâik'in özellikle; “-bahş” terkibi, “hatır”, “emel”, “lütuf”, “reşk”, “hahiş” ve “sine” gibi kelimeleri sıkça kullandığı görülmüştür:

Her demi şad nâle-i aşka eder güyâ neyi
Rûh-bahş-ı çeşm-i bî-cândır tarîk-i Mevlevî (2b)

⁹ Mehmet Akif Gözitok, “Urî-i Şîrâzî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti Ve Edebiyatımıza Yansımaları”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/7, (2018): 32-33.

Ger âbâd etse mülk-i **hâtırı** ol şüh ger ber-bâd
Leb-âlâ olmazam lâ vü ne ‘âmla her çi bād-â-bād (49a)

Ümîd-i vaşl nedir yâ hevâ-yı būs u kenâr
Nigâh-ı ‘âşıkâ rüy-ı **emel**-nümâ küstâh (48a)

Luftu dil-mürde-i endüha hayât-ı sermed
Kahrı a‘dâ-yı siyeh-rûza gâzâb-ı cävîd (8b)

Reşk-i hürâm-ı kâmetiñ ey nahl-i bâğ-ı nâz
Verdi nihâd-ı serve de sevdâ-yı ihtizâz (62a)

Yer olur ruḥşat-ı âğuş bulur kâm-ı hayâl
Ye’s-i vaşlı gönle **h’âhiş**-i bî-câdandır (53a)

Bu tâbiş dilde hicr-i ‘arız-ı âteş-nümâdandır
Bu sūziş **sîne**de nâr-ı gâm-ı ḥasret-fezâdandır (57b)

Fâik’in tekrar etme anlayışı bazı kelime gruplarında da devam etmektedir. Bilhassa “medâr-ı gerdiş-i nâ-üstüvâr”, “rûh-baḥş-ı kâleb”, “dü-dest-i kâm”, “germiyyet-i sahbâ” gibi tamlamalar, manzumelerin anlam dünyasını şekillendirmiştir. Ayrıca bir cümle kalıbıyla oluşturduğu ve mısra başı redif olarak kabul edilen aşağıdaki gazelinde Fâik, bu anlayışı düstur edindiğini bizlere göstermiştir:¹⁰

O meydîr mey ki çeşm-i hürdandır câm-ı şahbâsı
O meydîr mey ki hep kerrübiyândır meclis-ârâsı

O meydîr mey ki reşk-i âb-ı hayvân-ı rizîş tâ-key
O meydîr mey ki Hızr’iñ kaḫresi rûh-ı temennâsı

O meydîr mey ki eyler düzaḫı bir reşḫası firdevs
O meydîr mey k’olur gülşen-serây-ı ‘adn-i şeydâsı

O meydîr mey ki câm-ı feyzin eyler cüst-cü ‘âlem
O meydîr mey ki a‘şâb-ı felek ḥamyâze-fermâsı

O meydîr mey ki Fâyık neşvesi maḥv-ı vücûd eyler
O meydîr mey ki reşḫ-i kemteriniñ ‘âlem ihyâsı (85b)

Şairin tekrar etme anlayışı redd-i matla alanında da devam etmektedir. Toplamda on üç mısraı tekrar eden Fâik’in bu alanda dokuz redd-i matla ile Şeyh Gâlib’i geride bıraktığı görülmüştür.¹¹ Her ne kadar Fâik’in tekrara düşerek anlam üzerinde yoğunlaştığı görülse de bu durum, Sebki Hindî’nin ana özelliklerinden biridir.¹² Ayrıca bir gazelinin makta beytinde, bu anlayışı dile getirip söz konusu hadisenin makul karşılanması gerektiğini ifade etmiştir:

Bu vâdîde n’ola tekrâr edersem nazmımı Fâyık
Süḫan-sencân bilir ḫayr-ḫabî‘at yok mudur vardır (54b)

Fâik’i Sebki Hindî şairi olarak kabul etmek mümkündür. Ancak mahallî üslup ile kaleme aldığı bazı manzumeleri de bulunmaktadır. Nedîm’e yazılan nazirelere ek olarak *Divan*’da, 286 gazelin 186’sında Türkçe kökenli redifler kullanılmış ayrıca günlük konuşma kalıplarına yer verilmiştir:

Şorma hîç **şimdicek** ol gâm dedigiñ muḫtâl
Seyr eden ḫâlin eder kaḫkaha-i istihzâ (4b)

¹⁰ Yaşar Aydemir, Halil Çelktik, “Redife Farklı Bir Bakış: Divan Şiirinde Ön Kafiye ve Ön Redif”, *Bilig*, 46, (2008): 197.

¹¹ Şener Demirel, “Divan Şiirinde Redd-i Matla”, *Bilig*, 31, (2014): 165.

¹² İsrâfil Babacan, “Klasik Türk Şiiri’nde Sebki Hindî (Hint Üslubu)”, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008), 258.

Şoğuk yüz gösterince gamze n'etsin hâtır-ı nâ-kâm
Mişâl-i reh-rev-i tecdîde dostum ân ân titrer (51a)

El ermez güç yetişmez denilen vaşf-ı menâ' atle
Seniñ rind-i humâr-âlûde ey sâkî ayâğındır (54b)

Reşha-i kand-i lebiñ lezzetin işrâb edicek
Ağzınıñ dadı bozuldu hele cüllâblarıñ (71b)

Halka şanma haber-i vuşlatıña bâz etmiş
Kulağı kapudadır mağdemiñe bâblarıñ (71b)

Fâik hakkında buraya kadar verilen bilgiler, edebî kişiliğinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu niteliklerden başka *Divan*'ından yola çıkarak Arapça ve Farsçayı iyi derecede bildiğini söylemek mümkündür. Bilhassa *Divan*'da yer alan on dört adet Farsça manzume, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Tarih düşürme alanında da mahir bir şahsiyet olan Fâik, otuz sekiz tarih manzumesine sahiptir. Birçok nazım şekli ile manzume kaleme alabilecek yetenekte olan şairin *Divan*'ında muamma ve lugazları da bulunmaktadır.

1.3. *Divan*'ı

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesine göre Fâik *Divan*'ının tek bir nüshası bulunmaktadır. Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesinde 763 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan eser 105 varaktır. Ancak 35b ve 41a ile 103b ve 104a arası boş bırakılmıştır. 1b ve 41b'de serlevha bulunan *Divan*'ının satır sayısı on yedi, sütun sayısı ikidir. Ta'lik hat ile kaleme alınan nüshanın ölçüsü 252x145 (192x83) mm'dir. Eserin cildi şirazeli olup sırtı kahverengi meşindir. Kullanılan kâğıt ise aharlı ve orta kalınlıktadır. *Divan, Reh-i Hakka' tulû' un reh-nümâdır yâ Resûla'llâh / Vücûduñ 'aleme necm-i hüdâdır yâ Resûla'llâh* naatıyla başlamaktadır. Sonu ise *Oldu bî-hadd dile ol meh tãğî / Kaṭre-i hün döküyor dîde-i ter* muammasıyla bitmektedir.

Müellif tarafından eklemeler yapıldığını düşündüğümüz¹³ *Divan*'da; 286 gazel, 17 kaside, 1 müstezat, 17 mesnevi, 11 tahmis, 1 müseddes, 1 terci-bend, 4 şarkı, 42 kıta, 22 nazm, 14 rubai, 65 matla ve 36 müfret bulunmaktadır. Toplam şiir sayısı 517'dir. Otuz sekiz tarih manzumesinin yer aldığı *Divan*'da, toplam on üç farklı nazım şekli kullanılmıştır. Mürettep bir divan olan Fâik *Divan*'ında, 14 Farsça manzume ile 72 şiir derkenarda bulunmaktadır. Ayrıca 1'i mensur olmak üzere 16 lugaz ve 11 muammaya yer verilmiştir.

2. Fâik'in Sarıhatip-zâde Ailesine Mensubiyeti Üzerine

2.1. Sarıhatip-zâde Ailesi ve Şairlerine Kısa Bir Bakış

Köklü bir geleneğe mensup olan Sarıhatip-zâde ailesinin, Anadolu'ya gelmeden önce XVI. yüzyılın başlarında Buhara'nın Selçuk kazasında yaşadıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Yavuz Sultan Selim'in (öl. 1520) 1514 yılındaki İran seferi sonrasında Sivas'a getirilen aile, Nakşibendi tarikatına mensup olmaları sebebiyle Şah İsmail'in (öl. 1524) Sivas ve çevresindeki kışkırtıcı politikalarına karşı koymuşlardır. Bu duruşları ile Yavuz Sultan Selim'in övgüsüne mazhar olan aile, XVI. yüzyıldan günümüze kadar Sivas'ta ikamet etmişlerdir. Ayrıca Sarıhatip-zâde ailesinin Peygamber sülalesinden olduğu *Nakibü'l-Eşraf* defterlerinin incelenmesi suretiyle ortaya konulmuştur.¹⁴

¹³ Kütüphane kataloğunda Fâik Efendi *Divan*'ı istinsah edilmiş bir nüsha şeklinde kayıtlanmıştır. Ancak bu bilgiye şüphayla yaklaşmak gerekir. Zira *Divan*'da; ekleme-çıkarma, karalama, derkenarda yer alan manzumeler ve takdim-tehirler fazla sayıdadır. (Mehmet Fatih Köksal, "Metin Tamiri (Usul ve Esaslar, Uygulamalar ve Bazı Teklifler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, (2008): 173-174) Dolayısıyla söz konusu eserin tebyiz edilmemiş bir müellif hattı veya müellif tarafından görülmüş ve eklemeler yapılmış bir eser olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁴ Uğur Sarısözen, "Sarıhatipzâde Ailesi", *Kültür Tarihinde Sivaslı Bir Aile: Sarıhatipzâdeler* içinde (Sivas: Buruciye Yay., 2011), 55-57.

Daha çok ilmî faaliyetleri ile tanınmış bir aile olan Sarıhatip-zâde ailesi bir süre sonra yetiştirdiği şairlerle de ön plana çıkmıştır. Ailenin ilk şairi Fâik'in babası Ahmed Hamdî'dir (öl. 1732 sonrası). XVII. yüzyılın ortalarında dünyaya gelen şairin Sivas'taki medreselerde müderrislik yaptığı bilinmektedir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi olmayan Ahmed Hamdî'nin başta manzumelerini topladığı *Divan*'ı olmak üzere *Menkıbe-i Abdülvehhâb* ve *Târîh-i Âl-i Osmân* adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁵

Sarıhatip-zâde ailesinin bir diğer şairi olan Numân Sâbit ise mezkûr ailenin en meşhur ismi olup aynı zamanda Fâik'in kardeşidir. 1696 yılında dünyaya gelen şair, Sivas'ta uzun yıllar ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve müftülük görevini ifa etmiş bir şahsiyettir.¹⁶ Dinî-tasavvufî birçok esere sahip olan Numân Sâbit'in kendi kaleminden çıkan mecmuası bilhassa dikkat çekmektedir. Mecmuada çeşitli risaleleri olan şairin hem kendisine hem de bazı aile üyelerine ait manzumeler bulunmaktadır.¹⁷

Sarıhatip-zâde ailesinin bir üyesi olmasına rağmen hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmayan Fâik ise aile içerisinde şair namıyla tanınmış bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmıştır. Kendisi hakkında sadece 2011 yılında Sivas'ta düzenlenen *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile: Sarıhatipzâdeler* başlıklı sempozyumda, kardeşi Numân Sâbit'in mecmuasında yer alan iki manzumesinden hareketle edebî kişiliği hususunda bazı değerlendirmelere yer verilmiştir. Ancak bu değerlendirmeler oldukça genel olmakla beraber verilen manzumelerin eksik okunduğu ve mecmuada yer almasına rağmen diğer şiirlerinin dâhil edilmediği tespit edilmiştir. Numân Sâbit'in mecmuasında Fâik'in biri nazire olmak üzere toplamda dört şiiri bulunmaktadır. Şairin naziresi kardeşi Numân Sâbit'in bir şiirine olup bir sonraki başlıkta ayrıntılı bir şekilde değinilecektir. Bu başlıkta ise 1749 yılında Osman Paşa Camisi'nin tamirine düşürmüş olduğu üç farklı tarih manzumesi verilecektir:

Ṭârîḥ-i Fâyîk bin Ḥamdî Sîvâsî Berây-ı Ta'mîr-i Câmî'-i 'Osmân Pâşâ

Ḥatîb-zâde-i Muḥyi'd-dîn Meḥemmed ol kerâmet dîd
Olupdur ceddimiz ol fâzıl eyler re'yini te'yîd

Yed-i küffârdan bu câmî' i taḥlîşe bâ'îşdir
Getirmiştir şeh-i İslâm'dan fermân bâ-te'kîd

Menârın vaz' edip Pâşâ ki nâm-ı pâkidir 'Osmân
Ne hoşdur eylemişler bey'a iken buḳ'a-i tevḥîd

Na'im-i cennetü'l-'adn-ile her dem mün'im olsunlar
Müşerref ede teşrîfât-ı Rabbânî 'ale't-te'yîd

Velî kerru'l-gadâtıyla ḥalel bulmuşdu bu câmî'
Olurdu dâ'imâ ta'mîre bir ehl-i şevâb ümmîd

Birâder Ḥazret-i Nû'mân Efendi müftî-i Sîvâs
Delîlü'l-ḥayr olup kıldı esâs-ı himmetin temhîd

'Acib târik idi miḥrâbı üzre açdı bir revzen
Ḳıyâs olunsa ol rûşen-zamîre mâh olur nâhîd

Cilâ-yı nevle bîrûn u derûna verdi ârâyîş
Ser-i künbedde güyâ kâşîdir berg-i güle taḳlîd

Ḳamu revzenleri tenvîr olundu şâfî câm ile
Derûna her taraftan pertev-endâz olmada ḥürşîd

¹⁵ Âlim Yıldız, *Ahmed Hamdî Divânı*, (Sivas: Buruciye Yay., 2011), 4-7.

¹⁶ Salih Şahin, "Sarıhatipzâde Seyyid El-Hac Numan Efendi", *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile: Sarıhatipzâdeler* içinde (Sivas: Buruciye Yay., 2011), 179-81.

¹⁷ Hakan Yekbaş, "Sarıhatipzâdelerden Numan Sâbit Efendi Ve Bilinmeyen Mi'râciyesi", *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile: Sarıhatipzâdeler* içinde (Sivas: Buruciye Yay., 2011), 240.

Ķanādīl-i muşā‘şa‘ zīr ü bāmın şū‘lelendirdi
Hemişe ola envār ile ma‘mūriyyeti cāvīd
Akıtdı bir müferrih dil-güşā fevvāre gülşende
O āb ü çeşmesār eyler fu‘ādı sū-be-sū tebrīd
Bu t̄at-gāhı ta‘mīr etdi dil-hāh üzre ve'l-hāşıl
Ķudā her bir şeb ü rūzun kıla Ķadr-i mübārek ‘īd
Dem-i cān-bağş-ı nāşıhla gönüller feyz-yāb olsun
‘İbādāt olup ihyā eyleye tevĶīd ile temcīd
Bulup tebyīz ü tezyīn edicek pīrāye-i tekmīl
Nice nev-reste şā‘ir Ķıldılar tārīhini tesvīd
Münīr etdim bu tārīhimle Fāyık vech-i ‘irfānım
Bu nīkū cāmī‘i nūrānī Ķıldı Ķilye-i tecdīd (H 1163 / M 1749)

Tārīh-i Diger

Olur bu Fā‘ikā tārīh-i diger
Bu ma‘ber buldu ta‘mīriyle zīver (H 1163 / M 1749)

Velehu

Müftīmiz Nu‘mān Efendi Ķazreti
Tā ebā‘an-cedd odur vālā-güher
Ķıldı bu t̄atgehi revnaĶ-pezīr
Verdi hem bu nev-muĶaccer zīb ü fer
Eyledi ĶaĶĶā ki sa‘y bī-dirīg
Ola ‘inda’llāh zāt-ı mu‘teber
Fā‘ikā tārīhimizdir reşhadār
Bu muĶaccer Ķūbdur nāzik eşer¹⁸ (H 1163 / M 1749)

Fâik hakkında değinebileceğimiz son husus ise belgeler ışığında verilen aile şeceresindeki şairin yakın aile üyeleridir. Buna göre Fâik’in babası Ahmed Hamdî; annesi Aişe Hatun; dedesi Seyyid Abdurrahman; kardeşleri Numân Sâbit, Feyzullâh Efendi ve Fâtıma Hanım; oğlu ise Abdüllatif Efendi’dir.¹⁹

Ailenin son şairi ise ünlü Türk halk müziği sanatçısı Muzaffer Sarısözen’in (öl. 1963) babası Hüseyin Hüsnü’dür. 1843 yılında dünyaya gelen şairin hayatı hakkında pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Şiirlerinde “Hüsnü” mahlasını kullanan Hüseyin Hüsnü, 1917 yılında hayatını kaybetmiştir.²⁰

2.2. Fâik’in Sarıhatip-zâde Ailesine Mensubiyeti Üzerine Karineler

Fâik’in söz konusu aileye mensup olduğunu gösteren karinelere geçmeden önce, XVIII. yüzyılda Fâik mahlasıyla şiirler kaleme alan şairler üzerinde durulması gerekir. Kaynaklarda bu yüzyılda yaşamış olan üç şairden bahsedilir. Bu isimlerden ilki Bitlisli Ahmed Fâik’tir. Doğum tarihi belli olmayan şair, 1730 yılında *Mem u Zîn* adlı mesneviyi kaleme almıştır. Ömrünü Bitlis çevresinde geçiren Ahmed Fâik Efendi’nin “Şerefhanlar” sülalesinden olduğu belirtilmiştir.²¹

¹⁸ Numân Sâbit, *Mecmû‘atü’r-Resâ’il Ve’l-EşĶâr*, Ziyabey Ktp., no: 189, 216.

¹⁹ Uğur Sarısözen, “Sarıhatipzâde Ailesi”, 80.

²⁰ Ķlim Yıldız, “Sarıhatipzâde Ailesi Şairleri”, *Kültür Tarihinde Sivaslı Bir Aile: Sarıhatipzâdeler* içinde (Sivas: Buruciye Yay., 2011), 101.

²¹ Eyyüp Azlal, “Ahmed Fâik’in Türkçe Mem u Zîn Mesnevîsi Ve Fuzûlî’nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi İle Mukayesesi (Metin-İnceleme-Mukayese)”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013), 20-21.

Diğer bir şair ise Gürcü-zâde Osman Fâik'tir. Amasyalı olan şair, bütün ömrünü burada geçirmiş ve müderrislik yapmıştır. 1738 yılında vefat eden Osman Fâik, Amasya'da Bursa Mescidi'nin yanında inşa ettirdiği kütüphane binasının yakınlarına defnedilmiştir. Kaynaklarda mürettep bir *Divan*'ı ile Molla Aliyyü'l-Kârî'nin (öl. 1605) kırk hadisine yaptığı mufassal bir şerhinin olduğu kayıtlıdır.²² Bu yüzyılın Fâik mahlasına sahip olan son şairi ise Sarıhatip-zâde Fâik'tir. Kendisi hakkında şair ve Sivas müftüsü Sarıhatip-zâde Ahmed Hamdî Efendi'nin oğlu ve yine şair ve müftü Numân Sâbit'in kardeşi olduğu dile getirilmiştir. Osman Paşa Camisi'nin onarımına düşürmüş olduğu tarihten hareketle 1749 yılında sağ olduğundan söz edilmiştir.²³

Yukarıda yer alan şairler üzerinde inceleme yaptığımızda, sadece Sarıhatip-zâde Fâik olarak bilenen şairin üzerinde çalıştığımız Fâik olabileceğine dair güçlü delillerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki diğer şairler hakkında verilen bilgilerin hiçbiri Fâik ile örtüşmemektedir. Ayrıca verilen bilgiler dışında herhangi bir ayrıntıya dahi rastlanmamıştır. Tüm bu isimlerden bağımsız olup kaynaklarda yer almayan başka bir Fâik mahlaslı şair olma ihtimali ise çok daha düşüktür. Zira böyle bir ihtimale dair elimizde hiçbir veri olmamakla birlikte, aşağıda yer alan karinelerin tutarlı olduğu ve tesadüf olarak yorumlanamayacağı görülecektir.

Fâik'in Sarıhatip-zâde ailesine mensup olduğunu gösteren karinelere ilki, kardeşi Numân Sâbit'in manzumesine oldukça benzer bir şiir kaleme almasıdır. Hz. Peygamber'e yazılan naat türündeki söz konusu manzumelerde; üslup, kelime kadrosu, vezin ve kafiyenin birbirlerine benzer olduğu görülmüştür. Süleymân Nahîfî'ye nazire olan aşağıdaki şiirlerde, Hz. Peygamber'in evsafına yönelik seslenmeler bile aynı minvaldedir.

Numân Sâbit'in şiiri:

*Vücûdun kıdve-i ehl-i semâdur yâ Resûlallâh
Sufûfun rûh-ı pâk-i enbiyâdur yâ Resûlallâh*

*Bana rahm eyle sultânım siyâh rûy-ı hayrânım
Senin yolına bu cânım fedâdur yâ Resûlallâh*

*Semâ-ı tâ'atin necmidür ashâbın bi-lâ-şübhe
O zâtın 'âleme mihr-i ziyâdur yâ Resûlallâh*

*Visâlin gülşen-i 'izzet mülâkatine yok tâkat
Gönül bir bülbül-i hayret-fezâdur yâ Resûlallâh*

*Şem '-i zikr ile tâb u fer bulur nev-hâtır-ı kemter
Bu tûfî-dile sükker ü gıdâdur yâ Resûlallâh*

*Vücûdum kaldı tâ'atden tolu cürm ü cinâyetden
Ümidim ol şefâ'atden 'atâdur yâ Resûlallâh*

*Bu Numân bende-i zârı unutma ol dil-efgârı
Ki zîrâ dem-be-dem kârı hatâdur yâ Resûlallâh²⁴*

Fâik'in şiiri:

*Reh-i Hâk'ka tulû' un reh-nümâdır yâ Resûla'llâh
Vücûduñ 'âleme necm-i hüdâdır yâ Resûla'llâh*

*Şefâ' atgâh-ı mahşer luţfuña vâ-bestedir ancak
'İnâyâtın 'uşâta muqtedâdır yâ Resûla'llâh*

²² Mehmet Gürbüz, "Fâ'ik, Gürcü-zâde Osman Fâ'ik Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (2014-2020): erişim tarihi: 24.04.2024, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/faik-gurcuzade-osman-faik-efendi>.

²³ İbrahim Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, C.1., (Sivas: Sivas Valiliği Yay., 2006), 328.

²⁴ Erhan Salih Fidan, "Numan Sabit Efendi Hayatı Ve Şiirleri", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2016), 149-50.

Vücūduñ rûh-bağş-ı kâleb-i fersūde-i hestî
Nümūduñ neş'e-zāy-ı ihtidādır yā Resūla'llāh
Her ol ma'nî ki resm-i lafza oldu bā'is-i tekvīn
Seniñ zātīñ aña şūret-nümādır yā Resūla'llāh
Amān şad-el-amān **bendeñ** faķīriñ Fāyık-ı **zārīñ**
Ümīd-i luţfuñ eyler bir gedādır yā Resūla'llāh (1b)

Her ne kadar yukarıdaki manzumeler nazire olarak kaleme alınsa da şairlerimizin aynı tarzda hareket etmeleri dikkat çekici bir özellik olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak tek bir şiirden hareketle aile ile bağlantı kurmak elbette yeterli değildir. Bu benzerlik dışında dile getirebileceğimiz bir durum daha vardır ki bazı şairlerin hem Numân Sâbit mecmuası hem de Fâik *Divan*'ında aynı olmasıdır. Bu şairler arasında; Sâ'ib-i Tebrîzî (öl. 1676), Nâbî, Vakanüvis Râşid Efendi (öl. 1735), Mirza-zâde Ahmed Neylî (öl. 1748), Ârif Süleymân (öl. 1769) ve Rağbet (öl. ?) gibi isimler bulunmaktadır. Mecmuada Numân Sâbit tarafından bu şairlerin kimine nazireler yazılırken kimilerinin ise şiirlerine yer verilmiştir. Fâik *Divan*'ında da bu isimlere nazire ve tahmisler fazla sayıdadır. Özellikle mecmuanın çoğunlukla risaleler ve Numân Sâbit'in kendi şiirlerinden oluşması ve tam olarak bir şiir mecmuası hüviyetinde olmaması yani az sayıda şaire yer verilmesi, bu durumu daha da dikkat çekici bir hâle getirmiştir. Fakat burada kuvvetli bir karine olarak düşündüğümüz asıl durum, şairlerin ortak olmasından ziyade özellikle Ârif Süleymân ve Rağbet gibi isimlerin Fâik ve Numân Sâbit ile birbirlerine yakın olduklarının tespit edilmesidir. Zira bu yakınlığın yansımaları hem *Divan* hem de mecmuada kendisini göstermiştir.

Yukarıda bahsi geçen yakınlığın ilk yansıması olarak Rağbet adlı şairin Fâik'in bir kıtasında adının anılması olduğunu söyleyebiliriz. Numân Sâbit mecmuasında tek bir şiiri olan Rağbet'in, şair mi yoksa kendisinden şiir yazılması istenilen bir şahsiyet mi olduğu bilinmemektedir. Zira kaynaklarda böyle bir şairin varlığına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte sadece İbrahim Aslanoğlu'nun *Sivas Meşhurları* adlı eserinde mecmuadan yola çıkarak adının Hasan, mahlasının ise Rağbet olduğu dile getirilmiştir.²⁵ Fâik'in *Divan*'ında Rağbet için kaleme aldığı manzume ise şu şekildedir:

Rağbet hâzret-i düstür ile dersem n'aceb
Şā'irān-fırka seniñ şimdi benim mümtāzı
Kuvvet-i nāţıkama yāver olunca luţfu
Şıyt-ı nazmım pür ider Rūm'u degil Şīrāz'ı (91a)

Fâik tarafından kaleme alınan bu kıtadan yola çıkarak kendisinin bir şair olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Rağbet'in elimizde sadece Numân Sâbit'in bir şiirine naziresi bulunmaktadır. Bahsi geçen bu nazire hadisesi ise oldukça dikkat çekicidir çünkü Numân Sâbit'in aynı şiirine Rağbet dışında, Fâik ve Sa'd (öl. 1750) adlı bir şairin de naziresi vardır. İlk olarak zemin şiirin sahibi Numân Sâbit'in manzumesi ve diğer şairlerin şiirleri şu şekilde gösterilebilir:

'Arağ-ı yār gül-āb hāl-i siyeh 'anberdir
Teb-i ruhsāresi aḡker zeķanı micmerdir
(...)
Sābitā 'aşķ ile sen 'āleme teşhīr olalı
Kays efsānesi dillerde ķatı kemterdir
Rağbet'in şiiri:
Beni āşüfte eden ol şeh-i sīmīn-berdir
Ruḡu pür-tāb-ı zıyā-bağş ķadd-i ar'ardır

²⁵ İbrahim Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, C.2., (Sivas: Sivas Valiliği Yay., 2006), 275.

(...)

Olalı Sâbit-i mu'ciz-deme peyrev Rağbet
Gönül envâ'-ı mezâmîn ile pür-defterdir

Sa'd'm şiiri:

Câna kâsd etmede fesâd gözün ejderdir
Ėamzeler tîğ-ı mücevher müjeler neşterdir

(...)

Sâbitin şi'rine peyrev olanın güfteleri
Ma'rifet ehline Sa'dâ nezl-i sükkedir²⁶

Yukarıda yer alan şiirler Numân Sâbit mecmuasında aynı sayfadadır. Fâik'in naziresi ise bir sonraki sayfada verilmiş olup zemin şiir ile benzer bir anlatımı ihtiva etmektedir. Fâik'in naziresi *Divan*'ında yer almamaktadır. Fakat bu nazire üzerinde inceleme yapıldığında gerek üslubu gerekse *Divan*'ında izlediği bir yolun benzer olduğu tespit edilmiştir. İlk olarak şairin üslubunu yansıtan belirli kelimelerin kullanımı bu naziresinde de kendisini göstermiştir:

Fıkr-i sîb-i zeķan-ı yâr ile dil hoş-terdir
Bâğ-ı **sînem**de nihâl-i **emelim** nev-berdir

(...)

Ne kadar şüret-i mağbüb-ı zamân görsem de
Naķş-ı **hâtır** yine ol dil-ber-i meh-peykerdir

Ėüblar göz göre agüş-ı girîbâna alır
Âteş-i **reşk**-i dil-i zâra sebep micmerdir

Ne zamân olsa Ėayâl ol şeh-i şîrîn Ėarekât
Güyyiâ zâ'ika-i Ėâtırâ bir sükkedir

Ėuvvet-i vâğimemiz Ėâlibe beñzer zîrâ
Bu gönül vuşlat-ı cânâneyi **h'âhiş**gerdir

Dil-berân etmede mecmû'a-ı cevre rağbet
Defter-i mihr-i vefâ bir varâķ-ı dîğerdir

Ne hünlerle biter iş şimdi ne yalvarmaķla
Râ'icü'l-vaķt olan âfâķda sîm ü zerdîr

Rağbet peyrevî-i Sâbit eden Sa'd'a erer
Fâ'ikâ evc-i kemâlâtda nîķ aĖterdir²⁷

Yukarıdaki nazire için söylenilebilecek diğer bir durum ise makta beytinde diğer şairlerin mahlasının zikredilmesidir. Her ne kadar şiir mecmualarında, zemin şiir sahibinin nazire yazan şairler tarafından makta beytinde mahlasının zikredildiği bilinen bir gerçekse de özellikle bu husus Fâik *Divan*'ında sıklıkla karşılaştığımız bir durumdur.²⁸ Dolayısıyla aynı tavrın bu nazirede de sergilenmesi dikkat çekici bir özellik olarak görülmektedir.

²⁶ Sâbit, *Mecmû'atü'r-Resâ'il ve'l-Eşķâr*, 10.

²⁷ Sâbit, *Mecmû'atü'r-Resâ'il ve'l-Eşķâr*, 11.

²⁸ Mahlas beyitleri, şairlerin imzasını taşıdığı ve kendi şiirlerini övdüğü bölüm olarak bilinir. Şiir mecmuaları hariç tutulursa divanlarda başka şairlerin mahlasına bu beyitlerde nadir rastlanılır. Fâik Efendi *Divan*'ında bu tavrın hem dikkat çekmek hem de tevazu örneği olarak değerlendirilmesi mümkündür. Nitekim *Divan*'ındaki nazirelerde, şiir sahibinin mahlasını da zikretmiştir:

Gerçi kim tanzîr-i **Râğib** şa'bdır Fâyık velî
Dilde çün var kudret-i eş'âr kendin gösterir (50b)

Cenâb-ı **Ėaşmet**-i hoş-ķab'a pey-revlikledir Fâyık
Kî bu nazmîñ sülĖan-sencân-ı âlem kem yerin tıtmaz (63a)

Ėazel-i **Sâbit**'e tanzîr ise kaşdıñ Fâyık
Durma Ėâzîrla hemân nükte-i nâ-yâblarıñ (72a)

Numân Sâbit ve Fâik ile yakınlığı bulunan bir diğer şair ise Ârif Süleymân'dır. Divan-ı Hümayun hâcegânından olup silahtar kâtipliği, süvari mukabeleciliği ve defter emniyeti gibi görevlerde bulunan Ârif Süleymân, hattatlığı ile de tanınmış divan sahibi bir şairdir.²⁹ Mecmuada şiirleri bulunan ve Numân Sâbit tarafından kendisine nazire yazılan Ârif Süleymân'ın, Sivaslı olduğu söylene de bu bilgi teyit edilememiştir.³⁰ Fakat Numân Sâbit ve Fâik tarafından bilinen bir şair olduğu aşikârdır. Nitekim Ârif Süleymân'ın bilhassa Fâik için oldukça önemli bir şahsiyet olduğunu kendisine birçok nazire yazmasından da anlamak mümkündür. Ancak bu yakınlık sadece nazirelerle sınırlı değildir. Öyle ki Fâik, Ârif Süleymân *Divan*'ının tertibine manzum bir tarih düşürmüş ve yine Ârif Süleymân tarafından çözülmesi için kendisine manzum bir lugaz ithaf etmiştir. Burada dikkatleri çeken en önemli husus ise söz konusu manzumelerin her iki şairin de divanında aynen yer almasıdır.

Tertip için düşürülen tarih manzumesi:

Habbezâ dürc-i ma'ârif-gevher
Ne güher müntehib-i kân-ı hüner
(...)
Cem' ü tertibine târîh-i be-câ
Fâyıkâ eyledi bu tarzta edâ

Deh düşen her kime eder zîb femi
Eşer-i 'Ârif-i i'câz-demi (H 1178 / M 1764-65)

Çözülmesi istenilen lugaz:

Ol ne terkîb oldu gâyet üstüvâr
Şahn-ı 'âlemde ne varsa anda var
(...)
Ben saña şorsam şorsın sen baña
Görmedim böyle luğaz ben Fâyıkâ
Hall ederse bunu eyler bî-gümân
Hâzret-i mîr 'Ârif-i ilhâm-beyân³¹

Numân Sâbit ve Fâik ile şiir sahasında yakınlık kurduğumuz Ârif Süleymân'ın vefat yılı da önemli bir ayrıntı olarak bu bağlamda dile getirilebilir. Zira Ârif Süleymân 1769'da vefat ederken Numân Sâbit 1768'de; Fâik ise 1766'dan sonra vefat etmiştir.³² Bu üç şairin ölüm yıllarının yakın olması, aynı dönemde yaşadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Sivas'ta ilk vakıf kütüphanesini kuran Numân Sâbit'in, vefatından bir yıl önce yazdığı ve vasiyet-name hüviyetinde olan bir vakfiyede, kütüphanenin mütevellî heyeti için Fâik'in oğlu Abdüllatif Efendi'yi vekil olarak tayin ettiği görülmüştür.³³ Fâik'in bu tarihte hayatta olmadığı ihtimali göz önünde bulundurulursa oğluna devredilen bu görevi, şairin bir vasiyeti veya kendisini onurlandırmak için yapılan bir tasarruf olarak değerlendirmek mümkündür.

²⁹ Semra Tunç, "Ârif, Süleyman" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (2014-2020): erişim tarihi: 24.04.2024, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-suleyman>.

³⁰ Fidan, "Numan Sabit Efendi Hayatı Ve Şiirleri", 79.

³¹ Fâik Efendi *Divan*'ında tarih manzumesi 28b, lugaz 98b'de; Ârif Süleymân *Divan*'ında lugaz 433. sayfada; tarih manzumesi ise 435-436. sayfalarda yer almaktadır. (Semra Tunç, "Ârif Süleymân Divânı (Hayatı Eserleri ve Divânı)", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2002)

³² Numân Sâbit'in vefat ettiği 72 yaşında olduğu kaynaklarda bildirilmiştir. (Fidan, "Numan Sabit Efendi Hayatı Ve Şiirleri", 9) Dolayısıyla doğum tarihi 1696 yılını göstermektedir. Fâik'in ise divanındaki tarih manzumeleri dikkate alındığında doğum tarihinin XVII. yüzyılın sonu veya XVIII. yüzyılın başı olabileceğinden daha önce söz edilmiştir. Bütün bu veriler, şairin hem doğum hem de ölüm tarihinin kardeşi Numân Sâbit'le oldukça yakın olduğunu gözler önüne sermektedir.

³³ 1 Zilkade 1180 / 31 Mart 1767 yılında yazılan vakfiyede Numân Sâbit, "Ammizâdem Buruciyye Medresesi müderrisi ve Cami'-i Kebir vaizi es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahman Efendi ve ammizâdem es-Seyyid eş-Şeyh Yakub-ı Sâni Efendi ve biraderzâdem Abdüllatif Efendi mütevellî ve nazırlar olub icra-yı şurut-ı vakf edeler." demek suretiyle tevliyet görevini amca çocuklarına ve yeğenlerine bırakmıştır. (Şahin, "Sarıhatipzâde Seyyid El-Hac Numan Efendi", 184)

Buraya kadar verilen bilgiler, Numân Sâbit mecmuasında yer alan ve Fâik *Divan*'ıyla örtüşen bilgilerin değerlendirmesini kapsamaktadır. Fâik'in aile ile bağlantısını arttırabileceğimiz başka benzerlikler de bulunmaktadır. Fakat bu benzerliklerin çoğu divan şiirin genel seyri içerisinde söylenilebilecek türden bilgiler olduğu için henüz bu bağlamda çalışmaya dâhil etmenin uygun olmayacağı kanaatindeyiz.³⁴

Sonuç

Bu çalışmada, Fâik'in hayatı, sanatı ve *Divan*'ından kısaca bahsedilmiştir. Akabinde Sarihatip-zâde ailesi ve şairleri üzerinde durulmuş, elde edilen bilgiler Fâik'in *Divan*'ı ile mukayese edilmiştir. Tespit ettiğimiz benzerlikler karine olarak sunulmuş ve şairin bu aileye mensubiyeti kanıtlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar ise şu şekilde sıralanabilir:

1. Fâik'in hayatı ve şairliği hakkında kaynaklarda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum; şair sayısı açısından kalabalık bir asır olan XVIII. yüzyılda şiirler yazması, şairliğinin Nedîm ile Şeyh Gâlib arasında başlaması, Fâik mahlasıyla şöhret bulan; Fâik Mahmûd (öl. 1715), Fâik Ömer (öl. 1829), Süleymân Fâik (öl. 1838), Manastırlı Sâlih Fâik (öl. 1900) gibi isimler karşısında yer edinmemesi şeklinde izah edilebilir.

2. Fâik, Nâbî'yi üstat olarak kabul etmiş ve kendisini "Rum diyarının Urfi'si" olarak ilan etmiş bir Sebki-Hindî şairidir.

3. Hacimli sayılabilecek bir divana sahip olan Fâik, en fazla gazel nazım şekliyle şiirler kaleme almış ve bu şiirlerinin çoğu nazire olarak karşımıza çıkmıştır.

4. Fâik'in Sarihatip-zâde ailesine mensubiyetini gösteren en önemli karine, Ârif Süleymân ve Rağbet adlı şairlerin Fâik ve Numân Sâbit'i ortak bir zeminde bir araya getirmeleri olmuştur.

5. Sivas'ta düzenlenen sempozyumda Sarihatip-zâde ailesi için birçok belge sunulmasına rağmen ailenin kendisinde de Fâik'e dair bir bilginin olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla çalışmamızdaki tespitlerin önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Ancak elimizde kesin bir veri olmadığı için bu durum gizemini koruyacaktır.

Kaynakça

- Aslanoğlu, İbrahim, *Sivas Meşhurları*, C.1., Sivas: Sivas Valiliği Yay., 2006.
- Aslanoğlu, İbrahim, *Sivas Meşhurları*, C.2., Sivas: Sivas Valiliği Yay., 2006.
- Aydemir, Yaşar ve Çelktik, Halil, "Redife Farklı Bir Bakış: Divan Şiirinde Ön Kafiye ve Ön Redif", *Bilig*, 46, (2008): 197.
- Aypay, İrfan, "Nahîfî Süleyman Efendi (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni)", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992.
- Azlal, Eyyüp, "Ahmed Fâik'in Türkçe Mem u Zîn Mesnevîsi Ve Fuzûlî'nin Leylâ Vü Mecnûn Mesnevîsi İle Mukayesesi (Metin-İnceleme-Mukayese)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Babacan, İsrail, "Klasik Türk Şiiri'nde Sebki-Hindî (Hint Üslûbu)", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008.
- Demirel, Şener, "Divan Şiirinde Redd-i Matla", *Bilig*, 31, (2014): 165.

³⁴ Söz gelimi bu benzerlikler, Fâik'in babası Ahmed Hamdî ile bazı ortak yönlerinin olmasıdır. Bunlar arasında; benzer şairlere nazire yazmaları, Nâbî'ye yakından ilgi duymaları, tarih düşürmede mahir olmaları ve her iki şairin de İbn-i Sina'ya (öl. 1037) şiirlerinde yer vermeleridir.

- Dikmen, Hamit, "Seyyid Vehbî ve Divanı'nın Karşılaştırmalı Metni, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1991.
- Fâik, *Dîvân-ı Fâik*, Yapı Kredi Sermet Çifter Ktp., No: 763.
- Fidan, Erhan Salih, "Numan Sabit Efendi Hayatı Ve Şiirleri", Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2016.
- Gözitok, Mehmet Akif, "Urfî-i Şirazi'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti Ve Edebiyatımıza Yansımaları", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/7, (2018): 32-33.
- Gürbüz, Mehmet, "Fâik, Gürcü-zâde Osman Fâik" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (2014-2020): erişim tarihi: 24.04.2024, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/faik-gurcuzade-osman-faik-efendi>.
- Horata, Osman, *Has Bahçede Hazan Vakti XVIII. Yüzyıl: Son Klasik Dönem Türk Edebiyatı* Ankara: Akçağ Yay., 2019.
- İlgürel, Mücteba, "Mustafa Paşa, Köse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31, 345-46, Ankara: TDV Yay., 2020.
- Köksal, Mehmet Fatih, "Metin Tamiri (Usul ve Esaslar, Uygulamalar ve Bazı Teklifler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, (2008): 173-174.
- Numân Sâbit, *Mecmû'atü'r-Resâ'il Ve'l-Eşçâr*, Ziyabey Ktp., no: 189.
- Sarısözen, Uğur, "Sarıhatipzâde Ailesi", *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile: Sarıhatipzadeler içinde*, 55-57, Sivas: Buruciye Yay., 2011.
- Şahin, Salih, "Sarıhatipzâde Seyyid El-Hac Numan Efendi", *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile: Sarıhatipzadeler içinde*, 179-81, Sivas: Buruciye Yay., 2011.
- Şentürk, Ahmet Atilla ve Kartal, Ahmet, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yay., 2021.
- Tunç, Semra, "Ârif Süleyman Dîvânı (Hayatı Eserleri ve Dîvânı)", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2002.
- Tunç, Semra, "Ârif, Süleyman" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (2014-2020): erişim tarihi: 24.04.2024, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-suleyman>.
- Yekbaş, Hakan, "Sarıhatipzâdelere Numan Sâbit Efendi Ve Bilinmeyen Mi'râciyesi", *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile: Sarıhatipzadeler içinde*, 240, Sivas: Buruciye Yay., 2011.
- Yıldız, Âlim, "Sarıhatipzâde Ailesi Şairleri", *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile: Sarıhatipzadeler içinde*, 101, Sivas: Buruciye Yay., 2011.
- Yıldız, Âlim, *Ahmed Hamdî Divânı*, Sivas: Buruciye Yay., 2011.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 05.06.2024
Kabul/Accepted: 07.07.2024
DOI: 10.17822/omad.1496415

Atf/Citation: Şahin, Mehmet ve Encümen Bayram. "Bahr-i Tarihten Bir Katre: Teşrifatçı Mehmed Salim'in Manzumesi". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 317-330.

Mehmet ŞAHİN

(Doç. Dr.), Akdeniz Üniversitesi / Türkiye, menteslisahin@gmail.com, 0000-0002-2548-211X

Encümen BAYRAM

(Dr. Öğr. Üyesi), Akdeniz Üniversitesi / Türkiye, encbayram@hotmail.com, 0000-0001-6891-3680

Bahr-i Tarihten Bir Katre: Teşrifatçı Mehmed Salim'in Manzumesi

A Drop from the Sea of History: The Poem of Teşrifatçı Mehmed Salim

Öz: Belâgate dâhil edilen hünerlerden biri de tarih düşürme sanatıdır. Bu sanat sayesinde insan ve toplum hayatında önemli olan başta doğum, ölüm, evlenme, göreve atanma, görevden azil, bir bina inşası ve tamiri, savaşlar, barışlar, zaferler olmak üzere önemli görülen hemen her olaya mısra, beyit, kıta, gazel vb. manzumelerle tarih düşülmüştür. Arap alfabesine dayalı ebced hesabı ile tarih düşürme geleneği Arap, Fars ve Türk şairleri tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Tarih düşürmek şairlerin ustalıklarını ve hünerlerini gösterdikleri alanlardır. Çünkü hem tarihi tutturmaları hem de manzumede vezin, kafiye ve anlama riayet etmeleri gerekmektedir. Rakamların harflere gizlendiği, şifrelendiği çoğunlukla estetik kaygısı güdülen tarihleri tespit etmek bir olayın tescili anlamına gelir. Bu açıdan tarihi manzumeler hem tarihçiler hem de araştırmacılar için son derece önemlidir. Divan şairlerinin şiirlerinde bulunan oldukça zengin bir mirasın yanı sıra arşiv belgeleri içinde de dağınık vaziyette ebcedle yazılmış çok sayıda tarih manzumesi bulunmaktadır. Teşrifatçı Mehmed Salim Efendi'nin manzumesi de bunlardan biridir. Nizam-ı Cedid dönemi gemileriyle ilgili önemli bir tarih düşürme örneği olan bu belge, hem tarihi bir vesika, hem harp tarihi ve savaş edebiyatı açısından önemi haiz bir belgedir. Bu çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Salim Efendi'nin bu manzumesi üzerinde yapılan incelemeler ile arşiv belgelerinin hem edebiyat, hem tarih ve hem de askerî çalışmalar için önemli olduğu bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Edebiyatı, Tarih düşürme, Osmanlı donanması, Gazi Hüseyin Paşa, Teşrifatçı Mehmed Salim

Abstract: One of the skills included in rhetoric is the art of dating. Thanks to this art, almost every important event in human and social life, especially birth, death, marriage, appointment, dismissal, construction and repair of a building, wars, peace and victories, were dated in verses, couplets, stanzas, ghazals, etc. The tradition of dating with ebced calculus based on the Arabic alphabet was frequently used by Arabic, Persian and Turkish poets. Dating is one of the areas where poets show their mastery and skill. This is because they must not only keep the date but also observe meter, rhyme and meaning in the verse. Fixing dates, where numbers are hidden in letters and encrypted, often with aesthetic concerns, means the registration of an event. In this respect, historical poems are extremely important for both historians and researchers. In addition to the rich heritage found in the poetry of Divan poets, there are also many history verses written in ebced in scattered archival documents. The verse of the Teşrifatçı Mehmed Salim Efendi is one of them. This document, which is an important example of a date reduction related to the ships of the Nizam-ı Cedid period, is both a historical document and an important document in terms of the history of warfare and war literature. Document analysis method was used in this research. The analysis of this poem by Salim Efendi has once again revealed the importance of archival documents for literature, history and military studies.

Key Words: Turkish-Islamic Literature, Historization, Ottoman navy, Gazi Hüseyin Pasha, Teşrifatçı Mehmed Salim

Extended Abstract

In our literature, the art of stating the date of an event with a verse, couplet or phrase is called downdating. Historization, which is considered one of the skills included in rhetoric, is considered one of the areas where poets show their mastery and skills. This is because they must

not only keep the date but also observe meter, rhyme and meaning in the verse. Fixing dates, in which numbers are hidden and encrypted in letters, often with aesthetic concerns, means the registration of an event. In this respect, historical poems are extremely important for both historians and researchers. The art of historical verse, which emerged in Persian literature in the XIIth century, was passed on to Arabic and Turkish literatures under the influence of Islamic culture. In our literature, the first examples began to be seen in the XIVth century and gave its most widespread and magnificent examples in the XVIIIth century. In the early periods of its emergence, the downdatings, which consisted of a single word or phrase, gradually developed and turned into long verses. It was even considered one of the requirements of poetry and became an expression of a means of demonstrating prowess. Especially poets such as Hāshimī (d. 1613?) and Sürûrî (d. 1814) produced the rarest examples of this genre. In particular, the most artistic examples of this genre are found in events such as birth, death, circumcision, marriage, victory, peace, appointment to office, ascension to the throne, as well as the construction of buildings such as mosques, madrasas, palaces, and fountains. The literary expression of dates shows both the artistic aspect of Ottoman society and civilization and records the memory of the nation. One of the dates that can be written on any subject without any subject limitation is the dates written on naval ships. As a matter of fact, one of the most beautiful examples of this is the verse written by Mehmed Salim, the Ushrifatci Mehmed Salim, during the launching ceremonies of the ships built by Küçük Hüseyin Pasha within the scope of the restructuring of the Ottoman navy during the reign of Selim III.

Known by nicknames such as Damat, Gazi, Küçük, Hüseyin Pasha rebuilt the Ottoman navy in a modern and westernized sense during his 12-year (1792-1803) term as Captain-General. Official ceremonies were also held from time to time for these ships. The ceremonies would start with the departure of the navy from the Tersane-i Âmire in Istanbul, the main center of the navy, to sail to the Mediterranean or the Black Sea, continue with the reception of the sultan at the Yalı Köşkü, visit the tomb of Barbaros Hayreddin Pasha at Beşiktaş Pier, and end with the departure. Thus, the public would be integrated with the state and would have the opportunity to see the innovations on the spot. This is expressed in the verse written as a result of the tradition of the ceremonies organized for the ships with three holds launched with the efforts of Gazi Hüseyin Pasha, which is the subject of our study.

There is no information about Mehmed Salim Efendi, the author of the poem, in the sources. However, considering that the poem was written in 1216/1802 and that the poem ends with the phrase "former usher", it can be said that Mehmed Salim Efendi served as usher before 1802. When we look at the books of the period, it is seen that the name of Mehmed Efendi is among those who served in 1183-1192. Accordingly, it is possible that the poet is the same person as this person. It is understood that Mehmed Efendi, who seems to have served as the Grand Vizier's Divan Clerk based on the notebook and Vasıf history, was appointed to the office of teşrifat when Teşrifatçı Enverî was dismissed and sent to the Cebeciler kitabet. After serving as a teşrifat for about ten years, on 23 Muharram 1191, he left his post and was appointed as the Istanbul Customs Surety. It is thought that he used the nickname "Teşrifatçı" because of his duty as a teşrifatçı. Mehmed Salim Efendi, who we do not have comprehensive information about his life, presented this poem to Captain-at-Large Küçük Hüseyin Pasha. In the verse, which consists of thirty-one couplets, the names of the ships of the Ottoman navy are listed and the date of the ships with three holds launched in 1802 is written in a skillful and sehli-i mümteni style. Manzum dates are also historical documents. The poet composed the verse by utilizing the possibilities of literature, history and mathematics. He used the word "date" and his pseudonym before the verse in which the date is told in ebced in the history poem he wrote in accordance with the tradition. The names of naval ships such as Ziver-i Bahrî, Nasır-ı Bahrî, Nusret-nümâ, Feyz-i Huda, Ankâ-yı Bahrî, Murg-ı Hümâ, Berîd-i Bahr, Peyk-i Zafer, Şehbaz-ı Bahrî, Neheng-i Bahr, Ankâ Peyker, Perr-i Bahrî, Fatih-i Bahrî, Şeş-pây-ı Bahrî are mentioned in the poem.

Due to the subject of the verse and the fact that it has a verse uttered with ebcad calculation, its genre is a history verse. According to the way they are sung, history verses are categorized into groups such as those that are sung literally, figuratively, figuratively and figuratively, chess style, enigmatic, and mixed. When we take into account Mehmed Salim Efendi's way of calculation, the words he used and the meaning he concealed in the words, it becomes clear that the type of his verse is one of the dates spoken in meaning. This is because in spiritual dates, the numerical values of ebcad calculation are given by using the numerical equivalent of each letter in the verse. Thus, the exact date is revealed. Mehmed Salim Efendi's history verse on the occasion of the launching of the ships with three holds is a full date, which is a sub-branch of the date spoken literally.

Giriş

Edebiyatımızda bir olayın tarihini mısra, beyit veya ibare ile belirtme sanatına tarih düşürme denilmektedir. XII. yüzyılda Fars edebiyatında ortaya çıkan tarih düşürme sanatı, İslam kültürünün de etkisiyle Arap ve Türk edebiyatlarına geçmiştir. Edebiyatımızda ise ilk örnekleri XIV. yüzyılda görülmeye başlamış, XVIII. yüzyılda en yaygın ve görkemli örneklerini vermiştir. İlk ortaya çıktığı dönemlerde tek kelime veya terkipten oluşan tarih düşürmeler giderek gelişmiş ve uzun manzumelere dönüşmüştür. Hatta şairliğin gereklerinden biri sayılarak, hüner gösterme aracının bir ifadesi olmuştur. Özellikle Hâşimî (ö. 1613?) ve Sürûfî (ö. 1814) gibi şairler bu türün en nadide örneklerini ortaya koymuşlardır. Özellikle bu türün sanat değeri en yüksek örnekleri doğum, ölüm, sünnet, evlenme, zafer, barış, göreve atanma, tahta çıkma gibi olayların yanı sıra cami, medrese, saray, çeşme gibi bina yapımlarında karşımıza çıkmaktadır.¹ Tarihlerin edebî olarak ifade edilmesi Osmanlı toplum ve medeniyetinin hem sanatkârane yönünü göstermekte hem de milletin hafızası kayıt altına alınmaktadır. Konu sınırlaması olmaksızın her konuda yazılabilen tarih düşürmelerden biri de donanma gemilerine düşülen tarihlerdir. Nitekim bunun en güzel örneklerinden biri de III. Selim döneminde Osmanlı donanmasının yeniden yapılanması kapsamında Küçük Hüseyin Paşa tarafından yaptırılan gemilerin denize indirilmesi törenlerinde Teşrifatçı Mehmed Salim'in kaleme aldığı manzumedir.

Osmanlı Devleti'nin 1787-1788 tarihlerinde eş zamanlı devam ettiği Avusturya ve Rus savaşlarının yenilgisinin hemen ardından tahta çıkan III. Selim², devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için başta askerî alan olmak üzere hemen her alanda yeniden yapılanmaya gitmiştir. O, yenilginin nedeni gördüğü orduyu büyük oranda tasfiye eden III. Selim, Avrupa tarzında eğitim alan Nizâm-ı Cedîd Ordusunu kurmuş ve yeni bir donanma yapılmasını sağlamıştır.³ Bu dönemde atıl durumda olan tersaneler Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa'nın gayretleri ile yenilenmiştir. 1789-1807 yılları arasında Selimiye, Tâvûs-ı Bahrî, Heybet Endâz, Beşaretnüma, Badi-i Nusret, Arslan-ı Bahrî, Şehbaz-ı Bahrî, Sayyad-ı Bahrî, Ejder-i Bahrî, Zîver-i Bahrî, Pertev-i Nusret, Âsar-ı Nusret, Kaplan-ı Bahrî, Seddülbahir, Fatih-i Bahrî, Bahr-ı Zafer, Feyz-i Huda, Hilâl-i Zafer, Kilidülbahir kalyonları; Mesken-i Gazi, Şahin-i Derya, Bedr-i Zafer, Civan-ı Bahrî, Hüma-yı Zafer, Şehper-i Zafer, Şevketnüma, Şiar-ı Nusret, Nesim-i Zafer, Gazal-i Bahrî, Bülheves, Hediyyetü'l-mülûk, Tîz Hareket, Nimet-i Huda, Küşâde Baht

¹ Rıdvan Canım, "Klasik Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Sanatı ve Bir Ebcad Ustası: Adanalı Sürûfî", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, 13 (2), s. 105; Turgut Karabey, "Tarih Düşürme", *TDVİA*, C. 40, s. 80-81, İstanbul, 2011.

² III. Selim dönemi ile ilgili çalışmalar için bakınız: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, TTK, Ankara 2007, s. 1-85; Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Kapı Yay., İstanbul 2008; *Nizâm-ı Kadîmden Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Edt.: Seyfi Kenan, İSAM Yay., İstanbul 2010; *III Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, Edt.: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010; Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1800*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 185-266.

³ Kemal Beydilli, "Selim III", *TDVİA*, C. 36, s. 420-425, İstanbul, 2009.

firkateynleri ile Zafer Küşa, Cengâver, Şucâ-ı Bahrî, Saikabâr, Ateş-feşân, Selâbetnüma, Rehber-i Nusret, Meserret-i Bahr, Murg-ı Bahrî, Ferahnüma, Hediye-i Hâkim-i Fas korvetleri başta olmak üzere kısa sürede doksan gemi inşa edilmiştir.⁴ Devletin gücünü halka göstermek için de eski bir Türk geleneği olan teşrifatlar yapılmış ve bu teşrifatları halk da izlemiştir. Aynı zamanda sözü edilen durum dönemin şairlerinin de dikkatini çekmiş ve gemilerin suya indirilmesine farklı şairler tarafından tarihler düşülmüştür. Konunun öneminin anlaşılması için manzumenin ithaf edildiği dönemin kaptanıderyasından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

1. Gazi Hüseyin Paşa (1758-1803)

Damat, Gazi, Küçük gibi lakaplarla bilinen Hüseyin Paşa'nın doğum tarihi kaynaklarda belirtilmemekle birlikte vefat tarihinden hareketle 1758 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Gürcü veya Çerkes asıllı olduğu düşünülen Hüseyin Paşa, 9-10 yaşlarında iken kölesi olduğu Kırım Seraskeri Silahdâr İbrahim Paşa (ö. 1769) vasıtasıyla saraya getirilerek III. Selim'in kardeşi Şehzade Mehmed'in hizmetine verilmiştir. Enderunda eğitim aldıktan sonra mabeyincilik, tebdilcilik, başçuhadarlık⁵ görevlerinde bulunmuştur. O, başçuhadar iken İhlamur mesire alanında yapılan nişan talimlerine ve ordunun yenilenmesi faaliyetleri kapsamında Fransız elçi General Horace Comte Sebastiani ve III. Selim'in şehzadelik elçisi ve donanma tercümanı olan İshak Bey ile yapılan istişarelere katılmıştır. Bu görüşmelerde III. Selim'in takdirini kazanmış ve sonuç itibarıyla 16 Recep 1206 / 10 Mart 1792'de Kaptanıderya Giritli Hüseyin Paşa'nın yerine kaptanıderya olarak atanmıştır. Kaptanıderyalığa atandıktan sonra da I. Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan ile evlenmiştir.⁶

Gazi Hüseyin Paşa'nın kaptanıderya olarak tayin edilmesine dönemin ünlü şairlerinden Sürûrî de şu tarihi düşmüştür.

“Mâlik-i bahş-e devlet Hüseyn Pâşâ'dır

Bahr-i luftuñ Kıpudân'ı o kerem pîrâdır” (H. 1206, 1206-M. 1792, Sürûrî-i Müverrih/66)

Paşa, kaptanıderya olarak önceliğini Ege'de korsanlarla mücadele ederek denizleri güvenli hâle getirip Akdeniz, Ege, Karadeniz ve İstanbul'da yeni kalyonlar, kırlangıçlar ve şehtiyeler inşa ettirerek donanmayı güçlendirmiştir. Ancak saray içi mücadeleler nedeniyle 1797 yılında Rumeli seraskerliğine tayin edilip İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve Bulgaristan, Eflak ve Sırbistan bölgelerinde isyan çıkaran Pazvandoğlu isyanını bastırmakla görevlendirilmiştir. Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi üzerine 1799'da geri çağırılmış ve Mısır'a gönderilmiştir. O, Mısır'ın kurtarılmasını müteakip 1801 yılında İstanbul'a geri dönmüştür. Mehmed Hafid Efendi, Hüseyin Paşa'nın Fransızlara karşı verdiği başarılı mücadeleleri anlatan Gazavât-ı Hüseyin Paşa isimli bir eser kaleme almıştır.⁷ Bu durum Paşa'nın denizcilikteki başarısını göstermesi açısından önemlidir. O, kısa sayılacak hayatına sığdırdığı başarılarından bir müddet

⁴ Enver Ziya Karal, “Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar”, *Tarih Vesikalari Dergisi*, I/3, 203-211, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941; Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 2. Baskı, s. 26, Ankara, 2001.

⁵ Evren Gökçe, “Sultan Abdülaziz Döneminde Mâbeyn-ı Hümâyün'da Mâbeyncilik (kurenâlik) Görevi”, *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (30 Eylül 2021), s. 615.

⁶ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 7, Dersaadet 1309, s. 266-267; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, Haz.: Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yay., İstanbul 2017, s. 821-827; Nejad Göyünç, Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa, *Tarih Dergisi*, C.2, S.3-4, 1952- s. 35-50; Nejad Göyünç, “Hüseyin Paşa, Küçük”, TDVİA, C. 19, İstanbul 1999, s. 6-8; Münir Aktepe, “Husayn Pasha (Küçük Hüseyin Pasha)”, *The Encyclopedia of Islam*, C. III, 1986, s. 627-628; J. H. Mordtmann, “Hüseyin Paşa (Küçük)”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, İstanbul 1987, s. 654-655; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 3, s. 724; Ertan Ünlü, “Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelirleri ve Giderleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 40/69, 2021, s. 234-265.

⁷ Nejad Göyünç, Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa, *Tarih Dergisi*, s. 35-36; Nejad Göyünç, “Hüseyin Paşa, Küçük”, TDVİA, s. 6-8, İstanbul, 1999; Mustafa Erkan, “Gazavatnâme”, TDVİA, C. 13, s.439-440, İstanbul, 1996; Zeki Arıkan, *Türk Denizcilik Tarihi*, Boyut Yayıncılık, Deniz Basımevi Müdürlüğü, s. 143, İstanbul, 2009; Erdoğan, Oran, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kurum Olarak Bahriye Teşkilatı”, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), s. 32-34, Ankara, 2012; Fahri Çoker, *Bahriyemizizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Deniz Kuvvetleri Basımevi, s. 120-123, Ankara, 1994.

sonra 7 Aralık 1803 tarihinde verem hastalığından vefat etmiş ve Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan türbesine defnedilmiştir.⁸

Gazi Hüseyin Paşa'nın 12 yıllık (1792-1803) kaptanıderyalığı dönemindeki en büyük başarısı modern ve Batılı anlamda Osmanlı donanmasını yeniden kurmasıdır. III. Selim'in ıslahatları kapsamında; kalyonlar büyük ve küçük olmak üzere iki sınıfa ayrılmış, gemi kaptanlarına ehliyetlerine göre görev verilerek terfileri kurala bağlanmış, seferden dönen mürettebatın memleketlerine gönderilmesi uygulamasından vazgeçilerek, kış aylarında da tersanede kalmaları, talim ve terbiye yapmaları sağlanmış, tersanede çalışan marangozlar teknik eleman olan donanma gediklisi yapılmış, kalyonlar için büyük havuzlar inşa edilmiş, tersane sarayı yenilenmiş ve Fransa'dan J. B. Le Brun, J. B. Benait ve T. Petit gibi gemi inşa mimarları getirilerek yeni savaş gemileri inşa edilmiş, asker sayısı 40.000'e çıkarılarak Avrupa'nın en güçlü donanması kurulmuştur ve bunları Tersane-i Âmire'de uygulamaya konulan birtakım idari düzenlemeler takip etmiştir.⁹ İnşa edilen söz konusu gemiler için zaman zaman resmî törenler de yapılmıştır. Bu törenlerin en önemlilerinden biri de donanma merasimleridir.

2. Donanma Merasimleri

Teşrif kelimesinin çoğulu olan teşrifat, "resmî gün ve toplantılarda uyulması gereken âdet ve usuller, resmî gelenekler, merasim, protokol" gibi manalarına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde törenlerde teşrifat kurallarını uygulayan görevliye ise teşrifatçı veya teşrifati efendi denilmiştir.¹⁰ Türk devlet geleneğinin devamlılığını yansıtan merasimler, Osmanlı Devleti'nin saray teşkilat sistemini ve teşrifat anlayışındaki inceliklerini yansıtmaya açısından önemlidir. "Devlet merasimle kaimdir." ilkesini benimseyen Osmanlı Devleti, gücünü ve ihtişamını göstermek amacıyla donanmanın sefere gidişi ve gelişi için bu etkinlikleri yapmıştır. Bu kutlamalara resmî olarak 18. yüzyıla kadar teşrifat, sonraları ise merasim ve protokol gibi isimler verilmiştir. Teşrifat, Akdeniz'e veya Karadeniz'e gitmek için donanmanın ana merkezi olan İstanbul'daki Tersane-i Âmireden hareketiyle başlar, Yalı Köşkü'nde padişahın kabulüyle devam eder, Beşiktaş İskelesi'nde Barbaros Hayreddin Paşa türbesi ziyaret edilir ve ardından sefere çıkılmasıyla son bulurdu. Bu merasimler aynı zamanda padişah veya sadrazamın tersaneyi teftişi veya gemilerin denize indirilmesi münasebetiyle de yapılırdı.¹¹ Böylece halk da devletle bütünleşir ve meydana gelen yenilikleri yerinde görme imkânına kavuşurdu.

İşte çalışmamızın konusunu oluşturan Gazi Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle denize indirilen üç ambarlı gemilerle ilgili düzenlenen teşrifat geleneği neticesinde yazılan manzumede bu durum ifade edilmektedir. Öneme binaen manzume yazılan üç ambarlı kalyonlar hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

3. Üç Ambarlı Kalyon

Osmanlı Donanması'nda kullanılan kürekli gemilerin yerini XVII. yüzyıldan sonra yelkenli gemiler almıştır. Özellikle Girit seferleri (1645-1669) Osmanlı gemiciliğinde bir dönüşümün başlamasına sebep olmuş ve 1682'den itibaren kalyonlara geçilmiştir. Diğer yandan

⁸ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, s. 267; M. Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 3, s. 724; Nejad Göyünç, Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa, *Tarih Dergisi*, s. 47.

⁹ Mehmet Korkmaz, *Çaka Bey'den Cumhuriyete Türk Denizcilik Tarihi*, Milli Savunma Üniversitesi Merkez Basımevi ve Yayınevi, İstanbul 2022, s. 114-120; Nejad Göyünç, "Küçük Hüseyin Paşa", s. 48; Nejat Göyünç, "Hüseyin Paşa, Küçük", s. 7; J. H. Mordtmann, "Hüseyin Paşa (Küçük)", s. 654; S. J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim, 207-2017*; Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 216-235; Ertan Ünlü, *Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelirleri ve Giderleri*, s. 239-240.

¹⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul 1993, s. 477; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 407; Filiz Karaca, "Teşrifat", *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 570.

¹¹ Dündar Alıkkılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifâtı ve Törenleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002, s. 83-88; İdris Bostan, "Kapudan Paşa", *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 354-355; Ersin Gülsoy, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Akdeniz'de Osmanlı Hakimiyeti", *Türkler IX*, İstanbul 2002, s. 590; Orhan Şaik Gökyay, "Osmanlı Donanması ve Kapudan-ı Derya İle İlgili Teşrifat Hakkında Belgeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, İstanbul 1982, s. 25.

üst güvertelerinin altında üç ambarları bulunan gemilere üç ambarlı kalyon ismi verilmiştir. 1500 civarı personelin olduğu, boyları 46, enleri 17 metre olan ve 130 top taşıyan bu gemiler sancak gemileri olarak da kullanılmıştır.¹² Özellikle Kaptanıderya Mezemorta Hüseyin Paşa'nın (ö. 1701) hazırladığı Bahriye Kanunnamesi ile donanmada en az 40 kalyon olması gerektiği kararlaştırılmış ve donanmadaki terfilerin nasıl olacağı da düzenlenmiştir.¹³ Mora'da isyan çıkarmak için Akdeniz'de bulunan Rus donanmasının 6-7 Temmuz 1770'te Çeşme Limanı'nda Osmanlı gemilerinden almış iki tanesini yaktığı deniz savaşından sonra kalyon yapımına hız verilmiş ve 1775 yılında on tane kalyon denize indirilmiştir. 1791 yılında ise kalyon sayısı on sekize çıkarılmıştır. Bu kalyonlardan dokuz yüzden fazla personel taşıyan en heybetlisine üç ambarlı, en ufağına ise tombaz adı verilmiştir.¹⁴ Özellikle Gazi Hüseyin Paşa'nın girişimleri ile 1793'te Fransa'dan gelen Le Brun'un yaptığı kalyon çizimine Mukaddime-i Zafer kalyonu adı verilmiş ve yapılacak kalyonların bu çizime göre yapılması sağlanmıştır. Le Brun, tersanelerde mühendislik yapmasının yanı sıra Deniz Mühendishanesinde gemi inşa dersleri de vermiştir. Donanmayı yenileme teşebbüsleri neticesinde 1789'da üç ve iki ambarlı kalyonlar, kapak kalyonlar, fırkateyn, korvet, şalope, şehtiye, ateş gemisi, uskuna, kırlangıç gibi yelkenli gemi tipleri inşa edilmişti¹⁵ ki üç ambarlı gemilerin en büyüğü ve meşhuru Mahmudiye kalyonudur. Bu kalyon hem Osmanlı'nın hem de 19. yüzyılda dünyanın en büyük savaş gemisidir.¹⁶

Osmanlı donanması, yenilenmesinden sonra Ege, Akdeniz, Mısır havalisi ve Karadeniz'de yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. Bu durum dönemin şairleri tarafından fark edilmiş, yeni inşa edilen gemilere ve yapılan seferlere tarih düşürme yoluna gidilmiştir. Bunun en güzel örneklerinden biri de arşiv kayıtlarında bulunan Teşrifatçı Mehmet Salim'in kaleme aldığı manzumedir.

4. Teşrifatçı Mehmed Salim

Mehmed Salim Efendi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak manzumenin 1216/1802 tarihinde yazıldığı ve şiirin sonunda sabık teşrifatçı ifadesinin bulunduğu dikkate alındığında Mehmed Salim Efendi teşrifatçılık görevini 1802 tarihinden önce yapmış olduğu söylenebilir. Dönemin teşrifat defterlerine bakıldığında 1183-1192 tarihlerinde görev yapanlar arasında Mehmed Efendi isminin yer aldığı görülmektedir. Buna göre şairin bu şahısla aynı kişi olması muhtemeldir. Defter ve Vasıf tarihinden hareketle Sadrazam Divan Kâtibi olarak görev yaptığı görülen Mehmed Efendi'nin, Teşrifatçı Enverî'nin azledilerek Cebeciler kitabetine gönderilmesi üzerine Teşrifatçılık makamına getirildiği anlaşılmaktadır. Yaklaşık on yıl teşrifatçılık görevini sürdürdükten sonra 23 Muharrem 1191 tarihinde mazuliyete ayrılarak İstanbul Gümrük Eminliğine tayin olunmuştur.¹⁷ Yapmış olduğu teşrifatçılık görevinden dolayı da "teşrifatçı" lakabını kullandığı düşünülmektedir. Hayatı hakkında kapsamlı bilgiye sahip olamadığımız Teşrifatçı Mehmed Salim Efendi, incelediğimiz

¹² Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'i't-Tevârih (Haz. M. Aktepe), C. I, s. 175, İstanbul, 1976; Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, Çeşmî-zâde Tarihi (Haz. B. Küttükoğlu), s. 23, İstanbul, 1993; İdris Bostan, Küreklî ve Yelkenli Osmanlı Gemileri, s. 331, İstanbul, 2005; Yusuf Alperen Aydın, "Osmanlı Denizciliği (1700-1770)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), s. 38, İstanbul, 2007.

¹³ İdris Bostan, "Mezemorta Hüseyin Paşa", TDVİA, C. 29, İstanbul 2004, s. 524-526.

¹⁴ İdris Bostan, "Kalyonun Yükselişi ve Akdeniz'de Osmanlı Donanması (XVIII. Yüzyıl)", Ed. Zeki Arkan-Lütfü Sancar, Türk Denizcilik Tarihi 2, 1. Baskı, Deniz Basımevi, İstanbul 2009, s. 15-25; Tuncay Zorlu, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi", Ed. Zeki Arkan-Lütfü Sancar, Türk Denizcilik Tarihi I, 1. Baskı, Deniz Basımevi, İstanbul, 65-73.

¹⁵ Nurcan Bal, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesi'nde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yeniçağ Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 10.

¹⁶ Mustafa Çırpan, Osmanlı Devleti'nde Gemi Tipleri ve Gemi Kazaları ile İlgili Değerlendirmeler, GİDB Dergi, S.19, 2020, s. 10-11.

¹⁷ Ahmed Vâsıf, Tarih, C. II, Bulak 1246, s. 176; Filiz Karaca, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 102.

bu manzumesini Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa'ya sunmuştur. Otuz bir beyitten oluşan manzumede Osmanlı donanması gemilerinin isimleri sayıldıktan ve 1802 yılında denize indirilen üç ambarlı gemilerine ustalıklı ve sehl-i mümteni üslubuyla tarih düşülmüştür. Manzum tarihler aynı zamanda tarihi bir belge özelliği de taşımaktadır. Şair manzumeyi edebiyat, tarih ve matematiğin imkânlarından faydalanarak meydana getirmiştir. O geleneğe uygun olarak kaleme aldığı tarih manzumesinde ebcetle tarihi söylediği mısradan önce “tarih” kelimesini ve mahlasını kullanmıştır. Manzumede Ziver-i Bahrî, Nasır-ı Bahrî, Nusret-nümâ, Feyz-i Huda, Ankâ-yı Bahrî, Murg-ı Hümâ, Berîd-i Bahr, Peyk-i Zafer, Şehbaz-ı Bahrî, Neheng-i Bahr, Ankâ Peyker, Perr-i Bahrî, Fatih-i Bahrî, Şeş-pây-ı Bahrî gibi donanma gemilerinin ismi geçmektedir.

5. Manzumenin İncelenmesi

İncelemenin bu kısmında manzumenin beyit sayısı, vezni, kafiyesi, nazım şekli, türü ile transkripsiyonlu metni ele alınmıştır.

5.1. Beyit sayısı

Kaside nazım şekliyle yazılan manzume nispeten uzun sayılabilecek uzunlukta 31 beyitten oluşmaktadır. Bu tür manzumelerin klasik edebiyat ve belagat kaynaklarında beyit sayısının genelde 2 olduğu görülmektedir. Ancak nadir de olsa otuz beyte kadar çıkan manzumeler bulunmaktadır. İncelediğimiz manzume beyit sayısı açısından genelin hayli üzerinde olup kıta-i kebire olarak değerlendirilebilir.

5.2. Vezin

Bu tarih manzumesinde, tarih manzumelerinde en çok tercih edilen Hezec bahrindeki *mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* kalıbı kullanılmıştır. Altmış bir şair üzerinde inceleme yaparak Türk şiirinde en çok kullanılan kalıpları tespit eden İpekten'e göre bu kalıp %13,7 oranında en sık kullanılan üçüncü kalıptır.¹⁸

5.3. Kafiyesi

Manzumenin musarra' beytinin ilk mısrası ile beyitlerin ikinci mısraları aa, ba, ca, da şeklinde kafiyelidir. Şiirin kafiyesi kafiye-i mücerrededir ve kafiye harfi eliftir. Manzumenin revîsi “â”dır.

Mehmed Salim Efendi'nin manzumesinde kullanılan kafiyeler şunlardır:

dîn-âsâ	cihân-ârâ	hâlâ	ser-tâ-pâ	Mevlânâ	Mevlâ	ra'nâ
ser-tâ-pâ	hem-pâ	Tevfîk-zâ	aşlâ	güyâ	hâlâ	âteşin-peymâ
bâd-peymâ	ser-tâ-pâ	icrâ	hem-ifnâ	hâlâ	ifnâ	bî-hem-tâ
hâkkâ	hâlâ	zîba	a'lâ	câ	hâkkâ	Mâşâ
aşlâ	ifşâ	hâlâ				

5.4. Nazım Şekli

Manzumenin vezni, mısra sayısı, kafiye düzeni incelendiğinde nazım şeklinin kaside olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaten belgenin giriş kısmında “*zât-ı şahramân-şavlet ü nerîmân-şavlet devletlü merhâmetlü veliyyü'n-ni'am Gâzî Hüseyin Pâşâ efendimizün himem-i sâmiyeleriyle bu sene-i mübârekede nüzül iden Üç Anbarlı'ya tām olarak târîh-i tanzîm ü taşhîh olunan esâmî-i sefâyin-i hümâyünü işbu kâşide-i çâkerâneme derc ile hâk-i pâ-y-ı 'aliyyelerine ref' u taqdîm olındı*” ibaresinden de kaside olduğu anlaşılmaktadır.

“Belli bir amaçla söylenmiş, üzerinde düşünülmüş, gözden geçirilmiş şiir”¹⁹ anlamında kullanılan kaside Arap edebiyatından Türk edebiyatına geçmiştir. Kasidelere Allah,

¹⁸ Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh yayımları, 3. baskı, İstanbul 1999, s. 277.

¹⁹ Hüseyin Elmalı, “Kaside”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2009, s. 562.

peygamber, halife gibi dinî unsurlar, padişah, vezir, sadrazam, şehzade, paşa, vali gibi devlet unsurları ve şehir, meclis, taht, kılıç, taç gibi farklı unsurlar da övülebilir.²⁰ Övgüyü yüceltmek için daha çok teşbih, istiare, mecaz, telmih, mübalağa gibi sanatlar kullanılır. Bu manzumede ise Gazi Hüseyin Paşa geleneğe uygun olarak övülmüştür.

Mehmed Salim'in manzumesinin matla ve taç beyitleri şu şekildedir:

İlāhī gālib it a'dā-yı dīne devleti her cā
Mü'eyyeddür bu devlet şer'le her demde dīn-āsā
*

Benüm haddüm degül Dārā seni tavşif egerçi līk
Kuluñ oldığını **Salim** murād eyler ide ifşā

5.5. Türü

Manzumenin konusu ve ebcet hesabı ile söylenmiş mısrası olması hasebiyle türü tarih manzumesidir. Tarih manzumeleri söyleniş biçimlerine göre, manen, lafzen, manen ve lafzen, satranç usulü, muammalı, karışık söylenenler şeklinde gruplara ayrılır. Mehmed Salim Efendi'nin hesaplama biçimi, kullandığı kelime ve kelimeye gizlediği manayı dikkate aldığımızda onun manzumesinin çeşidinin manen söylenen tarihlerden olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü manen söylenen tarihlerde ebcet hesabının sayı değerleri mısradaki her harfin rakamsal karşılığı kullanılarak verilir. Böylece tarih tam olarak ortaya çıkarılır.²¹

Mehmed Salim Efendi'nin üç ambarlı gemilerin denize indirilmesi münasebetiyle düşürdüğü tarih manzumesinin türü manen söylenen tarihin bir alt dalı olan tam tarihtir. Tam tarih beyti şu şekildedir:

Didüm tebrîk için bir mısrā' ile tām ola tārīh
Üç Anbarlı selāmetle inüb bahre zihī hālā (1216/1802)

اوچ انبارلى سلامتله اينوب بحره زهى حالا ۱۲۱۶

5.6. Manzûme Metni

Zāt-ı kâhramân-şavlet ü nerīmân-saṣvet devletlü merḥametlü veliyyü'n-ni'am Ġāzī Hüseyin Pāşā efendimüzün himem-i sāmiyeleriyle bu sene-i mübārekede nüzül iden Üç Anbarlı'ya tām olarak tārīh-i tanzīm ü taşhīh olunan esāmī-i sefāyin-i hümāyūnı işbu **kaşide-i çakerāneme** derc ile hāk-i pāy-ı 'aliyyelerine ref' u taqdīm olındı²²

mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün

1. İlāhī gālib it a'dā-yı dīne devleti her cā
Mü'eyyeddür bu devlet şer'le her demde dīn-āsā
2. Cenāb-ı şāh-ı 'ālem ḥāzret-i Ġāzī Selīm Hān kim
Mülükün āb-ı rüyü zīver-i taht-ı cihān-ārā
3. O ḥākān-ı kerīmü'ş-şān kim eyyām-ı 'adlinde
Revāndur āb-ı şemşiri cihāna ser-te-ser hālā
4. Degül bahreyne belkim ḥuşk ü terde öyle cārī kim
İdüb garḳ-āb-ı berri ḥuşk ider fermānı ser-tā-pā
5. Ḥuşuşā heft deryānuñ muḥīṭ-i dehşet-endāzı
Donanma-yı hümāyūnı ola maḥfūz-ı Mevlānā

²⁰ Esra Uslu, "Kasidede Övgü Kalıpları ve Divan Şiiri Öğretimindeki Yeri", Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015, s. 127-137.

²¹ Turgut Karabey, "Tarih Düşürme", s. 80-82; Serhan Alkan İspirli, Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 14, Erzurum 2000, s. 79-83.

²² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), TSMA.E.0533.3.

6. O kalyonlar kim olmuş her biri bir genc-i bād-āver
Ki kılmışdur müyesser husrev-i devrān için Mevlā
7. Müsellem cümleden zīnetde ancak *Zīver-i Bahrī*²³
Veğāda şīr olur şūretde dehrūñ şūhıdur ra'nā
8. Sütūn-ı dil-keşi bir şeh-levend-i serv-ķāmetdür
Hırām-ı nāzı kim hayrān ider insānı ser-tā-pā
9. Kaçan kim şayd-ı a'dā kaşdın itse *Nāşır-ı Bahrī*²⁴
Olur *Nuşret-nümā*²⁵ *Feyz-i Hudā* tevfiķ ile hem-pā
10. Degül keştī bu bir hayret-fezā '*Anķā-yı Bahrī* dür
Ki olmuş bād-bānı şeh-per-i tūlān-ı tevfiķ-zā
11. Yā hōd *Murğ-ı Hümā*'dur baħr-i aħdar āsmānisi
Anuñcün lāne-sāz olmak zemīne olmadı aşlā
12. *Berīd-i Bahr*²⁶ ile *Peyk-i Zafer* gūyā donanmanuñ
Birisi reh-beridür biri de dümdāridur gūyā
13. Şikār almaķda evimiz biri de *Şeh-bāz-ı Bahrī* ye
'Adūya virmede her laħza bīm-i cān-rübā hālā
14. *Neheng-i Bahr*'e teşbīh olsa şāyān seyr ü sür'atde
Velī yokdur nehengde böyle tōb-ı āteşin-peymā
15. O '*Anķā-peyker*'üñ bāl ü cenāhı *Perr-i Bahrī*²⁷ kim
Kānadıyla uçar deryāda şanki murğ-i bād-peymā
16. Yiter teşhīr için şāh-ı cihāna *Fātih-i Bahrī*²⁸
Murādı fetħ ise sāhildeki büldānı ser-tā-pā
17. Şu uyur düşmen uyumaz diyü şad-çeşm-i şavletle
İder her laħza diķķatle niğeh-bān şimesin icrā
18. Çeker hep düşmeni zencīre şimdī cümle ķorvetler
'Adū-yı dīni bunlardur ider maħbūs-ı hem-ifnā
19. Degüldür zevraķ u keştī bu kim *Şeş*²⁹-*pāy-ı Bahrī* dür
Süvār olsa sezādur ķahramān-ı dehr kim hālā
20. O Üç Anbarlı kim rāyet-firāz-ı nuşret olduķça
Olur a'dā ğarīk-i çār mevc-i hīz ile ifnā
21. N'ola sedd-i sedīd-i rāh-ı a'dā olsa lāyıķdur
Ki gāhice süvār olmaķdadur Pāşā-yı bī-hem-tā
22. Cenāb-ı hāzret-i Gāzī Hüseyin Pāşā-yı luşf-āver
İder yemde semek gökde melek her dem şenā haķķā
23. N'ola a'dā şaşursa puşılasın ker zamānında
Kāçurdu abisin gūş eyleyelden şavletüñ hālā

²³ 7 Ra. 1165/24 Ocak 1752 tarihinde denize indirilmiştir. İzzî, *Târîh*, vr. 265a-b, İstanbul, 1199.

²⁴ 28 M. 1161/29 Ocak 1748 tarihinde denize indirilmiştir. İzzî, *Târîh*, vr.153b, İstanbul, 1199.

²⁵ 28 M. 1162/18 Ocak 1749'da denize indirilmiştir. İzzî, *Târîh*, vr. 189a, İstanbul, 1199.

²⁶ 24 Ra. 1163/3 Mart 1750 tarihinde denize indirilmiştir. İzzî, *Târîh*, vr. 219a, İstanbul, 1199.

²⁷ 23 M. 1160/4 Şubat 1747 tarihinde denize indirilmiştir. İzzî, *Târîh*, vr. 108b, İstanbul, 1199.

²⁸ 15 S. 1159/9 Mart 1746 tarihinde denize indirilmiştir. İzzî, *Târîh*, vr. 56a, İstanbul, 1199.

²⁹ Üç kantarlı bir kalyondur. 1737 yılında Sinop'ta inşa edilmiştir: *Şem'dānî-zāde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'î't-Tevârih*, (haz. M. Aktepe), İstanbul 1978, II. A, 16; Bostan, *Osmanlı Gemileri*, s. 352-53.

24. Bi-ḥamdi'llāh şuyun buldı anuḡ eyyām-ı luḡfinda
Donanma-yı hümāyūn kim zihī saḡvet-nümā zība
25. Ne himmetdür bu himmet kim donanma olmadı bir dem
Ne böyle şavlet-efzā hem ne böyle keşret u a'lā
26. O destūr-ı kerem-pīrā müşīr-i ma'delet-ārā
Ki bāb-ı cūdma Ḥātem sezā der-bān ola her cā
27. Buḡa söz var mıdur teşhīr idüb mısırī kılıcıyla
Ḥalāş itdi niçe mü'minleri küffārdan ḡaḡḡā
28. Esīrümdür dise Mısır'uş bütün ḡalḡını lāyıḡdur
Niçe şıbyān niçe nisvān ḡalāş itdi hele māsā
29. Vezīrā ḡāziyā iy luḡfı bisyār fātiḡ-i Mısırī
Ki ma'dümdür senüḡ mişlün cihāna gelmedi aşlā
30. Benüm ḡaddüm degül Dārā seni tavşīf egerçi līk
Ḳuluḡ olduḡını Sālīm murād eyler ide ifşā
31. Didüm tebrīk için bir mısra' ile tām ola tārīḡ
Üç Anbarlı selāmetle inüb bahre zihī ḡālā (1216 / 1802)
اوچ انبارلى سلامتله اينوب بحره زهى حالا ١٢١٦

Sonuç

Tarihte önemli görülen olayların tarihine dikkat çekmek için başvurulan yöntemlerden biri de ebcetle tarih düşürmektir. Tarih düşürmenin hemen her alanda sık ve yaygın kullanımı klasik edebiyatta önemli bir sanat olmasına yol açmıştır. Bu durum hem şairliğin gereklerinden sayılmış hem de tarihî bir belge niteliği, özelliği göstermiştir. 1770 yılındaki Çeşme vak'asından sonra donanmayı yenileme çalışmaları kapsamında Avrupa'dan uzmanlar getirilerek Osmanlı denizciliğinde köklü değişiklikler yapılmıştır. III. Selim zamanında 1792-1807 yıllarını kapsayan, yenilenme ve yeniden yapılanma çalışmalarının öncülüğü Gazi Hüseyin Paşa yapmıştır. Kaptanıderya Hüseyin Paşa'nın kararlı ve istikrarlı adımları neticesinde kısa süre içerisinde yeni tip birçok gemi yapılarak denize indirilmiştir. Halkın da katılımıyla görkemli törenler yapılarak denize indirilen gemiler şairlerinin de dikkatini çekmiştir. Gemilerin denize inişlerini ölümsüzleştirmek isteyen şairler tarih manzumeleri kaleme almışlardır. Gemiler ve törenlerle ilgili yazılan manzumelerin en güzellerinden biri de Teşrifatçı Mehmet Salim Efendi tarafından yazılarak dönemin kaptanıderyası Gazi Hüseyin Paşa'ya arz edilen bu manzumedir. Bu manzumede Hümayun Donanmasında var olan gemilerin isimleri sayılmış ve dönemin en büyük gemileri olan üç ambarlı gemilere tarih düşülmüştür.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 7, Dersaadet 1309.
- Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, Haz.: Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yay., İstanbul 2017.
- Ahmed Vâsıf Efendi, *Tarih*, C. II, Bulak 1246, s. 176.
- Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1800*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.
- Aktepe, Münir, "Husayn Pasha (Küçük Hüseyin Pasha)", *The Encyclopedia of Islam*, c. III, 1986, s. 627-628.

- Alikılıç, Dünder, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifâtı ve Törenleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.
- Arıkan, Zeki, *Türk Denizcilik Tarihi*, Boyut Yayıncılık, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2009.
- Aydın, Yusuf Alperen, *Osmanlı Denizciliği (1700-1770)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007.
- Bal, Nurcan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesi'nde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yeniçağ Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 10.
- Beydilli, Kemal, "Selim III", *TDVİA*, C. 36, s. 420-425, İstanbul, 2009.
- Bostan, İdris, "Kalyonun Yükselişi ve Akdeniz'de Osmanlı Donanması (XVIII. Yüzyıl)", Ed. Zeki Arıkan-Lütfü Sancar, *Türk Denizcilik Tarihi 2*, 1. Baskı, Deniz Basımevi, İstanbul 2009, s. 15-25.
- Bostan, İdris, "Kapudan Paşa", *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 354-355.
- Bostan, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul, 2005
- Bostan, İdris, "Mezemorta Hüseyin Paşa", *TDVİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 524-526.
- Canım, Rıdvan, "Klâsik Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Sanatı ve Bir Ebced Ustası: Adanalı Sürûrî", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, 13 (2), s. 105-120.
- Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmî-zâde Tarihi (Haz. B. Kütükoğlu)*, İstanbul, 1993
- Çırpan, Mustafa, Osmanlı Devleti'nde Gemi Tipleri ve Gemi Kazaları İle İlgili Değerlendirmeler, *GİDB Dergi*, S.19, 2020, s. 10-11.
- Çoker, Fahri, *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Deniz Kuvvetleri Basımevi, Ankara, 1994.
- Ebüzziyâ Tevfik, *Sürûrî-i Müverrih*, Matba-ı Ebüzziya, Kostantiniyye, H. 1305.
- Elmalı, Hüseyin, "Kasîde", *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2009.
- Erdoğan, Oran, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kurum Olarak Bahriye Teşkilatı*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2012.
- Erkan, Mustafa, "Gazavatnâme", *TDVİA*, C. 13, s.439-440, İstanbul, 1996.
- Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2001.
- Gökçe, Evren, "Sultan Abdülaziz Döneminde Mâbeyn-ı Hümâyûn'da Mâbeyncilik (kurenâlık) Görevi", *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (30 Eylül 2021).
- Gökyay, Orhan Şaik, "Osmanlı Donanması ve Kapudan-ı Derya ile İlgili Teşrifat Hakkında Belgeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, İstanbul 1982.
- Göyünç, Nejad, Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa, *Tarih Dergisi*, C.2, S.3-4, 1952- s. 35-50.
- Göyünç, Nejat, "Hüseyin Paşa, Küçük", *TDVİA*, C. 19, s. 6-8, İstanbul, 1999.
- Gülsoy, Ersin, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Akdeniz'de Osmanlı Hakimiyeti", *Türkler*, IX, İstanbul 2002.

- “Hüseyin Paşa, Küçük”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, V-I, s. 654- 655.
- İpekten, Halûk, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh yayınları, 3. baskı, İstanbul 1999, s. 277.
- İspirli, Serhan Alkan, Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Erzurum 2000, s. 79-83.
- III. Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, Edt.: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.
- İzzî, *Târîh*, İstanbul 1199.
- Karabey, Turgut, “Tarih Düşürme”, *TDVİA*, C. 40, İstanbul, 2011, s. 80-82.
- Karaca, Filiz, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Karaca, Filiz, “Teşrifat”, *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 570-572.
- Karal, Enver Ziya, “Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar”, *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/3, 203-211, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, TTK, Ankara 2007.
- Korkmaz, Mehmet, *Çaka Bey'den Cumhuriyete Türk Denizcilik Tarihi*, Milli Savunma Üniversitesi Merkez Basımevi ve Yayımevi, İstanbul 2022.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, 6 cilt, Haz.: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Mordtmann, J. H., “Hüseyin Paşa (Küçük)”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, İstanbul 1987, s. 654-655.
- Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Edt.: Seyfi Kenan, İSAM Yay., İstanbul 2010.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul 1993.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018.
- Shaw Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Kapı Yay., İstanbul 2008.
- Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'i't-Tevârih* (Haz. M. Aktepe), C. I, İstanbul, 1976
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), TSMA.E.0533.3
- Uslu, Esra, *Kasidede Övgü Kalıpları ve Divan Şiiri Öğretimindeki Yeri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015.
- Ünlü, Ertan, “Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelirleri ve Giderleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 40/69, 2021, s. 234-265.
- Zorlu, Tuncay, “*III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi*”, Ed. Zeki Arıkan-Lütfü Sancar, Türk Denizcilik Tarih I, 1. Baskı, Deniz Basımevi, İstanbul, 65-73.

Ekler:

Resim 1: Küçük Hüseyin Paşa, Deniz Müzesi Arşivi, no: 1111

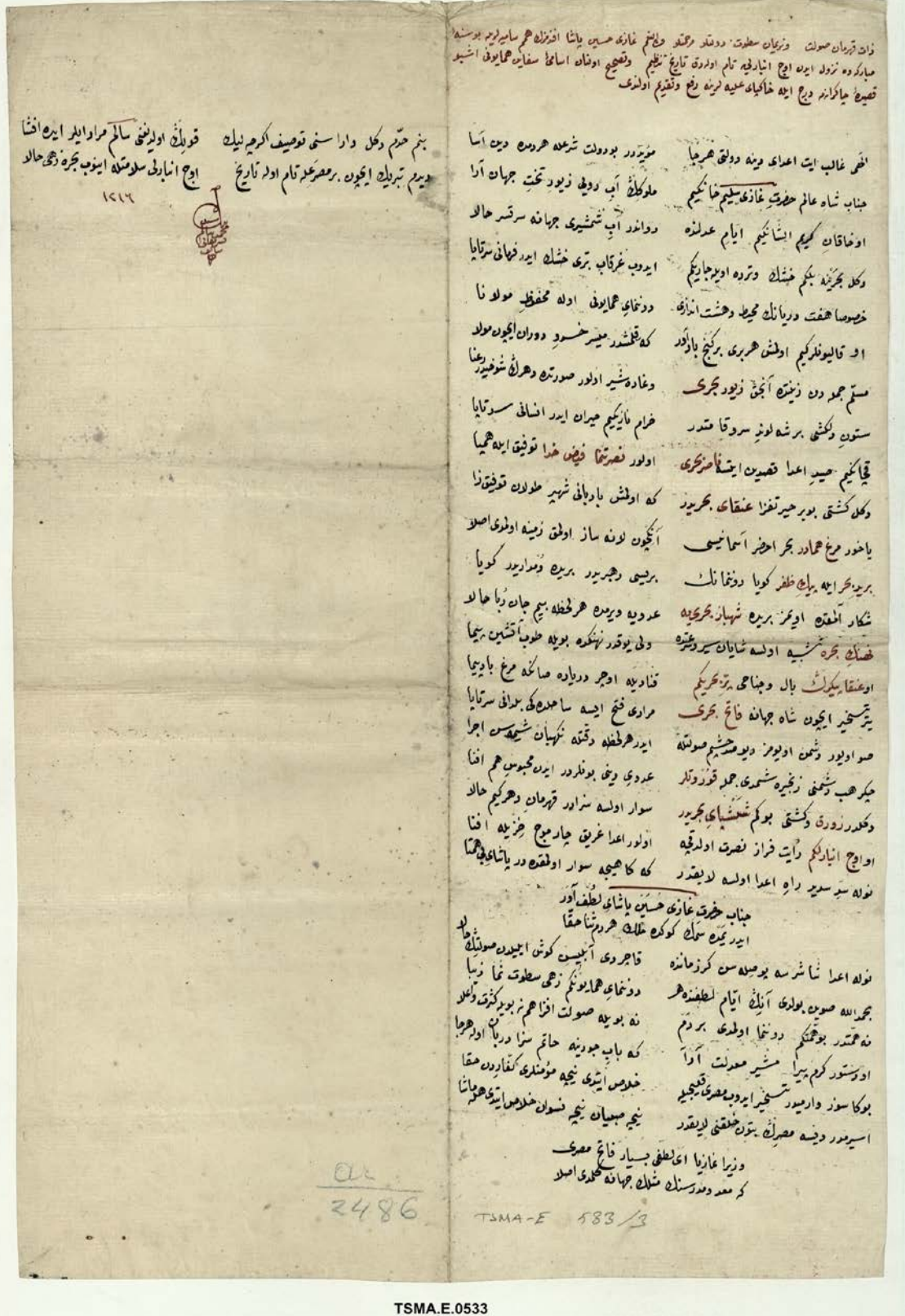

Resim 2: Şehbâz-ı Bahri Kalyonu

Resim 3: Dünyanın en büyük kalyonu Mahmudiye Kalyonu

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0533

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 13.05.2024
Kabul/Accepted: 24.06.2024
DOI: 10.17822/omad.1483343

Atf/Citation: Yavuz, Yasin. "Tenkîd Dergisindeki Edebiyat Eleştirileri ve Edebî Tartışmalar". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 331-350.

Yasin YAVUZ

(Dr. Öğr. Üyesi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Türkiye, ysnayavuz@gmail.com, 0000-0003-0344-964X

Tenkîd Dergisindeki Edebiyat Eleştirileri ve Edebî Tartışmalar

Literary Criticism and Literary Argument in Tenkîd Magazine

Öz: Tenkit, insan hayatının hemen her evresinde var olan ve esasen hayatın doğasında bulunan bir kavramdır. Tanpınar, insan hayatının merkezde olduğu dönemlerde tenkidin de sanatın merkezinde olduğunu vurgular ki bu da tenkit ve insan gerçeğinin ilişkisini gösterir. Buna bağlı olarak Tanzimat Fermanı ile birlikte insan hayatının merkeze alındığı edebî gelişimimizde de tenkit, klasik edebiyata kıyasla daha fazla etkili olmuştur. Tenkit başlı başına bir edebî tür olmuş, bu alanda farklı anlayışlar doğmuştur. Öyle ki bu isimle bir dergi dahi kurulmuştur. *Tenkîd* dergisi, Türk edebiyatında bu isimle çıkan ilk dergidir. İlk sayısı 4 Nisan 1910'da çıkan derginin imtiyaz sahibi Bezmi Nusret Kaygusuz'dur. Toplamda altı sayısı çıkan dergide çoğunlukla eleştiri yazıları yayımlansa da sayıca daha az olmakla birlikte, sayfalarında şiir ve hikâye gibi türlere de yer verildiği söylenebilir. Dergiyle ilgili oldukça az sayıda çalışma yapılmıştır ve var olanlar da daha çok tanıtmaya yönelik metinlerdir. Bu çalışmada *Tenkîd* dergisindeki edebî eleştiriler ve dergideki tartışmalar üzerinde durulmuştur. Buna göre dergide romantik eleştirinin baskın olduğu görülmüştür. Dergideki eleştirilerin büyük bir kısmı metinden çok sanatçıya yönelik olmakla birlikte bunlarda tarafsız da kalmamıştır. Derginin eleştiri yazarları özellikle kendi döneminin genç sanatçılarına yönelik oldukça sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Tartışmalarda, güncel edebî polemiklerde çoğunlukla taraf tutulduğu ve kendilerine yöneltilen eleştirilere yanıt verildiği görülmüştür. Çalışmanın amacı, derginin eleştiri mahiyetini ortaya koymak ve dergide tartışmaya sebebiyet veren konuları açıklığa kavuşturmakla birlikte misyonunu ne ölçüde karşıladığını sorgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tenkîd* dergisi, eleştiri, Bezmi Nusret Kaygusuz, Baha Tevfik, edebî tartışma

Abstract: Criticism is a concept that exists in almost every stage of human life and is essentially inherent in the nature of life. Tanpınar emphasizes that criticism is at the center of art in periods when human life is at the center, which shows the relationship between criticism and human reality. Accordingly, with the Tanzimat Edict, criticism has been more effective in our literary development, in which human life is at the center, than in classical literature. Criticism became a literary genre in its own right, and different understandings emerged in this field. So much so that even a magazine with this name was founded. *Tenkîd* was the first journal published under this name in Turkish literature. The first issue of the journal was published on April 4, 1910, and its concessionaire was Bezmi Nusret Kaygusuz. Although the magazine, which published six issues in total, mostly published criticism articles, it can be said that it also included genres such as poetry and stories, albeit fewer in number. There are very few studies in the journal, and those that exist are mostly introductory texts. This study focuses on literary criticism in *Tenkîd* and the discussions in the journal. Accordingly, it is seen that romantic criticism is dominant in the journal. Although most of the criticism is directed towards the artist rather than the text, one cannot remain impartial. The critical writers of the magazine were especially harsh in their criticism of the young artists of their period. As for the discussions, it was observed that they mostly took sides in current literary polemics and responded to the criticisms directed at them. The aim of this study is to reveal the nature of the debates in the journal and to question to what extent the journal fulfilled its mission while clarifying the issues that caused the debates.

Key Words: *Tenkîd* magazine, criticism, Bezmi Nusret, Baha Tevfik, literary discussion

Extended Abstract

Criticism is a concept that exists in almost every phase of human life and is essentially part of the nature of life. Tanpınar emphasizes that in periods when human life is central, criticism is also central to art, which shows the relationship between criticism and the reality of

human life. Accordingly, with the Tanzimat (Reforms) Edict, criticism became more effective in our literary development, where human life was centered, compared to classical literature. Criticism has become a literary genre in its own right, and different understandings have emerged in this field. With the closure of Servet-i Fünun (Wealth of Sciences), the increasing pressure and unrest dissipated for a while with the declaration of the Second Constitutional Era.

After the declaration of the Second Constitutional Era, partial freedom led to an increase in magazines and newspapers in Turkish literature, which is frequently mentioned both in the press of the period and today's criticisms. Indeed, journalists who formed an association with the declaration of the constitutional government were relaxed enough not to send their writings to the censorship board. It can be said that there was significant development, especially in the first nine months. Indeed, the number of newspapers and magazines has doubled or tripled during these dates. Naturally, criticism has also increased. Even though censorship was reapplied later, a magazine with this name was established.

The magazine *Tenkîd* is the first magazine with this name in Turkish literature. The owner of the magazine, whose first issue was published on April 4, 1910, is Bezmi Nusret Kaygusuz. Names such as Baha Tevfik, Ahmet Nebil, Abdullah Cevdet, Mehmet Rauf, Ömer Seyfettin, and Refik Halit Karay also took place in the magazine. It can be said that although most criticism articles were published in the magazine, which was issued approximately every three weeks and had a total of six issues, fewer in number, genres such as poetry and stories were also included in its pages.

This study focuses on the literary criticisms in the magazine *Tenkîd* and the discussions in the magazine. Accordingly, it has been observed that impressionistic, subjective criticism is dominant in the magazine. Although a large part of the criticism is directed towards the artist rather than the text, it cannot remain impartial. The critics of the magazine have made very harsh criticisms, especially towards the young artists of their era. When it comes to discussions, it is seen that they mostly take sides in current literary polemics and respond to criticisms directed at them. Therefore, the examination can be concluded under two main headings: "view of criticism" and "discussions." In the first part, it is possible to say that criticism is perceived as an important art for the magazine *Tenkîd*. Indeed, the members of the magazine have taken this job very seriously. In this formation, which sees criticism as a field in itself, the faults of the artist or the work are mostly revealed instead of the value and essence of the work. Moreover, the level is not considered in the criticized work; whether good or bad, the text is criticized. Also, certain rules are not sought in criticisms, and therefore an overly subjective attitude is noticeable. According to Baha Tevfik, criticism is knowledge, and since knowledge is not constant, neither is criticism. The magazine is quite similar to the criticism of Servet-i Fünun in terms of its understanding of criticism. However, it is quite difficult to say that they were as successful as them. In addition, it is possible to say that they made more political and social criticisms compared to them – depending on the conditions of the era. Even in some literary criticisms, political attributions are made. The last thing to be mentioned in this regard is the issue of impartiality in the magazine, which is largely in favor of Servet-i Fünun. This leads the subject to the second heading, polemics.

The magazine is clearly in favor of "yesterday's" in the famous discussion of the time, the comparison of "yesterday-today." It can be said that *Tenkîd* are the defenders of the members of Servet-i Fünun in the environment of that period. Artists who brought serious criticism against Fecr-i Ati see them as a continuation of yesterday's. However, there are also articles and names in the magazine that support Fecr-i Ati. This shows that the magazine is open to all kinds of thoughts. On the other hand, it is seen that there are individual discussions in the magazine, independent of the literary discussions of the time. Most of these, consisting of simple and daily expressions, have ended within themselves without growing.

On the other hand, it is seen that there is also social criticism in the magazine, albeit a little. Especially the texts of Abdullah Cevdet have more political and social criticism characteristics. His article titled “From a Conference” consists of quoting part of a political conference given by whom and where is not clear, while another article touches on the Crete issue. Fazıl Ahmed’s article titled “Terbiye-i Ahlakiye” can be considered a criticism directed at the criticism understanding of the period. Bezmi Nusret’s article “Vatanımız İçin” is written on the Crete issue and contains political criticisms in places. In summary, it is possible to say that the magazine made a name for itself in its period with its relationship with other magazines and the reactions of the artists to the criticisms directed at them. Especially the impact created by the “Reftâr-ı Matbuat” column, where weekly literary criticisms were made, is the most important proof of this voice.

Giriş

Tenkit, basit bir ifadeyle, bir eseri veya metni incelemek ve yetkinliğini saptamak demektir. Kavramın Batı dillerindeki karşılığı ise Yunancadaki “kritik” sözcüğüne dayanmaktadır. Türk edebiyatında sözcüğün kullanımı ve kökeni ile ilgili bir karmaşa vardır. Bilge Ercilasun, Batı dillerinde bugün tenkidin karşılığı olarak kullanılan kelimelerin kökünün Yunanca “hüküm” demek olan “krites”e dayandığını belirtmekle birlikte terimin milattan önce dördüncü yüzyılda “edebiyat hükmü” anlamını kazandığını ifade eder. Ercilasun, terimin tarihsel süreci üzerinde durmuş ve 17. yüzyıldan sonra klasik yazarların sözlü tenkit manasında kullandığını vurguladıktan sonra da bugünkü yaygın manasının sanat eserinin ister şahsi zevke ister bazı estetik prensiplere göre sistemli bir şekilde değerlendirilmesi olduğunu kaydetmiştir.¹ Bu sistem, bugün belli bir disiplin, dahası edebiyatın vazgeçilmez bir alanı olmuştur. Bu alanın Türk edebiyatındaki işlerliği bugün oldukça fazla olsa da mazisi Batı’daki kadar eski değildir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, divan edebiyatının en büyük zaaflarından birinin de tenkit fikrini ikinci, üçüncü dereceye alması olduğunu söyler. Ona göre tenkit, insan ve insanın sosyal hayattaki yeri ile ilgidir. Bu nedenle Eski Yunan ve Roma’da tenkit varken hayatı gerçekten çok yüksek olan Orta Çağ’da yoktur. Buna karşılık insanı tekrar hayatın merkezinde olduğu Rönesans devrinden itibaren tenkit yeniden sanata hâkim olmuştur.²

Türk edebiyatında tenkit farklı biçim ve türlerde bir şekilde var olmuştur. Ancak divan edebiyatı, Tanpınar’ın da ifade ettiği gibi hayatla irtibatı yoğun bir şekilde kurmadığı için tenkitten zayıf kalmıştır. Elbette bu tespit, divan şiirinde eleştiri kültürünün tamamen olmadığını ifade etmemektedir. Fakat var olan eleştiri kültürü metinden çok sanatçıya yöneliktir. Kayahan Özgül’ün de ifade ettiği gibi bu ilkel eleştiri biçiminin hicviyeye dönüştüğü sıkça görülür.³ Bu durum Tanzimat devri ile değişir. Bilge Ercilasun, Batı’ya yönelişin başladığı bu devir sanatçıların tenkitleriyle bir yandan divan edebiyatını eleştirdiklerini diğer yandan da eskiyi reddederek yeniyi inşa ettiklerini belirtir.⁴ Bu yeni tenkidin en önemli ismi ise Namık Kemal’dir. Tanpınar, Türk edebiyatında yukarıdaki anlayışa uygun ilk münekkidin Namık Kemal olduğunu söyledikten sonra onun hayat ve edebiyatı birbirinden ayırmadan ve tekliflerini her ikisini de gözeterik yaptığını, büyük tarafının da bu olduğunu belirtir.⁵ Divan şiirinin hayal sistemiyle alay eden Namık Kemal, eleştirisini gerçekçi ve somut bir zemine oturtur. Namık Kemal, yeniyi inşa ederken sosyal faydayı önceleyerek “edebiyatın hakikate, tabiata ve akla uygun olması”⁶ gerektiğini belirtir. Onun “Lisân-ı Osmânî’nin Edebiyatı Hakkında Bâzı

¹ Bilge Ercilasun, *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003), 11-12.

² Ahmet Hamdi Tanpınar, “Bizde Tenkit”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz. Zeynep Kerman, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 76.

³ M. Kayahan Özgül, “Tenkidi Eleştirmek”, *Hece*, S. 77-78-79 (2003): 7.

⁴ Bilge Ercilasun, *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, 35.

⁵ Tanpınar, “Bizde Tenkit”, 77.

⁶ Bilge Ercilasun, *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, 37.

Mülâhazâtı Şamildir”, *Tahrib-i Harâbat*, “Celâl Mukaddimesi” ve “İrfan Paşa’ya Mektup” gibi metinleri tenkidin örnekleri arasında sayılır.

Eleştiri yazarlığında, Namık Kemal’in ardından, “Şiir ve İnşa” gibi Tanzimat devrinin önemli metinlerinden birinin müellifi olan Ziya Paşa gelir. Bilindiği üzere Ziya Paşa bu metninde yeni edebiyat taraftarı bir tavır takınsa da daha sonra yazdığı *Harâbat Mukaddimesi*’nde divan şiirine doğru kaymıştır. Bu düâlite onun özellikle de Namık Kemal tarafından şiddetli bir biçimde eleştirilmesine sebep olsa da onu çağın kendisini temsil eden bir figür durumuna getirmiştir. Ziya Paşa’yı, özellikle *Takdir-i Elhân* adlı eseri başta olmak üzere, eski-yeni konusunda girdiği tartışmalarla Recaizade Mahmut Ekrem takip eder. Ekrem Bey’in bu tartışmalarda yazdığı metinler Türk edebiyatında eleştiri türü için önemli bir değer taşır. Yine bu tartışmaların diğer tarafında yer alan Muallim Naci’nin özellikle de *Tercümân-ı Hakikat*’te neşrettiği mektupları bir araya topladığı *Muallim* adlı eseri, içinde barındırdığı tenkidi metinlerle oldukça önemlidir.

Servet-i Fünun devrine gelindiğinde eleştirinin bir tür olarak Türk edebiyatında iyice kendine yer bulduğu ve geliştiği, daha doğrusu özerkleştiği görülür. Bu kuşak sanatçıları, Batı’da olduğu gibi, eleştiriye başlı başına bir tür olarak görmüşler ve Ahmet Şuayb gibi bazı sanatçılar yalnızca bu türde eser vermişlerdir. Yine bu dönem sanatçılarına göre tenkit, yeni bir edebî şubedir. Eleştirmenin vazifesi bir eserin kısımlarını ve kusurlarını ortaya koymak değil, edebî kıymetini ve ciddi mahiyetini göstermektir. Tenkit de tıpkı nazım veya nesir gibi bir sanattır. Eleştirmen denilen sanatkar ise yazarla değil okurla yakınlık kurmalıdır. Tenkitte mutlak kaide yoktur, verilen hükümler şahsi ve samimidir.⁷ Servet-i Fünun devrinin bu tenkit anlayışı kendinden sonraki kuşaklar tarafından kimi zaman örnek alınmış kimi zaman da eleştirilmiştir. Bu tartışmalardan birisi de *Tenkîd* dergisinde görülmüştür.

1910’da çıkan *Tenkîd*, Türk edebiyatında bu isimle çıkarılan ve içerisindeki yazılarının büyük bir kısmı eleştiri ağırlıklı olan ilk dergidir. Dergi üzerine bugüne değin yapılan çalışmalar hayli kısıtlıdır. Genel özelliklerinden bahseden ve çeviri yazısı verilen iki yüksek lisans tezinden başka Nâzım Hikmet Polat’ın⁸ 1983’te yayımladığı kısa bir tanıtım yazısından başka 2003’te Selçuk Çıkla’nın⁹ *Hece* dergisinin eleştiri özel sayısına yazdığı yine kısa bir tanıtım yazısı bulunmaktadır. Tür özelliğinden ötürü, bu yazılarda dergideki eleştirel metinlerin nasıl bir konu ve mahiyette oldukları veya niçin yazıldıkları üzerinde detaylıca durulmamış, yalnızca yazıların başlıkları verilerek içeriklerinden kısaca bahsedilmekle yetinilmiştir. Bu çalışmada, *Tenkîd* dergisi genel olarak tanıtıldıktan sonra dergide çizilmeye çalışılan eleştiri anlayışı ve eleştiri metinleri ile dergide görülen edebî tartışmalar üzerinde durulacaktır.

Bir Gençlik Ateşi: *Tenkîd*

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra oluşan kısmi hürriyetle birlikte Türk edebiyatındaki dergi ve gazetelerde bir artış olduğu hem dönemin basın yayın organlarında hem de günümüz eleştiri tarihine dair metinlerde sıkça dile getirilir. Gerçekten de meşrutiyetin ilanı ile birlikte bir de önemli ölçüde özgürleşen gazeteciler, yazılarını sansür kuruluna göndermeyecek kadar rahatlamışlardır. Özellikle ilanı takip eden ilk dokuz ayda önemli ölçüde gelişme olduğu söylenebilir. Nitekim bu tarihlerde gazete ve dergi sayısı iki, üç katına çıkmıştır. “1908 Meşrutiyetinden sonra çıkan gazetelerde, sayısı pek çok olan haftalık mizah dergilerinde istibdat adamlarına karşı yapılan hücumlar günden güne”¹⁰ artmıştır. Denebilir ki bu hücumlar, dönemin basın yayın faaliyetlerinin ortak yönelimi olmuştur.

⁷ Ercilasun, *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, 240.

⁸ Nazım Hikmet Polat, “Mecmuacılık Tarihimizden Kısa Bir Sahife: Tenkid ve İlavesi: Hediye”, *Kültür ve Sanat*, S. 20 (1983): 26.

⁹ Selçuk Çıkla, “Eleştiri Tarihimizde Tenkit Adımı Taşıyan İlk Dergimiz: Tenkid”, *Hece*, S. 77-78-79 (2003): 617-621.

¹⁰ Hamza Çakır, *Osmanlıda Basın İktidar İlişkisi*, (İstanbul: Siyasal Kitabevi, 2002), 113-114.

Türk basın tarihinin önemli dönemeçlerinden olan bu dönem, basın kanununun çıkması ve İttihat ve Terakki Fırkasının iktidara hâkim olmasıyla beraber sekteye uğramıştır. Başta Hasan Fehmi olmak üzere Türk basınının birçok ismi bu durumu eleştirmiş ve bu süreçte milletin hem bugününün hem de yarınının mahvolduğunu söylemişlerdir.¹¹ Tartışmalar ise Hasan Fehmi'nin ölümüyle iyice yükselmiştir. Yaklaşık sekiz gün süren bir ayaklanmada İttihat ve Terakki taraftarı *Tanin*'in idarehanesi yağmalanmıştır. *İkdam*, *Serbesti* ve *Mizan* gibi gazeteler ayaklanan grubu desteklemişlerdir. Devamında 1877'deki sıkıyönetim yasası yeniden yürürlüğe konulmuştur. Böylece özgürlük dönemi bitmiş, gazete ve dergi kapatmaları yeniden başlamıştır. Bir yandan sansür ve kapatmalar devam ederken diğer yandan, eskiye oranla çok daha az olsa da yeni gazete ve dergiler çıkmıştır. Bunlar içinde özgün bir tarz olarak *Tenkîd*'in adını zikretmek gerekir.

Derginin imtiyaz sahibi Bezmi Nusret,¹² anılarında da ifade ettiği üzere, dönemdeki boşluğu görerek bir dergi çıkarma sevdasına düşmüştür.¹³ *Tenkîd*, Selçuk Çıkla'nın ifadesiyle, Türk edebiyatında bu adı taşıyan ilk dergidir ve birinci sayısı 4 Nisan 1910'da neşredilmiştir.¹⁴ Genellikle kapak dâhil on altı sayfa olarak iki sütun üzerine dizilmek suretiyle yayımlanan dergi, yalnızca altı sayı çıkmıştır. Bezmi Nusret, bu dergiyi kişisel çabalarıyla ve henüz yirmi yaşında, Mekteb-i Hukukta ikinci sınıf öğrencisiyken çıkarmayı düşünmüştür.¹⁵ Bunun için gerekli olan parayı babasından temin eden yazar, sonrasında Kurşunlu Han'ın üst katını idarehane olarak kiralamıştır. Burası, Bezmi Nusret'in anlattığına göre, aynı zamanda, birçok gencin, münevverin uğradığı, buluştuğu ve yekdiğerleriyle görüştüğü bir edebiyat mahfilidir. Hatta misafirhane vazifesi dahi görmüştür.¹⁶ İdarehanenin temininden sonra hemen bir matbaa ile anlaşılmıştır. Derginin "ilk iki sayısı Ahmed Sâki Bey Matbaasında basılmasına karşılık sonraki sayılar Babıali Caddesi'ndeki Uhuvvet Matbaasında basılır. *Tenkîd* dergisi, beşinci sayıdan sonra dört sayfalık *Hediye* adlı bir ilave vermeye başlar. Bu, derginin kısa sürede güçlendiğinin bir göstergesidir."¹⁷

Tenkîd, yayımlandığı dönemde birçok yazar ve şairin dikkatini çekmiştir. Hatta *Tanin*'de, "Gençlerin Risale-i Edebîsi-Tenkid" başlıklı kısa bir yazı yayımlanır. Gençlerin birleşerek güzel bir çalışma oraya çıkardığı ifade edilen ve imzasız çıkan bu yazıda *Tenkîd*'e dair iyi dileklerde bulunulmuştur:

"Bugün 'Tenkîd' risalesinin birinci nüshası intişar etti. Güzel yazılmış, güzel basılmış bir eser. Görülüyor ki birtakım gençler hubb-ı san'at ve bedâi'le birleşmişler, çalışıyorlar. Biz kendilerinin muvaffakiyetini kemâl-i samimiyetle temenni eyleriz. Bugünün gençleri yarının temelidir. Onları çalışır ve muvaffak olur görmek kadar bizi memnun eden bir manzara tasavvur olunamaz. Tenkîd şimdilik on beş günde bir neşredilecektir. Mazhar-ı rağbet olarak haftada bir intişara başlamasını temenni ederiz."¹⁸

Görüldüğü üzere Türk gazete ve dergiciliğini heyecanlandıran bu dergide, birçok deneyimli ve önemli isimle birlikte ileride önemli metinler ortaya koyacak gençler de yer almıştır. "*Tenkîd* dergisinin yazar kadrosunun farklı nesillere mensup ve farklı anlayışlara sahip

¹¹ Hıfzı Topuz, *İkinci Mahmuttan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 85.

¹² 22 Şubat 1890'da Girit Adası'nın Kandiye şehrinde doğmuştur. İzmir İdadisi ve Hukuk Mektebinde okuduktan sonra İzmir'de öğretmenlik, Alaşehir'de kaymakamlık yapmıştır. Jön Türklerin düşüncelerini benimsedi. Birçok gazete ve dergide siyasi yazılar yayımlayan Bezmi Nusret, siyasetten uzaklaştıktan sonra tümüyle edebiyata yönelmiştir. Hatıralarını *Roman Gibi* adlı eserde toplamıştır. Bu eser, özellikle II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in kuruluşuna kadarki süreci anlamak için önemli bir kaynaktır. Bezmi Nusret hakkında ayrıntılı bilgi için şu esere bakılabilir: Mehmet Özer, *Bezmi Nusret Kaygusuz'un Hayatı*, (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 1987).

¹³ Bezmi Nusret, *Roman Gibi*, (İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955), 49.

¹⁴ Çıkla, "Eleştiri Tarihimizde Tenkit Adımı Taşıyan İlk Dergimiz: Tenkid", 617.

¹⁵ Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 106.

¹⁶ Bezmi Nusret, *Roman Gibi*, 49-50.

¹⁷ Mehmet Özer, "Bezmi Nusret Kaygusuz'un Hayatı", (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 1987) 20.

¹⁸ İmzasız, "Gençlerin Risale-i Edebîsi - Tenkit", *Tanin*, 4 Nisan 1910, 4.

kişilerden oluştuğu ilk bakışta dikkatimizi çeker. Bu kadroda Abdülhak Hâmid gibi Tanzimat; Hüseyin Suad, H. Nazım gibi Servet-i Fünun dönemi edebiyatçıların yanında Tahsin Nahid, Faik Âli, Emin Lami, Şahabettin Süleyman, Abdülhak Hayri, Ali Süha ve Fazıl Ahmet gibi kalabalık bir Fecr-i Ati sanatçısı grubu yer alır.”¹⁹ Bunlara ek olarak asıl şöhretini dergiden birkaç yıl sonra yapacak olan Ömer Seyfettin ve Refik Halit gibi sanatçılar da ilk dönem hikâyelerinden örneklerle bu kadroya dâhil olmuşlardır. Mehmet Özer’e göre dergideki yazar kadrosunun bu kadar geniş bir yelpazede olmasının sebebi II. Meşrutiyet ile memlekete gelen hürriyet ortamı içerisinde yazarların ne yapacaklarına ve nasıl davranacaklarına tam karar verememiş olmasıdır.²⁰

Dergi, adından da anlaşılacağı üzere, daha çok eleştiri ağırlıklı bir çizgiye sahiptir. “*Tenkîd*’deki yazıların eleştirel karaktere sahip olması konusunda özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Zaten adı Tenkîd olan bir dergide de başka türlü hareket edilmesi pek doğru bir yöneliş olmazdı. O bakımdan dergide yer alan hemen bütün yazılar çeşitli açılardan eleştirel bakış açısına sahip olmuştur.”²¹ Bunun yanında bir edebiyat dergisi olması sebebiyle az da olsa şiir ve hikâye gibi farklı türlerde metinler de yer almıştır. İlk sayısında da belirtildiği gibi “sanatı intikada muvafık eser” arayışında olan dergi her ne kadar tarafsız olacaklarını belirtmeler de Edebiyat-ı Cedide’den yana olmuşlardır.²² Özellikle de Mehmet Rauf’a olan ilgi ve saygı bunun önemli bir göstergesiymiş ilerde de görüleceği üzere Fecr-i Ati’ye karşı da açık bir hücum vardır. Öte yandan, dergide sınırlı da olsa toplumsal eleştirinin olduğu görülür. Özellikle Abdullah Cevdet’in metinleri daha çok siyasal ve toplumsal eleştiri özelliği taşır. Onun “Bir Konferanstan” başlıklı yazısı kim tarafından, nerede verildiği belli olmayan siyasal içerikli bir konferansın bir kısmının alıntılanmasından oluşurken, Abdullah Cevdet “Girit ve Giritlilerimiz” başlıklı yazısında Girit meselesine temas eder. Fazıl Ahmed’in “Terbiye-i Ahlakiye” adlı makalesi, dönemin eleştiri anlayışına yöneltilmiş bir eleştiri sayılabilir. Bezmi Nusret’in “Vatanım İçin” makalesi ise Girit meselesini üzerine yazılmış olup yer yer siyasal eleştiriler taşıyan bir metindir.²³

Derginin siyasetle bağı bu yazılarla sınırlı değildir. Nâzım Hikmet Polat, derginin neşredildiği 1910 senesinin İttihat ve Terakki Fırkası ile muhalifleri arasındaki çatışmanın sertliğine dikkat çekmekle birlikte bu muhaliflerden birisinin de Osmanlı Demokrat Fırkası olduğunu vurgular.²⁴ Bezmi Nusret, derginin çıktığı yıllarda Osmanlı Demokrat Fırkası ile ilgilenmeye başlar. Bu ilgi onu fırkanın yayın organı olan *Selâmet-i Umumiye* gazetesinin imtiyaz sahibi ve başyazarı olmaya kadar götürür. Mehmet Özer’in de belirttiği gibi o zamanki mevzuata göre bir mesul müdürün gazetesinin yayınına son verildiği zaman, varsa, diğer gazete ve dergileri de kapatılırdı.²⁵ Bu nedenle *Tenkîd* dergisi de kapatılır. Nitekim Tarık Zafer Tunaya da dergiyi, *Selâmet-i Umumiye* ile birlikte fırkanın düşün organı olarak gösterir.²⁶ Bütün bunlar, doğal olarak, *Tenkîd*’in kapanmasına yol açar.

Kısa bir yayım hayatına sahip olmasına rağmen yazar kadrosundaki çeşitlilikle, ele aldığı konularla ve edebiyat eleştirisini başlı başına mesele hâline getirmesiyle *Tenkîd*, Türk edebiyatının önemli dergileri arasında yer alır. Dergide farklı düşüncelerden esintiler görülür. Sözelimi “sanat için sanat kuralını ilke edinen bir edebiyatı soysuzlukla suçlayan Mehmet Necib’in, sanat anlayışlarında daha ziyade toplumsal faydayı gözeten Abdullah Cevdet ve Raif Necdet’in bu dergide yazmış olmaları özellikle kayda değerdir.”²⁷ Sanat ve siyaset hayatının

¹⁹ Özer, “Bezmi Nusret”, 20.

²⁰ Özer, “Bezmi Nusret,” 21.

²¹ Çıkla, “Eleştiri Tarihimizde Tenkid Adımı Taşıyan İlk Dergimiz: Tenkid”, 618.

²² Bezmi Nusret, *Roman Gibi*, 49.

²³ Mustafa Kılıçbay, “Tenkid Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, (Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi, 2020), 26.

²⁴ Polat, “Mecmuacılık Tarihimizden Kısa Bir Sahife: Tenkid ve İlavesi: Hediye”, *Kültür ve Sanat*, S. 20 (1983): 26.

²⁵ Özer, “Bezmi Nusret”, 22.

²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1984), 177.

²⁷ Kılıçbay, “Tenkid Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, 28.

henüz ilk dönemlerinde olan birkaç gencin heves ve arzusuyla çıkan bu dergi, eleştirinin niteliğini artırmakla birlikte Türk edebiyatına da bir hareket, canlılık getirmiştir.

Tenkidin Şahsiliği ve Mahiyetine İlişkin Önemli Bir Tartışma: “İntikad” ve “İntikad’a Dair”

Baha Tevfik’in²⁸ ifadesine göre Bezmi Nusret kendinden tenkidin usul ve kuralları ile ilgili bir metin istemiştir. O da buna istinaden “İntikad” başlıklı metni yazar ve söze, önce Bezmi Nusret’i eleştirerek başlar. Ona göre tenkidin ne usulü ne de kaidesi vardır; bu kişiden kişiye değişen bir şeydir. Baha Tevfik; müşterek bir fikrin olmadığını ifade eder. Yaygın kanının bir demagoji, şaşırma ve mantık olduğuna değindikten sonra yaşayanların hepsi değil, yarısının hatta milyonda birinin bile düşünmediğini, düşünmeyi bilmediğini söyler. Onun için düşünenler çok sınırlıdır.

Baha Tevfik, bu noktada etkileşim silsilesine değinir ve “onları herkes tanır, onlarla icthâd olunur. Sıpensır²⁹ böyle söylemiş, İbn-i Sina bu fikirde bulunmuş, Ten³⁰ şöyle iddia etmiş ve ilh. denir”³¹ diyerek bu kişilerin başkalarının düşünceleriyle konuştuğunu ve kendi fikirlerinin olmadığını vurgular. Ona göre bu kişiler birer papağandır ve bu papağanlar arasında birçok düşünür ve yazar vardır. Bu düşünür ve yazarların fikirlerinin altında başka bir fikir vardır. Bunların her sözlü başka bir şahsa dayanır ve ifadelerinde kendine haslık yoktur. Bu nedenle de tenkide dair usul ve kaide ihdas edilemez: “Anlaşıyor ki bu dünyada ‘efkâr-ı müstereke’ yoktur. Ehli olmayanlar tarafından ‘kabul edilmiş doğru oldukları zannolunmuş’ fikirler vardır. Ve bana kalırsa bu kadar sahte iştirak-ı efkâr üzerine esas vaz olunarak tenkit hakkında usul ve kavaid ihdas edilemez.”³²

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, tenkitten şahsiliğe esas kabul edilmiştir. Bu noktada, yazarın da Mehmet Rauf’u takip ettiğini söylemek mümkündür. Bilge Ercilasun’un da ifade ettiği üzere Mehmet Rauf için tenkit de edebiyat gibi şahsi ve muhteremdir. Mehmet Rauf, asırlar boyunca aklî muhakemelerin değiştiğini, hatta hakikatin bile nispi olduğunu söyler.³³ Baha Tevfik’in yazısında da benzer anlayışın varlığı sezilir. Ona göre hem metin şahsi, metni kaleme alan yazar ise güvenilir değildir. Baha Tevfik yukarıdaki açıklamalarının ardından kendince bir âlim tarifi yapar ve âlimin insanlığı idare etmek için sözlü olduğu gibi değil olması gerektiği gibi söyleyen hileli, kurnaz olduğunu söyler. Bu savını ise şu şekilde bir mantığa bürümek ister: “Çünkü şimdiye kadar hiçbir hekim, hiçbir feylesof hatta hiçbir âlim ve mütefennin geçmemiştir ki söylediği sözler, keşfettiği hakikatler (!) redd ü cerh edilmemiş olsun!

²⁸ Türk basın-yayın hayatında genç yaşta ölen ancak hayatının son 6-7 senelik devrinde tabiri caizse arı faal olan ender kişilerindedir. Doğum tarihi konusunda çeşitli görüşler vardır. Çoğunlukla 1881 veya 1882’yi gösterirken onun yakın mesai arkadaşı Dr. Subhi Ethem 13 Nisan 1884’ü işaret eder. Baha Tevfik ilköğrenimini İzmir Namazgâh Mektebinde, ortaöğrenimini İzmir Rüştiyesi ile İzmir Mülki İdadisinde, yüksek öğrenimini de İstanbul’da Mekteb-i Mülkiyede tamamlamıştır. Baha Tevfik’in yazı hayatı daha idadının ilk senesinde Muallim Naci’nin şiirlerinin verdiği hevesle başlar. İlk ciddi eserini ise idadının son yılında veren yazar, ilk gazete yazılarını da hocası olan Bıçakçızade Hakkı’nın çıkardığı *İzmir* gazetesinde 21 Mayıs 1904’ten itibaren neşreder. Hiçbir otorite tanımayan aykırı tabiatı, çevresindekilere benzemeyen yeni fikirlere açık, eleştirci bir düşünüşüne sahip, çok zeki ve alışılmadık bir insandır. Ona ilişkin yapılan tanımlardan en ilginç muhtemel ki “edebiyat aleyhtarı bir yazar” cümlesidir. İleride de değinileceği üzere ona göre edebiyat zararlıdır. O, fikirlerini hiç kimseden çekinmeden söyleyen bir karaktere sahiptir. Ali Kemal’e ahlak kitabından dolayı sataşırken Rıza Tevfik’e filozofluk taslamasından dolayı hücum eder. Mehmet Rauf’u *Serap* adındaki eseri sebebiyle hırpalarken Raif Necdet’i *Hisler ve Fikirler* adlı eseri nedeniyle baltalar. Selçuk Çıkla, “Baha Tevfik’in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı ve Felsefeciliği: Muhalif, Asi ve Sıra Dışı-I”, *Tarih ve Toplum*, S. 234, (2003): 51-58. Baha Tevfik’in hayatıyla ilgili daha detaylı bilgi için bu kaynakla birlikte şu çalışmalara da bakılabilir: Rıza Bağcı, *Baha Tevfik’in Hayatı, Edebî ve Felsefî Faaliyetleri Üzerinde Bir Araştırma*, (İzmir: Kaynak Yayınları, 1996); Ümmühan Bilgin Topçu, “Baha Tevfik ve Edebî Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1993).

²⁹ Herbert Spencer

³⁰ Hippolyte Taine

³¹ Baha Tevfik, “İntikad”, *Tenkid*, N.1 (4 Nisan 1910): 1.

³² Baha Tevfik, “İntikad”, 2.

³³ Ercilasun, *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, 77.

O hâlde hâl-i hâzır mütefekkirinin de böyle bir neticeye vasıl olmayacağını, onların ebediyen muhafaza-yı mevki eyleyeceklerini nasıl iddia ederiz?"³⁴

Görüldüğü üzere onun düşüncesine göre bilgi, söz hep geçicidir. Bu nedenle bir idadi öğrencisi bile bunun aksini düşünmeye utanır çünkü bütün nazariyeler nispi ve geçici hakikatler üzerine kurulmuşlardır. Baha Tevfik; bir dönem René Descartes'ın bir dönem V. Cousin'in başka bir dönem de G. Leibniz'in geldiği ve düşünce dünyasına hâkim olduğu kanısındadır. Ona göre her çağın ve şartın kendine özgü bir epistemolojisi vardır. Bu nedenle sabit, kesin bir bilgidен bahsedilemez. Aynı şey tenkit için de geçerlidir. Baha Tevfik için tenkidin de bir konusu ve usulü yoktur çünkü o da bir bilgiye dayanır. Ancak müellif, tenkide eğilmeden önce edebiyatın tanımını yapmaya girişir ama bunu insanın çocukluk, daha doğrusu bebeklik dönemiyle ilişkilendirerek yapar:

"Halbuki insanlar, ilk insan şekline girdikleri ve az çok laf etmeye başladıkları zaman ne hayal ne de muhayyile vardı. Bu kuvvet, âlâm-ı hayatın, mihân-ı maişetin ve bilhassa tefekkürât-ı âtiyenin dimağları az çok ezdiği telâtif ü merâkiz-i dimâğiyeyi yerlerinden oynatarak birbirine karıştırdığı zaman vücut bulmuş âti fikriyle hâfızasının iyi yahut fena birtakım mündericâtı karıştığı zaman husule gelmiştir. (...) ilk insanlar bilâhère bu tahayyülatı daha ileri götürecek türlü türlü hülyalarla teselli-yi nefse çalışmışlar; yavaş yavaş türküler, şarkılar, beyitler, gazeller söylemişler ve mürur-ı zamanla, bundan edebiyat ve sanat doğmuştur."³⁵

Baha Tevfik ise bu ilkel süreci gözeterek genelde sanatın özelde edebiyatın marazi bir hâl olduğunu belirtir. Aynı yorumu M. Kaya Bilgegil de yapar ve Baha Tevfik'in edebiyatı haz, elem, hayal ve hayrete bağlamakta olduğunu; bunların ilk üçünü de psikolojiye dayandırarak marazi gördüğünü belirtir.³⁶ Bu itibarla da Baha Tevfik'in şairi de hasta bir kişilik olarak imlediği söylenebilir. Ona göre edebiyat zararlıdır. Yazar, *Piyano* mecmuasının 8, 9 ve 10. sayılarında yayımladığı "Edebiyat Katiyen Muzırdır!" başlıklı yazısında edebiyatın ahlakı bozduğunu, ürkek ve korkak insanları yarattığını ve frengi gibi bulaşıcı bir hastalık olduğunu söyler. Dahası ona göre edebiyat derhal okullardan kaldırılmalı ve şairlere de bir kumarbaz kadar değer verilmelidir.³⁷ İşte buradaki fikirleri de bu yazısındakiyle benzerdir.

Baha Tevfik, bu ifadelerinden sonra "o hâlde tenkit nedir?" diye sorduktan sonra onun biraz da zekileri aldatmayan hileli bir söz olduğuna kanaat getirir ve tenkidin hileli olmasını ise şahsiliğine bağlar. Bununla birlikte o, hikâye ve şiir gibi edebî türlerin tenkitle hayat bulduğunu, tanındığını ve tenkidin kıymetli bir şey olduğunu söyler. Böylece tenkidin mahiyetiyle ilgili de ipucu vermiş olur. Baha Tevfik tenkide eseri tanıtan, esere hayat veren bir rol biçer ama bunun da her kıymetli şey gibi pek nadir olduğunu ve zor bulunduğunu dile getirir.

Yazar, aynı düşünceleri derginin ikinci sayısında da sürdürür. Baha Tevfik, "İntikad" başlıklı bu yazısında ise bir önceki sayıda tenkidin kuralları olmadığını iddia ettiği ve bu iddiasını kanıtladığını düşünür. Yazının ilk paragrafında bu düşünce hemen göze çarpar. Onun ikinci sayıdaki yazısı ilkinde göre daha kısa ve toparlayıcı mahiyettedir. Yazar, tenkide ilişkin düşüncelerini dört başlık altında toplar ve bir nevi tenkidin kuralsızlık kurallarını açıklar. Bu itibarla ilk maddeye göre bu dünyada ne sır ne de söylenemez söz vardır. Her şey aşikâr ve açıklanabilir. İkinci kuralda ise hem tenkidin hem de tenkide konu olan metnin çeşitli ifade biçimleri olduğu dile getirilir. Buna göre her fikir birçok şekilde açıklanabilir. Bu nedenle de bir şekilde değil birçok şekilde de söylenebilir. Üçüncü kural ise bakış açısı ile ilgilidir. Baha Tevfik'e göre mutlak hakikat sözü saçmayken mutlak güzellik sözü de anlamsızdır. Önemli olan bakış açısidir ve bu nedenle de her şey çürütülebilir. Son olarak da tenkit denilen şey ancak

³⁴ Baha Tevfik, "İntikad", 2.

³⁵ Baha Tevfik, "İntikad", 3-4.

³⁶ M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belagat)*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989): 17.

³⁷ Ümmühan Bilgin Topçu, "Baha Tevfik ve Edebî Görüşleri", 46-52.

batırmak için yapılır ve ondan beklenen şey şahsi şöhrettir.³⁸ Görüldüğü üzere Baha Tevfik'in söylemleri sanatın ve edebiyatın belli başlı kurallara sahip olmadığı ve her çağın kendine özgü bir hakikatinin, bilgisinin olduğu yönündedir. Ona göre, bu geçici olmaya bağlı olarak, edebiyatın bir şubesi olan tenkidin de belli başlı kuralları yoktur. Çünkü o da bir bilgiye bağlıdır ve bilgi geçicidir. Üstelik bilgi sahibi kişi sayısı da çok azdır. Çoğunluk ise başkalarının sözlerini naklederek konuşur, eleştirir.

Tenkîd dergisi, diğer gazete ve dergilerdeki yazıları eleştirdiği gibi kendi sayfalarındaki yazıların eleştirilmesine de olanak verir. Baha Tevfik'in bu sözlerine karşılık da yine *Tenkîd* dergisinin sayfalarından gelir. Feyzullah Sacid,³⁹ ona itiraz eden ilk isimdir. "F. Sacid" imzasıyla "İntikad'a Dair" başlıklı kısa yazılarıyla Baha Tevfik'i eleştiren yazar, söze başlarken *Tenkîd*'in varlığından duyduğu umudu ve sevinci dile getirir. Ona göre bu dergi genç dimağların istifade edebilecekleri bir yerdir.

Bu kısa açıklamalardan sonra söz Baha Tevfik'in "İntikad" adlı yazısına gelir. Yazar, "i'mak müfekkirende bir hiss-i istiğrâb uyandı" dediği yazıda "hemen her noktada muharririn fikrinin lâ-edriyye girivelerine düşmüş, müphem ihtizazlar arasında kalmış"⁴⁰ olduğunu görür. Feyzullah Sacid, özellikle de Baha Tevfik'in "Âlemde hiçbir hakikat sabit değildir." görüşüne itiraz eder, onun üzerinde durur. Esasen yazar, asıl itirazlarını bir sonraki sayıda yapmıştır. Feyzullah Sacid'e göre hakikatler olmazsa, kanunlar doğru işlemezse veya hiç olmazlarsa âlem bir meçhullük zindanı olur. Yazar, hakikat denilen bilginin, ilmin gerekliliği üzerinde dururken Baha Tevfik'e de açıkça karşı gelir: "*Mademki hiçbir hakikat ortada yok ve hiçbir hakikate dest-res olmak mümkün değildir; yaşamaya çalışıp uğraşmaya mesela İntikad namıyla bir makale yazmaya me lüzum vardır? Mademki lüzum yok, manasızlıkla uğraşılıyor, demektir.*"⁴¹

Görüldüğü üzere yazar, Baha Tevfik'in bu yöndeki fikirlerine şiddetle karşı çıkar ve ona göre hakikat, bilgi nispi değildir. Yani kimse kendine göre kural ve usul koymamıştır. Herkes bir fikir belirtmiştir. Bir başkası da onu eleştirmiş, değiştirmiş veya geliştirmiştir. Bu nedenle de büyük ve farklı düşünürler ortaya çıkmıştır. Feyzullah Sacid eleştirilerini etkileşim silsilesi üzerinden tamamlar ve bunu yaparken de Baha Tevfik'in metninden alıntılar da yapar:

"Herhangi bir kaide için (Ekseriyet beyninde müşterek olursa... ah işte bu bir mugalata, bir şaşırma, bir mantıktır; her her mugalata, her şaşırma, her mantık gibi bu da koftur; boştur) ve bunu müteakip (... düşünebilenler pek azdır... Diğerleri, bütün beşeriyet, camit bir kitle gibi hep bu mütefekkirin-i mahdudenin efkârına ram olmuş yahut bir papağan gibi hep onların sözlerini tekrar etmiştir) deniliyor."⁴²

Feyzullah Sacid bu sözlerinin ardından ekseriyetin kabul ettiği kaidelerin önemsiz addedilmesine şaşırarak bunların mantık olduğunu savunur. Ona göre, Baha Tevfik'in öncelediği yanılmaca ve hile ise boştur. Feyzullah Sacid, eleştirilerine bir sonraki sayıda devam eder. Hatta ilk cümlede "Bir şey ki bir mütefekkir tarafından kaide suretinde meydana konulur ve ekseriyet-i müdrike tarafından tasdik ediliyor; kof olduğu nasıl iddia olunabilir?"⁴³ diye sorar. Onun ifadesine göre eleştirmenlerin sözleri körü körüne olmadığı için makuldür ve bunu yok saymak manasızlıktır.

³⁸ Baha Tevfik, "İntikad", *Tenkîd*, N. 2 (28 Nisan 1910): 4.

³⁹ Kılıçbay'ın verdiği bilgilere göre Feyzullah Sacid, Kırşehir'de ilk ve ortaöğretimini tamamladıktan sonra Ankara İdadisine kaydolmuş ve oradan mezun olduktan sonra İstanbul Mülkiyeyi bitirmiştir. Memuriyete Kadıköy Numune Mektebinde Türkçe Öğretmeni olarak başlayan yazar, askerlik vazifesini tamamladığı yıl asteğmen rütbesiyle orduya katılmıştır. Üç yıl süren bu asteğmenlik sürecinde öğretmenlik ve yazarlık faaliyetlerini sürdüren Feyzullah Sacid, yurdun birçok bölgesinde kaymakamlık da yapmıştır. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Feyzullah Sacid, özellikle emekliliği boyunca sanat, edebiyat ve felsefe üzerine düşünme ve yazma fırsatı bulmuştur. Şiirlerinde millî his ve düşünceler görülür. Kılıçbay, "Tenkid", 72-73.

⁴⁰ F. Sacid, "İntikad'a Dair", *Tenkîd*, N. 3 (18 Mayıs 1910): 16.

⁴¹ F. Sacid, "İntikad'a Dair", *Tenkîd*, N. 4 (7 Haziran 1910): 13.

⁴² F. Sacid, "İntikad'a Dair", *Tenkîd*, N. 4, 15.

⁴³ F. Sacid, "İntikad'a Dair", *Tenkîd*, N. 5 (30 Haziran 1910): 12.

Feyzullah Sacid asıl önemli eleştirisini “papağan gibi tekrar ediliyor” sözleri üzerinden yapar. Buna göre düşünebilenler az değildir, aksine, düşüncelerinde isabet edenler azdır. Ona göre yazarlar kendilerinden önceki düşünürlerin sözlerini anlamalı ve tekrar etmelidirler. Bunda yanlış bir şey yoktur. Feyzullah Sacid’e göre her sanatkâr kendinden önceki kuşaktan beslenir ve onunla olgunlaşır. Onlardan bağımsız olunamaz ve bu nedenle de ortak fikirler yoktur denemez. Feyzullah Sacid, eleştirilerinin devam edeceğini belirten bir notla metnini bitirir.

Feyzullah Sacid son yazısına ise Baha Tevfik’in “Hiçbir filozof ve hiçbir âlim ve mütefennin geçmemiştir ki söylediği sözler, keşfettiği hakikatler ret ve cerh edilmemiş olsun.” sözünü eleştirerek başlar. Onun bir genelleme yaptığına inanan yazar, “Değişmeye, sükuta mahkûm olan nazariyedir. Her nazariye de hakikate istinat edemez.”⁴⁴ diyerek hakikatin değişmediğini ve değişenin yalnızca nazariye olduğunu dile getirir. “Baha Tevfik’in mana ve edebiyatı kullanarak eleştirinin kuralsızlığına dönük oluşturduğu zemini, özellikle onun edebiyat-sanatçı hakkındaki görüşlerini aldatmacalı bir kurgu olarak nitelendirmek suretiyle eleştiren yazar, tenkidin şöhret için yapılacağı fikrini de abartılı bulur ve son olarak Baha Tevfik’in eleştirmen-hilekârlık-budalalık bağlamında dile getirdiği görüşlerini sorgulayarak makalesini bitirir.”⁴⁵ Feyzullah Sacid’e göre kazanmak için her şey meşru düşüncesinden mühlhem olan sanattaki hilekârlık düşüncesi nerede olsa reddedilmeye mahkûmdur.

Bilge Ercilasun, Servet-i Fünuncuların sahip oldukları tenkit anlayışının mutlak kaidelere bağlanmadığını dile getirir. Servet-i Fünunculara göre tenkit şahsidir. Ercilasun, özellikle de Mehmet Rauf’un görüşlerinden örnek verir ve onun Servet-i Fünun’da yazdığı tetkikat-ı edebiyelerin kati ve mutlak anlamları olmayan, sadece bahsedilen eserler vasıtasıyla kendisinin edebiyata ait his ve zekini izah eden yazılar olduğunu söyler.⁴⁶ Bu görüşler, büyük oranda Baha Tevfik için de geçerlidir. Derginin Servet-i Fünun taraftarı olduğu ve özellikle de Mehmet Rauf’un ciddi bir tesirinin bulunduğu göz önüne alındığında bu husus önem kazanır. Baha Tevfik’in yazısının en belirgin vasfı tenkidi şahsi ve kaidesiz görmesidir. Nitekim yazdığı eleştirel metinlerde de şahsi his ve fikirlerini beyan etmiştir ki bu yönüyle Mehmet Rauf ile uyuşur. Buna karşılık ona eleştiri getiren Feyzullah Sacid ise tenkidin kuralları olduğunu ve kaidesiz olamayacağını savunur. O, hakikate ve bilgiye daha bağlıdır ve bu nedenle de hisleriyle hareket etmez. Ona göre eğer hislerle hareket edilirse, bir başka ifadeyle, hakikat ve kurallar göz ardı edilirse tıpkı âlemde olduğu gibi tenkit de kaotik olur, düzensizlik hüküm sürer. Feyzullah Sacid, etkileşim silsilesini savunur ve ona göre iyi bir eleştirmen de geçmişten beslenerek yazar. Son tahlilde Baha Tevfik eleştiriye şahsi, hissî ve faydacı olarak görürken Feyzullah Sacid daha kuralcı, ciddi ve saygın bir eylem olarak yaklaşır. Her iki bakış açısının da aynı dergi sütunlarında yer alması oldukça önemlidir. Bu yönüyle *Tenkid* dergisi bir tür olarak eleştiriye gerçek anlamda değer vermiş ve onu incelemiştir.

Güncelin Nabzını Tutmak: “Reftâr-ı Matbuat”

Tenkid dergisinin en önemli başlıklarından birisi olan “Reftâr-ı Matbuat”ta amaç o hafta içinde yayımlanan yazı, şiir ve eleştiri metinleriyle ilgili değerlendirmelerin yapılmasıdır. İlk sayı için yazı Hakkı Tarık’tan istenir. O da yazısına başladığında bu görevi kabul ederken zor bir işe kalkıştığının bilincinde olduğunu söyler ve böylesi bir iş için geniş zamana ihtiyaç duyduğunu dile getirir. Daha sonra da “Dikkat diyen bir âvâze-i saf ve insaf çıkarmak, bütün bu rüya-yı cünun içinden dostane fiskelerle bîdârî-yi hakikate icra etmek isteyeceğiz.”⁴⁷ diyerek amacını açıklar. Fakat yazarın dediği gibi dostane bir eleştiri anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

⁴⁴ F. Sacid, “İntikad’a Dair”, *Tenkid*, N. 6 (23 Temmuz 1910): 13.

⁴⁵ Kılıçbay, “Tenkid”, 100.

⁴⁶ Ercilasun, *Servet-i Fünun’da Edebî Tenkid*, 77.

⁴⁷ Hakkı Tarık, “Reftâr-ı Matbuat”, *Tenkid*, N. 1, (4 Nisan 1910): 7.

Hakkı Tarık'ın bu yazıda en fazla tepki gösterdiği isim Ahmet Haşim'dir. Hatta yazının Haşim'e karşı yöneltilen eleştiriler üzerine kurulu olduğunu söylemek de mümkündür. Eleştirisinin sebebi ise Haşim'in Servet-i Fünun'da yayımladığı "Ruh-ı Bî-kayd Fırsatıyla" adlı yazısıdır. Bu yazı, o dönemde epeyce gündemde kalmış ve birçok ismin dâhil olduğu "bugünkü-ler-dünküler" tartışmasını başlatmıştır. Haşim, yazısında kendinden evvelki neslin, Servet-i Fünuncuların, dönemini tamamladığını düşünür. Ona göre kendi nesli artık *Rûbab-ı Şikeste*'nin de sihir ve cazibesine karşı lakayttırlar.⁴⁸ Nitekim, "bu mecmua-i eş'arın renksizliğinden, zıyasızlığından cansız duran hutut-ı muntazama-i hendesiyesinden bir gün yorulmamak kabil değildi[r]."⁴⁹ Haşim'in ifadesiyle tabiatın Servet-i Fünuncuların ifade ettiği gibi dar, muhtasar ve sade kalması mümkün değildir. Haşim, bir değişimden söz ederken dünküler dediği nesli ciddi şekilde eleştirmiş ve ötekileştirmiştir. "Makalesinin ilerleyen bölümlerinde ise Haşim daha da özele inerek Edebiyat-ı Cedîde şairlerinden Fikret'in şiire yeni bir hava taşıdığını ancak yeni bedii hassa ve tefekküre sahip edipler, okuyucu kitlesi yetiştirdiğini bu nedenle de Fikret'in şiirinin ömrünü tamamladığını"⁵⁰ ifade eder. İşte bu ifadeler, o dönem birçok ismi etkilemiştir. Sözelimi, Mehmet Fuat Köprülü ve Celâl Sahir de Haşim'den hareketle Servet-i Fünun'un sanattan doğan bir yıldız, bir bahar çiçeği olduğunu ancak artık geride kaldığını belirtirler.⁵¹ Cafer Şen, bu tartışmanın bir benzerinin XVII. asır Fransız edebiyatında yaşandığını belirtmekle birlikte Fecr-i Ati'nin bu polemikle gerek söz konusu tartışmayı taklit gerekse beyannameye ifade ettikleri gibi yeni bir edebiyatı tesis etme çabalarında olduğunu vurgulamıştır.⁵² Haşim'in yeni edebiyatı tesis etme gayretini Tahsin Nahit'e dair yaptığı değerlendirmelerinde görmek mümkündür. Ahmet Haşim, onun şiirini dikkate değer bulur. Ona göre Nahit'in eseri gelecek vadeder ama bazı zaafırları da yok değildir. *Ruh-ı Bî-kayd*'daki şiirler fazla hassas bir kalbin ürünüdürler ve bu nedenle de daima aşkı anlatırlar. Bu şiirlerde herhangi bir düşüncenin, fikrin izine rastlamak mümkün değildir. Haşim, Tahsin Nahit'in bu denli tereddütlerle dolu santimental yapısını gençliğine bağlarken hüznü tarafını da şairin hassas bir ruha sahip olmasıyla açıklar.⁵³ Bu çabası, şairi dünkülerin tesirinden uzaklaştırmak içindir. Haşim, kendinden önceki nesli yok sayarken yeni bir neslin de yaratıcısı olmak, bu neslin mümessillerini de parlatmak niyetinde görünür. Hakkı Tarık'ın eleştirileri de burada, bu konuda başlar.

Derginin birçok yazar ve şairi, her ne kadar tarafsız olunacağı söylense de Servet-i Fünun taraftarıdır. Hakkı Tarık, Ahmet Haşim'in kendisinden önceki neslin bittiğini ifade ettiği cümlelerini kibir zinciri olarak görürken konuyu Tahsin Nahit'e götürür ve onun, yarın belki iyi bir şair olabileceğini ama bugün asla bu derecede olmadığını söyler. Böylece bugünkü-ler-dünküler tartışmasına o da katılır ve daha sonra da şu soruyu sorar: "Tahsin Nahit'i yaşatmak için Fikret'in hayat-ı şairiyetine kastetmeye ne lüzum var?"⁵⁴ Görüldüğü üzere Hakkı Tarık'a göre Tahsin Nahit'i yaşatmak için Fikret'i öldürmeye gerek yoktur. Hüseyin Cahit'i *Nadide* üzerinden eleştiren Ahmet Haşim'e biraz daha münsif, mutedil ve kanaatkâr olmayı öğütleyen Hakkı Tarık, "Halid Ziyalar, Cahidler, Mehmed Rauflar neşr-i bedayı ederken belki on dört yaşında yazılan *Nadide*'ye benzer bir şey vücuda getirememişti."⁵⁵ diyerek Haşim ve neslinin dünkülerle aynı çizgide olmadıklarını vurgular.

Derginin 5. sayısında Bezmi Nusret Bey de "Cerihalar" başlıklı yazısıyla bu tartışmaya katılır. Bu yazı, aslında, Mehmet Rauf'a verilmiş bir yanıtıdır. Mehmet Rauf, dönemin basın

⁴⁸ Ahmet Haşim, "Ruh-ı Bî-kayd Fırsatıyla", *Gurabahane-i Laklakan/Diğer Yazılar (Bütün Eserleri III)*, Haz. İnci Enginün ve Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991: 89.

⁴⁹ Ahmet Haşim, "Ruh-ı Bî-kayd Fırsatıyla", 89.

⁵⁰ Cafer Şen, "Fecr-i Âtı Encümen-i Edebîsi (1909-1912)", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2004): 1728.

⁵¹ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Hüsn ü Şiir – Tekazâ-yı Edebî", *Genç Kalemler*, S.1 (1327): 86-87; Celâl Sahir, "Bugünkü-ler-Dünküler Mes'alesi", *Servet-i Fünun*, S. 1016 (1910): 30.

⁵² Cafer Şen, "Fecr-i Âtı Encümen-i Edebîsi (1909-1912)", 1728.

⁵³ Ahmet Haşimi, "Ruh-ı Bî-kayd Fırsatıyla", 90.

⁵⁴ Hakkı Tarık, "Reftâr-ı Matbuat", 8.

⁵⁵ Hakkı Tarık, "Reftâr-ı Matbuat", 8.

yayın faaliyetlerini ve sanat çevresini beğenmez. Kendisinden yazı isteyen Bezmi Nusret'e de bir mektupla menfi yanıt verirken yazma hevesini kaybettiğinden söz eder. Bezmi Nusret ise bu yazıyı kaleme alır ve II. Meşrutiyet sonrası oluşan atmosferden ve sanat çevresinden memnun olmadığını dile getirirken Fecr-i Ati mensuplarını yerer. Ahmet Haşim'in hem Halid Ziya hem de Tevfik Fikret ile ilgili sözlerinden bazılarını iktibas eden Bezmi Nusret, kendi döneminin eserlerinin de o beğenmediği kuşağın zeyli olduğunu ifade etmekle birlikte "Mademki taklit ediliyor o hâlde takdir etmişiz demektir." diyerek Servet-i Fünun'un hâlâ etkili olduğunu, başka bir deyişle, ölmediğini dile getirmiştir.⁵⁶ Bu sözlerle de yetinmeyen Bezmi Nusret; Tahsin Nahit, Ahmet Haşim, Mehmet Behçet ve Cemil Süleyman gibi isimlerin şiiirlerinden örnekler vererek onların hâlâ dünkülerin izinde olduklarını vurgulamıştır. Ona göre bugünkülerden yeni bir şey beklemek gülünçtür çünkü onlar eski elbiseyi biraz yıkatarak, biraz ütülererek yeni bir moda yaratmaya çalışmışlardır. Onun bu sözleri, mezkûr tartışmada *Tenkîd*'in tarafını ortaya koymaktadır.

"Reftâr-ı Matbuat"a dönülürse, Hakkı Tarık, bu yazısında, Bezmi Nusret kadar açık ve net bir şekilde tavır koymuş, Türk edebiyatının bir dönemini epeyce meşgul eden bu polemige kayıtsız kalmamıştır. Bu polemikte olduğu kadar açık ve sert olmamakla birlikte benzer ifadelerle yazısına devam eden Hakkı Tarık, *Resimli Kitab*'ın on yedinci sayısını değerlendirir ve "bir kıymet-i mahsusayı haiz değildir"⁵⁷ demekle yetinir. Bu sayıda bir cümle ile *Şebab*'da neşredilmiş bir manzumeye de temas eden yazar, "Hafızama itimat tamam olsa idi, bunun kopya olduğunu iddia edecektim."⁵⁸ diyerek sözünü bitirir. Bu itibarla, *Tenkîd* dergisinin, adının da verdiği rahatlıkla, bir yandan gündem oluştururken diğer yandan da eleştiri geleneğinin gelişmesine hizmet ettiği söylenebilir.

Hakkı Tarık, derginin ikinci sayısında da yazmış, hatta Fecr-i Ati eleştirisine devam etmiştir. Gerçi onun bu sayıdaki eleştirilerinin muhtelif hadiseler üzerine kurulu olduğunu ve yazının yalnızca bir topluluk veya şair üzerine kurulu olmadığını söylemek mümkündür. Hakkı Tarık, ikinci sayısındaki yazısına Tevfik Fikret'in Mekteb-i Sultanideki istifasını, daha doğrusu, Mekteb-i Sultani vakasına değinerek başlamıştır. Bilindiği üzere Tevfik Fikret'in Mekteb-i Sultani müdürlüğü 9 Ocak 1909'da başlamıştır. Fikret, müdürlük görevini dönemin Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey'den "mektep idaresinin bütün mesuliyeti kendisine bırakılmak ve işine karışılmamak şartıyla" kabul etmiştir. Bu koşullarda göreve başlayan Fikret, kısa süre içinde okulun fiziksel koşullarında ve disiplininde önemli gelişmelere imza atmıştır. 1910'da ise Maarif Nazırlığına Emrullah Efendi gelmiş ve gelir gelmez ortaöğretim düzeyindeki okullarla ilgili bazı düzenlemelere başlamıştır. Bu çerçevede Mekteb-i Sultaninin bütçesinde ve iç tüzüğünde değişiklikler yapmak istemiştir. Buna göre okulda kadrolu olarak bilfiil çalışan öğretmenler aylıklı, asıl görev yeri başka olup Mekteb-i Sultani öğretmenliğini ikinci bir görev olarak yapanlar ise ücretli olarak belirlenecektir. Aylıklı öğretmenler, belgelendirecekleri bir özürden dolayı derse giremedikleri takdirde bu dersin karşılığı aylıklarından kesilmeyecektir. Buna karşılık ücretli öğretmenler belgelendirecekleri bile kesilecektir. Bu karar *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmış ve tamim olarak Mekteb-i Sultani müdürlüğüne tebliğ edilmiştir. Kararın uygulanması ise ders nazırının sorumluluğuna bırakılmıştır. Ders nazırı Keramet Bey de iki aylık bir denemeden sonra kararı mantıksız bulduğunu, aylıklı öğretmenlerin çoğunun yabancı olmasından dolayı bu kararın sadece Türk öğretmenleri mağdur ettiğini belirten bir yazıyı müdüriyete göndermiştir. Tevfik Fikret ise bu konuya başından beri karşı gelmiştir. Ona göre şekli ne olursa olsun okula bağlandıktan, görevini hakkıyla yerine getirdikten sonra öğretmenler arasında hiçbir fark olmamalıdır. Fikret, bu düşüncelerle kaleme aldığı yazısını Emrullah Efendi'ye göndermiş, emrin değiştirilmesini talep etmiştir. Fakat Nezaretin cevabı olumsuz

⁵⁶ Bezmi Nusret, "Cerihalar", *Tenkîd*, N. 5 (30 Haziran 1910): 3.

⁵⁷ Hakkı Tarık, "Reftâr-ı Matbuat", 9.

⁵⁸ Hakkı Tarık, "Reftâr-ı Matbuat", 9.

olmuştur. Bunun üzerine Tevfik Fikret de Nezaretin müdürlük görevine müdahalede bulunduğunu ileri sürerek 9 Nisan 1910'da istifa etmiştir.⁵⁹

Mekteb-i Sultanideki bu idare değişikliği dönemin basınına da yansımıştır. Değişikliğin “şairin yerine âlim geldi” ibaresiyle açıklanması çoğu kişilerce Fikret'e karşı bir hakaret olarak yorumlanmıştır. Özellikle *Tanin*'de geniş yankı bulan konuya temas eden isimlerden biri de Hakkı Tarık'tır. O da Fikret'e haksızlık edildiğini düşünlerdendir: “*Maarif Nezareti, bir şairin yerine bir âlimin tayin ettiğini makam-ı tefahürde söylemiş idi. Encümen, o vakit bir şecaat-i edebiye gösterdi, o vakit Necîb ve Bülend bir sayha-i teyakkuz çıkardı; bir şairin ayn-ı zamanda bir âlim olmasından tegafül edilmesini anlattı.*”⁶⁰

Hakkı Tarık'ın bir önceki sayıda bulunan *Fecr-i Ati* eleştirisi burada, bu sözlerle birlikte kesilir. Necip ve Bülend Beylerin Tevfik Fikret'ten yana olmasını sevinçle karşılayan yazar, aynı isimlerin daha iki ay öncesine kadar Tevfik Fikret için pek iyi sözler sarf etmediğini hatırlatarak bu sözlerle avunduğunu ve *Fecr-i Ati*'yi doğru yolda bir öncü olarak görmekle şad olacağını söyler. Dahası, *Fecr-i Ati*'yi alaya alan mizahi bir yazıya da tepki gösterir. Söz konusu yazı, *Tenkîd* dergisi ile hemen hemen aynı dönemde çıkan *Hande* gazetesinde neşredilmiştir. “*Fecr-i Ati Mektebi İmtihanları*” başlıklı bu yazı şu ifadeyle başlar: “İmtihan mevsiminin hululü üzerine *Fecr-i Ati* mektebi imtihanları dahi icra edilmiş olmakla kazanılmış olan numerolar bervech-i atidir.”⁶¹ Buna göre tam numara olmak kaydıyla Faik Âli ve Şehabettin Süleyman dokuz buçuk; Yakup Kadri ve Refik Halid dokuz; Celâl Sahir yedi; Mehmet Fuat ve Fazıl Ahmet altı; Emin Lami üç; Tahsin Nahit, İzzet Melih, Hamdullah Suphi ve Ali Canip iki; Abdülhak Hayri bir; Cemil Süleyman, Ali Süha, Mehmet Behçet ve Müfit Ratip sıfır alırken Mehmet Rüştü “namevcut” olarak gösterilmiştir. Ek olarak da ikmal sınavlarının daha sonraki nüshalarda ilan edileceği belirtilmiştir.

Hakkı Tarık da bu yazıyı hedef alarak ilim ve irfan için toplanan genç kalem erbabını daima cesaretlendirip onlara hürmet etmek gerektiğini söyler. Ayrıca bu imaların da insanlığa sığmadığını vurgular. Hakkı Tarık'a göre *Hande*'nin *Tenkîd*'den ayrılan yönü de budur. Ona göre *Tenkîd* edebiyatın iyileşmesi ve gelişmesine hizmet eder. Bu nedenle de yazının devamında Mehmet Behçet, Ali Süha, Celal Sahir, Ali Canip ve Hâlîde Salih gibi isimlerin şiir ve hikâyelerini değerlendirip çoğunu başarılı görür, birkaç öneride bulunur ve daha dikkatli olmalarını tembihler. Ayrıca Fazıl Ahmet'in *Arkadaş*'ta yayımlanan bir makalesini de beğeniyle karşılar ve herkese tavsiye eder. Onun, *Fecr-i Ati* sanatçılarına karşı müspet yargılarda bulunmasında Fikret'e verilen desteğin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Elbette bu açık bir şekilde ifade edilmediği için Hakkı Tarık da başlangıçta söylediği gibi “tarafsız” olduğunu söyleyebilecek duruma gelir. Nitekim dergide hem dünküleri hem bugünküleri savunmuş olur. Hakkı Tarık, yazılarına bir sayı ara verip köşesini, sadece bir sayı için, Emin Lami'ye devreder.

Emin Lami ise bu köşede, *Servet-i Fünun*'un 12 Mayıs 1910'da çıkan 988. sayısı için yazmış ve Hakkı Tarık'a göre çok daha şahsi bir üslup kullanmıştır. Mehmet Ali Tevfik Bey'in bir çevirisini kötü bulan Lami, bir başka şiiri de sırf tarihî yapısından dolayı beğenmez ve bunun da şahsi fikri olduğunu ilave eder. Benzer bir yorumu da Abdülhak Hayri'nin “Şiirlerin Karşısında” adlı metni için yapar ve onu hodbin olarak görür. Emin Lami'ye göre Abdülhak Hayri nefisini sever ama hodbinliğinden dolayı kadınlara karşı düşmandır. Yazar, bu düşmanlığı “anarşi” olarak yorumlar ve buna karşı gelir. Bununla birlikte onun bu şiirlerini “biraz” sanatkârane de bulur. Emin Lami'nin asıl sert sözleri Zaimzâde Hasan Fehmi'nin “İnikas-ı Mezâhir” adlı sonesi üzerinedir. Lami, “Fazla söz söylemeyeceğim. Çünkü değmez.”⁶² dediği şiirde edebî bir değer göremez. Şairin kullandığı “pûte-i hiss ü hayal, şarıl şarıl, harıl harıl, târ ü

⁵⁹ Oya Dağlar, “Emrullah Efendi-Tevfik Fikret Anlaşmazlığı (Mekteb-i Sultani Hadisesi)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2 (2006): 31-33.

⁶⁰ Hakkı Tarık, “Refar-ı Matbuat”, *Tenkîd*, N. 2, (28 Nisan 1910): 8.

⁶¹ İmzasız, “Fecr-i Ati Mektebi İmtihanları”, *Hande*, S.2, (11 Nisan 1910): 2.

⁶² Emin Lami, “Reftâr-ı Matbuat”, *Tenkîd*, N. 3, (18 Mayıs 1910): 14.

pûd ve şüst ü şû gibi kelimeleri hedef alan Lami, “Şiirin tamamını alırdım fakat okurların başı ağrımazın.” dedikten sonra bu tür kelimelerin yer aldığı bir şiirin ne kadar edebî olabileceğini sorgular. Buraya kadar o hafta Servet-i Fünun’da çıkan kötü şiirleri eleştiren Emin Lami, buradan sonra beğendiği metinlere geçer. Burada ilk sırada Ali Süha (Delilbaşı) vardır.

Ali Süha, o dönem için yeni fakat hayli popüler olan fantezîyeler kaleme alır. Fantezîyeler, büyük oranda mensur şiire yakındır ve genellikle küçük bir olay etrafında gelişir. Şairaneliğin esas olduğu bu türde, çoğu zaman düşsel bir atmosfer kurulur. Ali Süha’nın Ahmet Hâşim’e ithaf ettiği “Kurbağalar”ı da bu türden bir metindir. Ali Süha, aşağı yukarı iki sütun uzunluğundaki bu metninde, kabaca, soğuk bir kış gecesinde ilham bekleyen bir şairin pencereyi açınca kurbağa sesini duymasını anlatır. Metne adını veren kurbağa ise her türlü zorluğa rağmen sesini duyurmaya çalışan bir âşık gibi gösterilir. Emin Lami ise bu metni “Bilâ-riyâ ve bilâ-mübalâğa güzeldir.”⁶³ diyerek duyurur.

Bununla birlikte, daha önce de sözü edilen, “dünküler-bugünküler” tartışmasına yeniden ama bu defa çok kısa bir biçimde yeniden değinilir. Servet-i Fünun’un mezkûr sayısında Ali Canip’in yayımladığı “Fecr-i Ati ve Muarızîni” başlıklı yazıyı değerlendiren Emin Lami, bu konunun artık eskidiğini ve tenkide gerek kalmadığını söyler. Emin Lami’nin kesin ve açık sözlerine rağmen, Cafer Şen’in de ifade ettiği üzere, o dönem, yeniliği savunan bazı gençlerle birlikte bu yeniliğin karşısında bulunanlar da görülmektedir. Ali Canip ise bu ikinci kesimin encümen karşıtı da olduğunu ifade ederken söz konusu yazısında bu kişileri ortaya koyar.⁶⁴ Ali Canip’e göre Şahabettin Süleyman Bey’i anlayamadıkları için bağırıp çağıran bu isimlere verilecek en güzel yanıt sükûnettir çünkü bunlar, sözden anlamazlar. Görünüşe göre “Fecr-i Ati’nin muarızlarını muhatap addedenlere acır ve onları şayan-ı merhamet görürüm.”⁶⁵ diyen Emin Lami de Ali Canip’le aynı fikirdedir. Buna karşılık konunun eskidiğini söyleyen Lami’nin meseleyi kapanması gereken bir husus olarak gördüğünü söylemek de mümkündür. Bütün bunlardan sonra Emin Lami, sözünü bitirirken de A. Said adlı muharririn “Son Mektup” adlı metnine takılır. Metni son derece masumane ve monoton bulurken muharririne de hayatı biraz daha anlamasını tavsiye eder.

Derginin dördüncü sayısında Hakkı Tarık, köşeyi Emin Lami’den tekrar devralır. Böylece, bir anlamda “Reftâr-ı Matbuat”ta da iktidar değişir çünkü Hakkı Tarık, Emin Lami’nin artık köhne dediği konuda Fecr-i Ati taraftarlarına sert sözler söyler.

Derginin dördüncü sayısında Emin Lami’den köşeyi devralan Hakkı Tarık, serinin son yazısında da genel çizgiyi bozamaz. *Hüsn ve Şi’r*, *Şebâb*, *Servet-i Fünun*, *Ümmet*, *Arkadaş*, *Resimli Kitap* gibi dergilerde yayımlanan metinlerden bazıları üzerine düşüncelerini dile getiren Hakkı Tarık, ilk olarak, Rasim Haşmet’in *Hüsn ve Şi’r*’de Abdullah Cevdet’le ilgili söylemlerini ele alır ve bunları müspet karşılar. Çok fazla yorum yapmadan Fazıl Ahmet’in “Tenkîd ve Tefelsüf”⁶⁶ adlı makalesine geçer. Müellif, “estetik zevk” ve “toplumsal fayda” olmak üzere edebiyatta iki vazife olduğundan bahseder. Hakkı Tarık ise “Edebiyatta bu iki vazife birbirine tedahül eder mi?” sorusunu Fazıl Ahmet’e sormak istediğini belirtir ve hemen bir sonraki konuya geçer.

Hakkı Tarık, bu defa da Emin Lami’yi ele alır ve onun bir önceki sayıda yer alan cümlelerini hatırlatarak Lami’nin “köhne” dediği “dünküler-bugünküler” tartışmasıyla ilgili söylenip durmasına, yani yeni bir şeyler yazmasına güler. Konuyu da Müfid Ratib’in “Fecr-i Ati Hakkında” adlı yazısını değerlendirerek hareketlendirir. Müfid Ratib’in ifadesiyle muarızlar, Servet-i Fünun kuşağıyla Fecr-i Ati kuşağını karşılaştırırlar. Onlara göre Fecr-i Ati, Servet-i Fünun’un şöhretine sığınan dalkavuklardır. Dahası, encümenin mensuplarını da Servet-i Fünun aleyhtarlığıyla itham ederler. Müfid Ratib’e göre encümen, her geleni azası olarak kabul etseydi

⁶³ Emin Lami, “Reftâr-ı Matbuat”, 15.

⁶⁴ Cafer Şen, “Fecr-i Âtı Encümen-i Edebîsi (1909-1912)”, 1744.

⁶⁵ Emin Lami, “Reftâr-ı Matbuat”, 15.

⁶⁶ Fazıl Ahmet, “Tenkîd ve Tefelsüf”, *Servet-i Fünun*, S. 989, (1890): 5-8.

bunca eleştiri yerine övgüye mazhar olurdu. Hakkı Tarık ise “bir sürü muarız faraziyesiyle” yazıldığını söylediği bu makalede bütünlük bulamaz. Ayrıca hem yazarın hem de encümenin edebî ve ilmi bir nitelik taşımadığı kanaatindedir. Bu nedenle de Hakkı Tarık, bir encümen taraftarı olan Emin Lami’ye de asıl böyle isimlere acıması gerektiğini salık verir.

Hakkı Tarık, daha sonra da Celal Sâhir’in “Ufkun Karşısında-3” adlı şiirini eleştirir. Onun bu eleştirilerinin muhatapları tarafından dikkate alınıp alınmadığıyla ilgili ilk bulguyu Celal Sahir’de görmek mümkündür. Nitekim Hakkı Tarık, Fecr-i Ati’nin hatta dönemin pek çok ismi için kıymetli bir şairi olarak gösterdiği Celal Sahir’in “Ufkun Karşısında-3” isimli şiirinde gördüğü birkaç hatayı tartışmaya açar. Bunu yaparken de bu hataları mevzubahis etmenin Fecr-i Ati’ye cephe almak anlamına gelip gelmediğini de sorar.⁶⁷

Celal Sahir’in, Servet-i Fünun’da yayımlanan bu şiirinin ilk dördlüğü şöyledir:

“Sâhir, dedin, seninle çıkıp balkona biraz
Seyretsek âsmândaki hasm-ı münevveri...
Sen câme-hâb-ı nîlin ile mâvi bir peri
Arkanda ben de bir ebedî heykel-i niyâz”⁶⁸

Hakkı Tarık ise “câme-hab, yatak demektir, gecelik değil”⁶⁹ dedikten bu dördlüğü okuyup da şaşırmayacak bir okur var mıdır diye sorar. Daha sonra da şairin şu dizelerini ele alır:

“Hâlâ bütün rutubeti üstünde titreyen
Balkon, mukadderat-ı muhitata girye-zen
Bir göz gibiydi... Gökte bulutlar elem-nümûn”⁷⁰

Burada da “girye-zen nasıl bir göz olabiliyor?” diye sorar. Burada “zen”e takılır ve bunun vuran, kesen, çeken anlamlarında kullanıldığını hatırlatır. Hakkı Tarık, eleştirilerini bitirirken Celal Sahir’in güzel, yani sanatlı birkaç söz söylemek maksadıyla hareket ettiğini ama başarılı olamadığını söyler. Onun bu söylemlerinin Celal Sahir’de karşılık bulduğunu söylemek mümkündür. Nitekim şair, bu şiiri kitabına alırken söz konusu dördlükleri şu şekilde değiştirmiştir:

“Sâhir, dedin, seninle çıkıp balkona biraz
Seyretsek âsmândaki hasm-ı münevveri...
Sen mavi penyuarla semâ rengi bir peri
Arkanda ben de bir ebedî heykel-i niyâz

Çıktık yavaşça balkona, gündüzki yağmurun
Hâlâ bütün rutubeti üstümde lerze-dâr
Balkon mukadderat-ı muhitata girye-bâr
Bir göz gibiydi... Gökte bulutlar elem-nümûn”⁷¹

Şerif Aktaş’ın da vurguladığı gibi bu esere kadarki ürünleri Servet-i Fünun zevki ve anlayışı etrafında yazılmış şiirleri ihtiva ederken *Siyah Kitap*, onun Fecr-i Ati dönemine aittir.⁷² Hakkı Tarık’ın eleştirel tavrındaki nedenlerden birisi de budur. Ancak, görüldüğü üzere, Hakkı Tarık’ın uyarısı, şair üzerinde tesirli olmuş ve şiirinde eleştirilen kelimeleri değiştirmiştir. Hakkı Tarık, bundan sonraki kısımlarda da aynı tavrı devam ettirmiş ve *Ümmet*, *Şebâb*, *Resimli Kitap* gibi dergilerde yayımlanmış kimi metinlere Celal Sahir’inkine benzer eleştiriler getirmiştir. Buraya dek konuşulan hususlara bakıldığında “Reftâr-ı Matbuat” köşesinin gündem oluşturan veya gündemi değiştiren, etkileyen yazıların yer aldığı mühim ve tesirli bir hüviyete sahip

⁶⁷ Hakkı Tarık, “Reftâr-ı Matbuat”, *Tenkîd*, N. 4, (7 Haziran 1910): 11.

⁶⁸ Celal Sahir, “Ufkun Karşısında-3”, *Servet-i Fünun*, C.39, S. 989, (1890): 10.

⁶⁹ Hakkı Tarık, “Reftâr-ı Matbuat”, 11.

⁷⁰ Celal Sahir, “Ufkun Karşısında-3”, 10.

⁷¹ Celal Sahir, *Siyah Kitâb*, (İstanbul: Muhtar Halid Kitabhânesi, 1911), 26-27.

⁷² Şerif Aktaş, *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi*, C.1, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 127.

olduğu söylenebilir. Buna karşılık yazarlarının hayli öznel bir eleştirel tavır sergilediğini vurgulamak gerekir. Bu nedenle de söz konusu eleştirel tavrın romantik eleştiriye yakın olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim hem Hakkı Tarık hem de Emin Lami çoğu zaman herhangi bir kurala bağlı olmaksızın ve büyük oranda kendi zevklerine göre hareket etmişlerdir. Özellikle de Emin Lami'nin tartışmanın üstünü kapatmak istercesine takındığı tavır, bir sonraki sayıda ve aynı köşede Hakkı Tarık tarafından gülünçleştirilirken bu husus çok açık bir biçimde görülür.

Bir Kavram Olarak Edebiyat: “Osmanlı Edebiyatı”

Ahmet Nebil ve Baha Tevfik'in birlikte yazdıkları “Osmanlı Edebiyatı” adlı köşe, ilk olarak 4. sayıda görülür. Yazarlar, başlangıçta edebiyatın ne olduğu sorusu üzerinde durmuşlardır. Buna göre edebiyat, memlekette tarif olunamayan veya yanlış tarif edilen meselelerden birine verilen yanıttır. Ayrıca edebiyata anlam vermek için kitaplara bakmamak gerekir çünkü onlar yanlış ve eksiktirler. Edebiyat ise ancak içine girdikten sonra anlaşılabilir.

Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, edebiyatın içine girince anlaşılabilir olduğunu kanıtlamak için edebiyatın telakki biçimlerini üç başlığa ayırırlar. Buna göre ilk olarak onunla iştiğal etmeyenlere göre edebiyat, bazen güzel söz söylemek bazen yazmak ve bazen de boş şeylerle uğraşmaktır. İkinci gruptaki “meraklılara” göre ise edebiyat bütünüyle anlaşılmamış ama insan ruhunu ihtizazlara getiren meraklı ve faydalı bir şeydir. Bu grup için edebiyat hayatı öğretmek gibi bir misyona sahiptir. Sonuncu grupsa edebiyatla iştiğal edenlerdir. “Edebiyatla iştiğal edenlerden maksadımız pek mahdut ve az olan bütün nesl-i hâzır edip ve şairleridir.”⁷³ diyerek dönemin sanat cemiyetine de taş atan Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, az olan bu sınıfa göre de edebiyatın sanat göstermek olduğunu belirtirler. Bu üç grubu daha sade bir biçimde ifade etmek gerekirse şöyle denebilir: İlk grup için edebiyat gayet sade ve kıymetsiz; ikinci grup için hayatla ilişkili, faydalı bir şey; üçüncü gruba gelirse edebiyat yalnızca güzelliştir. Onlara göre bu üç başlıktaki üç fikir de biraz yanlış, biraz eksiktir ve hepsinin birleştiği nokta da edebiyatın edebî bir yazı olduğu gerçeğidir. Görüldüğü üzere bu ifadelerde ciddi bir tahlil veya yorum yoktur. Ancak bundan sonraki paragrafta, edebiyat kavramını, dönemin edebî çevreleriyle birlikte izah etmeye, daha doğrusu tartışmaya başlar ki burası hayli önemlidir:

“Bundan on, on beş sene evvel ‘Edebiyat-ı Cedide’ namı altında oldukça yeni ve münevver bir mektep küşat ettiklerini söyleyenler tarih-i edebiyatımızda suistimalat devresi addettikleri İran mukallitliğini takbih ederlerken aynı zamanda unuttular ki -isterse maddeten olmasın- sirkate cevaz verildikten sonra mal-i mesrûkun sağdan veya soldan daha açıkçası Şark’tan veya Garp’tan çalınması beyninde büyük bir fark yoktur.”⁷⁴

Bu söylemlerde Ömer Seyfettin’i sezmek mümkün değildir. Nitekim Tahir Alangu’ya göre, Ömer Seyfettin, İzmir günlerinde Baha Tevfik’ten etkilenmiştir.⁷⁵ Bezmi Nusret ise (1955, s. 29) daha ileri giderek Ömer Seyfettin’i yetiştirenin Baha Tevfik olduğunu söyler.⁷⁶ Yukarıda alıntılanan ifadelerin çok benzerini “Yeni Lisan”da bulmak mümkündür. Bilindiği üzere Ömer Seyfettin, “Yeni Lisan” makalesinde kendilerine kadar ki edebî gelişimi “Şark’a Doğru” ve “Garp’a Doğru” adlı olarak ikiye ayırmış ve her iki yönelimin de bir taklit olduğunu belirtmiştir. Ömer Seyfettin’e göre Tevfik Fikret ve Cenap Şahabettin güzel fakat millî hislerden uzak, Fransız edebiyatına yakın şiirler yazmışlardır. Hatta her iki dönemin de “çalıntı” olduğunu açıkça vurgulamıştır.⁷⁷ Alıntılanan metinde Ahmet Nebil ve Baha Tevfik de benzer bir söylemde bulunurlar. Onlara göre Fransız edebiyatı bütün dünyada etkilidir ve bundan dolayı da her edebiyata nüfuz etmiştir. Ancak onlara göre nüfuz etmek ayrı bir şey, çalmak ayrı bir şeydir

⁷³ Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, “Osmanlı Edebiyatı”, *Tenkîd*, N. 4, (7 Haziran 1910), 6.

⁷⁴ Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, “Osmanlı Edebiyatı”, 7.

⁷⁵ Tahir Alangu, *Ömer Seyfeddin: Ülkü Bir Yazarın Romanı*, (İstanbul: May Yayınları, 1968), 103.

⁷⁶ Bezmi Nusret, *Roman Gibi*, 29.

⁷⁷ Ömer Seyfettin, “Yeni Lisan”, *Genç Kalemler*, Haz. İsmail Parlatur ve Nurullah Çetin, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 76-81.

ve Edebiyat-ı Cedide de bu yolu tercih etmiştir. Ahmet Nebil ve Baha Tevfik bu konuda tuhaf bir tavır takınırlar. Nitekim onlara göre gerektiğinde çalmak da bir sanattır. “Çalışmak, namuskârane bir sa’y ile temin-i zevk ve iştihar şöyle dursun, çalmak suretiyle bile ibraz-ı zekavet edemedikleri görülmektedir.”⁷⁸ dedikleri encümen şairleri ise bunu bile yapamamışlardır.

Bu ifadelerden sonra “maksadımız kimseyi itham değil”⁷⁹ diyen müellifler, konuyu yine edebiyat ile terakki ve tekâmül ilişkisine taşırlar. Onlara göre edebiyat bunlar için bir vasıta değildir ve böyle olduğunu düşünenler meseleye fazla yüzeysel bakmaktadırlar. Onlara göre edebiyat marazdan doğar ve yavaş yavaş büyüdükçe kendi menşei olan marazın da büyümesine sebebiyet verir. Edebiyatın zararlı olduğunu iddia eden Baha Tevfik, daha önce de ifade edildiği üzere, edebiyatı haz, elem, hayal ve hayrete bağlamakta ve bunların üçünü de psikolojiye dayandırarak marazi görür. Nitekim her şair veya yazar biraz hassastır ve bu hassaslık maraz sahibini bedbaht eden manevi bir hastalıktır. Sanatçılar kendi dertlerini çözemez ama insanlığın ihtiyacını sezer, onları dile getirir görüşünü savunan müelliflere göre edebiyat nerde ileri gitmişse orada bir delilik, cinnet fazlasıyla vardır. Bu görüşü kuvvetlendirmek için de Amerika’nın refahını öne sürerek okurlara şu soruyu sorarlar: “Amerikalı kaç şair ismi biliyorsunuz?”⁸⁰

Bu metinde ortaya konulan sava göre edebiyat asla mutluluk getirmez; yıkar, harap eder. Buna karşılık daima sevilir çünkü onda zevk ve eğlence vardır ve bu yönüyle de musikiye benzer. Görünüşe bakılırsa Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, edebiyata toplumsal bir rolü yakıştırmazlar. Bununla birlikte, sanatsal yaratının normal bir şuurla gerçekleşmeyeceğine de kanidirlar. Baha Tevfik, Ahmet Nebil ile birlikte imzaladığı bu metinde edebiyatın ürkek ve korkak insanlar doğuracağını söylerken sanata yine menfi bir yorumla yaklaşmıştır.

Benzer tutumu bir sonraki sayıda da devam ettiren bu isimlere göre edebiyatın gayesi ise hiçtir. Elbette buna gelene kadar bir yığın açıklamaya girilmektedir. Örneğin edebiyatın mesleği asla topluma hizmet değil dendikten sonra sanatçıların şöhret için yazdıkları dile getirilir. Daha da ileri gidilip bunu hodbinlikle bağdaştıran müelliflere göre yazar için hem herkesin yapamadığı bir işi yapıp eser vücuda getirdiğini söylemek hem de yazıyorum demek bir ihtiyaçtır. Buna bağlı olarak da edebiyatın gayesi sanat yapmak olur çünkü bencil bir kişinin toplumla çok da alakası yoktur. İşte bundan hareketle de sanatın gayesi hiçtir. Bunlar, büyük oranda geçerliliği olmayan ve fazla öznel değerlendirmelerdir. Ahmet Nebil ve Baha Tevfik’in bu yazısında belki de en dikkate değer kısımlar “dünküler” ve “bugünküler” bölümünde söylenen sözlerdir. Onların kıymeti de Ömer Seyfettin ile yan yana gelince oluşur, o kadar.

Hisler ve Fikirler Karşısında Kopan Bir Fırtına: “Hisler ve Fikirler” ile “Edebî Fırtınalar”

Hisler ve Fikirler, Raif Necdet’in⁸¹ 1910 yayımladığı ve eleştiri ile hikâyelerini topladığı eseridir. Raif Necdet, Nusret Yılmaz’ın da ifade ettiği üzere, bu eserinde özellikle realist ve natüralist sanatçıların eserleri ve sanatsal değerleri üzerine yazdığı yazılarını toplamış, dahası, abartıya varan beğenileri ve Türk sanatçısının yöneldiği Fransız edebiyatına yönelik duygularını

⁷⁸ Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, “Osmanlı Edebiyatı”, 7.

⁷⁹ Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, “Osmanlı Edebiyatı”, 6.

⁸⁰ Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, “Osmanlı Edebiyatı”, 8.

⁸¹ *Hisler ve Fikirler*’i yayıma hazırlayan Nusret Yılmaz, onun hayatıyla ilgili şu bilgileri verir: “Türk edebiyatında retorik çalışmalar yapan Raif Necdet, 1880’de İzmir’de doğar. Harbiye Mektebini bitirdikten sonra çeşitli okullarda edebiyat öğretmenliği yapar. Erken yaşlarda basın hayatına giren sanatçının adı 1908’den sonra duyulmaya başlar. Özellikle *Resimli Kitap* dergisinde Fecr-i Ati topluluğuna karşı toplumcu bir düşünceyle eleştiriler yöneltilir. II. Meşrutiyet sonrası özellikle eleştiri türünde yazdığı yazılarla adını duyurmuştur. Roman, hikâye, mektup, antoloji, tiyatro ve sözlük çalışmalarının yanında Tolstoy’dan çeviriler de yapmıştır.” Nusret Yılmaz, “Sunuş”, *Hisler ve Fikirler* içinde, (İstanbul: DBY, 2020), 9.

göstermiştir.⁸² Baha Tevfik ise onun bu eserini değerlendiren ve pek hacimli olmayan yazısını *Tenkîd*'in 3. sayısında yayımlamıştır. Eserle aynı adı taşıyan bu yazısında Baha Tevfik, eseri şuh ve hoppa bulmakla birlikte bu yönleriyle Raif Necdet'in de Mehmet Rauf'u andırdığını belirtmiştir.⁸³ Daha sonra da bu eleştiriyi ilk yazdığı Raif Necdet'in bir kitabının bile henüz yayımlanmadığını söyleyen Baha Tevfik, şimdi ise müellifin Ahmet Midhat gibi bir isim olduğunu ifade etmiştir. Baha Tevfik, alaycı bir eda ile başladığı bu makalesinde ilk eleştirdiği husus eser içinde farklı düşüncelerin olmasıdır. Baha Tevfik ise böylesi bir eser tertibini şimdiye kadar kimsede görmediğini söylemekle birlikte onu takdire şayan bulur.⁸⁴ Bu, elbette bir istihzadır. Ayrıca yazarın his ve fikir kavramlarını bile ayırt edemediğini düşünen Baha Tevfik, eserde fikre dair var olan bilgilerin de başkalarından edinildiğini ve bunların da tam anlamıyla anlaşılmadığını söyler.

Buna karşılık ise derginin 5. sayısında "Edebî Fırtınalar" adlı bir yazı yayımlayan Raif Necdet, kendisini eleştiren Baha Tevfik'i isim vermeden eleştirmiştir. Raif Necdet'e göre Baha Tevfik samimi değildir. Metnin genelinde kendisine yöneltilen eleştirilere yanıt vermek yerine eleştirilerin müellifini hedef alan Raif Necdet'e göre haksız yere bir eseri yeren bir eleştirmen bencildir. Ona göre edebiyat hükümetinin vekilleri okurlardır. Bir eserin iyi veya kötü olduğuna onlar karar vermelidirler çünkü münekkit muharrire karşı her zaman dürüst olmayabilir. Bunda kişisel husumetler, öfkeler ve kıskançlıklar etkili olabilir. Bu nedenle de münekkidi değil, okuru dikkate alır. Baha Tevfik ise bu göndermeye yanıt vermez. İki isim arasında yaşanan bu süreç, tartışma boyutuna bile erişmeden takışma seviyesinde kalmış ve derginin sayfaları arasında sönüp gitmiştir. Burada önemli olan şu ki, her iki isim de eseri değil, sanatçıyı hedef almışlardır. Yani Baha Tevfik de Raif Necdet de eser merkezli bir tenkit ortaya koymaz. Baha Tevfik'in tenkidi eserin kompozisyonu, eserde kullanılan dil, anlaşılabilirlik ve bakış açısı gibi unsurlar üzerinden değil Raif Necdet'in bilgisine yöneliktir.

Sonuç

Türk eleştiri tarihinin önemli duraklarından biri olan *Tenkîd*, yayımlandığı dönemde günceli yakalamak ve onu önemli ölçüde etkilemek gibi önemli işler yapmıştır. Yapılan inceleme "tenkide bakış" ve "tartışmalar" gibi iki ana başlık altında neticelendirilebilir. İlk kısım kısmında, *Tenkîd* dergisi için eleştirinin önemli bir sanat olarak algılandığını söylemek mümkündür. Nitekim dergi mensupları bu işi büyük bir ciddiyetle yapmışlardır. Eleştiriyi başlı başına bir alan olarak gören bu oluşumda eserin kıymeti ve mahiyeti yerine, çoğunlukla, sanatçının veya eserin kusurları ortaya konulmuştur. Bununla birlikte eleştirilen eserde seviye gözetilmez, iyi de olsa kötü de olsa metin eleştirilir. Ayrıca, eleştirilerde belirli kurallar aranmaz ve bu nedenle fazla öznel bir tutum göze çarpar. Baha Tevfik'e göre tenkit bilgidir, bilgi sabit kalmayacağı için tenkit de sabit değildir. Bu noktada dergide romantik eleştirinin baskın olduğunu söylemek mümkündür. Romantik tenkit, klasiklerin aksine, eleştiride öznel olmakla birlikte kuralsızdır. Bu anlayışı *Tenkîd* dergisindeki hemen her yazıda görmek mümkündür. Nitekim dergideki eleştiri yazılarındaki tavır yazardan yazara değişir. Bu nedenle de nesnel değil, öznel bir eleştiri öne çıkmıştır.

Öte yandan, dergi, eleştiri anlayışı bağlamında Servet-i Fünun eleştirisine, özellikle de Mehmet Rauf'un eleştiri anlayışına epey benzer. Dergi mensupları, Servet-i Fünun sanatçıları gibi tenkidin edebî bir tür olduğu kanısındadırlar. Ne var ki bu konuda onlar kadar başarılı olduklarını söylemek hayli zordur. Ayrıca, onlara kıyasla -devrin şartlarına da bağlı olarak- daha siyasi ve sosyal tenkitlerde bulduklarını söylemek mümkündür. Hatta kimi edebî eleştirilerinde bile siyasi yakıştırmalar yapılmaktadır. Bu hususta son olarak belirtilmesi gereken

⁸² Nusret Yılmaz, "Sunuş", 9.

⁸³ Baha Tevfik, "Hisler ve Fikirler", *Tenkîd*, N.3, (18 Mayıs 1910), 4.

⁸⁴ Baha Tevfik, "Hisler ve Fikirler", 6.

şey ise dergide tarafsızlık konusudur ki *Tenkîd* dergisi büyük oranda Servet-i Fünun taraftarıdır. Bu ise konuyu ikinci başlığa, polemiklere götürür.

Dergi, o dönemin meşhur tartışması olan “dünküler-bugünküler” mukayesesinde açıkça “dünküler” taraftarıdır. Denilebilir ki *Tenkîd*, Servet-i Fünun mensuplarının o dönemki ortamda savunucularıdır. Fecr-i Ati’ye karşılık ciddi bir eleştiri getiren sanatçılar, onları dünkülerin devamı olarak görürler. Derginin hemen her sayısında doğrudan veya dolaylı olarak bu tutumu farklı yazılarda görmek mümkündür. Buna karşılık dergide Fecr-i Ati’ye destek çıkan yazı ve isim de vardır. Bu ise, derginin her türlü düşünceye açık olduğunu göstermektedir. Öte yandan dergide, o dönemki edebî tartışmalardan bağımsız, bireysel tartışmaların olduğu da görülmektedir. Bunların çoğu, basit ve günlük ifadelerden oluşmakla birlikte büyümeden kendi içinde son bulmuşlardır. Dergide en çok yazısı olan isimler Abdullah Cevdet, Baha Tevfik, Bezmi Nusret, Feyzullah Sacit ve Hakkı Tarık’tır. Bu isimler, genellikle, *Tenkîd*’in yayımlandığı haftadan bir veya iki hafta önce çıkmış olan gazete ve dergilerdeki metinlerin eleştirisini yaparak gündemi etkilemiştir. Bu eleştirilerin büyük çoğunluğu şiir üzerinedir. Şiirden sonra da edebî ve siyasi yazılara verilen yanıtlar gelir.

Sonuç olarak, yapılan incelemede derginin, diğer dergilerle olan münasebeti ve sanatçıların kendilerine yönelik eleştirilere verdiği tepkilerle, kendi döneminde ses getirdiğini söylemek mümkündür. Dergi romantik eleştiride olduğu gibi şahsi ve kaidesiz bir eleştiri anlayışına sahiptir. Fakat eleştiriyi özerk bir tür olarak görmeleri önemli bir husustur. Bu noktada, türü özerkleştirmeleriyle Servet-i Fünun’a, şahsi ve kuralsız bir eleştiriyi benimsemeleriyle de Mehmet Rauf’a yakın olduklarını söylemek mümkündür. Bu çalışmanın ise II. Meşrutiyet sonrası Türk eleştiri tarihine yönelik yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Kaynakça

- Ahmet Haşim, “Ruh-i Bî-kayd Fırsatıyla”, *Gurabahane-i Laklakan/Diğer Yazılar (Bütün Eserleri III)*, Haz. İnci Enginün ve Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, “Osmanlı Edebiyatı”, *Tenkîd*, N. 4, 7 Haziran 1910.
- Aktaş, Şerif, *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi*, C.1, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Alangu, Tahir, *Ömer Seyfeddin: Ülkü Bir Yazarın Romanı*, İstanbul: May Yayınları, 1968.
- Bağcı, Rıza, *Baha Tevfik’in Hayatı, Edebî ve Felsefî Faaliyetleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir: Kaynak Yayınları, 1996.
- Baha Tevfik, “Hisler ve Fikirler”, *Tenkîd*, N.3, 18 Mayıs 1910, 6-9.
- Baha Tevfik, “İntikad”, *Tenkîd*, N. 2, 28 Nisan 1910, 3-6.
- Baha Tevfik, “İntikad”, *Tenkîd*, N.1, 4 Nisan 1910.
- Bezmi Nusret, “Cerihalar”, *Tenkîd*, N. 5, 30 Haziran 1910.
- Bilgegil, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belagat)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Bilgin Topçu, Ümmühan, “Baha Tevfik ve Edebî Görüşleri”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1993.
- Celâl Sahir, “Bugünküler-Dünküler Mes’esi”, *Servet-i Fünun*, S. 1016, 1910.
- Celal Sahir, “Ufkun Karşısında-3”, *Servet-i Fünun*, C.39, S. 989, 1890.
- Celal Sahir, *Siyah Kitâb*, İstanbul: Muhtar Halid Kitabhânesi, 1911.
- Çakır, Hamza, *Osmanlıda Basın İktidar İlişkisi*, İstanbul: Siyasal Kitabevi, 2002.

- Çıkla, Selçuk, “Baha Tevfik’in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı ve Felsefeciliği: Muhalif, Asi ve Sıra Dışı-I”, *Tarih ve Toplum*, S. 234, (2003): 51-58.
- Çıkla, Selçuk, “Eleştiri Tarihimizde Tenkit Adını Taşıyan İlk Dergimiz: Tenkid”, *Hece*, S. 77-78-79 (2003): 617-621.
- Dağlar, Oya, “Emrullah Efendi – Tevfik Fikret Anlaşmazlığı (Mekteb-i Sultani Hadisesi)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2 (2006): 27-47.
- Emin Lami, “Reftâr-ı Matbuat”, *Tenkîd*, N. 3, 18 Mayıs 1910.
- Ercilasun, Bilge, *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003.
- Fazıl Ahmet, “Tenkîd ve Tefelsûf”, *Servet-i Fünun*, S. 989, 1890.
- Feyzullah Sacid, “İntikad’a Dair”, *Tenkîd*, N. 3 18 Mayıs 1910.
- Feyzullah Sacid, “İntikad’a Dair”, *Tenkîd*, N. 4 7 Haziran 1910.
- Feyzullah Sacid, “İntikad’a Dair”, *Tenkîd*, N. 5 30 Haziran 1910.
- Feyzullah Sacid, “İntikad’a Dair”, *Tenkîd*, N. 6 23 Temmuz 1910.
- Hakkı Tarık, “Reftâr-ı Matbuat”, *Tenkîd*, N. 1, 4 Nisan 1910.
- Hakkı Tarık, “Reftâr-ı Matbuat”, *Tenkîd*, N. 2, 28 Nisan 1910.
- Hakkı Tarık, “Reftâr-ı Matbuat”, *Tenkîd*, N. 4, 7 Haziran 1910.
- Huyugüzel, Ömer Faruk, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- İmzasız, “Fecr-i Ati Mektebi İmtihanları”, *Hande*, S.2, 11 Nisan 1910.
- İmzasız, “Gençlerin Risale-i Edebisi – Tenkit”, *Tanin*, 4 Nisan 1910.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, *Roman Gibi*, İzmir: İhsan Gümüştayak Matbaası, 1955
- Kılıçbay, Mustafa, “Tenkîd Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi, 2020.
- Köprülüzade Mehmet Fuat, “Hüsn ü Şiir – Tekazâ-yı Edebî”, *Genç Kalemler*, S.1, 1327.
- Ömer Seyfettin, “Yeni Lisan”, *Genç Kalemler*, Haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, 76-81.
- Özer, Mehmet, “Bezmi Nusret Kaygusuz’un Hayatı”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 1987.
- Özgül, M. Kayahan, “Tenkidi Eleştirmek”, *Hece*, S. 77-78-79, 2003.
- Polat, Nazım Hikmet, “Mecmuacılık Tarihimizden Kısa Bir Sahife: Tenkid ve İlavesi: Hediye”, *Kültür ve Sanat*, S. 20, 1983.
- Şen, Cafer, “Fecr-i Âtî Encümen-i Edebîsi (1909-1912)”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2004.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, “Bizde Tenkit”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz. Zeynep Kerman, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018, 76-78.
- Topuz, Hıfzı, *İkinci Mahmuttan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1984.
- Yılmaz, Nusret, “Sunuş”, *Hisler ve Fikirler* içinde, İstanbul: DBY, 2020, 9-11.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 17.02.2024
Kabul/Accepted: 28.05.2024
DOI: 10.17822/omad.1439004

Atf/Citation: Kaplan, Yunus. "16. Yüzyıldan Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Elfiyye". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 351-373.

Yunus KAPLAN

(Prof. Dr.), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi / Türkiye, yunuskaplan80@gmail.com, 0000-0002-2421-253X

16. Yüzyıldan Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Elfiyye

An Unknown from 16th Century Arabic-Turkish Poetic Dictionary: Elfiyye

Öz: Sözlükler, Osmanlı edebî geleneğinde yabancı dil öğretimini kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınan eserlerdir. Özellikle bu edebî geleneğin ifade kudretinin teşekkülü ve tekâmülünde önemli etkisi olan Arap ve Fars dillerinin öğretiminin asli bir ihtiyaca dönüşmesi sonucu zaman içinde artan bir ivmeyle birçok sözlük kaleme alınmıştır. Kahir ekseriyeti mensur olan bu eserler içinde kelimelerin daha kolay öğrenilmesine yardımcı olarak hafızada daha kalıcı hâle gelmesini sağlayan manzum sözlüklerin ayrı bir yeri vardır. Anadolu'da ilk örnekleri 13. yüzyıldan itibaren Arapça-Farsça olarak görülen manzum sözlükler -Osmanlı tebaasındaki farklı toplulukların dilleri için yazılmış olanları da olmakla birlikte- daha çok Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe veya Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde yazılmıştır. Bu minvalde Arapça-Türkçe şeklinde tanzim edilen manzum sözlüklerden biri de hayatı hakkında biyografik kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilemeyen Tâlib mahlaslı bir şaire ait olan *Elfiyye*'dir. 1000/1591-92 yılında Peçuy'da telif edilen eser, 108 beyitlik mesnevi şekline sahip bir mukaddime ve huruf-ı heca tertibinde beyit sayısı 5 ile 29 arasında farklılık gösteren 47 kıtalık sözlük bölümünden müteşekkildir. Toplam beyit sayısı 718 olan eserde, 2650 civarında Arapça kelime veya ibarenin Türkçe karşılığına yer verilmiştir. Bu çalışmada şimdilik bilinen tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde Hacı Ali Saib Koleksiyonu 25 numarada kayıtlı olan *Elfiyye*'nin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durularak eserden seçilen bazı kıtaların çeviri yazılı metnine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, 16. yüzyıl, manzum sözlük, Tâlib, Elfiyye

Abstract: The dictionaries are works written with the aim of facilitating foreign language instruction in the Ottoman literary tradition. Especially with the transformation of the teaching of Arabic and Persian languages, which have had a significant influence on the formation and development of this literary tradition, into a primary need, many dictionaries have been written over time with increasing momentum. Among these works, which are mostly prose, poetic dictionaries that help words to be learned more easily and become more permanent in memory have a special place. Writing of poetic dictionaries in Anatolia, starting from the 13th century in Arabic-Persian form, although there are also those written for the languages of different communities in the Ottoman subjects, has predominantly shifted towards Arabic-Turkish, Persian-Turkish, or Arabic-Persian-Turkish forms. In this regard, one of the poetic dictionaries arranged in Arabic-Turkish form is *Elfiyye*, which belongs to a poet with the pseudonym Tâlib, about whom no information can be found in biographical sources. The work, composed in 1000/1591-92 in Peçuy, consists of an introduction of 108 couplets and a dictionary section of 47 quatrains with the number of couplets ranging from 5 to 29 in the order of Arabic alphabet. In the work, which has a total of 718 couplets, around 2650 Arabic words or phrases are given their Turkish equivalents. This study focuses on the formal and substantive characteristics of *Elfiyye*, registered as number "25" in the Hacı Ali Saib Collection at the Süleymaniye Library, and includes the translation of some selected quatrains from the work.

Key Words: Classical Turkish literature, 16th century, verse dictionary, Tâlib, Elfiyye

Extended Abstract

The dictionaries are works written with the aim of facilitating foreign language instruction in the Ottoman literary tradition. Especially with the transformation of the teaching of Arabic and Persian languages, which have had a significant influence on the formation and development of this literary tradition, into a primary need, many dictionaries have been written

over time with increasing momentum. Among these works, which are mostly prose, poetic dictionaries that help words to be learned more easily and become more permanent in memory have a special place. Writing of poetic dictionaries in Anatolia, starting from the 13th century in Arabic-Persian form, although there are also those written for the languages of different communities in the Ottoman subjects, has predominantly shifted towards Arabic-Turkish, Persian-Turkish, or Arabic-Persian-Turkish forms.

In this regard, one of the poetic dictionaries arranged in Arabic-Turkish form is Elfiyye, which belongs to a poet with the pseudonym Tâlib, about whom no information can be found in biographical sources. The work, composed in 1000/1591-92 in Peçuy, consists of an introduction of 108 couplets and a dictionary section of 47 quatrains with the number of couplets ranging from 5 to 29 in the order of Arabic alphabet. In the work, which has a total of 718 couplets, around 2650 Arabic words or phrases are given their Turkish equivalents.

Both the introduction and the 47 quatrains that constitute Elfiyye are arranged in meters, and in these, 27 different patterns belonging to 13 meters of Arabic prosody are used. Likewise, all quatrains in the work are rhymed, with 21 of the quatrains being mürdef (fully rhymed), 20 mücerred (end-rhymed), and 6 müesses (internally rhymed). The couplets in the introduction section, written in the form of a mesnevi, mostly prefer mürdef and mücerred rhyme schemes.

In poetic dictionaries, Elfiyye included, a method called “takti beyti” is employed at the end of each quatrain to facilitate the memorization of the meters and rhymes used in the arrangement of these quatrains. In the single couplet takti‘ verses found at the end of all 47 quatrains in the work, the meters are recited in the first lines, while the second lines contain moral and didactic thoughts such as “the importance of knowledge, doing good deeds, the harm of stinginess, staying away from mischievous people, honesty, living in the moment,” and “performing good deeds,” which are in line with the common tradition encountered in poetic dictionaries. In some poetic dictionaries, it is observed that authors mention the names of the works they utilized within their own works. Tâlib, in the introduction section, stated that he benefited from Muhtasar, Ahterî, Garîbeyn, Sîhâh, and Cevherî while composing his work. Like some other authors of poetic dictionaries, he also struggled to find Turkish equivalents for some words in the source language and opted to use Arabic words again as equivalents for Arabic words. Among the prominent features of Elfiyye are the translation of multiple Arabic words with the same meaning into a single Turkish word or phrase, the inclusion of plural meanings for some words, the inclusion of place and personal names with proper noun status, and the incorporation of many archaic words that were alive in the language at the time of writing but fell out of use later.

This study focuses on the formal and substantive characteristics of Elfiyye, registered as number “25” in the Hacı Ali Saib Collection at the Süleymaniye Library, and includes the translation of some selected quatrains from the work.

Giriş

Sözlükler, canlı varlık olan bir dilin tarih boyunca sahip olduğu kelime hazinesinin muhafazasında ve bu dildeki kelimelerin tarihî seyir içindeki değişimlerini kayıt altına almaları bakımından oldukça önemli eser türleridir. Genellikle farklı milletlere mensup fertlere kaynak dili öğretmek için yazılan bu eserler, sadece dil öğreniminde başucu kaynağı olan bir eğitim aracı değil aynı zamanda yazılmış oldukları dilleri konuşan milletlerin sahip olduğu maddi ve manevi kültürel birikimi yansıtan yazılı vesikalar arasında yer alır. Yüzyıllar boyunca tarih sahnesinde göstermiş oldukları başarılarla kendinden söz ettirmiş köklü ve kadim milletlerin zengin edebî birikimleri içinde bu türden yazılmış sayısız esere tesadüf edilmektedir.¹

¹ Yunus Kaplan, “Müellifi ve Telif Tarihi Meçhul Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Bülgatü’s-Sıbyân”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3 (2020): 42.

İnsanlık tarihinin köklü ve kadim milletleri arasında yer alan ve tarih boyunca sayısız devlet kurarak dünya siyaset tarihinde ihtişamlı bir yere sahip milletlerden biri olan Türkler, İslamiyet'in kabulüyle birlikte İslam medeniyet havzasına dâhil olmuş; önce bu medeniyetin önemli iştirakçilerinden olan Araplar ve Farslarla, daha sonraları ise özellikle Osmanlılar döneminde Batı'ya yapılan seferler neticesinde fethedilen yeni yerlerin topluluklarıyla yakın münasebetler içinde olmuştur. Bu münasebetler zamanla karşı tarafın dilini öğrenme ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu ihtiyaç da dil öğretiminin vazgeçilmez malzemelerinden biri olan sözlüklerin yazımını elzem hâle getirmiştir.²

Tarihî seyir içinde Osmanlı kültür havzasında hitap ettikleri kitleler de göz önünde bulundurularak farklı amaçlara ve farklı şekillere sahip, dillerinden en az biri Türkçe olan birçok sözlük kaleme alınmıştır. Kahir ekseriyeti mensur olan sözlükler yanında vezin, kafiye ve nazım şeklinin yapısal özelliklerinin ahenge olan katkısıyla çok daha kısa sürede öğrenilip hafızada kalıcı olma vasfını haiz olan manzum sözlükler de tanzim edilmiştir.

Daha çok ilim adamları ve şairler tarafından kaleme alınan manzum sözlüklerde yer alan kelimelerin fesahate ve belagate uygun olmasına özen gösterilmiş; bununla düzgün konuşma ve maksadı güzel ifade etme melekesinin kazandırılması, konuşma ve yazıda akıcılığın sağlanması düşünülmüştür. Manzum sözlük yazarları, eserlerinin aruzu iyi bilen kişilerce vezin üzere okutulup ezberletilmesine ısrarla vurgu yapmışlardır. Manzum sözlüklerin yazımı "fenn-i hatîr" olarak görülse de bu tarz sözlükler okuyanlar ve okutanlarca "hacmi küçük, faydası çok ve ezberi kolay" eserler olarak nitelendirilmiştir.³

Dil öğrenme süresini kısaltmak, dil öğretimini kolaylaştırmak ve yabancı dilin kelimelerini karşılıklarıyla birlikte ezberletmek gibi amaçlarla kaleme alınmış olan manzum sözlükler, klasik dil öğretiminde bir ders kitabı olarak okunmuş ve okutulmuştur.⁴ Bu eserler vesilesiyle talebelerin kelime bilgisi, ebcet hesabı ve tarih düşürme, fiil çekimleri, sayılar, ay adları, yıl adları, kalıplaşmış ifadeler, tarihî şahsiyetler, mazmunlar, atasözleri, deyimler, kültüre ait kullanımlar, tercümeleleriyle verilen cümleler aracılığıyla sentaks bilgisi, temel dil kuralları hatta dinî bilgilerle birlikte; kullanılan bahirler ve veznin özellikleri, şiir bilgisi, takti ile okuma, nazım şekilleri ve söz sanatlarının öğretilerek erken yaşta şiir nosyonuna sahip olmalarının da temini amaçlanmıştır.⁵

Anadolu'da ilk örnekleri Arapça-Farsça şeklinde kaleme alınmış olan manzum sözlük yazımı, zamanla bilhassa Osmanlı tebaasındaki toplulukların dilleri olmak üzere çeşitlilik kazanmış olsa da oluşan ihtiyaca istinaden daha çok el sine-i selase tabiriyle ifade edilen Arapça, Farsça ve Türkçe üzerine Farsça-Türkçe, Arapça-Türkçe ve Arapça-Farsça-Türkçe olmak üzere üç şekilde yaygınlık kazanmıştır.⁶

Arapça-Türkçe şeklindeki manzum sözlüklerin ilki, Abdullatif İbn-i Melek (öl. 1418'den sonra) tarafından 1392 yılında kaleme alındığı tahmin edilen ve Osmanlı'da sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak da okutulan *Ferişteoğlu Lügati*'dir. Bu ilk Arapça-Türkçe manzum sözlük dışında, yirmi kadar eserin varlığı yapılan çalışmalar vesilesiyle gün yüzüne

² Yunus Kaplan, "Tuhfe Türüne Bilinmeyen Bir Örnek: Rükni'nin İngilizce-Türkçe Manzum Sözlüğü (Lehce-i Lankıviç)", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6/2, (2022): 3.

³ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, (Ankara: TDK Yay. 2016), 53.

⁴ Yusuf Öz, "Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler", (Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1996), 55.

⁵ Güler Doğan Averbek, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21 (2018): 89.

⁶ Şimdiye kadar manzum sözlükler üzerine birçok akademik çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda manzum sözlüklerin tarihi seyri, çeşitleri, sahip oldukları şekil ve muhteva özellikleri üzerinde mufassal ve tatmin edici bilgiler verildiği için hem tekrara düşmemek hem de çalışmanın hacmini artırmamak adına özet mahiyetindeki bilgilendirmeye iktifa edilmiştir. Manzum sözlüklerin özellikleri ve bunlar üzerine yapılmış çalışmalar hakkında derli toplu bilgi için bk. Güler Doğan Averbek, "Dillerinden Biri Türkçe Olan..."

çkarılmıştır.⁷ Arap dilinin öğretimine matuf olarak 16. yüzyılın sonlarında Arapça-Türkçe şeklinde tanzim edilen manzum sözlüklerden biri de aşağıda şekil ve muhteva özellikleri hakkında bilgiler verilen *Elfiyye*'dir.

1. Elfiyye

Elfiyye hakkında biyografik ve bibliyografik kaynaklarda herhangi bir kayda tesadüf edilememektedir. Eserin şimdilik bilinen tek yazma nüshası, Süleymaniye Kütüphanesinde Hacı Ali Saib Efendi Koleksiyonu 25 numarada kayıtlıdır. Yazmanın 1a-38b sayfalarına Arapça-Türkçe mensur bir sözlük, 39b-81b sayfalarına ise *Elfiyye* derc edilmiştir.

Herhangi bir başlık veya isimlendirmenin yapılmadığı mensur sözlük, temmet kaydına göre Hamid b. Recâî b. Gülşenâbâdî tarafından 1087/1676-77 yılında istinsah edilmiştir. *Elfiyye*'nin temmet kaydında ise istinsah tarihi olarak 1086/1675-76 yılı verilmiş olsa da müstensih belirtilmemiştir. Ancak her iki eserde kullanılan hat ve mürekkebin aynı olmasından hareketle iki eserin de aynı müstensih tarafından istinsah edildikleri anlaşılmaktadır.

Elfiyye, 6 ile 19 arasında değişen satır sayısına sahip olup çift sütun ve nesih hatlıdır. Kıta başlıkları ile kıtalardaki vezin kalıpları kırmızı mürekkepledir. Ayrıca karşılıkları verilen kelimeleri belirtmek için altlarına kırmızı mürekkeple rakamlar yazılmıştır. Türkçe karşılıkları verilen kelimelerin üzerinde ve derkenarlarda Arapça minhuvat notları mevcuttur. Bazı sayfalar yer yer rutubete maruz kalsa da bu durum yazıların okunmasını engelleyecek derecede değildir. Birkaç beyti sayfa kenarına yazılan eserin 39b, 42b ve 81b sayfalarında Hacı Ali Saib Efendi'nin mührü bulunmaktadır.

1.1. Telif Tarihi, Müellifi ve İsmi

Mukaddime bölümünde müellif, eserini 1000/1591-92 yılında tamamladığını ve ismini de *Elfiyye*⁸ koyduğunu şu beyitlerle söylemiş;

İrüp târîh-i hicret elf sâle

Beyâza düşdi çünkim bu risâle

Murâd üzre bulup itmâm u encâm

Didüm Elfiyye aña ben dahı nâm (muk. b. 100-101)

akabinde de mahlasının Tâlib olduğunu ifade etmiştir:

Dahı şol Tâlibi 'afv eyle yâ Rab

Katuında hâş kıl eyle muşarreb (muk. b. 103)

Eserin müellifi Tâlib'in mahlası dışında biyografisine ışık tutacak elde çok az bilgi bulunmaktadır. Bu bilgi de şairin mukaddime bölümünde Peçuy şehrinin tavsifini yaptıktan sonra bu şehri mesken edindiğini ve sipahi zümresinden olmasına rağmen ilme talip olduğunu dile getirmesinden ibarettir:

İrişdi çünki feyz-i Kirdgârî

İdindüm mesken ol zîbâ diyârî

⁷ Yeni tespit edilen eserler ışığında klasik Türk edebiyatında tanzim edilmiş Arapça-Türkçe manzum sözlükler hakkında bk. Yunus Kaplan, "Kerîmî'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: İsbâh", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 29 (2022), 657-59; Hasan Ekici, *Feyz-i Üsküdarî Arapça-Türkçe Manzum Sözlük*, (Ankara: Sonçağ Yay. 2023), s. 10-18.

⁸ Elfiyye, aynı zamanda terim anlamlı bir kelime olup bazı bilgilerin kolay öğrenilmesi ve hatırd tutulması için manzum olarak yazılan 1000 beyitlik esere verilen ortak addır. İslam kültür tarihinin bazı dönemlerinde eğitim ve öğretimde metinlerin kolayca ezberlenmesinde şiirde de faydalanılmış ve bu maksatla birçok ilim dalında "urcûze" adıyla manzum metinler kaleme alınmıştır. Recez bahrinde birer manzum eser olan bin beyitlik elfiyyeler de öğretimi kolaylaştırma amacına yönelik olarak yazılmıştır. Arap gramerinde ve diğer İslami ilimlerde birçok elfiyye kaleme alınmakla beraber bunların bir kısmı daha çok şöhret bulmuştur. İbn Mu'tî (ö. 628/1231) ve İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) nahve dair meşhur elfiyyeleri, Arap gramerine dair yazılmış elfiyyelerin ilki ve en ünlüleri olup daha sonraki elfiyye yazarları bunları örnek almışlardır. Abdülbaki Turan. "Elfiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995): 27-28.

Sipāhī zümresindendüm velī ben
‘Ulūma ṭālib idüm cān u dilden (muk. b. 59-60)

Bu ifadelerden askerî sınıfa mensup bir sipahi olduğu anlaşılan Tâlib’in, ömrünün belli bir dönemini Peçuy şehrinde geçirdiği ve burada ilimle iştiğal ettiği aşıkardır. Ancak şair, ne zaman Peçuy’a gittiğini ve hangi amaçla orada bulunduğuyla yönelik herhangi bir bilgi paylaşmamıştır.

Ezcümle bütün bu bilgiler ışığında *Elfiyye*’nin müellifi olan Tâlib hakkında 1000/1591-92 yılında hayatta olduğu ve aynı tarihte Peçuy’da bulunduğu, mesleğinin ise sipahilik olduğu dışında elde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Biyografik kaynaklarda da bu bilgilerle örtüşen, 16. yüzyılın sonlarında hayatta olduğu belirtilen aynı mahlasa sahip herhangi bir şaire tesadüf edilememektedir.

1.2. Şekil ve Muhteva Özellikleri

Arapça-Türkçe manzum bir sözlük olan *Elfiyye*, 108 beyitlik bir mukaddime ve 47 kıtalık sözlük bölümünden müteşekkildir.

Tâlib, mesnevi nazım şekline sahip olan mukaddime bölümünde Allah’a hamt ve Hz. Peygamber’e salat, selam ve duada bulunmuş; devrin padişahı Sultan III. Murad’ı (sal. 1574-1595) sahip olduğu şecaat ve meziyetleriyle methettikten sonra sebep-i telife geçmiştir. Herhangi bir başlıklandırmanın yapılmadığı sebep-i telif bölümünde şair, öncelikle Üngürüs (Macaristan) memleketinde daha evvel kâmil birinin hakkında *Gülşenâbâd* adında bir eser telif ederek methettiği Peçuy şehrinin tavsif ve methini yapar. Şaire göre havası ve suyu gönül çekici olan Peçuy, zengini ve fakiriyle güzel huylarla bezenmiş halka sahiptir. Ravza-i Rıdvan’la eşdeğer olan bu şehir yüce dağı, süslü evleri ve kasırlarıyla öyle güzel ve parlak bir şehirdir ki her bir köşesi âdeta cennet bahçesine benzer. Meyve dolu bahçeleriyle İrem bahçesini andıran, gönül çekici çimenlerinin ortasından ırmağın aktığı bu meşhur şehrin içi, maarif ehli olan kâmil, cömert ve gönül ehli olanlarla doludur.

Allah’ın feyziyle tavsifini yaptığı bu şehri mesken edindiğini ifade eden Tâlib, sipahi zümresinden olmasına rağmen can u gönülden ilme talip olduğunu ve kemale ermek için oldukça gayret sarf ettiğini sözlerine ekler. Şairin burada Likâyî mahlaslı, şiire meyilli, ilim yolunda gayret eden ve çeşitli manzum sözlükler okuyup ezberlemesiyle şöhret bulan bir arkadaşı vardır. Bir gün bu arkadaşı kendisine okuması için iki manzum sözlük getirir. Şair, ismini zikretmediği bu sözlüklerden ilkinin Ferište-zâde Şeyh Kirâmî’ye ait olduğunu,⁹ ikincisinin ise müellifini belirtmeden isminin *Mahmûdiyye*¹⁰ olduğunu zikreder.

Şair, ilk manzum sözlüğün akıcılıktan uzak ve oldukça gayr-ı mevzun bulunduğu için *Mahmûdiyye* adıyla yeni bir eser yazıldığını söyler.¹¹ Ne var ki *Mahmûdiyye*’nin de pek latif ve güzel bir eser olmasına rağmen alfabetik düzende tanzim edilmediği için eserin tamamı taranmadığı müddetçe istenilen kelimeyi bulmanın imkânsız olduğunu dile getirmiştir:

Olcağ bir luğat maḳşûd-ı âdem
Ki ekşer lâzım oldur buña elzem

⁹ Tâlib’in bahsettiği bu manzum sözlük, *Ferişteoğlu Lugati* diye meşhur olan ve Abdullatif İbn-i Melek (öl. 1418’den sonra) tarafından 1392 yılında kaleme alındığı tahmin edilen, Arapça-Türkçe şeklinde kaleme alınan ilk manzum sözlüktür. Cemal Muhtar, *İki Kur’an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. 1993), 21, 273. Her ne kadar şair, eserin Ferište-zâde Şeyh Kirâmî’ye ait olduğuna yönelik bir ifade kullanmış olsa da kaynaklarda Abdullatif İbn-i Melek’in hayatı hakkında verilen bilgiler arasında Şeyh Kirâmî bilgisi yer almamaktadır.

¹⁰ Eserin müellifi hakkında elde bir kayıt bulunmamaktadır. 957/1550-51 yılında telif edilen eser, *Ferişteoğlu Lugati*’ne naziredir. Perihan Ölker, *Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye*, (Konya: Palet Yayınları, 2015), 31.

¹¹ *Mahmûdiyye*’nin mukaddime bölümünde de müellif, *Ferişteoğlu Lugati*’nin nazım, vezin ve kafiyeye yönüyle birçok eksikliğini söyleyerek eseri, bu eksikliklerini gidermek adına bazı tasarruflarda bulunduktan sonra yeniden tanzim ettiğini; hatta sonuna da kendisinin birkaç kıta ilavesinde bulunarak ismini *Mahmûdiyye* koyduğunu belirtmiştir. Ölker, *Manzum Sözlük Geleneği...* 47-48.

Bulunmaz biñ kez itseñ ihtimāmi
Aranmayınca ser-tā-ser tamāmi (muk. b. 79-80)

Bu sözlerin akabinde Tâlib, arkadaşı Likâyî'nin "Biri çıkıp gönül çeken bu eseri hece tertibi üzere nazmetse de eğitim gören çocukları rahatlatılsa!" demesi üzerine kendisinin de bu hâle vâkıf olduğunu ve arkadaşının sözlerine hak vererek *Elfiyye*'yi kaleme aldığını söyler:

Pes oldum muṭṭali ' ben de bu hâle
Ki vardur ihtiyāci bir maḳāle
Çü gördüm sözünüñ vardur sebāti
Firādī yazdum evvel bu luḡātı (muk. b. 86-87)

Müteakip beyitlerde eseri tanzim ederken istifade ettiği kaynaklar ile eserin tertip şekli, telif tarihi ve ismini zikreden Tâlib, kendisi için hayır dua temennisinde bulunduktan sonra mukaddime bölümünü bitirmiştir.

Elfiyye'nin sözlük bölümü, hurûf-ı heca tertibi üzere eliften yâ harfine kadar alfabetik bir düzene sahip olup beyit sayısı 5 ile 29 arasında farklılık gösteren 47 kıtadan müteşekkildir. Kıtalardaki beyit sayılarının toplamı 610 olan eserde, Arap alfabesindeki bütün harflerden kıtalara yer verilmiş hatta "elif (6 adet), bâ (2 adet), hâ (2 adet), hı (2 adet), râ (2 adet), sin (2 adet), ayın (2), sad (2 adet), ayın (2 adet), fe (2 adet), kaf (2 adet), lam (2 adet), mim (4 adet)" ve "nun (2 adet)" harflerinde birden fazla kıta tanzim edilmiştir. Mukaddime bölümünü teşkil eden 108 beyitle birlikte eserdeki toplam beyit sayısı 718'dir.

Manzum sözlüklerde kıta sonlarında, söz konusu kıtaların tanziminde kullanılan bahir ve vezinlerin bilinip bu vezin üzere kolayca ezberlenmesi amacıyla aynı vezinde bir ya da iki takti beyti yazılması çok yaygın bir usuldür. Bu beyitlerde bahrin adı söylenir ve veznin tef'ileleri yazılır. Bir beyitlik takti beyitlerinde veznin tef'ilelerine ilk mısrada, iki beyit olanlarda ise üçüncü mısrada yer verilir.¹²

Tâlib de *Elfiyye*'sindeki 47 kıtanın hepsinin sonunda takti beyitlerine yer vermiştir. Hepsi tek beyitlik olan bu takti beyitlerindeki mısraların ilkinde vezinler söylenmiş, ikinci mısralarda ise manzum sözlüklerde karşılaşılan teamüle uygun bir şekilde "ilmin önemi, iyilik yapma, cimriliğin zararı, yaramaz kimselerden uzak durma, doğruluk, anı yaşama" ve "hayırlı amel" gibi ahlaki ve didaktik düşüncelere yer verilmiştir:

Fe 'ülün fe 'ülün fe 'ülün fe 'ülün
Cihānda hem eylük gibi yok sa 'ādet (Kıt. 8/10)
Mefā 'lün mefā 'lün mefā 'lün mefā 'lün
Sa 'ādet ol kişiyē k'ide dā'im 'ilm ile taḥdīs (Kıt. 9/19)

Eserdeki 47 takti beytinde vezin kalıplarının verildiği mısraların 12'si Farsça, biri de Arapça tanzim edilmiştir:

Fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilāt
*Der-cihān 'ilm-i luḡat bāşed kilīd-i 'ilmhā*¹³ (Kıt. 3/23)
Müfte 'ilün mefā 'ilün müfte 'ilün mefā 'ilün
*Edreke ḥikmete'l-każā men hüve cā'e bi'l-fenā*¹⁴ (Kıt. 3/23)

Elfiyye'yi teşkil eden mukaddime ve sözlük kısmındaki 47 kıtanın hepsi aruz vezniyle tanzim edilmiştir. Remel, hezec, recez, münserih, mütekârib, muzârî, tavîl, hafîf, müctes, kâmil, serî', vâfir ve ahreb olmak üzere 13 bahre bağlı 27 farklı kalıp kullanılmıştır. Bu bahir ve kalıpların dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

¹² Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe...* 65.

¹³ "Dünyada ilimlerin anahtarı lügat ildir."

¹⁴ "Fani âleme gelince kazanın hikmetini idrak etti."

Bahir	Kalıp	Kıta Numarası
Remel	<i>fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilün</i>	2, 3, 4, 10, 13, 16, 18, 24, 25, 26, 31, 33
	<i>fe 'ilātün fe 'ilātün fe 'ilātün fe 'ilāt</i>	21
	<i>fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilātün</i>	42
	<i>fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilāt</i>	45
Hezec	<i>meḡā 'ilün meḡā 'ilün meḡā 'ilün meḡā 'ilün</i>	5, 6, 9, 23, 41, 44
	<i>meḡ'ülü meḡā 'ilün meḡ'ülü meḡā 'ilün</i>	38, 47
	<i>meḡā 'ilün fe 'ülün meḡā 'ilün fe 'ülün</i>	28
	<i>meḡ'ülü meḡā 'ilün fe 'ülün</i>	40
	<i>meḡ'ülü meḡā 'ilü meḡā 'ilü fe 'ülün</i>	1
	<i>meḡā 'ilün meḡā 'ilün fe 'ülün</i>	mukaddime
Recez	<i>müḡteḡ'ilün müḡteḡ'ilün müḡteḡ'ilün müḡteḡ'ilün</i>	11, 29, 35
	<i>müḡte 'ilün meḡā 'ilün müḡte 'ilün meḡā 'ilün</i>	14
	<i>müḡteḡ'ilātün müḡteḡ'ilātün</i>	17
Münserih	<i>müḡte 'ilün fā 'ilün müḡte 'ilün fā 'ilün</i>	15
	<i>müḡte 'ilün müḡte 'ilün müḡte 'ilün müḡte 'ilün</i>	20
	<i>müḡte 'ilün fā 'ilāt müḡte 'ilün fā '</i>	32
	<i>müḡte 'ilün fe 'ülün müḡte 'ilün fe 'ülün</i>	43
Mütেকârib	<i>fe 'ülün fe 'ülün fe 'ülün fe 'ülün</i>	7, 8, 36
Muzârî	<i>meḡ'ülü fā 'ilātü meḡā 'ilü fā 'ilün</i>	27
	<i>meḡ'ülü fā 'ilātün meḡ'ülü fā 'ilātün</i>	46
Tavîl	<i>fe 'ülün meḡā 'ilün fe 'ülün meḡā 'ilün</i>	37
Haffî	<i>fā 'ilātün meḡā 'ilün fe 'ilün</i>	39
Müctes	<i>meḡā 'ilün fe 'ilātün meḡā 'ilün fe 'ilün</i>	12
Kâmil	<i>müḡteḡā 'ilün müḡteḡā 'ilün müḡteḡā 'ilün müḡteḡā 'ilün</i>	19
Serî'	<i>müḡte 'ilün müḡte 'ilün fā 'ilün</i>	22
Vâfir	<i>meḡā 'ilātün meḡā 'ilātün meḡā 'ilātün meḡā 'ilātün</i>	30
Ahreb	<i>meḡ'ülü meḡā 'ilün meḡā 'ilün fā '</i>	34

Kafiye, vezin dışında manzum metinlerin daha çabuk öğrenilip hafızada kalıcı hâle gelmesindeki en önemli ahenk unsurlarından biridir. Kafiye'nin nazım üzerindeki bu olumlu etkisinin bilincinde olan Tâlib de *Elfiyye*'deki 47 kıtanın hepsini kafiyeli tanzim etmiştir. Eserdeki mevcut kıtalardan 21'i mürdef, 20'si mücerred ve 6'sı da müesses kafiyelidir. Mesnevi nazım şekliyle yazılan mukaddime bölümündeki beyitler ise daha çok mürdef ve mücerred kafiyeye sahiptir.

Manzum lügatler oluşturulurken müellifler; *Kur'an*'dan, başka manzum ve mensur sözlükler ile İslam tarihinde kabul görmüş edebî metinlerden faydalanmışlardır. Bazı manzum sözlüklerde müellif, eser içerisinde istifade ettiği eserlerin adını da zikretmiştir.¹⁵

Tâlib de mukaddime bölümünde *Elfiyye*'deki kelimeleri *Muhtasar*,¹⁶ *Ahterî*,¹⁷ *Garîbeyn*,¹⁸ ve Cevherî'nin *Sihâh*'ından¹⁹ aldığı, ihtiyacı olan kişinin aradığı kelimeyi rahatça

¹⁵ Güler Doğan Averbek, "Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23 (2019): 70.

¹⁶ Bazı müelliflerin fıkıh ve tarih ilmine dair aynı isme sahip eserleri mevcutsa da bu isimle sözlük türünde herhangi bir eser tespit edilememiştir.

¹⁷ *Ahterî-i Kebîr* olarak bilinen eser, Arapça-Türkçe muhtasar bir sözlük olup Muslihuddin Mustafa el-Karahisarî (ö. 968/1560-61) tarafından 952/1545 yılında Kütahya'da tamamlanmıştır. Hulusi Kılıç, "Ahterî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 2, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989): 184.

¹⁸ Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin (ö. 401/1011) *Kur'an-ı Kerim* ve hadislerdeki garip kelimeleri izah ettiği, *Kitâbü'l-Garîbeyn fi'l-Kur'an ve'l-Hadîs* adlı sözlük. Muhsin Demirci, "Herevî, Ahmed b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 17, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 220.

¹⁹ İsmail b. Hammâd el-Cevherî'ye (öl. 400/1009'dan önce) ait *Tacü'l-Luga* adlı sözlük. *Sihâhu'l-Luga, es-Sihâh fi'l-Luga* veya kısaca *es-Sihâh* diye de bilinmektedir. Hulusi Kılıç, "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 39, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010): 356-57. Muhammed El-Bermekî'nin (ö. 411/1020) de farklı bir metotla telif ettiği

bulması için kıtaları eliften ye harfine kadar huruf-ı heca tertibi üzere nazmettiğini ve her kıtanın sonunda takti beyitlerine yer verdiğini dile getirir:

*Ki ya 'nī Muhtaşardan Ahteriden
Ġarībeyn ü Şihāh-ı Cevheriden*

*Hurūf üzre didüm kıt 'atı mergüb
Elifden yāya dek kim oldu mektüb*

*Olıcak bir kişiniñ ihtiyācı
Ta 'ab çekmezden öñ anuñ mizācı (b. 92-94)*

*Dahı her kıt 'asınıñ āhirinde
Getürdüm taq̄t'ini her birinde (b. 98)*

2650 civarında Arapça kelime veya ibarenin Türkçe karşılığına yer verilen *Elfiyye*'de, beyitlerde karşılıkları verilen kelime veya ibare sayısı 3 ile 8 arasında değişkenlik göstermektedir. Karşılıkları verilen bu kelimelerin tertibinde kaynak dil bakımından öncelik sırası gözetilmemiş, bazen Arapça bazen de Türkçe kelimeler önce verilmiştir:

*Sāhadur ev ortası sāhil yalu
Selle uğruluk u yağmur ne semā (Kıt. 22/3)*

*Fitne şınamağ şınayıcı ne fettān
Faz̄z şımağ u hem kıyımıcıya di fettān (Kıt. 32/1)*

Manzum sözlük müellifleri zaman zaman kaynak dildeki bazı kelimelere hedef dilde karşılık bulmada zorlandıkları için yine kaynak dildeki kelimelerden karşılık bulmuşlardır. Tâlib de aynı şekilde Arapça bazı kelimelere Türkçe karşılık bulmakta zorlanmış ve Arapça kelimelere karşılık olarak yine Arapça kelimeler kullanma yoluna gitmiştir.

Örneğin aşağıdaki beyitlerin ilkinde “cezâ” kelimesine karşılık “ivaz”, ikincisinde ise “helâ” kelimesine karşılık “müsterâh” kelimesi kullanılmıştır:

*Dahı cahım oldu tamu bilgil cezâ durur 'ivaz
Hem cev̄b ü cezz̄ oldu vel̄ kesmek yüce yirler cemād (Kıt. 11/13)*

*Ġatm mühürlemağ ħumār oldu derincek ü hamış
Oldı çocuk ħalel aralık dahı müsterâh helā (Kıt. 14/3)*

İsim ve isim kökenli kelimelerin daha çok tercih edilmiş olması, manzum sözlük türündeki eserlerde görülen ortak özellikler arasında yer alır. Her ne kadar *Elfiyye*'de de aynı durum söz konusu olsa da azımsanmayacak sayıda ve büyük çoğunluğu mastar şeklinde olan fiillere de yer verilmiştir. Hatta eserdeki bazı kıtalar (3, 4, 6, 9, 13, 33, 35, 42, 43 ve 44) ağırlıklı olarak fiillere hasredilmiştir. Bu meyanda fiilleri ihtiva eden iki beyit aşağıda örnek olarak verilmiştir:

*Hem dahı nisyān unutmak hem dahı terk eylemekdür
Dahı na 't oldu şıfat hem ħıdmet itmekdür naşāfet (Kıt. 42/15)*

*Hem yakīn itmekdür izlāf u sevinmek irtiyāh
Dahı irsā sābit olmağ hem dürülmek inṭivā (Kıt. 4/8)*

Elfiyye'de bazı beyitlerde aynı anlama sahip olan birden fazla Arapça kelime, bir adet Türkçe kelime veya ibareyle karşılanmıştır. Örneğin aşağıdaki beyitlerde Arapça “*İnbi 'ac, inşikāk, inkıdād*” ve “*infizā*” kelimelerine karşılık olarak Türkçe “yarılmak”; yine Arapça “*ħafız, ħāris*” ve “*ħāmī*” kelimelerine karşılık olarak da Türkçe “saklayıcı” kelimesi kullanılmıştır:

aynı isimde sözlüğü bulunmaktadır. Cemal Muhtar, “İslamda Sözlük Çalışmaları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1986): 341.

Dağı ıgmâz görmez olmak hem yarılmağdur velî
İnbi'ac u inşikâk u inkıdâd u infizâ (Kıt. 3/8)

Hem hafız ü hâris ü hâmi durur şaklayıcı
Hem hariyy lâyiğ halil erdür harâm olmak haded (Kıt. 13/2)

Manzum sözlük türünde tanzim edilen eserlerde karşılaşılan ortak özelliklerden biri de bazı kelimelerin çoğul anlamlarına da yer verilmesidir. Hatta bazı kelimelerin anlamları verilmeden sadece çoğul hâllerinin söylendiği de olmuştur. Manzum sözlüklerin sahip olduğu bu ortak özelliğe, *Elfiyye*'de de rastlanmaktadır. Bu anlamda eser, 80 civarında kelimenin çoğul hâlini bünyesinde barındırmaktadır.

Aşağıdaki beyitlerin ilkinde hafif kimse anlamına gelen bülbül kelimesiyle birlikte çoğul hâli de verilmiş, ikincisinde ise acep kelimesinin anlamı verilmeden sadece çoğul hâliyle iktifa edilmiştir:

Hafif kimse bülbül belâbil ne cem 'i
Beküm dilsiz ü gâlib olmak bahâret (Kıt. 8/9)

Dağı iskâf başmağçı eşil oldı velî yatsu
Eşid oldı kapu öni 'aceb cem 'i durur a 'câb (Kıt. 6/10)

Özel isim özelliğine sahip birtakım yer ve şahıs isimlerine yer verilmiş olması manzum sözlüklerin ortak özelliklerinden biridir. Bu anlamda *Elfiyye*'de de özel isim olan bazı su, dağ, yer ve şahıs isimlerine yer verildiği görülmektedir:

Hem dihân oldı kızıl renklü deri dâ'ib mutî'
Dâbir âhir delv koğa bir yir adıdur Deber (Kıt. 16/6)

Zârî vü zâyid dâfi' ü mâni'
Kuyruk zeneb bir şahşuñ adı Zer (Kıt. 17/8)

Elfiyye'nin sahip olduğu özelliklerden biri de manzum sözlüklerde yaygın karşılaşılan bazı kelimelerin zıt anlamlarını ihtiva etme ve kelime öğretimi dışında konuşma bilgisine yönelik hazır kalıpların da öğretimine yönelik kısa cümle veya terkip hâlindeki bazı ibarelerin karşılığına yer verilmesi özelliğinden mahrum olmasıdır.

Hem bir edebî eser hem bir gramer kitabı hem de bir sözlük olarak manzum sözlükler; tanzim edildikleri dönemlerde dil öğretimine yardımcı olmak dışında ihtiva ettikleri zengin dil malzemeleriyle de oldukça önemli eser türleridir. Yazıldıkları dönemlerde dilde canlılığını muhafaza eden ancak daha sonraları çeşitli sebeplerle güncelliğini kaybederek kullanımdan düşmüş bazı arkaik kelimeleri ihtiva etmeleri bu zenginlikler arasında yer alır. Bu anlamda *Elfiyye* de tanzim edildiği 16. yüzyıl Türkçesinde kullanımda olan ancak bilahare arkaik hâle dönüşen birçok kelimeyi bünyesinde barındırması hasebiyle Türk dilinin tarihî seyrine ışık tutmasıyla önem arz etmektedir. Eserde mevcut olan arkaik kelimeler aşağıda listelenmiştir:

Aşşı (Kıt. 19/2), arğaç (Kıt. 37/4), arık (Kıt. 41/26), armağ (Kıt. 30/2), bezek (Kıt. 13/7), burtarmak (Kıt. 36/14), burunduruğ (Kıt. 30/7), bürüncek (Kıt. 16/10), çekin (Kıt. 41/2), çetik (Kıt. 45/6), çığan (Kıt. 8/4), çoğan (Kıt. 12/2), çölmek (Kıt. 8/2), deprenmek (Kıt. 45/1), derincek (Kıt. 14/3), derindi (Kıt. 7/12), dölenmek (Kıt. 27/6), dumağı (Kıt. 21/5), duturuğ (Kıt. 12/3), dükeli (Kıt. 36/9), dürişmek (Kıt. 36/6), esirmek (Kıt. 5/9), eşkün (Kıt. 40/13), etmek (Kıt. 41/28), eyegü (Kıt. 26/6), eyelük (Kıt. 46/4), geñiz (Kıt. 21/6), giñ (Kıt. 18/2), göyünmek (Kıt. 47/4), gözgü (Kıt. 41/16), imızganmak (Kıt. 35/6), ırlamak (Kıt. 21/11), ırmağ (Kıt. 44/14), ıssı (Kıt. 21/8), ivmek (Kıt. 20/2), karañu (Kıt. 40/2), katı (Kıt. 25/4), kaçımak (Kıt. 31/13), keşir (Kıt. 11/10), kiçi (Kıt. 7/4), kındırmak (Kıt. 9/1), kırañ (Kıt. 23/5), kırba (Kıt. 18/9), koğ (Kıt. 23/1), köşek (Kıt. 5/4), orun (Kıt. 6/5), ödek (Kıt. 31/6), önegü (Kıt. 29/19), öyken (Kıt. 22/9), saçık (Kıt. 31/9), şağış (Kıt. 29/14), şağrı (Kıt. 36/5), şağu (Kıt. 39/7), şavad (Kıt. 41/21), şayru (Kıt. 18/3), şımağ (Kıt. 32/1), segitmek (Kıt. 16/5), señek (Kıt. 11/6), seyik (Kıt. 11/10), süci (Kıt. 23/15), süñü (Kıt. 45/9), şeşmek (kıt.13 /10), tegelti (Kıt. 34/4), tağık (Kıt. 23/11),

tañlamak (Kıt. 9/1), tayınmak (Kıt. 29/10), tuğurmak (Kıt. 5/8), uçmak (Kıt. 21/12), uşañ (Kıt. 17/4), uğurlamak (Kıt. 5/10), uvatmak (Kıt. 45/6), uvağ (Kıt. 18/8), ügürtlemek (Kıt. 2/16), ün (Kıt. 14/7), üñi (Kıt. 45/14), üürindilenmek (Kıt. 4/7), yağır (Kıt. 16/7), yalabık (Kıt. 44/12), yanşak (Kıt. 38/4), yarağ (Kıt. 23/4), yarlığanmak (Kıt. 31/13), yaşmak (Kıt. 37/8), yava (Kıt. 26/2), yegin (Kıt. 23/16), yelmek (Kıt. 41/25), yigin (Kıt. 13/7), yigrek (Kıt. 29/17), yiygü (Kıt. 31/2), yundu (Kıt. 31/15).

2. Elfiyye'den Örnek Kıtalar²⁰

I²¹

[Kıt' a] [42a-43a]

1. **Allāh** u **ilāh** tañrı vü adlar durur **esmā**
Ebrār eyüler oldı fağır eylemek **ifnā**
2. **Āşār** şahābe sözi vü **ill** hışımlık
İşneyn düşenbih günü zamm eylemek **ivā**
3. **İbkār** durur irte vü **ebkār** ne kızlar
Hem **ās** ne mersin ağacı gizlemek **ihfā**
4. **Efnān** u **efānīn** budaklar **efed** ivmek
Eşcār ağaçlar şalıvirmek durur **irhā**
5. Oldı hūd **erike** ulu taht cem' i **erā'ik**
Hem **eyke** dürür mışe vü fāş eylemek **ifşā**
6. **Ekfāl** kilīdler dağı **erhām** yataklar
Evbār durur yükler ü süst eylemek **izrā**
7. **İhrāk** u **erāk** kan dağı şu dökmege dindi
İmlāc di emzirmege ağlatmağa **ibkā**
8. **İlhāh** becid tutmak u **ib'ād** irak itmek
İscād nazar itmek ü hem nesnelere **eşyā**
9. **Envāz** yüce yirler ü **imlāk** fağırlik
İ'tād yaraqlamak hem didiler **aşyā**
10. *Mef'ülü mefā'ülü mefā'ülü fe'ülün*
Ey server-i hūbān-ı cihān ehlen ü sehlen

IV

[Kıt' a-i Uğrā Fī-Bağr-ı Müşemmen-i Mağşūr [46a-47a]

1. **Ecr** müzd ü keş **ekit** şekk eylemekdür **imtirā**
Yüzi söbik[dür] **esil** ü cür'et itmek **ictirā**
2. Dağı **isrāf** oldı mālı yok yire şarf eylemek
Burnı kışa **ağnes** ü cemh eylemekdür **inzivā**
3. **Ebraz** ala tenlü olan **isr** yağ **ikān** yakın
Dağı **eyvān** ulu çardağ nisbet itmek **iltimā**
4. Dağı **iktār** oldı kıt itmek **etün** külhan durur
İ'tidād oldı düzülmek tabi' olmak **iktifā**

²⁰ Bir makale hacmini fazlasıyla aşacağı için eserden bazı örnek kıtalar verilmekle yetinilmiştir. Eserin tamamını ihtiva eden kitap çalışmamız yakında yayımlanacaktır.

²¹ Örnek metinlerdeki kıta numaralandırmalarında Elfiyye'deki kıta sırası esas alınmıştır.

5. **Eymen** oldu sağ taraf **eyser** nedür şol taraf
İctizāb oldu çü çekmek gizlülerdür **ahfiyā**
6. Dağı **i lān** zāhir olmak hem **erz** oldu birinç
İnkırāz oldu dükenmek od yanmak **iştılā**
7. **İnkıbāz** oldu melūl olmak dağı **ist** oturak
Üfş yay üründilenmek **intiḥāb** u **iştıfa**
8. Hem yakīn itmekdür **izlāf** u sevinmek **irtiyāh**
Dağı **irsā** şābit olmak hem dürülmek **intıvā**
9. Dağı **enşār** oldu yardım idiciler **ibne** kız
Sık biten ağaçlar **elfāf** āḥir olmak **intihā**
10. Hem **ezā** incitmek ü **iḥşā** durur zabt eylemek
Ef ide gönüller oldu ululanmak **intiḥā**
11. **İnşırāf** u hem **iyāb** oldu girü dönmek velī
İntikāf oldu yüzün dönmek şakınmak **iḥtimā**
12. **İttiḥād** oldu bir olmak **intılāk** gitmek durur
Ebher arka tamarıdur aç olmak **iḥtivā**
13. **İnv** sâ'at cem 'i **ānā** **irtihād**ur ditremek
Dağı göydürmekdür **imlā** ser-ḥoş olmak **intiṣā**
14. *Fā 'ilātūn fā 'ilātūn fā 'ilātūn fā 'ilāt*
'İlm ile nāz eylemek her dem saña oldu sezā

V

Kıṭ'a-i Uḥrā Min Baḥr-ı Müsemmen-i Sālim [47a-48a]

1. Dağı **aṭlas** katı eski kapulardur velī **ebvāb**
Ḥūyı yetlü kişi **eşres** giyecekler durur **eşvāb**
2. Ğazabdan ya ululuḡdan di egri baḡana **eşves**
Beli egriye hem peşīmān olana **evvāb**²²
3. **Erāk** oldu çü misvāk ağacı **āyet** nişān oldu
Dağı **eşham** katı kara edeblerdür velī **ādāb**
4. **Eyās** u **is** umutsuz **insilāḥ** oldu ḥurūc itmek
Köşek āvāzı **inkāz** berāberler durur **etrāb**
5. **Erec** hoş koḡu istimdād itmek hem **ekül** rızḡdur
Ücāc acı dağı tuzlu üzümlerdür velī **a nāb**
6. **İrem** baḡçe **ünās** u **inās** u **insān** ādem oḡlanı
Enāsī oldu cem 'i dağı gökçek nesnelere **eṭyāb**
7. **Enīn** oldu inildemek dağı hem **āzife** soñ gün
Dağı **aḡyāz** mīşeler gidermekdür velī **izhāb**
8. **İḡāret**dür hem il urmak **eşāṭir** oldu yalanlar
Velī **inhāz** turgurmak dağı süd ḡabları **evṭāb**
9. **Elīm** oldu acıdııcı dağı **inzāf** esirmekdür
Ekil oldu yiyici dağı azu dişleri **enyāb**
10. **Evān** vaḡt **a rec** aḡsaḡ hem dağı gök renklü **eżrāk**
Dağı **islāl** uğurlamak yazıḡ itmekdür **iznāb**

²² Vezin tutarsız.

11. **Eşir** kend'özini gören **irāz** oldu büyü[k] yün döşek
Üfül oldu güneş batmak büyükmek durur **i'cāb**
12. Hem **istikrāz** ödünç istemek ü **ilkā** bırakmaçdur
Eşec oldu başı yarıç niçe yıllar durur **aḥkāb**
13. **Ufuç** gögün kenārıdur daḥı **eşrāṭ** nişānlardur
Daḥı **idrāk** yitişmek perdeler **astār** u hem **aḥcāb**
14. *Mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün*
Be-ḥ'ān 'ilm ey püser gerded zebānet ḥikmet-i aḫṭāb²³

VII

Ḳıṭ'atü'l-Bā'i Fı-Baḥri't-Teḫārüb-i Müsemmen-i Sālim [49a-50a]

1. **Beden** ten daḥı başlamaçdur **bidāyet**
Bürüz oldu çıkmak talaşdur **bürādet**
2. **Besel** hem helāk oldu **bāsiḳ** uzundur
Daḥı **bāl** gönüldür tere oldu **bāḳat**
3. Ne **bāḥı'** helāk iden ü **ba'y** güçdür
Ziyāde bahādırlık oldu **besālet**
4. **Bıkr** kiçi yaşlı **biṭān** içler oldu
Deri yarıç olmaç durur hem **bezā'at**
5. Daḥı **berd** uyku vü **birr** eylik itmek
Basit uzun oldu tatsız **beşā'at**
6. **Biğā** di zināya helāk olmağa **bevr**
Belid oldu künd daḥı kündlük **belādet**
7. **Baḳardur** şıgır **bāriḥa** dün gicedür
Daḥı **beyt** ev ü göz açıklık **beşāret**
8. **Büzüg** oldu toğmak **bükā** ağlamaçdur
Behic oldu gökçek güzellik **behācet**
9. Daḥı **bürr** buğday durur **büm** baykuş
Uvatmaç durur **bess** müjde **beşāret**
10. Daḥı **beyn** vuşlat durur **beyn** fürkat
Daḥı **ba'l** erdür feşāḥat **belāgat**
11. **Betül** oldu 'avret erden kesilen
Ḳapu **bāb** u bızārlıçdur **berā'at**
12. Püredür **bürgüs** u **bāzı** toğandur
Daḥı **behle** la'net durur göz **beşāsat**
13. Daḥı **buž'** koçmak durur **baş** tutmak
Ne **baṭṭ** kaz u ser-māye oldu **bizā'at**
14. **Büzāk** oldu tükrük daḥı **becs** açılmaç
Bahādırlık oldu **beṭület** **beṭālet**
15. Daḥı **bess** izhārdur hem tağıtmaç
Daḥı **bess** guşsa ḥamākat **belāhet**
16. [*Fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ülün*]
Olur 'ilm-i zāhirle bāṭın 'imāret

²³ Ey oğul! İlim oku! Böylece dilin, kutupların hikmeti olsun.

XI**Kıt'atü Harfü'l-Cîm Fî-Baħr-ı Recez-i Müsemmen-i Salim [52a-53a]**

1. **Cebhe** alın **cemre** ğor cömerd kişidür **cevād**
Cinn perī **cān** örtüci yürüyege atdur **cevād**
2. **Cāli** ' edebsiz kimse hem **caħd** oldu inkār **cüdde** yol
Hem **cevd** yağmurdur **ceres** deve çañı şusuz **cüvād**
3. Daħı **cürz** otsuz yer ü **cü** ' aç **ciyā** ' açlar durur
Tağdur **cebel** cem 'i **cibāl** oldu ğurağ yıldıur **cemād**
4. Hem **cār** koñşı **cefn** kın hem daħı **cefn** oldu ğapağ
Oldı **cüfā** ' bāñıl daħı südsüz deve durur **cemād**
5. Hem **cerm** ğaml itmek **cüsiyy** diz üstine çökmek durur
Hem **cîd** boyun **cemm** çok yağmur tokunmaz yir **cemād**
6. Hem **cübb** örülmedük ğuyu **cerre** señek cem 'i **cerrār**
Oldı **cezaħ** baħşış **cerreb** uyuz daħı cānsız **cemād**
7. **Cennet**dür uçmağ **cüsse** ten lāyık **cedîr** ü **cüll** çül
Cezve durur bir pāre od daħı ğuru olmağ **cemād**
8. Hem **cenb** yan oldu **cünüb** ırağ **cenāb** evüñ öñi
Oldı **cenī** dirmek çeri **ceyş** ü dürüşmekdür **ciħād**
9. Daħı **cüfān** oldu ğorumağ **cānif** oldu meyl iden
Daħı **cidār** oldu dīvār u hem ğazā itmek **ciħād**
10. Hem **cez** ' feryād eylemek daħı **cezer** oldu keşir
Daħı **cuvār** zārılık itmek hem ğatı yirdür **cemād**
11. Hem **cedb** ğırlık **cühd** tākāt **cebr** seyik **cedd** dede
Daħı **cenaħ** meyl eylemek yazık **cünāħ** aru **cilāde**
12. **Cevvār** cevr iden **cedes** ğabr u **celī** rüşen durur
Daħı kireç **caşş** u hevā **cevv** ü çekirgeler **cerād**
13. Daħı **caħîm** oldu ğamu bilgil **cezā** durur 'ivaž
Hem **cevb** ü **cezz** oldu velī kesmek yüce yirler **cemād**
14. **Cery** ağmağ oldu **cezb** ü çekmek **cürüf** oldu dere
Hem **cünd** ' asker **cemd** buz hem za 'ferān oldu **cisād**
15. Daħı **cemħ** ivmek **cümān** boncuğ **cibil** yaradılış
Hem **ca** 'I ad virmek daħı yaratmağ eyüler **ciyād**
16. *Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün*
Dā'im dilā ber-tū der-i elţāf-ı Ħağ meftūħ bād²⁴

XIII**Kıt'atü Uħrā Fî-Baħr-ı Remel-i Müsemmen-i Mağşür [53b-54b]**

1. **Ħamd** şükr oldu ekin biçmek **ħaşād** u hem **ħaşad**
Ħabbe dāne **ħazz** naşīb ü **ħayf** zulm ü ot **ħaşad**
2. Hem **ħafîz** ü **ħāris** ü **ħāmī** durur şağlayıcı
Hem **ħariyy** lāyık **ħalîl** erdür ğarām olmağ **ħaded**
3. **Ħinş** ü **ħüb** oldu ğünāħ u **ħüt** balık **ħiml** yük
Ħaşr cem ' itmek daħı ğasd eylemek oldu **ħaded**

²⁴ Ey ğönül! Allah'ın lütuf kapısı sana daima açık olsun.

4. Hem **havāriyy** yardım idenler **ḥatab** odun durur
Ḥavr dönmekdür **ḥarac** tarlık durur ivmek **ḥafed**
5. **Ḥubb** sevmek **ḥafir** kazmak **ḥufre** çukur **ḥarb** cenk
Ḥalv boğaz hıdmet iden **ḥāfid** oldı hem **ḥafed**
6. **Ḥarḳ** yanmak **ḥuḳbe** yildür **ḥass** öldürmek dürtür
Ḥacş koruk ürkmege dinür **ḥuyūd** u hem **ḥayed**
7. **Ḥavl** dönmek **ḥavl** kuvvet **ḥavl** geçmek **ḥavl** yıl
Ḥavz yigin **ḥulm** düş **ḥilye** bezek dönmek **ḥayed**
8. **Ḥınṭa** buğday u **ḥasīs** ü **ḥiss** gizlü od durur
Ḥā'ik inen **ḥıḳd** kīn ü kīn dutmaḳdur **ḥaḳad**
9. **Ḥaff** kaplamak **ḥadeb** yüksek yir oldı **ḥīn** vaḳt
Ḥāzine oğlan memesi aşlına dönmek **ḥaked**
10. **Ḥall** şeşmekdür **ḥaşid** oldı biçilmiş **ḥacc** kaşd
Hem zevāl-i ni' metüñ maḥsūduñ istemek **ḥased**
11. Hem **ḥadib** göz oldı **ḥaşḥaş** aşikār olmaḳ durur
Ḥizb bölük **ḥarş** ekin yilüñ üni durur **ḥamed**
12. Hem **ḥavl** ayrılmaḳ u **ḥannāt** buğday şaticı
Ḥāmiyedür katı ıssı **ḥabl** ip tırmaḳ **ḥated**
13. Daḥı **ḥırz** oldı şıgınaçaḳ yir ü **ḥucze** kuşak
Ḥār ıssı vü **ḥubārī** toy cemā'atdür **ḥaşed**
14. *Fā' ilātün fā' ilātün fā' ilātün fā' ilāt*
Ey püser 'ilm ü 'amel mī-ḥ'āh ez-Ḥayy ü Şamed²⁵

XVIII

Kıṭ'atü'r-Rā'i Fī-Baḥr-ı Remel-i Müşemmen-i Maḳşür [57a-58a]

1. **Raks** döndürmek **rubā'** köşk durur ü cem'ı **rubā'**
Hem **rahıḳ** Kevşer şarābı **rab'** ev cem'ı **ribā'**
2. Hem **raşad** gütmek **rahış** ucuz **rağad** giñ **reyb** şek
Hem **ru'ünet** irilik ten ağrısı durur **rudā'**
3. **Raḥṭ** bölük **rākid** oldı sākın olan **rid'** yār
Rātıḳ oldı ulaşıcı şayruluk dönmek **rudā'**
4. **Rehv** açmaḳ **rics** ü **recz** oldı 'azāb u hem necis
Hem **raşāş** oldı ḳalay bir şuyuñ adıdur **Ridā'**
5. **Redm** büyük sed durur **rācil** yayan yürüyici
Rehb demren **rikz** depmek yüce ün oldı **rufā'**
6. **Rüsve** ḡābit **remy** atmaḳdur **rediy** oldı helāk
Riş kişilik geyesi mevsim-i hıdmet **rifā'**
7. **Rū'** gönül **reşş** yağmur **riḥ** kuvvet **riḥ** yıl
Rā'ik oldı tañlayıcı **rī'** tağ cem'ı **riyā'**
8. **Redf** tābi' **recf** ditremek **ruḳād** uyḳu **raḳıḫ**
Gözci vü **razrāz** uvaḳ taş **rey'** yol cem'ı **riyā'**
9. Hem **refes** oldı cimā' itmek **ribat** kırba bağı
Rehn tutu **rey'** yüce yir durur cem'ı **riyā'**

²⁵ Ey oğul! Allah'tan ilim ve amel iste.

10. **Ri'y** hey'et **rifd** bahşış Cebre'ıl **Rūhu'l-ḳudūs**
Rāti' oldı otlayıcı hem daḥı cem'ı **ritā'**
11. **Rūkn** bucaḳ hem **rūkūn** u **rev'** itmek durur
Hem **raẓı'** oldı emer oḡlan hem emzirmek **raẓā'**
12. Hem **raḡām** u **rems** toprak **raşş** berk ü **raṭb** yaş
Reyy ḳanmak **ruk'a** kâḡıd pāresi cem'ı **rikā'**
13. **Rikz** gizlü ün durur **ress** ü **rakiyye** oldı ḳuyu
Yaz **rebı'** ü **ruk'** adur bez pāresi cem'ı **rikā'**
14. *Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilāt*
Ḥayr-ı nās ol kimsedür nās ide andan intifā'

XXIV**Ḳıṭ'atü's-Şād Fı-Baḥr-ı Remel-i Müsemmen-i Maḳşūr**[62a-b]

1. **Şārim** ü **şımma** bahādır irtedür **şubḥ** u **şabāḥ**
Büt **şanem** gökçek **şabıḥ** oldı güzelliḳdür **şubāḥ**
2. **Şarḥ** köşḳ ü **şarm** kesmek **şahndur** ev ortası
Şavm oruç **şakm** urmaḳ saḡlıḳ olmaḳdur **şıḫāḥ**
3. **Şalb** aşmak **şadd** yıḡmak daḥı dönmeḳ **şıfr** tuç
Şad' yarılmaḳ **şakr** çaḳır hem barışmaḳdur **şalāḥ**
4. **Şafşaf** u **şahşah** ova hem **şā'ıḳ** adur yıldırım
Şıfr boş **şāliḥ** eyü kişi eyülüḳdür **şalāḥ**
5. Daḥı **şāyi'** dür ḳuyumcı vü **şuvā'** ölçek durur
Hem **şadāḳ** oldı kebin ü **şafḥ** yan cem'ı **şıfāḥ**
6. **Şald** ḳatı taş **şa'ar** oldı yüz egritmeḳ velī
Hem **şudā'** oldı baş aḡrısı kireç oldı **şuvāḥ**
7. Oldı **şāḫa** ḳatı ün **şāriḥ** meded irgörici
Şarf ḫile daḥı tevbe yüze yüz olmaḳ **şırāḥ**
8. **Şavlecān** çevgān u hem **şalsāl** ḳurı balçık durur
Şabb dökmeḳ **şahḳ** ayılmaḳ hem ḫurūs ötmek **şudāḥ**
9. Hem **şāḡır** ü **şāḡir** oldı ḫor olan hem **şayf** yaz
Hem **şabūḥ** ırte şarābı daḥı ün **şurre** **şıyāḥ**
10. *Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilāt*
'İlm ü ḫilmi ḳıl cenāḫ tā murg-ı cān bulsun necāḫ

XXV**Ḳıṭ'a-i Uḫrā Fı-Baḥr-ı Medid-i Müsemmen-i Sālim** [62b-63a]

1. **Şadr** göḡüs **şıyşa** ḳal'a daḥı yangudur **şadā**
Şa'ḳ ölmek **şūf** yūñ erkeḳ üñi durur **şadā**
2. **Şıdk** toḡru hem oldı yeryüzi **şu'ūd**
Aḡmaḳ u **şımvān** iki çatal u şusuzdur **şadā**
3. Hem **şıliyy** yanmaḳ **şabābetdür** göñül den istemeḳ
Şarşara toḡan üñi vü tañ yili oldı **şabā**
4. Hem **şadid** oldı şaru şu vü **şāḡidür** meyl iden
Şafḥ i' rāz eylemeḳ hem ḳatı taşlardur **şanā**

5. Dağı **şayyib** yağdıran bulut hem oldu yol **şırāt**
Şā'in oldu şaklayan bir yirün adıdır **Şafa**
6. Hem **şarir** oldu kapu vü hem kalem üni **şabī**
Oğlan u **şarşar** şovuk yel hem durulmağdur **şafā**
7. Hem **şuhey** at kişnemesi vü **şamīm** oldu aru
Şubra çeç **şuvva** nişān oldu vü hem cem' i **şuvā**
8. **Şūr** boynuz hem **şanavber** çam ağacı durur
Şar' yüz üstine düşmekdür dağı biryān **şilā**
9. *Fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilāt*
Oldı bu cevher sözüm tab' ile bir şirīn gıdā

XXVII**Kıt'atü't-Tā' i Fī Bahr-ı Muzārib-i Ahreb ü Haşv-i Mekkūf [63b-64b]**

1. **Tālih** yavuz **tirāz** 'alem hem bulut **taḥā**
Hem **tırs** kāğid oldu **tariyy** tāze aç **taḩā**
2. Hem **turre** öñ saç oldu **talef** bahşış ü **tıḩāl**
Oldı talak dağı di döşenmiş yire **taḩā**
3. **Tarf** oldu göz kapağını depretmek ü **taḩef**
Yaña **taḩūr** arıdıci di gitmege **taḩā**
4. **Tavd** ulu tağ u **talḩ** meviz ağacı durur
Tarrār kesici dağı hem gam durur **taḩā**
5. **Tāme** ikinci nefhadur az yağmur oldu **ḩall**
Tūfān yağmuruñ çoğı kaḩran durur **ḩilā**
6. Hem **taḩk** boğmağa di **tuma'nin** dölenmege
Tāriḩ di şubḩ yıldızına şıvaya **ḩilā**
7. **Tūl** uzuna **tamaş** yapışmağa hem **taḩāk**
'Avret boşamağa buzağuya didi **taḩā**
8. **Taḩv** oldu döşemek **taḩaḩ** u **taḩvr** hāle di
Tāmır püre vü **ḩulye** boyun cem'idür **ḩulā**
9. **Tıḩn** oldu un **taḩaḩ** ne şürü' itmek ü **taḩāf**
Çevrilmek oldu **taḩyr** durur kuş hem ip **ḩalā**
10. Hem **ḩal'** hurma çiçeği çadır ipi **ḩanab**
Tāḩ oldu çardaḩ u hem dağı şaḩşdur **ḩalā**
11. *Mef'ülü fā 'ilātü mefā 'ilü fā 'ilün*
Taḩşil-i vezn idüp viregör tab' iña cilā

XXX**Kıt'atü Uḩrā Fī-Baḩr-ı Vāfir-i Müsemmen-i Sālim [66a-b]**

1. 'Araḩ dere di 'aşab siñire 'acüz uca di uyana 'inān
'Aḩışa şaçun örülmüşe 'uşb ota di buluda 'anān
2. 'Urūş durur ev örtüleri 'abūs hem ekşi yüzlü durur
'İlac devā vü 'ayy hem armaḩ oldu deñiz kenāri 'adān
3. 'Azb dinür ergene vü 'ades di mercümeke 'unuḩ boyun
'İyāf kerīḩ görmege di 'aşir şıḩılmış orta 'avān

4. 'Amîk derîñ 'aķîr yaralu 'alaķ uyuşan ķana didiler
'Urûc di ağmağa 'aķb ökçeye dağı görmege didiler 'ıyân
5. 'Arîz kavî 'aşîb katı 'irâz çekişmege dinülür
'Asîr güç iş 'arûs gelin 'akûb toz aşikâre 'ilân
6. 'Uķâr süci vü 'ırķ tamar 'azîm büyük 'izâr yular
'Aķîm toğurmayan dağı 'azl ayırmaķ u hem dütün ne 'uşân
7. 'Asel bala di 'araz ķumaşā 'ataş şusuza 'ineb üzüme
'Atîd yaraķlanan 'ivec egrîye di burunduruğa dağı hem 'ırân
8. *Mefâ 'ilâtün mefâ 'ilâtün mefâ 'ilâtün mefâ 'ilâtün*
Bu nazm-ı gevher-nisârumı ezber it başuñā ķo tâc-ı kırân

XXXIII

Kıt'a-i Uhrâ Fî-Baħr-ı Remel-i Müsemmen-i Maķşûr [68b-69a]

1. Faķd yitmek ferr kaçmaķ hem ev etrâfî finâ
Fırķa vü fevc ü farîķ oldı bölük ölüm fenâ
2. Dağı feyc oldı biñ füstâķ kıl evi durur
Fesh bozmaķ firye yalan hem bedel virmek fidâ
3. Faħş şormaķ fâris atlu fırķ pâre fülk gemi
Fâriż oldı yaşamış hem dağı şahrâlar felâ
4. Faşd kan almaķ feşam kesmek durur fâre şıçan
Hem faķaķ ancaķ dağı yarmaķ durur felâķ u feţâ
5. Fecc giñ yol fe's balta ferz ayırmaķ fehd pars
Hem feza 'korķu vü feryâd eylemek urmaķ feţâ
6. Fevķ gez yiri firâş oldı döşek cem'i fûrûş
Fersah on iki biñ adum hem dağı cömerd fetâ
7. Dağı fedfed düz yir ü firsen deve tabanıdur
Fey' gölge dağı dönmeķ añsızın gelmek fecâ
8. Fâşil oldı korķuci dağı faraķ korķu durur
Zeyrek âdem feylesûf u aşikâr itmek feşâ
9. Ferh yavru vü fu'âd oldı gönül dağı furât
Oldı tatlu giñ yir oldı fecve hem dağı fezâ
10. Hem firîyy oldı yavuz iş fâtîķ ayırıcıdur
Fevz ķurtulmaķ feşâķ şenlik dağı şoğan feĥâ
11. *Fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilât*
Luţf-ı tab' ister dilâ hemvâre tab'-ı dil-güşâ

XXXV

Kıt'atü Uhrâ Fî-Baħr-ı Recez-i Müsemmen-i Sâlim [70a-71a]

1. Kaş'a çanaķ kaf'a sepet kuşvâ soñ uç kaftân kabâ
Kâñın muķîm olan kalîl azdur dağı çörçöp kazâ
2. Dağı kufül oldı seferden dönmeķ ü hem kabr sin
Kâñıt kunût umu[t]suza di ķarye kūy cem'i ķurâ
3. Kıdr oldı çölmek kab miķdâr u kadem ayak durur
Hem kısm bölmekdür kavâm 'adl oldı vü eñse kafâ

4. Dağı **qırām** oldu naķışlu perde vü yoldaş **qarīn**
Qazf atmak u **qammās** talğıç hem iraklardur **quşā**
5. **Qānıt** muṭī‘ olan **qarāh** qarışmaduk şu **qadd** boy
Qaşr oldu köşk ü **quṭn** panbuk dil katılığı **qasā**
6. Dağı **qabes** od pāresi **qırd** oldu meymūn **qumle** bit
Hem **qāri**‘ adur katı gün hüküm eylemek durur **qazā**
7. **Qāzib** durur keskin kılıç **qıt**‘ gice qarañısı
Dağı **qasem** and **qatūr** oldu baḥīl arka **qarā**
8. Dağı **quhūl** oldu kurumak **qumquma** dirmek durur
Hem **qavs** yay dağı **qulāc** oldu yetiştirmek **qazā**
9. **Qaşal** durur toz **qa**‘ r dip hem **qavl** u **qāl** u **qıl** söz
Hem **qıtf** dirilmiş yemiş borcın ödemekdür **qazā**
10. Dağı **qubul** oldu ‘ayān olmak **qaşā**dur nāşiye
Qarş oldu çimdik dağı Teñrinüñ işi durur **qazā**
11. Dağı **qatib** oldu bağırsak hem **qalib** oldu kuyu
Hem **qurş** güneş çöregi **qır** oldu zift ölmek **qazā**
12. Hem **qābile** oğlan memesi vü **qatar** dammak durur
Hem **qamtarir** oldu katı bu‘z eylemek durur **qalā**
13. **Qadd** oldu yırtık **qaz**‘ herze **qa**‘ **qa**‘ a yarak üni
Hem **qubh** çirkin **qafv** uymak **qabh** irin qoqmaq **qazā**
14. **Qıy**‘ a vü tağ oldu ova **qadh** od veli qaçmaq durur
Qıst oldu ‘adl u **qaşt** hem zulm eylemek süñü **qanā**
15. **Qıtt** kedi **qıtt** oldu hem kāğıd **qudüm** oldu keser
Dağı **qales** kuşındıdur kuşmaq durur **qay**‘ **quyā**
16. *Müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün*
Sa‘y it ki tā ṭab‘uñ bula evzān ile neşv ü nemā

XXXVIII

Qıt‘atü’l-Lām Fī-Baḥr-ı Tavil-i Müsemmen-i Sālim [72a-73a]

1. **Limem** kiçi yazıklar buluşmaq durur **luqyān**
Leqaf yutmaq oldu şolumak **lehs** hem **lehsān**
2. **Lecūc** önegü vü **lišş** uğrı **lebibe** ton
Luğām oldu köpük yañlış okuyıcı **lehhān**
3. **Luğūb** oldu zaḥmet **levh** tahta **lebīb** uşlu
Dağı **ledğ** şoqmaq yumşaq olmak durur **leyyān**
4. **Libās** u **lebūs** örtünecek hem giyecekdür
Labıq zirek ü **lahm** arğaç u cem‘idür **luhmān**
5. **Lisān** dil **lu**‘ **āb** ağız şuyı **left** döndürmek
Lahīm etlü vü **lücce** deriñdür şusuz **lehbān**
6. **Lübed** çok cemā‘at **la**‘ **q** u hem **lahs** yalamak
Leben boyun ağırsı **leben** süd şatan **lebbān**
7. Dağı **leff** dirmek **leyy** dilini döndürmek
Leheb yalıña di od yalıñlanmağa **lehbān**

8. **Lisām** oldu yaşmak **lübs** şekk **lebs** karışmak
Lezīz oldu tatlu daḥı gönlek durur **lūbbān**
9. **Levākīḥ** ne yağmur yağduran yıl **lekaḥ** nāka
Lecām şığınmaḥdur daḥı aç olan **letcān**
10. **Le'īm** yavuz aşillu vü cem' i **liyām** oldu
Daḥı **lehf** ğam çekmek ü ğam çekici **lehfān**
11. Daḥı **lahd** kabr u **layt** kab **less** karmakdur
Daḥı **lahz** 'ayb oldu di yıldurmağa **lem'ān**
12. **Lifāka** dolak u **lift** şelçem **leqāt** dirmek
Daḥı borç te'ḥīr itmege didi hem **leyyān**
13. **Licām** uyan u **levvāḥ** göyündüren oldu
Daḥı **lems** yapışmak şusuz kişidür **lūbbān**
14. Daḥı **lemm** cem' itmek **la'in** oldu sürilmiş
Daḥı **la'n** sürmekdür daḥı cem'idür **li'ān**
15. *Fe'ülün mefā'ilün fe'ülün mefā'ilün*
Ne māziye ğamnāk ol ne müstakbele ḥandān

XXXIX**Kıṭ'a-i Uḥrā Fī-Baḥr-ı Ḥafīf-i Maḥbūn-ı Maḥşūr** [74a-b]

1. **Maşş** şormak yumurdanuñ ağı **māḥ**
Müḥr ṭaya didi ḥelāle **mübāḥ**
2. **Merc** ayırmaq **meşim** beñlü durur
Melk kudret di şāziliğe **mirāḥ**
3. **Mücterih** ü **muḫterif** kazancıdur
Mühce cān u yalancıdur **maḥḥāḥ**
4. **Münzeced** hem girü tutulmuşa di
Hem daḥı lāğ idişmek oldu **mizāḥ**
5. **Müzga** bir pāre et daḥı **mi'e** yüz
Rāḥat eyleyecek yir oldu **merāḥ**
6. **Mürtaḫīd**ür ağıcı **mil'** tolu
Gökçek oldu **melih** cem' i **milāḥ**
7. Hem **melih** oldu tuzlu daḥı **melih**
Ṭadsız oldu şağu yiri ne **menāḥ**
8. **Muḫşa'ir** oldu ditreyici velī
Münka'ir kuyucu ḥorata **mizāḥ**
9. *Fā'ilātün mefā'ilün fe'ilün*
Ehl-i 'ilm olan oldu ehl-i felāḥ

Sonuç

Arapçanın öğretimine kaynak olması amacıyla tanzim edilmiş olan *Elfiyye*, Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür. 1000/1591-92 yılında Talib mahlaslı bir şair tarafından telif edilen eser ve müellifi hakkında biyografik ve bibliyografik kaynaklarda herhangi bir kayda tesadüf edilememektedir. Eserin şimdilik bilinen tek yazma nüshası, Süleymaniye Kütüphanesinde Hacı Ali Saib Efendi Koleksiyonu 25 numarada kayıtlı yazmanın 1a-38b sayfalarında kayıtlıdır.

Elfiyye, mesnevi şeklindeki 108 beyitlik bir mukaddime ve 610 beyitlik sözlük bölümünden müteşekkildir. Müellif mukaddime bölümünde eserin telif amacını, tertip şekli, telif tarihi, ismi ve istifade ettiği kaynaklardan bahsetmiştir. Huruf-ı heca tertibi üzere alfabetik bir düzende tanzim edilen sözlük bölümü, 47 kıtadan müteşekkildir. Sonlarında takti beyitleri olan ve hepsi aruz vezniyle yazılan bu kıtalarda 2650 civarında Arapça kelime veya ibarenin Türkçe karşılığına yer verilmiştir. Müellif karşılıklarını verdiği bu kelimelerin seçiminde *Muhtasar*, *Ahterî*, *Garîbeyn* ve *Sihâh* adlı sözlüklerden istifade etmiştir. Daha çok isim ve isim kökenli kelimelerin tercih edildiği eserde, mastar hâldeki fiiller de mevcut olup günlük hayatta ihtiyaç duyulan sıradan kelimeler dışında özel isim vasfını taşıyan yer ve şahıs isimlerine de yer verilmiştir. Kelimelerin tertibinde kaynak dil olarak öncelik sırası gözetilmediği gibi kıtalarda tematik bütünlük de temin edilememiştir.

Sahip olduğu şekil, muhteva ve üslup özellikleriyle aynı türdeki eserlerle benzerlik gösteren *Elfiyye*, dil hassasiyeti taşıyan; aruz, kafiye ve klasik şiir bilgisine hâkim bir müellifin kaleminden çıkmıştır. Eser, klasik Türk edebiyatında şimdilik varlığı bilinen yirmi Arapça-Türkçe manzum sözlük içinde telif edildiği tarih itibarıyla en eskilerinden biri olduğu gibi hem 718 beyitlik hâli hem de ihtiva ettiği 2650 civarı Arapça kelimeye karşılık vermesi bakımından 3800 Arapça kelimenin karşılığının verildiği Sümbülzâde Vehbî'nin 1948 beyitlik *Nuhbe-i Vehbî*'sinden, 3402 Arapça kelimeye karşılık verilen Mütercim Asım'ın 1250 beyitlik *Tuhfe-i Âsım*'ından, 3200 civarında kelimenin karşılığının verildiği Edirne Müftüsü Fevzî Efendi'nin 1048 beyitlik *Tuhfe-i Fevzî*'sinden ve 3273 Arapça kelimeye karşılık verilen Abdulmezîd-zâde Hâfız Efendi'nin 826 beyitlik *Nazmü'l-Ferâ'id*'inden sonra en hacimli manzum sözlük konumundadır.

Tâlib'in mukaddime bölümünde eseri kaleme aldığı Peçuy'un övgüsünü yapmadan önce bu şehir için daha önce birisi tarafından *Gülşenâbâd* adında -muhtemelen şehrengiz türünde bir eser- telif edildiğine yönelik vermiş olduğu bilgi, klasik edebiyat geleneğinde vücut bulan ancak günümüze ulaşamadığı için varlığından haberdar olunamayan eserlerden birini kayda geçirmiş olması bakımından kıymetlidir.

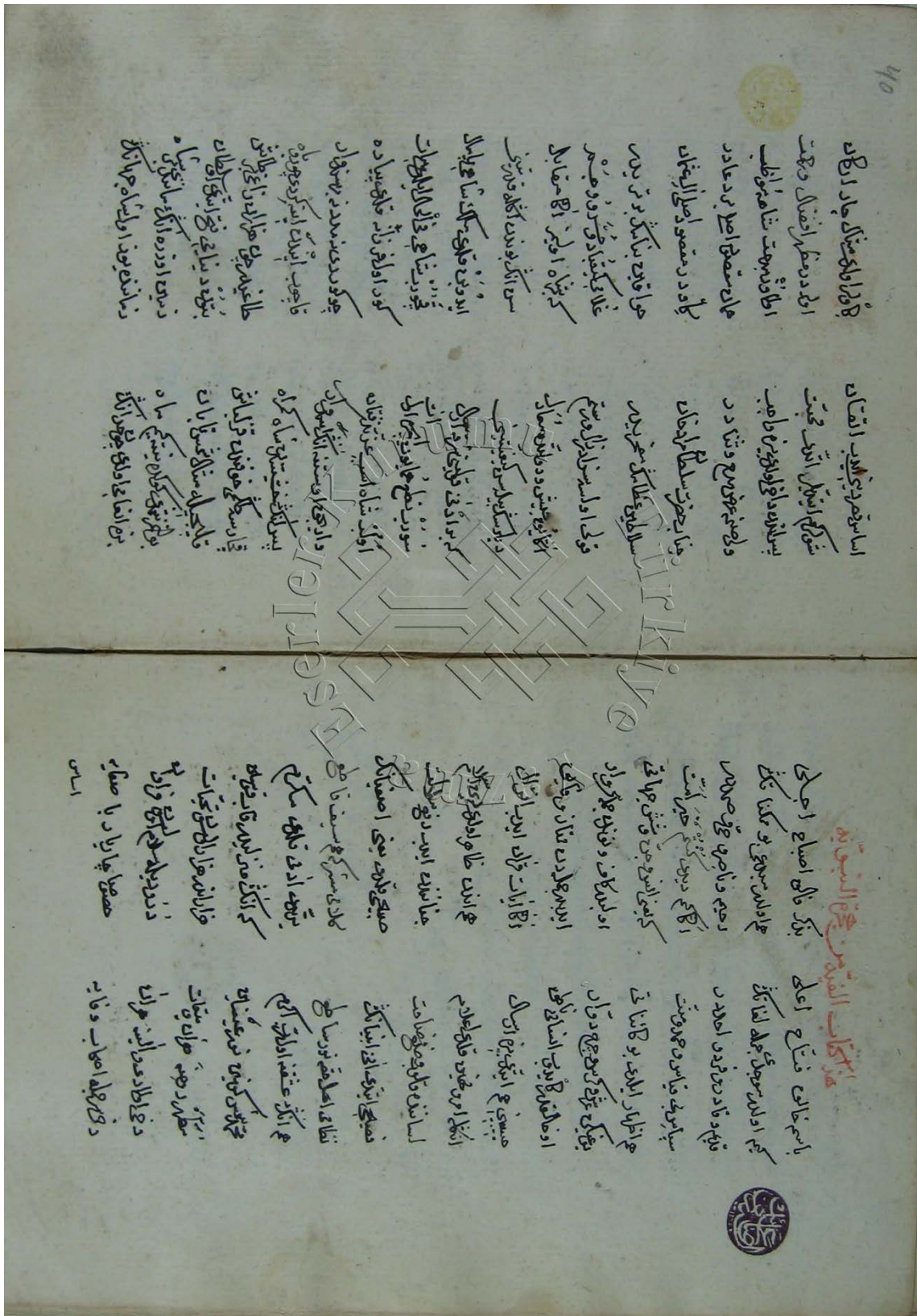
Ayrıca şairin Likâyî mahlaslı arkadaşı vesilesiyle Peçuy'da Arapça-Türkçe sözlüklerden *Ferîşteoğlu Lügati* ile *Mahmûdiyye*'yi okuyup inceleme fırsatı bulduğunu söylemesi, Osmanlı kültür havzasında dolaşımda olan eserlerin tespit ve tayinine yönelik yapılacak olan değerlendirmelere imkânlar sunması bakımından dikkatlere şayandır.

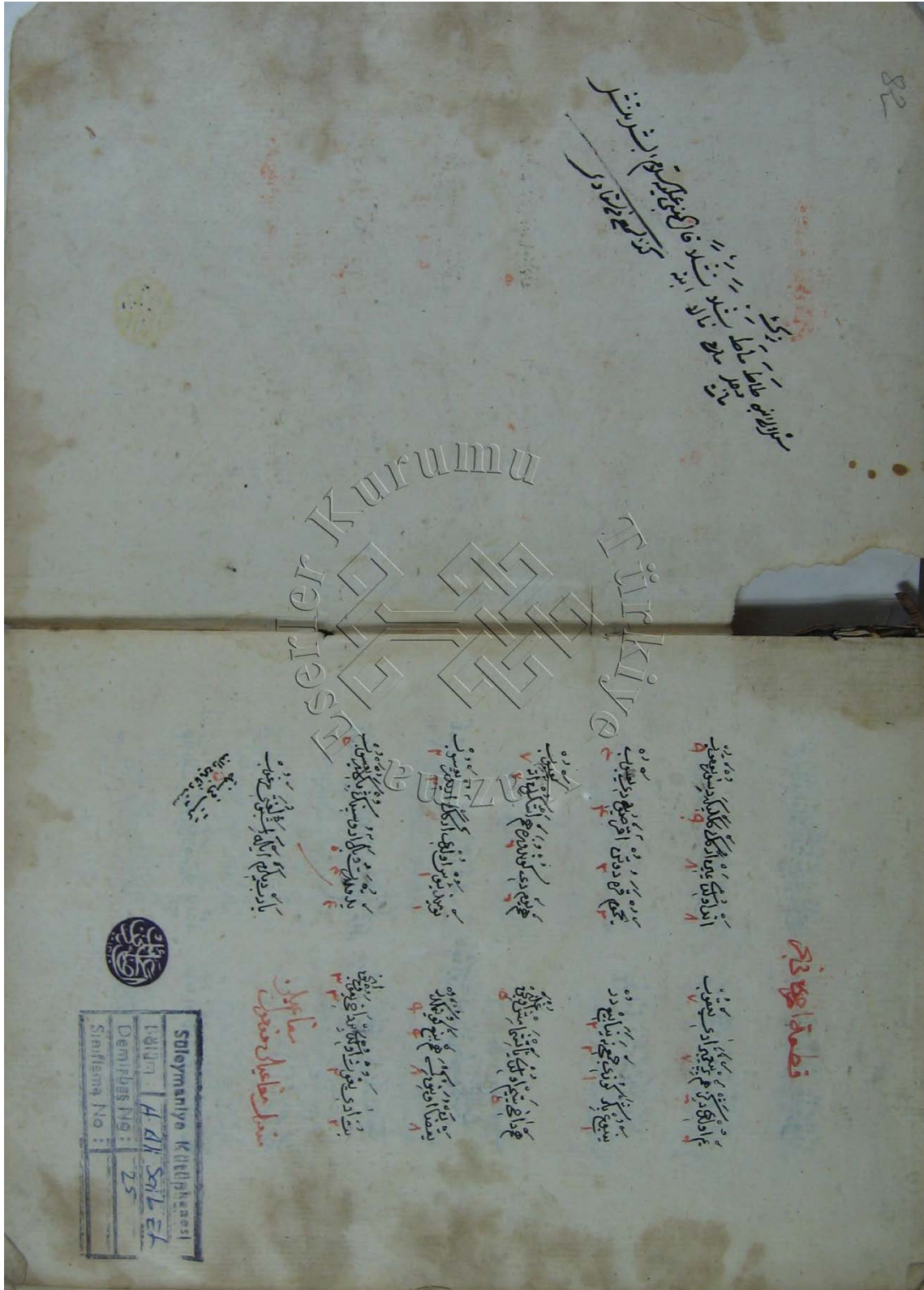
Kısaca özetlenen bu özellikleriyle farklı bir dil öğretimine yardımcı olmak amacıyla tanzim edilen aynı türdeki manzum sözlüklerle benzerlik gösteren *Elfiyye*, hem şekil hem de muhteva itibarıyla kendine has bazı karakteristik özelliklere sahip önemli bir eserdir.

Kaynakça

- Ahterî, Mustafa. *Ahterî-i Kebîr*. İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1310.
- Demirci, Muhsin. "Herevî, Ahmed b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 17. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998): 220-21.
- Devellioğlu, Ferit. *Ansiklopedik Osmanlıca-Türkçe Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2011.
- Doğan Averbek, Güler. "Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23 (2019): 62-83.
- Doğan Averbek, Güler. Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 21 (2018), 85-114.
- Ekici, Hasan. *Feyzî-i Üsküdârî Arapça-Türkçe Manzum Sözlük*, Ankara: Sonçağ Yay., 2023.
- Kaplan, Yunus. "Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Lugat-ı Visâlî", *Dede Korkut Dergisi*, 15 (2028): 54-75.
- Kaplan, Yunus. "Kerîmî'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: İsbâh", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 29 (2022): 654-671.
- Kaplan, Yunus. "Müellifi ve Telif Tarihi Meçhul Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Bülğatü's-Sibyân", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3 (2020): 41-70.
- Kaplan, Yunus. "Tuhfe Türüne Bilinmeyen Bir Örnek: Rükni'nin İngilizce-Türkçe Manzum Sözlüğü (Lehce-i Lankıvıç)", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 485-531.
- Kılıç, Hulusi. "Ahterî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 2, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989): 184-85.
- Kılıç, Hulusi. "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 39, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010): 356-57.
- Muhtar, Cemal. "İslamda Sözlük Çalışmaları II", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1986): 331-360.
- Muhtar, Cemal. *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993.
- Ölker, Perihan. *Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye*. Konya: Palet Yayınları, 2015.
- Öz, Yusuf. *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: TDK Yayınları, 2016.
- Öz, Yusuf. *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniv. 1996.
- Turan, Abdülbaki. "Elfiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995): 27-28.
- Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

Ek: Elfiyye'nin ilk ve son varakları

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received: 06.05.2024

Kabul/Accepted: 10.07.2024

DOI: 10.17822/omad.1479199

Atf/Citation: Kherouatou, Mouhieddine and Badia Belabed. "The Contribution of Archives to Understanding and Reconstructing the City of Constantine During the Ottoman Period". *Journal of Ottoman Legacy Studies* 11/30 (2024): 375-395.

Mouhieddine KHEROUATOU

(Assist. Prof.), University of Constantine 3 / Algeria, mouhieddine.kherouatou@univ-constantine3.dz, 0000-0002-9017-7162

Badia BELABED

(Prof.), University of Constantine 3 / Algeria, badia.belabed@univ-constantine3.dz, 0009-0006-8102-6326

The Contribution of Archives to Understanding and Reconstructing the City of Constantine During the Ottoman Period

Arşivlerin Osmanlı Dönemi'nde Konstantin Şehrini Anlaşılması ve Yeniden İnşasına Katkısı

Abstract: This study explores the Ottoman archives to uncover the urban history and the architectural layout of Constantine, Algeria, focusing on the 'Daftar rusüm' amlāk balad Qaşantīna', a registry of property deeds from the 15th to the early 19th century. It provides detailed insights into property locations, functions, and ownership transactions, alongside the architectural and social roles of mosques (ğāma'), chapels (zāwiya), and educational institutions (madrāsas). The research also examines the urban landscape through street and neighborhood toponymy, and delves into economic frameworks by analyzing market (sūq) and inn (funduq) networks, their placements, and specializations. Additionally, it includes an evaluation of public squares (raḥba and baṭḥa), offering a fragmented yet detailed mosaic of data that assists in reconstructing the urban quarters of Constantine during the specified period.

Key Words : Constantine, Deeds, Ottoman Archives, rusüm al-amlāk

Öz: Bu çalışma, 15. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde Cezayir'in Konstantin şehrinin kentsel tarihini ve mimari yapısını ortaya çıkarmak için Osmanlı arşivlerini incelemekte ve 'Daftar rusüm' amlāk balad Qaşantīna' adlı mülkiyet tapu kayıtları defterine odaklanmaktadır. Çalışma, mülklerin yerlerini, işlevlerini ve mülkiyet alım satım işlemlerini detaylı bir şekilde ele almakta, camilerin (ğāma'), mescitlerin (zāwiya) ve eğitim kurumlarının (medreseler) mimari ve sosyal rollerini incelemektedir. Araştırma ayrıca, sokak ve mahalle toponimileri üzerinden kentsel peyzajı değerlendirir, pazar (sūq) ve han (funduq) ağlarını, yerleşimlerini ve uzmanlık alanlarını analiz ederek ekonomik çerçeveleri incelemektedir. Ek olarak, kamu meydanlarının (raḥba ve baṭḥa) değerlendirilmesini içermekte ve belirtilen dönemde Konstantin'in kentsel mahallelerinin yeniden yapılandırılmasına yardımcı olan parçalı ancak kapsamlı bir veri mozaığı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Konstantin, Tapu, Osmanlı Arşivleri, rusüm al-amlāk

Introduction

The study of Ottoman archives and manuscripts is extremely important for understanding the history of Constantine in Algeria, which was under Ottoman rule for several centuries, from 1517 to 1837.¹ These documents provide critical information about the city's administration, economy, culture, religion, society, politics, and international relations during this period. By examining the archives, researchers can trace the evolution of the city, understand the policies put in place by the Ottoman authorities, analyze the relationships among the different communities in the city (Muslims, Christians, Jews, etc.), study religious and cultural practices, and examine foreign influences on the city.

¹ Eugène Vayssetes, "Histoire de Constantine Sous La Domination Turque. De 1517 à 1837," *Recueil Des Notices et Mémoires de La Société Archéologique de La Province de Constantine. Volume 11*, 1867, L. Arnolet, Librairie éditeur edition, 241.

In short, the study of Ottoman archives and manuscripts is essential for understanding the history of Constantine in Algeria and to preserve its cultural heritage. These documents provide valuable information on all aspects of life in the city during the Ottoman period, and studying them is therefore essential for anyone interested in the history and culture of Constantine.

The starting point of this research is grounded in the observation that there are no original maps or plans of the city dating from before the French colonization of Constantine in 1837. Moreover, due to the scarcity of archives from this period, it is challenging to accurately restore the spatial organization of the city and the buildings from that era which have since disappeared. The only attempts at reconstruction have been made by historians and interpreters of the French colonial administration. These efforts are centered around the city plan established in 1840 by Valentin Devoisins.² According to its author, this plan was drawn up at the time of the siege of 1837. The plan retains the Arabic and Turkish toponymy and includes some indications in French, such as the Roman ruins. This is the first plan that reproduces the Rock with most Arabic and Ottoman toponyms. The plan proposes the situation of the city not in 1837, as Devoisins claims, but three years later. It is clear that urban interventions had already begun, as the Kasbah had disappeared from its name, replaced by the toponym "Roman ruins," indicating that excavations leading to the construction of the military quarter had already started. The place names are numerous, not only at the center of The Rock but also in what would later be called the Arab quarter.

Figure 1 Plan of Constantine and its surroundings. Surveyed during the 1837 expedition by V. Devoisins
Source: Gallica, Bibliothèque nationale de France

² Valentin Devoisins, *Expéditions de Constantine, accompagnées de réflexions sur nos possessions d'Afrique* (Paris: Roret: Anselin, 1840).

A second, equally significant map was created in 1878 by Ernest Mercier³ (see Figure 2), who was then a sworn interpreter-translator and later became the mayor of the city (1883, 1896, 1900). Mercier defined this endeavor as an operation to preserve the toponymic heritage of Constantine, which was by then on the brink of extinction by the late 1870s. The interpretation of this cartography must be seen as auxiliary to the article, which arguably offers a more historically intriguing perspective, with the map serving merely as an annex. Mercier claimed to have completed the Ottoman toponymic survey based on local studies, even though the differences from Devoisins' map are clear. Devoisins' map was the result of a reconstruction still feasible three years after the city's capture in 1837, whereas Mercier's plan was based on the testimonies⁴ of city residents 41 years post-occupation. His base map shows "The Rock" positioned out of its surrounding context and without a distinct scale. Mercier noted, "While it is certain that many places retained the memory of old names, repositioning them spatially on a map was far more perilous, and undoubtedly more arbitrary."⁵ This highlights the challenges faced in maintaining historical accuracy in cartographic representations long after significant urban changes.

Figure 2 Constantine before the French conquest 1837, by E. Mercier⁶
Source: Constantine wilaya archive center library

³ Ernest Mercier, "Constantine avant la conquête française 1837; notice sur cette ville à l'époque du dernier bey.," *Recueil des notices et mémoires de la Société archéologique du département de Constantine* 19 (1878): 43–96.

⁴ « I noted the plan drafted by the General Staff after the capture, a plan that is unfortunately incomplete and inaccurate in details, but which, in the absence of another, presents, for the main lines, precious characters of authenticity. I then placed all the names that I could gather from the mouths of the natives, which did not fail to present real difficulties, given the little concordance of some information and while the places to which the terms applied had been entirely transformed. » Mercier, 45.

⁵ Isabelle Grangaud, "Autour de l'étude Des Villes de La Régence d'Alger : Le Cas de Constantine," *Antiquités Africaines* 40, no. 1 (2004): 293.

⁶ Ernest Mercier, *Planche n°IV: "Constantine Avant La Conquête Française 1837" in Recueil Des Notices et Mémoires de La Société Archéologique Du Département de Constantine Vol 19, sans échelle (Constantine: Imprimerie L. Arnolet, Ad. Braham, succ., 1878).*

The most recent study on the reconstruction of Ottoman-era Constantine was published by André Raymond in 1987.⁷ However, Raymond's article does not rely on sources from various available archives but rather reinterprets the major colonial productions.⁸ Subsequent academic efforts following Raymond's work have focused on describing historical buildings, synthesizing existing literature, and utilizing archives for historiographic purposes, with notable contributions from researchers like A. Temimi⁹, B. Pagand¹⁰, F. Benidir¹¹, F.Z. Guechi¹², N. Saidouni¹³, and A. Dahdouh¹⁴, among others.

Given this context, we pose the following question: What was the physiognomy of Ottoman Constantine between the 17th and 19th centuries? What methods can be applied to the exploitation of historical archives to uncover the architectural and urbanistic aspects of a city?

This inquiry highlights the importance of a methodological approach capable of bridging the gap between historical backgrounds and contemporary urban and architectural analysis. It underscores the advantages of interdisciplinary research that combines the history of architecture, urban studies, and archival science in order to reconstruct the historic urban landscape of cities such as Constantine, which have undergone major changes over the centuries.

In this paper, we will try to present an unpublished manuscript entitled *Daftar rusūm al-'amlāk al-kāyina dāḥil balad Qaṣantīna*, which contains deeds of real estate transactions in the city of Constantine during the Ottoman period. Most of the deeds concern private property, called *milk*, which is the only form of property that can be bought and sold between individuals and transmitted by inheritance. It is therefore essential to prove ownership of a property at three key moments: when buying, passing it on to the next generation, and creating a foundation.

This manuscript is an important historical document that sheds light on the practices of property ownership and transfer in Ottoman Constantine. Through its analysis, we gain a deeper understanding of the city's legal and economic foundations and obtain insights into the social fabric and continuity of property rights across generations.

An inductive analytical approach is used to analyze deeds and extract architectural elements from legal arguments. This method is justified by the fact that architectural elements were not at the heart of the legal arguments or the donations studied. Instead, they were mentioned to provide details about the property's location, construction work, or to offer descriptive information. These elements were also referenced in legal arguments and judgments relating to real estate disputes, which judges used as a basis for their resolutions.

The analytical component of the sale deeds, donations, and their various texts took two main forms during this research:

- *Formal analysis of deeds*: The formal part of the deeds was approached by analyzing the essential constituent parts of the argument as well as other elements that form the

⁷ André Raymond, "Les Caractéristiques d'une Ville Arabe «moyenne» Au XVIIIe Siècle. Le Cas de Constantine," *Revue de l'Occident Musulman et de La Méditerranée* 44, no. 1 (1987): 134–47.

⁸ See notes at the end of the article where no archival box is cited

⁹ Abdeljelil Temimi, *Le Beylik de Constantine et Ḥādj 'Aḥmed Bey (1830-1837)* (Tunis: Revue d'histoire maghrébine, 1978).

¹⁰ Bernard. Pagand, *La médina de Constantine, Algérie: de la ville traditionnelle au centre de l'agglomération contemporaine* (Poitiers: Centre interuniversitaire d'études méditerranéennes, Université de Poitiers, 1989).

¹¹ Fatiha Benidir, "Urbanisme et planification urbaine. Le cas de Constantine" (Doctorat d'état, Constantine, Université Mentouri, 2007).

¹² Fatima-Zohra Guechi, *Qaṣantina, Fī 'ahdi Salāh Bay, Bay al Bayat* (Constantine: Média-Plus, 2005).

¹³ Nacereddin Saidouni, *Waraqāt Gazā'iriyya. Dirāsāt Wa Abḥāt Fī Tārīḥ al-Gazā'ir Fī al-'ahd al-'uṭmānī*, 2nd edition (Alger: Dār al-baṣā'ir, 2009).

¹⁴ Andelkader Dahdouh, "Madīnat Qasantīna ḥilāl al-'ahd al-'uṭmānī. Dirāsāt 'umrāniyya aṭariyya" (Thèse de doctorat ès-sciences, Université Bouzareah. Dpt d'Archéologie, 2010).

general structure of the act, such as the font, the words used, the wording, etc. The objective was to identify a set of relevant clues and link them to architectural content. This methodical approach is essential to better understand the construction of legal arguments related to architecture.

- *Functional analysis of the argumentation* : It consists in examining the architectural content of the act through the analysis of terms, places, operations, etc. This approach provides an overall framework of the architectural material characteristics present in this register.

1. The importance of archives in the study of Ottoman city history

For nearly five decades¹⁵, historians have systematically employed the records of the Ottoman court of justice (*siğillāt al-mahkama al-šar‘iyya*) as a primary source for writing the history of the Ottoman Middle East. In writing Ottoman history, reliance on primary sources is indispensable for achieving a faithful and detailed portrayal of the period. The Ottoman archives, in particular the registers and acts of the court of justice (*mahkama al-šar‘iyya*), present themselves as invaluable resources for historians and researchers of urban history. Through these documents, we can directly access the legal and administrative infrastructure of the Empire, which reflects the laws, land transactions, and even the complex social interactions of the time.¹⁶

Ottoman courts were central institutions in the lives of the citizens, not only recording judicial decisions but also economic transactions and civil contracts, thereby offering a panorama of daily life under Ottoman rule.¹⁷ The *sikayet defterleri* (complaint registers) and *tapu tahrir defterleri* (land registers) are examples of sources that provide insights into property issues and legal conflicts, shedding light on the social and economic practices of the era.¹⁸

In addition, Ottoman cadastral studies, known as *tahrir defterleri*, reveal information about organization and land holdings, which is crucial to understanding economic history and urbanism.¹⁹ Halil İnalçık’s monumental book, 'An Economic and Social History of the Ottoman Empire', is an indispensable complement that brings together these primary documents into a coherent narrative of Ottoman history.²⁰

Every archival record, whether it is a civil registry or a court record, plays an essential role in our understanding of history. The diversity of stories contained in these documents allows us to explore beyond the great narratives to understand the essence of life in the Ottoman era. It is these details that form the true fabric of history, woven by the hands of those who lived and worked during this period.

The understanding of the morphology of Ottoman cities and their socio-economic dynamics is largely based on the careful analysis of notarial acts and judicial records from the Ottoman period.²¹ Through these documents, it is possible to gain a detailed understanding of the social and land mapping of Ottoman cities, thus offering an invaluable insight into the urban structures and transactions that have shaped them.

¹⁵ Dror Ze’Evi, “The Use of Ottoman Sharia Court Records As a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal,” *ILS Islamic Law and Society* 5, no. 1 (1998): 35.

¹⁶ Halil İnalçık and Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge University Press, 1994).

¹⁷ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Hebrew University, 1988).

¹⁸ Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), <https://doi.org/10.1017/CBO9780511605710>.

¹⁹ Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge University Press, 2000).

²⁰ İnalçık and Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*.

²¹ Mustapha Ben-Hamouche, “Urban Regulation in Islamic Law through an Ottoman Manuscript,” *Journal of Islamic Law and Culture* 12, no. 3 (October 1, 2010): 286.

1.1. Notarial Deeds of Property Transfer

Notarial deeds, especially tapu tahrir defterleri, are indispensable documents for studying property transfers. They are a primary source of information on urban topography, Using these documents, researchers can locate markets and residential neighborhoods, and identify public spaces such as mosques, baths and caravanserais, thus revealing the physiognomy of the cities.²²

The frequency and modalities of these transfers also inform us about economic trends, such as periods of prosperity or decline, and the prevailing ownership patterns.²³ Notarial acts illustrate social and economic stratification through the analysis of the distribution of properties between different layers of society.

1.2. Ottoman Court Records

The *sicill-i osmani* or *siğillat al-mahkama al-şar'iyya*, the registers of the Ottoman courts of justice, are invaluable for uncovering details about everyday life and land disputes. These records provide information on disputes between neighbors, construction violations, and property contests, offering insights into the social interactions²⁴ and conflicts within the urban fabric.²⁵

Ottoman courts recorded cases that directly or indirectly affected the urban geography, such as disputes over water rights or the use of public pathways. These court records can thus be utilized to reconstruct the legal framework governing urban spaces and to understand how city dwellers interacted with and shaped this framework.²⁶ The documentation within these records helps map out the complexities of urban life and the judicial mechanisms that were in place to resolve conflicts, thereby painting a vivid picture of the legal landscape and its impact on the urban settings of the Ottoman Empire.

1.3. Contribution to the Understanding of Urban Landscapes

The contribution of these documents to our understanding of urban landscapes during the Ottoman era is significant. They enable the reconstruction of city maps, analysis of their urban fabric evolution, and a deeper understanding of the spatial distribution of urban functions.²⁷ Moreover, property deeds and judicial records highlight the significance assigned to specific buildings and spaces, such as places of worship, markets, and production areas, thus reflecting the economic and religious priorities of society.²⁸

Furthermore, Ottoman notarial and judicial documents provide a unique perspective on the demographic characteristics of cities, revealing patterns of migration, population changes, and community organization.²⁹ The value of notarial acts and judicial records in understanding the geography and urban morphology of Ottoman cities cannot be underestimated. They are indispensable for any researcher attempting to reconstruct the urban and social life of the Ottoman Empire, and their continued use greatly enhances our knowledge of one of the most fascinating periods in urban history.

²² Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank* (Ottoman Bank Historical Research Center, 1999).

²³ Sibel Bozdoğan, "Zeynep Çelik. The Remaking of İstanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century. Seattle: University of Washington Press, 1986." *New Perspectives on Turkey* 2 (April 1988): 57–59, <https://doi.org/10.15184/S0896634600000157>.

²⁴ Ben-Hamouche, "Urban Regulation in Islamic Law through an Ottoman Manuscript," 289.

²⁵ Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany, NY: State University of New York Press, 1994).

²⁶ Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Edition Unstated (New York: Oxford University Press, 1993).

²⁷ Ömer Lütfi Barkan and Hüseyin Özdeğer, *Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihi: Osmanlı Devlet arşivleri üzerinde tetkikler-makaleler*, İktisat Fakültesi (Series) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük, 2000).

²⁸ Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London; New York: I.B. Tauris; New York: In the United States of America and in Canada distributed by Palgrave Macmillan, 2005).

²⁹ İncalcık and Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*.

2. Ottoman Archives in Constantine: State of the Art

The manuscripts and archives uncovered in recent decades in Constantine represent a significant source for the history of the city. These archives vary widely depending on the historical periods in which they were produced, the type of information they contain, and the historical subjects they address. Regarding historical periods, one can find a manuscript titled "*awqaf madinat Qasāntīna*", which includes texts and waqf deeds dating back to the 16th and 17th centuries. Additionally, there are twelve court registers spanning from 1787 to 1837, along with the register of correspondence from the beys of Constantine, the register of correspondences of *Hāğ Ahmad Bay*, and the manuscript detailing the history of the land of Constantine and its governors preserved at the National Library of Algiers. There are also numerous correspondences between the beys of Constantine and the beys of Tunis stored at the National Archives Center of Tunis. List of known archives from the Ottoman period:

2.1. Daftar aḥbās Qasāntīna

This registry, currently housed in the manuscripts department of the National Library of Algiers under catalog number 3568, consists of 36 sheets measuring 17 x 45 cm. The manuscript is a copy of an original version that contained the *hubūs* and waqf (charitable endowments) records of the city of Constantine, spanning the years 1271 to 1647. This document is invaluable for researchers studying the economic, social, and religious fabric of Constantine during this extensive period.

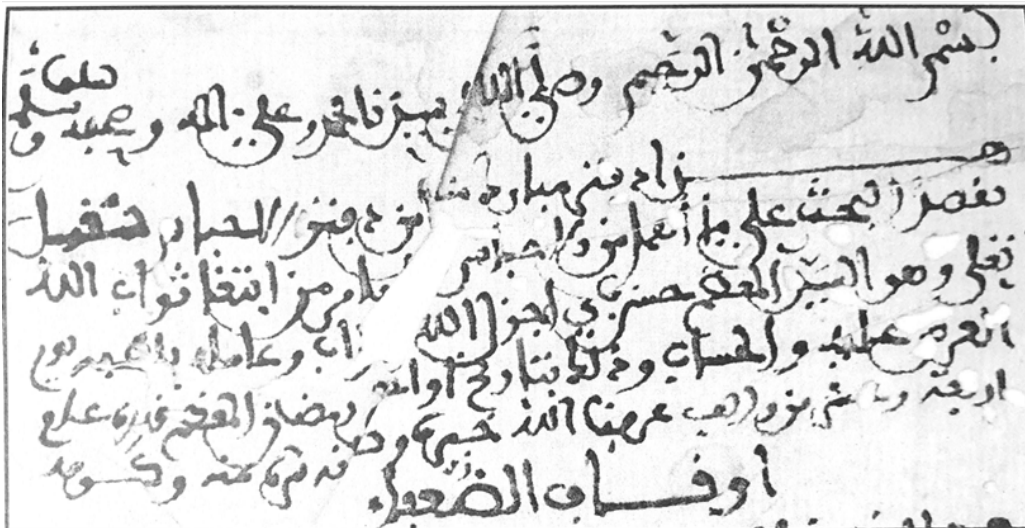

Figure 3 Introduction of *Daftar Aḥbās Qasāntīna*.³⁰
Original source location : National Library of Algeria, manuscript number 3568

2.2. Daftar Awqāf Ṣālah Bay

The *Daftar Awqāf Ṣālah Bay*, established during the tenure of *Ṣālah Bin Muṣṭafa al-Zamīrlī*, bey of the beylik of Constantine, who held his position for 21 years (1185/1771-1207/1792), is an essential archival resource housed in the archives of the wilaya of Constantine. The original version is owned by the *Bin-Ğallūl* family of Constantine³¹, and is preserved in a photocopied form consisting of 75 pages, with 6 missing pages (p7, and pp58-62), comprising a total of 70 *ḥabūs* deeds.

³⁰ Abdelkadir Dahdouh, *Tārīḥ Wa 'āṭār Madīnat Qasāntīna Ḥilāl Alfatra Al-Islāmiyya* (Constantine: Numidia, 2015), 119.

³¹ Fatima-Zohra Guechi, *Siğil Ṣālah Bay Lil'awqāf 1185-1207 h (1771-1792)* (Constantine: Dār Bahā' Al-dīn, 2009).

Context:

Şālah Bay's primary mission was to identify and inventory waqf properties to protect zāwiya (Islamic religious schools) and mosques and ensure their proper functioning. He ensured that the habūs properties were recorded in registers, producing four copies distributed among four of his top officials or institutions. The first copy was kept with the wakīl (trustee) of the bayt-al-māl (treasury), the second with the šayḥ al-blad (chief of the town), the third with the qāḏī al-ḥanaḫī (Hanafi judge), and the fourth with the qāḏī al-mālikī (Maliki judge).

Şālah Bay compiled a comprehensive register that included all the properties of the city's mosques, and smaller registers for each mosque, zāwiya, and ḡāma (congregational mosque), covering more than a hundred establishments. These registers have since been lost, but an article by Louis Féraud, a translator for the French army, published in the Revue africaine³² in 1868, translates the founding act of the Waqf property registers into French, including a list of mosques and zāwiya.

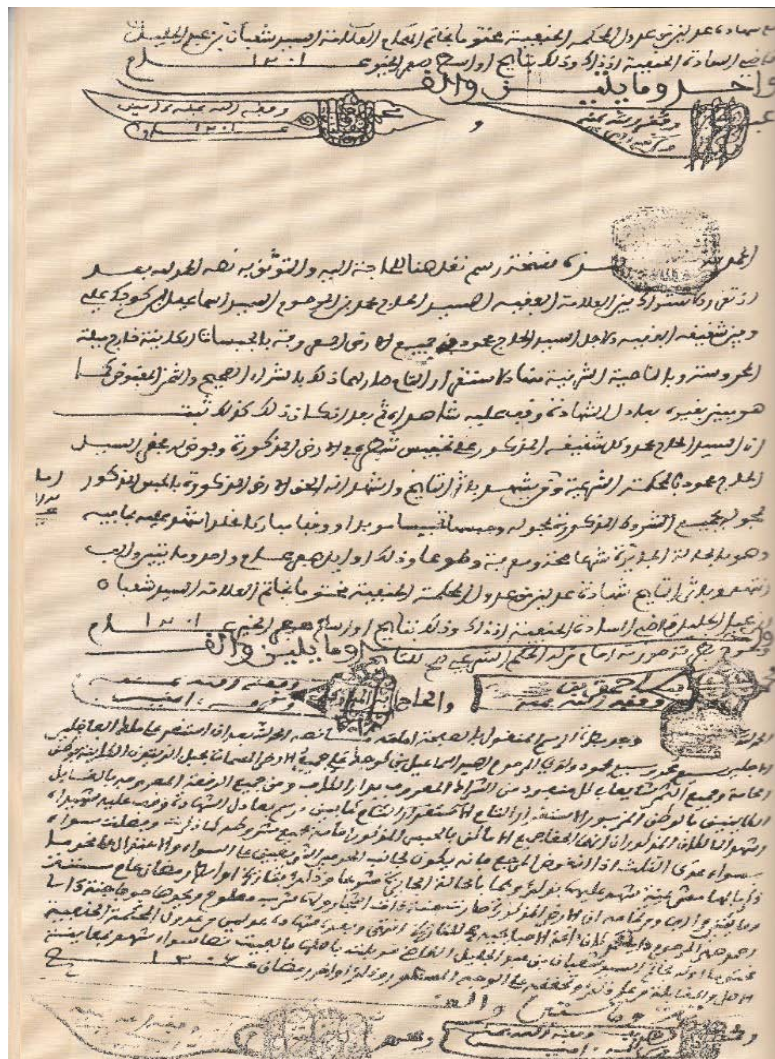

Figure 4 A page of the acts of daftar Awqāf Şālah Bay³³
Original source location : Constantine wilaya archive center

³² Charles Louis Féraud, "Les Anciens Établissements Religieux Musulmans de Constantine," *Revue Africaine*, no. 12 (1868): 121–33.

³³ Guechi, *Siḡil Şālah Bay Lil'awqāf 1185-1207 h (1771-1792)*.

2.3. Letters and Correspondences of the Beys of Constantine

This manuscript is located at the National Library Hama under catalog number 1641. It consists of 132 letters, a portion of which were sent by the Beys of Constantine and various tribal leaders (*šuyūh*) to the chief of the French bastion at La Calle. It also includes other correspondences sent by the Pāšā of Algiers to the Āgā in Colo and Annaba. These letters reveal significant economic and political aspects of the Beylik of Constantine from 1719 to 1783. This collection provides a rare glimpse into the diplomatic and administrative communications that were pivotal in shaping the geopolitical and social landscapes of the region during the 18th century. This archive is crucial for historians seeking to understand the nuances of Algerian history under Ottoman rule, particularly in terms of its political alignments and economic exchanges.

2.4. Collection of Correspondences from ḥāğ Aḥmad Bay

This manuscript is housed at the National Library Hamma under catalog number 1642 and consists of 32 letters written between 1816 and 1830. Three of these letters were sent by *Muḥammad Ġa'far Bay* to *ʿOmar Pāšā* and *Ḥusayn Pāšā*, while the remaining correspondence was sent by ḥāğ Aḥmad Bay to Ḥusayn Pāšā. These letters provide insights into the significant economic and political aspects of that era.

This set of correspondences is particularly valuable for historians and researchers interested in the late Ottoman period in North Africa. The letters shed light on the administrative strategies, political alliances, and economic policies that were in place just before the French colonization of Algeria. They also offer a unique perspective on the personal and official communications that occurred between high-ranking officials, revealing the complexity of governance and inter-regional relations.

2.5. The Registers of the Maḥkama al-šarʿiyya (Court of Justice)

The registers of the *Maḥkama al-šarʿiyya* are among the most important historical manuscript sources still to be thoroughly studied. These registers contain records of various types, including sales, purchases, *waqf* (endowments), conflicts, and acts of marriage and divorce. There are twelve such registers, compiled from the beginning of 1787 until the year 1843, currently held at the Archives of the Wilaya of Constantine.

The significance of these registers lies not only in their breadth of coverage concerning legal and social matters but also in their role as a direct link to understanding the historical applications of Islamic law in an Ottoman urban context. As such, they are invaluable for historians, legal scholars, and anyone interested in the socio-legal history of the Ottoman Empire, particularly its manifestation in North African territories.

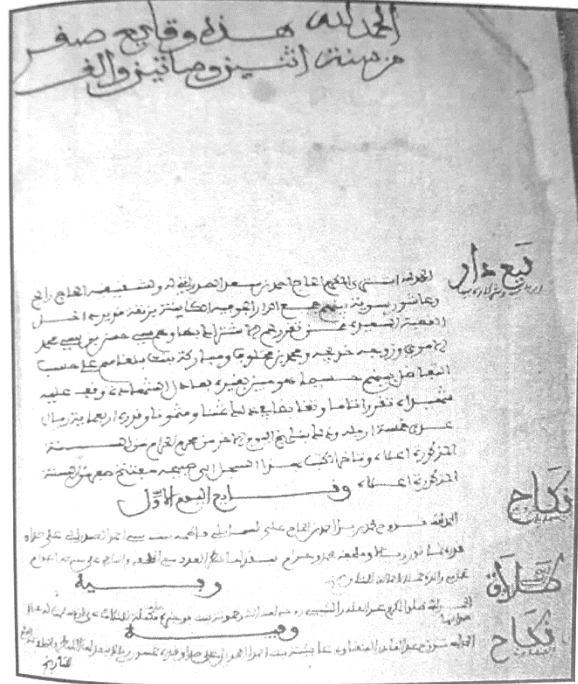

Figure 5 First page of the first register of the *maḥkama al-šār'iyya*³⁴
Original source location: Constantine wilaya archive center

2.6. The Manuscript "Aḥbār balad Qasaṅṭīna wa ḥukkāmuhā" (News of the Land of Constantine and Its Governors)

This manuscript is located at the National Library Hamma in Algiers under catalog number 2717. It comprises 14 leaves written on both sides, except for the last leaf, which is written on one side only, totaling 29 pages. The author of this manuscript remains anonymous. It chronicles the history of the Bays of Constantine, starting with Šālah Bay (1771-1792) and concluding with the isolation of Bay Muḥammad Manamānī and the rise to power of ḥāğ Aḥmad Bay, the last Bay of Constantine, in 1826.

This document is significant as it provides a detailed narrative of the political shifts and the succession of governors in Constantine during a crucial period leading up to the French colonization. The accounts within this manuscript offer insights into the political dynamics, significant events, and figures that shaped the region's history during the late Ottoman era. The detailed descriptions enhance our understanding of the governance and political strategies employed by the Bays, their interactions with local tribes and foreign powers, and the eventual changes in leadership that influenced the region's transition during a turbulent period.

2.7. The Manuscript "Nawāzil Ibn Al-Fakūn"

The manuscript *Nawāzil Ibn Al-Fakūn* was authored by Šayḥ Muḥammad Ibn 'Abdelkarīm Ibn Muḥammad ibn 'Abdelkarīm al-Fagūn at-Tammīmī in 1706. This extensive document spans over 600 pages and is a significant work in the field of Islamic jurisprudence.

Nawāzil refers to a genre of Islamic legal literature that compiles case law and judicial decisions on complex legal issues. These texts are critical for understanding how Islamic law was applied and interpreted in daily matters affecting the Muslim community. The manuscript by Ibn Al-Fakūn likely covers a wide range of topics, from family law and inheritance to commercial transactions and criminal law, reflecting the legal challenges and questions faced by

³⁴ Dahdouh, *Tārīḥ Wa 'ātār Madīnat Qasaṅṭīna Hilāl Alfatra Al-Islāmiyya*, 124.

the community during his time. The *Nawāzil Ibn Al-Fakūn* thus stands as a testament to the rich tradition of Islamic scholarship and its practical application in society, offering a deep dive into the historical application of Sharia law in a way that is rarely preserved in other forms of historical records.

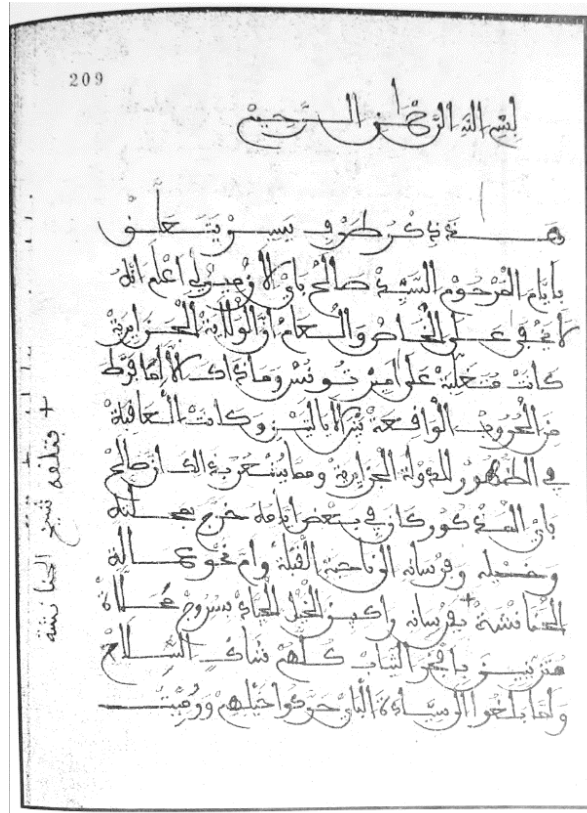

Figure 6 first page of the manuscript “*Nawāzil Ibn Al-Fakūn*”³⁵
Original source location: Ibn Al-Fakūn family private library

3. Case study: The register of deeds of the properties that are inside the city of Constantine “*Daftar rusūm al-’amlāk al-kāyina dāhil balad Qaṣanḫīna*”

3.1. Presentation of the Document

This document was first discovered in 2018³⁶ and is preserved in microfilm format at the Archives Center in Aix-en-Provence. The manuscript is titled *Daftar rusūm al-’amlāk al-kāyina dāhil balad Qaṣanḫīna*, with both the year of creation and the author's identity remaining unknown. Key aspects of the document include:

- **Copy Status:** The document appears to be a copy, as it lacks any seals or signatures, which are typically indicative of an original legal or official document.
- **Physical Description:** The manuscript consists of 29 pages, written on both sides (recto verso).
- **Script and Style:** The text is written in Maghribi script, which is characteristic of North African Arabic writing styles.

³⁵ Dahdouh, 120.

³⁶ Mouhieddine Kherouatou, Mouatez-Billah Boussouf, and Badia Belabed-Sahraoui, “Urban History of Constantine in the Ottoman Period: A Methodology for the Digital Management of Primary Sources,” *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 9, no. 2 (2022): 137–43, <https://doi.org/10.2979/tur.2022.a902162>.

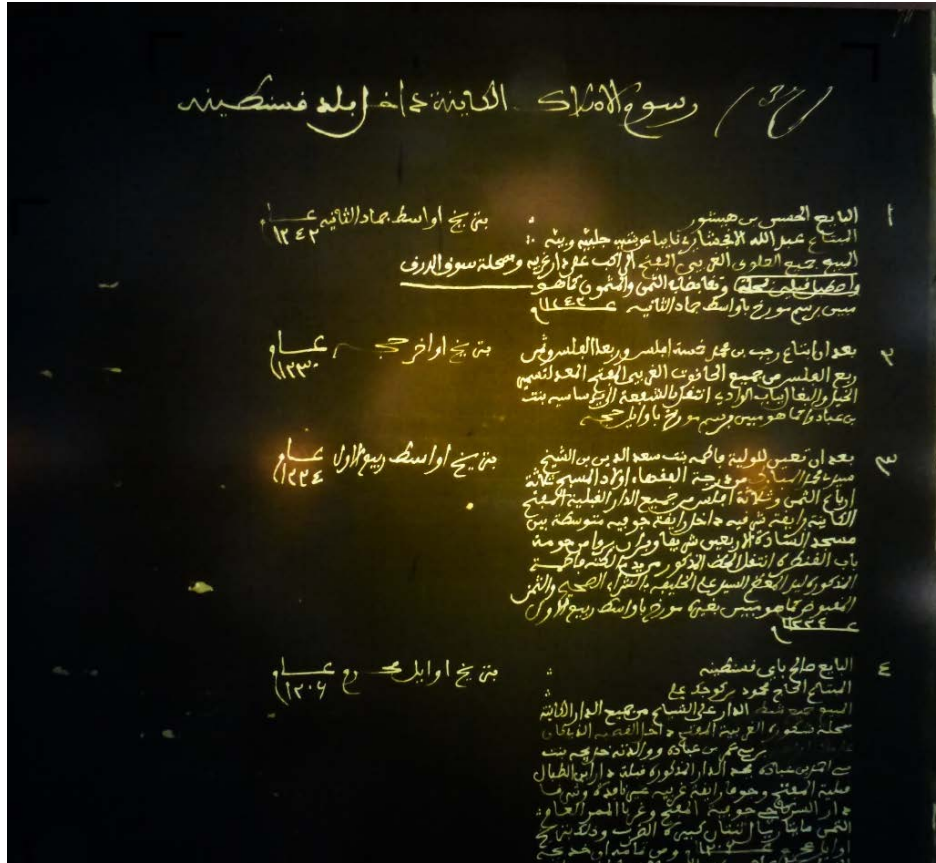

Figure 7 first page of the manuscript “Daftar rusūm al-’amlāk al-kāyina dāhīl balad Qaşanřina”
Original source location: National Overseas Archives in Aix-en-Provence

3.2. Formulation of Property Deeds

The structure of property deeds, specifically for private ownership (*milk*) sales, follows a precise organizational format (figure 8). The details of these deeds include key elements that allow for the comprehensive recording and understanding of property transactions within the designated legal framework. Here's a breakdown of the parts typically found in such deeds:

1. Seller’s Name: The name of the seller is listed, whether acting on their own behalf or for someone else. Most often, the means by which the seller acquired the property (purchase, inheritance, donation, etc.) are also noted, providing a trace of the property’s provenance.
2. Buyer’s Name: The name of the buyer is similarly recorded, specifying whether the purchase is for personal use or on behalf of another party.
3. Fraction of Property Sold: The specific share of the property being transferred is detailed, e.g., full ownership (*řamī* or 1/1), half (*şatr* or 1/2), quarter (*rub* or 1/4), or eighth (*tumun* or 1/8).
4. Details of the Sold Object: This includes a description of the property and any rights and appurtenances attached to it, such as buildings (*dār*), shops (*hānūt*), upper floors (*’ulwī*), or baths (*řammām*). Sometimes, the current use of the property is also described.
5. Details of the Sold Object: This includes a description of the property and any rights and appurtenances attached to it, such as buildings (*dār*), shops (*hānūt*), upper floors (*’ulwī*), or baths (*řammām*). Sometimes, the current use of the property is also described.

6. Details of the Sold Object: This includes a description of the property and any rights and appurtenances attached to it, such as buildings (*dār*), shops (*ḥānūt*), upper floors (*ʿulwī*), or baths (*ḥammām*). Sometimes, the current use of the property is also described.
7. Sale Price: The price of the transaction is recorded, providing a reference for economic evaluations and tax purposes.
8. Date of Transaction: The exact day of the month is often unspecified, instead noted as the beginning (*ʿawāyil*), middle (*ʿawāsīt*), or end (*ʿawāḥir, salḥ*) of the month.

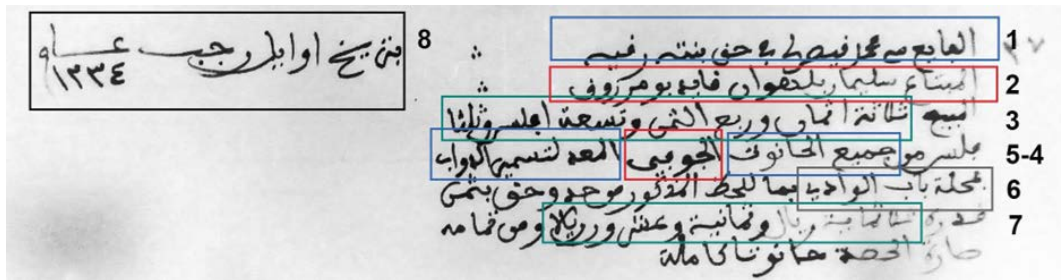

Figure 8 example of a deed of sale

Source: act 27, *daftar rusūm al-ʿamlāk al-kāyina dāhil balad Qaṣanḥina*, image processing by author

The structure and detail in these deeds not only facilitate legal clarity and property rights transfer but also serve as a historical record, offering insights into the economic conditions and urban structure of the time.

The meticulously organized structure of the sale deeds highlights a well-established legal system adhering to the norms of Islamic law. The uniformity of this structure suggests a rigorous formalization intended to ensure the legality and validity of real estate transactions, thereby minimizing potential property-related conflicts. The detailed account of the property's origin from the seller (whether through purchase, inheritance, donation, etc.) and the specificity regarding the shares sold (whole, half, quarter, etc.) demonstrate transparency and precision crucial for understanding not only the transaction itself but also the structure of property and inheritance within the society of Constantine at the time.

The detailed description of the sold properties, including architectural features and physical boundaries according to the cardinal directions, illustrates how architecture and urban planning were integrated into legal documents. This allows contemporary researchers to reconstruct the physical characteristics of the properties and, by extension, the urban layout of the city during that era.

The location of properties relative to significant landmarks such as mosques and bakeries provides clues about social geography and urban stratification. This can aid in understanding neighborhood dynamics and residential preferences, thus revealing aspects of daily and social life in Ottoman Constantine.

The manner in which the transaction date is recorded—often vaguely as the beginning, middle, or end of the month—may indicate record-keeping practices tailored to the administrative needs of the time.

The adherence of the deeds to *kutub al-ṣurūt*³⁷, or notarial manuals, suggests a legal standardization but also a degree of flexibility adapted to local contexts. Exploring this adaptation could enhance understanding of how Islamic law was interpreted and applied in the specific context of Ottoman Constantine.

³⁷ Christian Müller, “Les ventes de biens immobiliers au XIVe siècle: étude des actes du Haram al-Sharif à Jérusalem,” in *Faire la preuve de la propriété: droits et savoir en Méditerranée (Antiquité-Temps modernes)*. - (Rome: École française de Rome, 2012), 212, <https://doi.org/10.1400/182213>.

The available sale deeds thus confirm the legal steps taken after the conclusion of a contract and the transfer of property rights. The formulations used by notaries adhere to the requirements of Islamic law. Their structure aligns with the model contracts found in notarial manuals, known as *kutub al-šurūḥ*, demonstrating the integration of legal principles into practical applications. This integration not only reflects the legal rigor of the period but also facilitates a deeper understanding of the legal and cultural framework governing property transactions in historical contexts.

3.3. Content of the manuscript

The manuscript comprises 132 deeds related to various types of property and transactions. The content of these deeds includes:

- Residential properties: The deeds cover different types of housing such as *dār* (house), *ʿulwī* (upper floor unit), *bayt* (home), *ḡurfa* (room), along with annexes like *dwīra* (courtyard house), *iṭibl* (stables), and *ḥawṣ* (courtyards).
- Agricultural lands : Transactions concerning farmlands and related agricultural properties are also documented, indicating the economic activities associated with agronomy.
- Commercial establishments and markets: This includes shops (*ḥanūt*, plural *ḥawānīt*) and market networks (*sūq*, plural *aswāq*), as well as services such as bathhouses (*ḥammāmāt*), bakeries (*kūṣat*), and mills (*rḥā*).

These deeds span a considerable period, from 1474 to 1835, reflecting the evolving nature of property ownership and commerce in the region. The distribution of deeds over these years is as follows:

Table 1 Years and Number of Deeds

Years	Number of deeds
1474-1499	2
1500-1599	23
1600-1699	39
1700-1799	30
1800-1835	37

This timeline and the variety of properties documented in the deeds provide a rich historical context that allows for an analysis of the urban development, and economic changes over the centuries. The manuscript not only offers insights into the types of properties that were prevalent but also illustrates the socio-economic dynamics of the region, showcasing how commercial and residential needs evolved.

Table 2 the architectural material mentioned in the deeds

Space name	Number
Ḥānūt	287
Ḡannat	62
Masḡid	31
Autres lieux	29
Sūq	22
Maḥallat	19
Hūmat	17
Dār	16
ʿUlwī	16
Iṣṭibl / rwā	13
Ḥarāb	12

Bāb	11
Minwal	11
Ḥammām	10
Tarbi' a	10
Kūšat	8
Qā' aē	6
Al-Dwīra	5
Al-Rḥā	4
Raḥba	4
Zāwīyaē	4
Binā' / tarqī'	3
Funduq	3
Ġurfa	3
Ḥawš	3
Swīqa	3
Al-ḡnīna	2
Bayt	2
Four	2
Maḡlis	2
Maḡzan	2
Wālī Ṣālah	2
Al-madbaḡa	1
Al-nā' ūraē	1
Ḍarīḥ	1
Madrassa	1
Sibbāla	1

Table 2 provides a comprehensive snapshot of the diversity of real estate properties in Ottoman-era Constantine, showcasing which types were frequently transacted or mentioned in the deeds. Each type of property played a crucial role in the economy, culture, and social life of the city, reflecting unique aspects of its urban fabric:

- *Ḥānūt* (Shops): Mentioned 287 times, indicating a vibrant commercial activity in the city. The high number of shops suggests that retail was a primary economic activity, likely concentrated along main streets, in commercial districts, and within souks.
- *Ġannat* (Gardens): Listed 62 times, these could represent not only private or communal green spaces but also urban agricultural lands, highlighting the significance of recreational areas and local cultivation within the city.
- *Masḡid* (Mosques): With 31 mentions, mosques underline the importance of religion and community life. These buildings served not only as places for religious practice but also as community gathering spots and urban landmarks.
- *Sūq* (Markets): Cited 22 times, along with *Maḡallat* (shop complexes) and *Ḥūmat* (neighborhoods) mentioned 19 and 17 times respectively, indicating well-defined areas for trade and residential life, as well as the importance of urban security.
- *Dār* (Houses) and *'Ulwī* (Upper Floors): Each mentioned 16 times, reflecting the residential fabric of the city and indicating the nature of urban housing and the lifestyle of its inhabitants.
- **Infrastructural and Civic Properties:** The presence of *Ḥammām* (public baths), *Raḥba* (public squares), *Zāwīyaē* (religious brotherhoods or sanctuaries), and *Madrassa* (religious schools) with fewer occurrences demonstrates the richness of Constantine's civic and religious infrastructure.

- **Less Frequent Properties:** Properties like *Hawš* (courtyard), *Funduq* (inns or caravanserais), and *Swīqa* (small markets), though less frequent, indicate various urban functions from accommodation to food distribution.

In summary, the diversity of properties documented, some serving as landmarks to locate other assets in the deeds, illustrates the complexity of urban planning and the multifaceted nature of life in Constantine. Analyzing these properties provides a window into the socio-economic structure of the city, the living practices of its inhabitants, and the spatial planning and organization during the Ottoman period.

This rich tapestry of urban elements, from commercial hubs like markets and shops to residential areas and key communal facilities such as mosques and baths, highlights how these components were interwoven to form a coherent urban landscape. The frequent mention of specific types of properties and their roles within the community not only reflects economic priorities and social hierarchies but also indicates the cultural and religious values prevalent at the time.

Moreover, the strategic positioning of properties relative to significant urban markers like mosques and public squares points to a deliberate approach to urban design and civic organization. This careful arrangement facilitated not just economic transactions but also social interactions and religious practices, thereby shaping the daily routines and overall quality of life for the city's residents.

Therefore, the properties recorded in these deeds are not mere entries of ownership and transaction; they are evidence of a dynamically planned urban entity. They allow historians and urban planners to reconstruct the historical urban framework of Constantine, providing insights into how Ottoman cities were structured and functioned, and offering lessons on the integration of architecture, economy, and culture in urban development.

The type of transaction differs between bill of sale, purchase, *ḥabs*, litigation, inheritance, etc.

Table 3 the types of transactions contained in the manuscript

Transaction Name	number	total	
bay'	bay'	71	82
	bay' bi-niyāba	1	
	bay' ziyāda	6	
	bay' intiqāl	3	
	tuniya	1	
širā' / İbtiyā'	širā'	23	123
	širā' intiqāl	28	
	istiqrār širā'	1	
	širā' istiqrār	1	
	širā' ta'yīn	1	
	širā' bi niyāba	1	
	ibtiyā'	51	
	ibtiyā' intiqāl	14	
	ibtiyā' istiqrār	1	
	ibtiyā' biniyaba	1	
	ibtiyā' bilwakāla	1	
heritage	heritage	12	38
	ta'yīn heritage	9	
	heritage 'aşaba	9	
	intiqāl heritage	3	
	heritage istiqrār	1	
	heritage intiqāl	1	

	ta'yīn 'aṣaba	2	
	istiqrār 'aṣaba	1	
šafa'a	šafa'a	1	4
	intiḡāl šafa'a	2	
	ṭalab šafa'a	1	
hiba	hiba	2	4
	hiba taṣyīr	1	
	hiba intiḡāl	1	
taḡammu'	taḡammu'	1	1
frīḡa	frīḡa	1	1
istiqrār farīḡa	istiqrār farīḡa	2	2
istiqrār	istiqrār	11	11
taṣyīr	taṣyīr	1	1
ta'yīn	ta'yīn	10	10
šarāka	šarāka	8	8
šarāka intiḡāl	šarāka intiḡāl	1	1
taslīm	taslīm	4	4
intiḡāl	intiḡāl	3	3
waṣiyya	waṣiyya	2	4
	ta'yīn waṣiyya	2	
ṭubūt dhimma	ṭubūt dhimma	2	2
šadaqa	šadaqa	2	2
mu'āwada	mu'āwada	2	3
	iqti'ād mu'āwada	1	
litige	contentious sale	1	3
	litigation	2	
ḡabs	ḡabs	2	3
	ḡabs istiqrār	1	
ibtāl ḡabs- buṭlān taḡbīs - faṣḡ ḡabs	ibtāl ḡabs- buṭlān taḡbīs - faṣḡ ḡabs	4	4
binā' - construction ihḡāt	binā' - construction ihḡāt	3	3
taqwīm (evaluation)	taqwīm (evaluation)	1	1
collapse	i) collapse	1	1
ta'yīn taṣyīr	ta'yīn taṣyīr	1	1

Analyzing Table 3, which summarizes the real estate transactions recorded in the property deeds of Constantine during the Ottoman period, provides a comprehensive overview of economic interactions and legal practices related to land ownership.

- **Most Common Transactions:** The transaction most frequently recorded is *bay'* (sale), with 82 occurrences, indicating a dynamic market where properties regularly changed hands. *Širā'* / *Ibtiyā'* (purchase/acquisition), with 123 records, suggests even greater land mobility, possibly indicating a growing market or a propensity for investment in real estate.
- **Inheritance Transactions:** 'Heritage' (inheritances) are also notable, with 38 cases, highlighting the importance of intergenerational property transfers and inheritance practices of the time.
- **Less Frequent Transactions:** Transactions like *šafa'a* (right of preemption), *hiba* (gifts), and *waṣiyya* (wills), each with 4 records, reveal specific aspects of property rights that could be connected to familial, social, and religious matters.
- **Unique Cases:** Unique instances such as *taḡammu'*, *frīḡa*, *istiqrār farīḡa*, and *taqwīm* (evaluation) reflect specific circumstances like land consolidation, individual legal cases, and property valuation, which might indicate specific economic events or practices.

- **Indications of Conflict and Legal Disputes:** Terms of litigation, *ḥabs* (sequestration), and *ibṭāl ḥabs* (annulment of sequestration), as well as mentions of collapse, suggest the presence of conflicts, legal disputes, and emergency situations impacting real estate properties.
- **Partnership Transactions:** The presence of *šarāka* (partnership) and *šarāka intiqāl* (partnership transfer) with 8 and 1 records respectively, may indicate cooperative business practices or joint investments in properties, which could have been common in the economic activities of the time.

Overall, Table 3 offers a window into the complexity and diversity of economic and social practices surrounding real estate in Constantine during the Ottoman period, with each type of transaction revealing different facets of urban life and prevailing laws. This data can be leveraged not only to understand the real estate market but also to illuminate the social and economic structure of the city at that time. This detailed record provides an invaluable resource for historians, economists, and urban planners interested in the historical dynamics of property transactions and their broader societal implications.

3.4. Architectural Contributions from the Study of Deeds

The architectural information derived from the study of property deeds contributes on two levels:

1. **Informational Contribution from Individual Acts:** Each deed offers high-quality information that includes names of places and buildings, helping to understand the terminology associated with historic architecture. Additionally, it provides names of heirs, buyers, sellers, the currency used, and real estate values. This level of detail enriches the understanding of the architectural features and economic values of the time.
2. **Synthesis of Information Across Deeds:** Compiling information from all the deeds allows for spatial correlation of locations relative to each other, enabling the reconstruction of well-documented neighborhoods. It also facilitates tracing the history of transactions for the same property, understanding the trends in land and property values, and identifying major real estate owners and their dealings. This cross-referencing is invaluable for creating a comprehensive map of historical urban development and property ownership. Additionally, the deeds provide documentation of mosques and *zāwiya*, which is especially valuable since historical records of religious sites in Constantine are rare. For example, the manuscript *Daftar rusūm al-`amlāk al-kāyina dāḥil balad Qaṣanṭīna* has revealed the names and locations of three mosques, two *zāwiya* and four markets previously unknown.
3. **Understanding Property Management Rules:** The study of these deeds sheds light on the rules governing real estate management, particularly the various means of transferring property (milk), such as:
 - a) Inheritance (*taṣyīr, ta`yīn*)
 - b) Sale (*bay`*)
 - c) Purchase (*širā`*)
 - d) Gift (*hiba*)
 - e) Bequest (*waṣiyya*)
 - f) Charitable donation (*ṣadaqa*)
 - g) Endowment (*ḥabs* or *waqf*)

These insights not only enhance understanding of the legal and economic aspects of real estate transactions but also highlight the social and cultural dynamics that influenced property management in Ottoman-era Constantine. The deeds thus serve not only as legal documents but also as historical narratives that offer a window into the urban and architectural evolution of the city, reflecting its cultural, economic, and religious life.

Conclusion

The present research on the Ottoman archives of Constantine has offered enriching perspectives on the architectural and urban history of the city during the Ottoman period. Through a careful analysis of period documents, including the deeds of property transfer in the city of Constantine, presented and analyzed in this article for the first time, the data from the archives revealed the contours of residential, commercial, and religious districts. This makes it possible to partially restore the architectural and urban physiognomy of the city of Constantine in the Ottoman era.

The analysis of the different information extracted from the deeds of real estate transactions and the types of properties demonstrated the importance of these documents in understanding the economic and social practices that have shaped the city. The results highlighted the commercial vibrancy of Constantine, evidenced by the predominance of sales and purchase deeds for *Hānūt* and the diversity of spaces such as *Ğannat* (gardens or agricultural land), mosques, and *Sebbala* (public fountains). This reflects the richness of social interactions and the importance of spirituality in the urban space.

Although this research offers considerable insights into the urban and architectural history of Constantine during the Ottoman period, it is important to recognize several limitations. First, the source analyzed in this article spans a broad temporal range that exceeds the three centuries of Ottoman rule. During this time, significant urban transformations could have taken place; changes in the city's appearance, along with shifts in social, economic, and security conditions, complicate efforts to reconstruct the city synchronously. Nonetheless, analyzing multiple property deeds from the same location, but dated differently, has allowed us to trace the evolution of these properties and their transitions between different owners. This analysis provides crucial information such as owner names, reasons for ownership transfers, and property value fluctuations over time. Second, the identity of the author (copyist) of this source, its date of production, and the context of its creation remain unknown. However, it is confirmed to be an inventory of global property deeds in Constantine, likely intended to prove and legitimize real estate and land ownership in the later periods of the city, around the first half of the nineteenth century. Understanding these limitations is essential for contextualizing the research findings and guiding future investigations into the complex history of the city of Constantine.

By revealing numerous architectural specificities of the city, this research significantly enhances our understanding of the Ottoman heritage in Constantine. It underscores the crucial importance of archives for historical studies. In conclusion, this study not only documents the past but also opens avenues for future investigations, encouraging further exploration of the Ottoman archives to continue uncovering the secrets of a historically rich and complex city.

Bibliography

- Barkan, Ömer Lûtfi, and Hüseyin Özdeğer. *Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihi: Osmanlı Devlet arşivleri üzerinde tetkikler-makaleler*. İktisat Fakültesi (Series). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük, 2000.
- Ben-Hamouche, Mustapha. "Urban Regulation in Islamic Law through an Ottoman Manuscript." *Journal of Islamic Law and Culture* 12, no. 3 (October 1, 2010): 284–307.
- Benidir, Fatiha. "Urbanisme et planification urbaine. le cas de Constantine." Doctorat d'état, Université Mentouri, 2007.
- Bozdoğan, Sibel. "Zeynep Çelik. The Remaking of İstanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century. Seattle: University of Washington Press, 1986." *New Perspectives*

- on Turkey 2 (April 1988): 57–59. <https://doi.org/10.15184/S0896634600000157>.
- Dahdouh, Abdelkadir. *Tārīḥ Wa 'āṭār Madīnat Qasanṭīna Ḥilāl Alfatra Al-Islāmiyya*. Constantine: Numidia, 2015.
- Dahdouh, Abdelkader. “Madīnat Qasanṭīna ḥilāl al-‘ahd al-‘uṭmānī. Dirāsāt ‘umrāniyya aṭariyya.” Thèse de doctorat ès-sciences, Université Bouzareah. Dpt d’Archéologie, 2010.
- Devoisins, Valentin. *Expéditions de Constantine, accompagnées de réflexions sur nos possessions d’Afrique*. Paris: Roret : Anselin, 1840.
- Eldem, Edhem. *A History of the Ottoman Bank*. Ottoman Bank Historical Research Center, 1999.
- Faroqhi, Suraiya. *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511605710>.
- Faroqhi, Suraiya. *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. London ; New York : I.B. Tauris ; New York : In the United States of America and in Canada distributed by Palgrave Macmillan, 2005.
- Féraud, Charles Louis. “Les Anciens Établissements Religieux Musulmans de Constantine.” *Revue Africaine*, no. 12 (1868): 121–33.
- Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. Hebrew University, 1988.
- Gerber, Haim. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany, NY: State University of New York Press, 1994.
- Grangaud, Isabelle. “Autour de l’étude Des Villes de La Régence d’Alger: Le Cas de Constantine.” *Antiquités Africaines* 40, no. 1 (2004): 289–99.
- Guechi, Fatima-Zohra. *Qaçantina, Fî’ahdi Salâh Bay, Bay al Bayat*. Constantine: Média-Plus, 2005.
- Guechi, Fatima-Zohra. *Siğil Şalah Bay Lil’awqāf 1185-1207 h (1771-1792)*. Constantine: Dār Bahā’ Al-dīn, 2009.
- İnalçık, Halil, and Donald Quataert. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press, 1994.
- Kherouatou, Mouhieddine, Mouatez-Billah Boussouf, and Badia Belabed-Sahraoui. “Urban History of Constantine in the Ottoman Period: A Methodology for the Digital Management of Primary Sources.” *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 9, no. 2 (2022): 137–43. <https://doi.org/10.2979/tur.2022.a902162>.
- Mercier, Ernest. “Constantine avant la conquête française 1837; notice sur cette ville à l’époque du dernier bey.” *Recueil des notices et mémoires de la Société archéologique du département de Constantine* 19 (1878): 43–96.
- Mercier, Ernest. “Planche n°IV: ‘Constantine Avant La Conquête Française 1837’ in Recueil Des Notices et Mémoires de La Société Archéologique Du Département de Constantine Vol 19.” sans échelle. Constantine: Imprimerie L. Arnolet, Ad. Braham, succ., 1878.
- Müller, Christian. “Les ventes de biens immobiliers au XIVe siècle : étude des actes du Haram al-Sharif à Jérusalem.” In *Faire la preuve de la propriété: droits et savoir en Méditerranée (Antiquité-Temps modernes)*. -. Rome: École française de Rome, 2012. <https://doi.org/10.1400/182213>.
- Pagand, Bernard. *La médina de Constantine, Algérie : de la ville traditionnelle au centre de*

- l'agglomération contemporaine*. Poitiers: Centre interuniversitaire d'études méditerranéennes, Université de Poitiers, 1989.
- Pamuk, Sevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press, 2000.
- Peirce, Leslie P. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Edition Unstated. New York: Oxford University Press, 1993.
- Raymond, André. "Les Caractéristiques d'une Ville Arabe «moyenne» Au XVIIIe Siècle. Le Cas de Constantine." *Revue de l'Occident Musulman et de La Méditerranée* 44, no. 1 (1987): 134–47.
- Saidouni, Nacereddin. *Waraqāt Ğazā'iriyya. Dirāsāt Wa Abḥāt Fī Tārīḥ al-Ğazā'ir Fī al-'ahd al-'uṭmānī*. 2nd edition. Alger: Dār al-baṣā'ir, 2009.
- Temimi, Abdeljelil. *Le Beylik de Constantine et Ḥādĵ 'Aḥmed Bey (1830-1837)*. Tunis: Revue d'histoire maghrébine, 1978.
- Vayssetes, Eugène. "Histoire de Constantine Sous La Domination Turque. De 1517 à 1837." *Recueil Des Notices et Mémoires de La Société Archéologique de La Province de Constantine. Volume 11*, 1867, L. Arnolet, Librairie éditeur edition.
- Ze'Evi, Dror. "The Use of Ottoman Sharia Court Records As a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal." *ILS Islamic Law and Society* 5, no. 1 (1998): 35–56.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 11.03.2024
Kabul/Accepted: 07.05.2024
DOI: 10.17822/omad.1446204

Atıf/Citation: Seslikaya, Ali. "Osmanlı Sefer Hazırlıkları Sırasında Toplanan Bazı Vergi Türleri ve 1592-1617 Yılları Arasında Vergilerin Tahsilinde Yaşanan Birtakım Aksaklıklara Dair Tespitler". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 397-411.

Ali SESLİKAYA

(Doktorant), Hacettepe Üniversitesi / Türkiye, seslikayaali@gmail.com, 0000-0003-4479-4757

Osmanlı Sefer Hazırlıkları Sırasında Toplanan Bazı Vergi Türleri ve 1592-1617 Yılları Arasında Vergilerin Tahsilinde Yaşanan Birtakım Aksaklıklara Dair Tespitler*

Some Types of Taxes Collected During The Ottoman Campaign Preparations and Observations on Detections Regarding Some Deficiencies in the Collection of Taxes Between 1592-1617

Öz: Başlangıçta savaş gibi olağanüstü zamanlarda alınan avarız türü vergiler, 16. yüzyılın sonuna doğru sürekli hâle getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerde nüzül adı altında hububat cinsinden bir vergi alınırken seferlerin uzun sürmesi ve fazla cephe olması üzerine askerin diğer ihtiyaçları için sürsat, işтира, bedel-i kürekçi gibi yeni vergiler getirildi. Bu vergilerin yetersiz olması üzerine de insanın olduğu yerde doğal olarak sistemin aksaması mümkündür. Eşkiya grupları, vergi toplamakla görevli devlet memurları ve vergi vermemek için -haklı veya haksız- bahaneler bulan halk, vergi tahsilinin aksamasında önemli rol oynuyordu. Devlete alenen isyan eden şakilerin yanında vergi tahsili sırasında reayaya sıkıntı veren bir diğer grup da devlet memurlarıydı. Bunun dışında vergi memurları sefer olmadığı hâlde sefer olduğu bahanesiyle uydurma defterlerle para toplayarak da reayayı zor duruma sokmuşlardır. Vergi çeşitlendirilerek halktan sürekli ve ağır gelen vergiler alınması reayanın tepkilerine yol açmış, kimileri şaki gruplara katılmış, kimisi de vatanlarını terk ederek (cela-yı vatan) mukabelede bulunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, 17. Yüzyıl, Vergi, Eşkiya, Savaş

Abstract: Until the end of the 16th century, taxes levied in extraordinary times such as war were made permanent after this date. In the early periods of the Ottoman Empire, taxes were levied on cereals under the name of nüzül, but as the campaigns lasted longer and there were many fronts, more taxes such as sürsat, işтира and bedel-i kürekçi (cost of rower) were introduced for the other needs of the soldiers. Where there are human beings, it is naturally possible for the system to fail. Bandit groups, civil servants in charge of tax collection and the people who found excuses - justified or unjustified - for not paying taxes played an important role in disrupting tax collection. In addition to the bandits who openly rebelled against the state, civil servants were another group that caused trouble for the reaya during tax collection. In addition, the officials in charge of tax collection also put the reaya in a difficult position by collecting money with fabricated books on the pretext that there was a campaign when there was no campaign. The diversification of taxes and the continuous and heavy taxation of the people led to the reactions of the reaya, some of them joined the rebellious groups and some of them responded by leaving their homeland (cela-yı vatan).

Key Words: Ottoman Empire, 17th Century, Tax, Bandit, War

Extended Abstract

Until the last years of the 16th century, the Ottoman Empire levied tekâlif-i örfiye, or avarız taxes, only in times of war. The fact that wars such as the Ottoman-Austrian Wars (1593-1606), the Jalali rebellions (1593-1611) and the Ottoman-Iranian Wars (1603-1612) took place in the same period and lasted for a long time caused these taxes to turn into taxes levied every

* Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi Ali Seslikaya tarafından Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü danışmanlığında yapılan "Osmanlı Sefer Lojistiğinde Yaşanan Problemler: Ordunun İşesi ve Toplumsal Boyutları (1593-1639)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

year. Avarız type taxes were collected as nüzül in the early years. This tax was collected in the form of zahire. In later years, foods such as oil, honey and meat were also included in this scope under the name of sursat. When these two taxes were insufficient, a new tax was levied through purchase, the price of which was determined by the state, and it was called iştır. These taxes covered not only the provisions of the soldiers, but also the animals used to transport the supplies during the campaign and their food. Taxes could be collected in cash as well as in kind. The most important reason for this was whether the places where the taxes were collected were close to the route of the expedition and whether the material would spoil or not.

In the 17th century, the fact that wars were fought on many fronts and lasted for a long time caused irregularities and abuses in the taxes levied from time to time. There are many judgements on this subject in the Mühimme registers. For example, during the Celâlî campaign, three pashas wanted to collect taxes and sipahi around Kütahya at the same time, which caused confusion. In some judgements, it is seen that the kadıs in charge of collecting the tax made up their own books and collected avarız tax accordingly, and they embezzled these taxes. In some judgements, the qadi treated the communities according to the invented ledger and demanded the tax accordingly. In cases where the people complained of not being able to pay their taxes, they acted according to the ruling of the süblime port (Divan-ı Hümayun). This situation was sometimes in favour and sometimes against the people of that region. Those who were unable to pay taxes were in a sense intimidated by leaving their lands. As a result of the Jalali rebellions, there were some people who left the places they lived in. Some of these were outside the control of the state, while many of them were under the control of the state. There are complaints that people who left their homelands during the collection of avarız were asked to pay the taxes they had paid in the homeland they had left, even though the taxes that should have been collected in the place where they were currently living were collected.

At the end of the 16th century and the first quarter of the 17th century, bandit attacks occurred during the collection of avarız taxes or during their delivery to the ranges. Examples of this were especially common during the Jellali rebellions. Some Celâlî rebels were among the soldiers assigned by the state to fight against rebels and protect taxes. The bandit groups treated the officials in charge of tax collection with violence. Usurped supplies could cause soldiers to revolt during the campaign.

Köprülüzâde Fazıl Mustafa Pasha had seen the troubles of the people due to the taxes, the abuses during their collection and the state's being affected by them before his own sadaret. The reaya, who were tired of constant taxes, were leaving their lands and depriving the state of this important income. The non-Muslim population living along the borders rebelled and switched to the side hostile to the Ottoman Empire. In order to regain the people's trust in the state due to such problems, all taxes such as avarız were abolished and the mevkufat registers in which these records were kept were sent to Edirne to be burnt. When there was a need for supplies during the campaign, they were purchased from the people at the expense of the state. However, the Pasha's death during the Battle of Slankamen left the reform efforts unfinished. Eventually, Tekâlif-i örfiye taxes were abolished after the Tanzimat period.

Giriş

Osmanlı Devleti sefer hazırlıklarını yapmaya başladığı andan seferden dönüşüne kadar bir plan çerçevesinde hareket etmiştir. Klasik dönem Osmanlı savaş başarılarının altında yatan sebeplerden biri, kendi iç dinamiklerinden yeteri derecede istifade etmesidir. Bu iç dinamikler içerisinde devletin vergilerle askerinin iâşe ve lojistik ihtiyaçlarını mümkün mertebe eksiksiz karşılanması önemli bir yer tutmaktadır. Geniş topraklara sahip olan Osmanlı bu ihtiyaçları dışarıya bağlı kalmadan temin edebilmekteydi. Hiç şüphesiz bir sefer incelenirken, seferi gerektiren sebepler, sonuçları, bu sırada ordunun durumu, toplanması, teçhizatı, iâşe ve ikmal gibi konular ele alınacaktır. Sefer hazırlıkları çok kapsamlı ve farklı kalemlerden oluşmaktadır. Bu yüzden makalede sefer için talep edilen vergilerin bir kısmının tahsili ve bu sırada karşılaşılan zorluklar incelenecektir.

1. Savaş Zamanında Alınan Bazı Olağanüstü Vergiler

Kuruluş yıllarında Osmanlı Devleti'nin ordusu aşiretlerden oluşturuyordu. Sınırların küçük olması, ordunun toplanmasının yanında iâşe ve lojistik meselelerin halledilmesini de kolaylaştırıyordu. Fakat sınırların genişlemesi devlete daimî bir ordu kurmayı zorunlu kılıyordu. Bunun ilk adımı I. Murad zamanında atıldı. Kazasker Çandarlı Kara Halil ve Molla Rüstem'in önerisiyle Yeniçeri Ocağı kuruldu.¹ Sınırların genişlemesi ordudaki birim ve asker sayısının artmasını beraberinde getirirken sefer organizasyonlarının hazırlık, lojistik ve iâşe konularını da etkilemiştir. Nitekim bu durumu sorunsuz bir şekilde çözebilmek için bir lojistik ve menzil sistemi geliştirilmiştir. Bu sistem dört ana unsur üzerine inşa edilmiştir: vergi, iâşe, lojistik ve menzil. Bahsi geçen bu dört unsur her ne kadar birbirinden ayrı gibi görünse de birbirini etkileyen domino taşı niteliğindedir.

Osmanlı Devleti bir sefer kararı aldığı zaman ilk önce bu seferin mali altyapısını oluşturmaya çalışırdı. Bunun için halktan birtakım vergiler alınırdı. Bunlar avarız, nüzül ve sürsat gibi vergilerdir. Bu vergilerden bazıları aynı olarak tahsil edilirken bazıları nakdi olarak tahsil edilmekteydi. Bu durum sefer güzergâhına ve vergi alınacak yerin sefer güzergâhının uzunluk ve kısalığına göre değişmekteydi. Zira o dönemde temin edilecek yiyeceklerin bozulmadan muhafaza edilmesi ve korunması meselesi bu maddelerin temini meselesinin aynı ve nakdi olma durumunu belirliyordu.²

Bu vergilendirme sisteminin başında diğer bir adı da tekâlif-i örfiye olan avarız-ı divaniye vergisi gelmektedir. Çok eski bir vergi olan avarız vergisinin Osmanlı Devleti'nden önce Anadolu Beylikleri döneminde kullanıldığı malum ise de ne zaman tahsil edilmeye başlandığı bilinmemektedir.³ Avarız, devletin normal şartlar altında aldığı şerî ve örfî vergiler haricinde seferberlik gibi olağanüstü şartlarda aldığı bir vergidir.⁴ Avarız-ı divaniyenin amacı askerin geçeceği yol boyunca hazırlanan menzillere belirlenen erzakı istenilen miktarda orduya satmak, ordunun ihtiyacı olan harp malzemeleri ile arpa, saman gibi ihtiyaçları tedarik etmek, nakletmek ve gerekirse işçi, araba veya hayvan gibi orduya yardımcı olacakları temin edip, hisar yapmak gibi meseleleri halletmektir.⁵ Bu şekilde ordunun sefer sırasında iâşesi için gerekli olan ihtiyaç maddeleri avarız vergisi yoluyla temin edilirdi.⁶ Bundan dolayı avarız vergisi halk arasında "salgun" olarak adlandırılıyordu.⁷

Avarız vergisinin toplanma usulü hane hesabına göre yapılmaktadır. Fakat bu hane gerçek manada bir haneyi temsil etmez. Kişilerin veya bir beldenin ödeme gücüne göre bir hane olabildiği gibi birkaç hane de bir avarız hanesine denk gelebilirdi. 16. yüzyılın başlarında hakiki bir hane bir avarız hanesine denk gelirken bu tarihten sonra bir avarız hanesi 3, 5, 7, 10 hatta 15 haneye kadar çıkabilirdi. Avarız hesaplanırken buçuk "rubu" (1/4), sülüs (1/3) gibi kesirli ifadelerle hesaplanabildiği gibi tam olarak da hesaplanabilirdi. Avarız hanesinden derbentçi, menzilci, köprücü yerine göre çeltikçi, tuzcu gibi bazı devlete özel görevlere memur edilmiş

¹ Kemal Beydilli, "Yeniçeri," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 450.

² Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler (İstanbul: Sermet Matbaası, 1964), 87-92; Halil Sahillioğlu, "17. Yüzyıl Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli," Çele, Sayı. 11 (1964): 15; Ömer İşbilir, "XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996), 19.

³ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk," Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. 4 (1986): 294.

⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Avarız," İslam Ansiklopedisi (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 13. Süleyman Polat, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Pratik Çözümler: 1634-1635 (H. 1044) Tarihlerinde Karahisar-ı Şarkî'de "Mükellefiyet Şeklinde Yürütülen İştira" ile Zahir Temini," Gazi Akademik Bakış Dergisi 4, Sayı. 8 (2011): 163.

⁵ Barkan, "Avarız," 14.

⁶ Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik," Turkish Studies 4, Sayı. 7: 2272.

⁷ Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler," 295.

kişiler bu hane ve vergi uygulamasından muaf tutulurdu.⁸ Bu muafiyetler belirlenirken muhtemelen Anadolu Beylikleri zamanında uygulanan muafnameler esas alınmıştı.⁹

Nüzül, kelime itibarıyla bir yere konma, inme, misafire hazırlanacak yemek manalarına gelmektedir.¹⁰ Osmanlı'da kullanılan mana itibarıyla da bir sefere çıkan askerin yeterli orandaki zahire miktarını karşılamak ve istenilen zamanda istenilen yere götürülüp hazır tutulmasıdır. Nüzül zahiresi meselesinde mükellef statüsünde bulunan kişi kazadır.¹¹ Nüzül ve sürsat gibi vergilerde mükellef, kişi değil mali bölgedir. Yani mükellefiyet bir kadının idare sahasına giren mali, idari, adli, iktisadi bölgedeki şehir, kasaba ve köyleri kapsıyordu.¹² Bunun bir başka göstergesi de Divan-ı Hümayundan nüzül, sürsat gibi vergilerle alakalı verilen emirlerin önemli bir kısmının kadılarına gönderilmesi, bu tür malların bizzat kadıların nezaretinde istenilen yere ulaştırılması, ordunun iaşesi için istenen bu vergilerden kadının sorumlu tutulması; merkezi hükümet tarafından yapılan tevziatın kaza esası üzerinden yapılmasıdır.¹³

Avarız vergisinin toplanmasının bir diğer usulü de *sürsat* şeklinde alınmasıydı. Kelime manası itibarıyla belli bir miktardaki erzakın tayin edilen yere sürülmesi, nakledilmesi manasına gelir. Osmanlı mali literatüründe sürsat için *bedeleyn-i nüzül* ve *sürsat akçası* terimleri kullanılır.¹⁴ Sürsat, savaş zamanlarında halktan avarız hanesi hesabına göre alınmayan ve ücreti ödenen bir vergidir. Bu vergide mükelleften alınan meta, devletin belirleyeceği fiyat üzerinden alınır ve devletin alacağı mal kimseye satılmazdı. Sürsat, mühimme kayıtlarındaki ismiyle satış sahiplerine "*bâis-i kisb-i ticaret*", alış sahiplerine "*sebebi sa'at-ı maişet*" yani zahire sahiplerine kâr, ordunun iaşesine bir genişleme ve ferahlama sebebidir.¹⁵ Mükellefiyet itibarıyla istenen erzakın orduya devlet tarafından belirlenen fiyat üzerinden satılmasıdır. Bu alışveriş bir pazar kurulması suretiyle ve serbest fiyat belirlenmesiyle erzak sahipleri ile asker arasında gerçekleşmiyordu. Bu erzak, ordu nüzül eminine teslim ediliyor ve bedeli erzakı getiren mükellefe ödeniyordu.¹⁶ Sürsat zorlayıcı olması itibarıyla bir mükellefiyet olmakla beraber hukuki durum itibarıyla da sözleşmeli bir müesseseydi. Yine nüzülden farklı olarak sadece buğday ve arpa cinsinden değil; yağ, bal, koyun, ot, saman ve odun gibi daha geniş bir ürün çeşidinden de alınırdı.¹⁷ Bunun yanı sıra sürsat vergisi, nüzül vergisi gibi avarız hanesi hesabına göre alınmazdı, bunun miktarı sürsattan sorumlu olan bütün kazanın avarız hanesinin toplamı göz önüne alınarak alınırdı.¹⁸ Nüzül vergisinde olduğu gibi, bazı zaruri hâller dışında, bu vergiden muaf bir zümre yoktu.¹⁹

Sefere giden ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için bir üçüncü yol daha vardı. Bunun adı "*ıştira*" idi. Kelime olarak satın alma, mübayaa olarak zikredilen ıştırta; nüzül ve sürsattan alınan zahirenin eksik olduğu durumlarda piyasa fiyatı üzerinden halktan alınırdı. ıştırta genellikle nüzülden ve sürsattan toplanması gereken zahire eksik kaldığında ve uzun sefere çıkan ordunun gidiş ve dönüş yolunda yiyecek sıkıntısı çekmemesi amacıyla satın alınıyordu. ıştıradaki amaç da nüzül ve sürsattaki gibi ordunun geçeceği güzergâha ordu geçmeden önce ihtiyaç olan zahireyi depolamaktır. Nüzül ve sürsatta nakliye, toplanan bölgeye aitken ıştırada devlete aitti. ıştırta iki şekilde alınıyordu: serbest ıştırta, mükellefiyet şeklinde ıştırta.²⁰ Serbest

⁸ Barkan, "Avarız," 15; Halil Sahillioğlu, "Avarız," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 108.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 149.

¹⁰ Ömer İşbilir, "Nüzül," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 311.

¹¹ Güçer, Hububat Meselesi, 69.

¹² Güçer, Hububat Meselesi, 69.

¹³ Güçer, Hububat Meselesi, 70.

¹⁴ Güçer, Hububat Meselesi, 104.

¹⁵ Güçer, Hububat Meselesi, 93.

¹⁶ Güçer, Hububat Meselesi, 103.

¹⁷ Polat, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Pratik Çözümler," 163.

¹⁸ İşbilir, "Nüzül," 311; Güçer, Hububat Meselesi, 94.

¹⁹ İşbilir, "İaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri," 18.

²⁰ Güçer, Hububat Meselesi, 115-27; İşbilir, "İaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri," 28.

İştira ise iki şekilde yapılıyordu: Birincisi normal serbest ticaret şartlarına bağlı olarak piyasa fiyatına göre “*narh-ı cari*” veya “*narh-ı ruzi*” usulüne göre toplanıyordu. Diğer bir usulü de devletin belirlediği fiyat üzerinden toplanması şeklinde gerçekleşiyordu.²¹ İştiranın bir diğer usulü de mükellefiyet şeklinde idi. Uygulama usulü itibarıyla sürsat gibi devletin tespit etmiş olduğu fiyat üzerinden halkın belirlenen miktardaki erzakı teslimine mecbur bırakılması şeklinde oluyordu.²² Kazadan belirlenen miktardaki zahire tahsil ediliyordu. Bu yönüyle olağanüstü şartlarda alınan vergi statüsüne dönüşmüş oluyordu.²³

17. yüzyılda uzayan savaşlar ve bunların çok cepheli olması hem vergilerin miktarının arttırılmasına hem de yeni vergiler ihdas edilmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum reayanın şikâyetine yol açmış, bu durum bilhassa Balkan coğrafyasındaki gayrimüslim halkın devlete sadakatini sarsmıştı. Anadolu’da da durum farklı değildi. Ağır vergi yükü altında ezilen reaya ya isyancı gruplara katılmış ya da toprağını terk etmişti. Buna *cela-yı vatan* denilmekteydi.

Osmanlı Devleti’nde durumun vahametinin farkına varan bazı devlet adamları bunun için çözüm üretmeye karar vermişti. Bunlardan biri, Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa’dır. Nitekim Nizam-ı Cedit tabiri, III. Selim döneminden önce Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa döneminde kullanılmıştır. Bunun en önemli sebebi, Paşa bozulan mali ve askerî düzen için birtakım ıslah çalışmaları yapmıştır. Savaşların uzun sürmesi, çoğunlukla kaybedilmesi askerinin ganimet ve kılıç hakkından mahrum olmasına, bununla birlikte isyan etmesine sebebiyet veriyordu. Devlet, kayıpları vergilerle telafi etmeye çalışıyor, bu da halkta huzursuzluğa yol açıyordu. Özellikle gayrimüslim halk fazla vergiler sebebiyle Osmanlı Devleti’ne sırt çevirebiliyordu. Keza Viyana mağlubiyeti (1683) sonrası bunun örnekleri görülmüştür.²⁴ Savaş maliyesinin en önemli gelir kaynağı olan tarım ve hayvancılık, çiftçilerin topraklarını terk etmesi sebebiyle sıkıntılı zamanlardan geçiyordu.

Suistimalleri, halkın çektiği sıkıntıları gören ve getirilen ilave vergilerin devletin de içinde bulunduğu mali bunalımdan kurtarılmasına yetmeyeceğini İstanbul kaymakamlığı zamanında gören Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa, sadareti sırasında (1689-1691) bu vergileri kaldırmıştı. Paşa sadarete gelir gelmez taşra yöneticilerine reaya üzerindeki zulmün kaldırılması için adaletnameler çıkartmıştı. Defterdarlığa İsmail Efendi’yi getirip maliyeyle ilgili detaylı çalışmalar yaptırmıştı. Çok önemli mali politikalar geliştirip birçok vergiyi ya kaldırmış ya da düzenleme getirmiştir. İç göç hadiselerinin önüne geçmek, özellikle gayrimüslim tebaanın gönlünü ve bağlılığını kazanmak için Köprülü Fazıl Mustafa Paşa büyük gelir kaynağı olan avarız türü vergileri kaldırmıştır.²⁵ Bu dönemdeki savaşlarda erzak ihtiyacı hâsıl olduğunda hepsi bedeli ödenmek kaydıyla halktan satın alınmış ve reaya yük olmamıştır.²⁶ Kaynaklarda belirtilmediği için muhtemelen bu iştira usulü yapılmamıştı. 1691 yılındaki Avusturya Seferi dönüşünde Mevkûfat Kalemindeki defterlerin hepsini yakılmak üzere Edirne’ye göndermiş, Slankamen Muharebesi’nde hayatını kaybetmesi sebebiyle planları sonuçsuz kalmıştı.²⁷ Köprülü Fazıl Mustafa Paşa’nın ölümünden sonra yerine gelenler, kaldırılan vergileri geri getirmekle kalmamış, iki yıl süreyle alınmamış vergileri de tahsil etmişlerdi.²⁸ Tanzimat sonrasında içinde nüzül, sürsat gibi avarızın olduğu tüm örfî tekâlif kaldırılmıştı.

²¹ İşbilir, "İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri," 29.

²² İşbilir, "İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri," 29; Güçer, Hububat Meselesi, 121.

²³ Güçer, Hububat Meselesi, 124.

²⁴ Fehmi Yılmaz, "The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and his Reforms (1637-1691)," Osmanlı Araştırmaları Dergisi 20, Sayı. 20 (2000): 181-82.

²⁵ Abdülkadir Özcan, "Köprülüzade Fâzıl Mustafa Paşa," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 263; İşbilir, "Nüzül," 312.

²⁶ Zeynep Aycibin, "XVII. Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-zade Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal durumu" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2001), 50-51.

²⁷ Aycibin, "Köprülüzade Mustafa Paşa ve Dönemi," 93-94; İşbilir, "Nüzül," 312.

²⁸ Abdurrahman Vefik Sayın, Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistem), trans. Hakan Özkan (Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1999), 305.

2. Olağanüstü Vergilerin Toplanması Sırasında Yaşanan Bazı Sıkıntılar

Nüzül vergisi ilk uygulanmaya başlandığı yıllarda olağanüstü durumlarda ve savaş zamanlarında alınır. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında sadece bir kez alındığı bilinmektedir.²⁹ Fakat 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarındaki uzun süren savaşlar ve iç isyanlar sebebiyle her yıl alınan bir vergi hâline dönüştü. III. Mehmed'in saltanatı (1595-1603) itibarıyla her yıl alınmaya başlandığı söylenebilir.³⁰ Nüzülün büyüklüğü seferin ve ordunun durumuna göre değişiyordu. Sefer büyükse ve ordu kalabalıksa buna göre toplanan nüzülün büyüklüğü de ona göre büyük olurdu. Şayet belirlenen miktar dışında seferin durumuna göre bir artış oluyorsa toplanan nüzül de ona göre genişletilebiliyordu.

İstenilen zahirenin mükelleften alınıp belirlenen yere nakline o bölgenin kadıları memur edilirdi. Osmanlı Devleti savaş kararı aldığı zaman ordunun iâşesini temin etmek için merkezde maliyeye bağlı mevkufat kalemindeki defterlerden suretler çıkarılarak mahallî kadılara nüzül emirleri gönderilirdi. Toplanması gereken bu verginin tahsili, ulaşması ve gecikmemesi için kadıların yanında olan avarız hanesinin defter suretlerine göre yapılması emredilirdi.³¹ Kadılar, tespit edilen bu vergileri o bölgedeki itimat edilebilecek kişilerle birlikte, avarız hanesi defterinde kayıtlı olan avarız hanesine dâhil olanlardan âlâ, evsat, ednâ olmak üzere toplardı. Nüzül vergisini toplama vazifesi kadılar dışında diğer devlet görevlilerine de tevdi edilebiliyordu. Örneğin 1579 yılında sefer organizasyonu yapılırken Karaman beylerbeyine nüzül zahiresinin toplanması emredilmişti. 1585 yılında Halep, Diyarbakir, Rum ve Zulkadriye beylerbeylerine ve bu eyaletlerdeki sancak beylerine kadıların nezaretinde toplanan nüzülün usulüne göre toplanıp toplanmadığını kontrol etmeleri emredilmişti.³² İtimadına güvenilecek kişiler olan köylerde köy imamı, kethüdası ve köyün ihtiyarları tarafından aynı usule göre toplanıyordu.³³

1595 yılında Köstendil, Çirmen ve Niğbolu sancağındaki kadılara gönderilen hükümlere göre bu sancaklarda halktan sefer nedeniyle vergi toplayan görevlilerin, ellerinde bulunan emr-i şerife göre değil emredilen miktardan fazla vergi toplamaları nedeniyle bölge halkından Divan-ı Hümayuna şikâyet olmuştu. Söz konusu fazla toplanan paranın eksiksiz olarak sahiplerine geri verilmesi hakkında adı geçen kadılara emirname gönderilmiştir.³⁴

1595 tarihinde Berkofça kadısına gönderilen hüküm, fazla miktarda alınan verginin istismarcı devlet görevlileri tarafından alındığını gösteren en uç örneklerinden sayılabilir. Berkofça kasabası sakinlerinden olan ulema, suleha, eimme, huteba ve diğer âyan tarafından gönderilen mahzarda kasaba ahali eski kadıları Mevlânâ Mehmed'i yaptıklarından dolayı şikâyet etmişlerdi. Bu mahzara göre Mevlânâ Mehmed sürsat ve nüzül-i avarız vergilerini sorumlu olduğu bölgeden emr-i şerife aykırı olarak ve yanında yirmi atlı ile birlikte halkın zararına olarak fazla şekilde toplamıştı. Emr-i şerife göre tekâlif-i örfiyeden muaf olanların vergiye dâhil olduklarını söyleyerek hukuksuz olarak halkın parasını alıp mirîye teslim etmemişti. Anlaşılan bu meblağı kendi zimmetlerinde alıkoymuşlardı.³⁵

1605 yılında Biga sancağına bağlı Çan kazası ahalisinin gönderdiği arzuhâlde yer alan bilgiler eşkıyalığın sadece silah zoruyla cebren yapılan bir şey olmadığını, aynı zamanda görevini suistimal eden memurlar vasıtasıyla yapıldığını da göstermektedir. Bu arzuhâlde Çan kazasında zuhur eden eşkıyanın reayaya zulmetmesinin yanı sıra adı geçen bölgeye tayin olunan

²⁹ Kazıcı, "Osmanlılarda Örfi Vergiler," 295.

³⁰ Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, Cilt. 2 (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1989), 785.

³¹ Mehmet Ali Ünal, 44 Numaralı Mühimme Defteri (İzmir: Akademi Kitabevi, 1995), 2.

³² Süleyman Polat, IV. Murad'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi (Ankara: Atase Yayınları, 2015), 204.

³³ Sahillioğlu, "Avarız," 108.

³⁴ Abdullah Tanrıvermiş, "72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003) (VR.1-230)" (Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi, 2014), 75-76.

³⁵ Zafer Şahin, "72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003) (VR. 231-473) İnceleme-Metin" (Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi, 2014), 322.

kadınların mahkeme binalarında oturmayıp yanlarına aldığı beş on neferle karyeleri gezip, halka yaptığı zulümlerden bahsetmiştir. Çeşitli bahanelerle halkın yiyeceklerine el koyup ortada herhangi bir problem yokken eşkıya ve fesat var yalanıyla milletten nüzül, sürsat gibi vergiler toplamışlardı. Üstelik bunu yaparken defterde belli olan avarız miktarı üzerinden değil kendi belirlediği miktar üzerinden yapmışlardı. Bölgede bulunan bazı konargöçer yörük taifesini avarız hanesinde değilken kendilerinin uydurduğu avarız defterinde varmış gibi göstermişlerdi. Bu deftere göre haneden haneye değişen ve değişik senelerde kendisi için para, yağ, bal, arpa gibi mahsuller toplamışlardı. Bölge halkı bu kadınların ahkâm-ı şeriyeye göre hareket etmediğini, gelen kadınların da bu şekilde hareket ederlerse kendilerinin perişan olacağını Divan-ı Hümayuna bildirmişti.³⁶

1605 tarihinde eşkıyalık yoluyla vergi tahsiline mâni olan kişiler hakkında Elmalı Kadısı Mevlânâ Mahmud Efendi'nin yazdığı mektup da bu bağlamda dikkat çekicidir. Sabık Teke sancağı beyi Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Çavuş yanına bine yakın eşkıya ve sekbanı toplanmıştı. Bu mühimme kaydına göre Mehmed Çavuş ve adamları birlikte Teke'de bulunan bir karyeye giderek orada bulunan kişilerin hayvanlarının yiyeceklerini alıp, tüm erzaklarını ve koyun-kuzu gibi hayvanlarını yemişlerdi. Geri kalan yiyecek mallarını yine bu karye vatandaşlarının katır ve develerine yüklemişlerdi. Hizmet etmek bahanesiyle halkı hapsedip üçer dörder yüz kuruşlarını almışlar, Finike Kalesi'ni işgal edip sabık Teke Beyi İbrahim'i öldürmüşlerdi. Bu arada Kızılkaya Pazarı denilen yerde Teke nazırları olan Derviş ve Bali Beylerin üzerine yürümüşler, fakat savaşı kaybederek Finike Kalesi'ne çekilmişlerdi. Teke Beyi Semender'in adamları Bey'e ait olan haslardan topladıkları akçeyi Semender Bey'e götürürlerken ellerinden almışlar, nüzül vergilerini toplamakla görevli olanları bundan menedip topladıkları nüzül mallarını ellerinden almışlardı. Elmalı kadısı Mevlânâ Mahmud Efendi'ye göre şayet bu şakilerin hakkından gelinmezse üç dört kadılık halkının perakende ve perişan olması kaçınılmazdı.³⁷ Divan-ı Hümayundan gelen cevapta durumun teftiş edilerek hak sahiplerine haklarının verilmesi, ehl-i fesat kimselerin suret-i sicilleriyle yazılıp verilecek emre göre onlara muamele edilmesi, şayet bu suçlu kişiler şedit kimselerse gecikmeden haklarından gelinmesi emredilmişti.³⁸

Cebir zoruyla vergi toplanması konusunda verilecek misallerden bir diğeri 1595 yılında Babaağaç'ta yaşanmıştır. İlgili kayda göre, Kara Sefer isimli suhte, Babaağaç'ta çeşitli suçlara karışmış bir kişiydi ve işlediği kötü fiillerde yanında bulunan suhteler vardı. Bir başka deyişle Celâlî desteğiyle bölgeye zulüm etmişti. Bölgeden toplanması gereken nüzül vergisinin ödenmemesi için halka yemin ettirmiş, hatta insanların yeminlerinden dönmemesi için şart-ı yemin de ettirmişti. Muhtemelen yaptığı soygun, işlediği cinayetler ve zorbalığıyla halkın gözünü korkutmuş olan bu kişi, sadece toplanması gereken vergiyi engellemekle kalmamış, Babaağaç'ta bulunan caminin imam hatibine "*Ben senin hükmünü kabul etmemem.*" diyerek görevini yaptırmayacak kadar ileri gitmişti. Hatta kadı ve cemaatinin önünde beratla atanmış hatibi kürsüden indirip kendine bağlı birini atama cüretini dahi göstermişti. Üstelik kürsüden indirdiği hatibi fazladan altını var diyerek de katletmişti.³⁹

Avarız-ı divaniye vergisini toplamakla yükümlü kişilerin vazifelerini yaparken karşılaştıkları zorluklara bir diğer misal, 1607 yılında Göynük kadısı Mevlâna Mehmed Efendi'nin Divan-ı Hümayuna gönderdiği mektupta rastlanılmaktadır. Kadı efendinin mektubuna göre Eskişehir ve Karacaşehir kadılıklarından ümera ile sürsat zahiresi toplamaya gelen sipahi oğlanlarından Mahmud adlı şahıs mübaşir tayin edilmişti. Kendisine verilen fermana göre zahire toplama görevinde iken silahtar zümresinden olan Ramazan adlı şahıs ve

³⁶ Selçuk Demir, "75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-171)" (Yüksek Lisans Tezi Atatürk Üniversitesi, 2008), 104.

³⁷ Demir, "75 Numaralı Mühimme," 60.

³⁸ Demir, "75 Numaralı Mühimme," 60-61.

³⁹ Tanrıvermiş, "72 Numaralı Mühimme," 83.

ona tabi olan şaki grubu sipahi Mahmud'un evini basıp ev halkının mal ve mülkünü almış, hatta bir hizmetkârını zorla götürmüş ve pek çok zulüm yapmıştı.⁴⁰

1605 tarihinde avarız vergisi toplanması hususunda çıkarılan engeller konusundaki bir diğer örnek ise İzladı'da yaşanmıştır. Avarız vergisi toplamakla görevli Süleyman Çavuş ve Receb adlı kişiler İzladı'da hane başına beşer yüz akçe bedel-i nüzül toplamak üzere vazifelendirilmişlerdi. Adı geçen yere varıldığında erbab-ı timardan Mustafa adlı kişi altı yedi hane başına beş yüz akçenin çok olduğunu, şayet üç yüz akçe toplanmazsa vergi toplanmasına engel olacağını söylemişti. Muhtemelen görevliler emredilen miktarı toplamaya karar verince Mustafa adlı kişi vergi toplanmasına mâni olmaya çalışmıştır. Burada hane konusunda açık bir beyan olmadığından en son kullanılan ifadeye dayanarak altı yedi hanenin bir avarız hanesine denk geldiği varsayılabilir.⁴¹

3. Vergilerin Menzillere Ulaştırılmasında Yaşanan Problemler

Kadınların buradaki görevi nüzülün toplanması, nakliye için gerekli malzemelerin ve nakliyecilerin temini ve ihtiyaç hâlinde nüzül zahiresinin orduya kadar götürülüp teslim edilmesiydi.⁴² Nüzül toplanmasında kaza birimi esas almırdı bundan dolayı kadınların yetki alanı öne çıkarılırdı.⁴³ Fakat bazı zamanlarda kadınlar yerine bu iş için merkezden birileri görevlendirilirdi. İstenilen yere gelen mal, nüzül eminine teslim edilir veya sefer güzergâhında önceden belirlenmiş zahire ambarlarına depolanırdı.⁴⁴ Tahsil edilen un ve arpanın teslim edildiği yer genellikle *mahall-i me'mure* olarak geçmektedir. Askerî seferler için toplanan nüzül vergisi nev'inden vergiler savaş mahallinin gerisindeki yerleşim yerlerinde bulunan ambarlarda muhafaza ediliyor ve orduya buradan naklediliyordu.

Taşınan nüzül zahiresinin sevki için gereken çuval ve yol esnasında yağmurdan korunması için örtülen örtülerin temini mükelleflere aitti. Zahirenin nakil masrafları nüzül ihracından sorumlu kazalara yüklenebildiği gibi, ücret karşılığında da zahire nakliyesi yaptırılıbiliyordu. Zahireleri taşıma ile görevli kişilere *mekkâreci* denirdi. Mekkâre, kiralama bedeli karşılığında yük taşıyan hayvan, araba ve bunların sahipleri için kullanılan tabirdir.⁴⁵ Seferlerde taşıma işleri için at ve katırın yanı sıra deve de kullanılırdı ve buna "*kirâye-i şütürân*" adı verilirdi.⁴⁶ Develerin kullanılmasının muhtemel en önemli sebebi ata nazaran daha avantajlı olmasıdır. Sefer için talep edilen develer katar olarak talep edilir, her bir katar altı deveden oluşurdu.⁴⁷ Devenin uzun mesafede yük taşıma kapasitesi 300 kg civarındayken kısa mesafede bu miktar daha fazla olabiliyordu. Bununla birlikte deve, uzun yol, sıcak ve soğuk hava, açlık ve susuzluk bakımından attan daha dayanıklı bir hayvandı. Bu sebeplerden ötürü taşıma işlerinde deve daha fazla tercih ediliyordu.⁴⁸ Kullanılan bu develer genellikle göçebe hayatı yaşayanlardan veya ticaretle meşgul olanlardan temin ediliyordu.⁴⁹ Sefer esnasında taşıma ile görevlendirilecek olan develer için divandan beylerbeyi, sancak beyi veya kadınlara emirler

⁴⁰ Yeliz Karataş, "18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (vr.1-130) (İnceleme- Metin-İndeks)" (Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi, 2017), 476.

⁴¹ Adem Keleş, "75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 172-331)" (Yüksek Lisans Tezi Atatürk Üniversitesi, 2011), 173.

⁴² Ünal, 44 Numaralı Mühimme Defteri.

⁴³ İşbilir, "Nüzül," 311.

⁴⁴ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı," Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İrcica, 1994), 539. İşbilir, "Nüzül," 311.

⁴⁵ Ömer İşbilir, "Mekkâre," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 554.

⁴⁶ Mehmet İpçioğlu, "Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543 (Yeni Bir Kaynak)," Osmanlı Araştırmaları X (1990): 155.

⁴⁷ Polat, IV. Murad'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi, 82; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu," BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 1, Sayı. 1 (2019): 41.

⁴⁸ İlhan Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, Nomads in the Ottoman Empire (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 202.

⁴⁹ Şahin, Konar-Göçerler, 203.

gönderilmek suretiyle karar çıkardı. Çıkan karar neticesinde develerin temin edilmesi için bir görevli vazifelendirilirdi. Fakat devlet hizmeti için dahi olsa sipahi rızası olmadan ve taşıma fiyatında anlaşmaya varılmadan develerin cebren alınmaması ve kullanılmamasına dair çeşitli emir ve hükümler vardır.⁵⁰

Celâli eşkıyasının nüzül vergilerinin toplanmasını engellemesi hakkında Mevlânâ Hacı Hüsam vasıtasıyla gelen bilgiler oldukça önemlidir. 1604 yılında Kalecik kadısı olan Mevlânâ Mehmed gelen emir üzere *bedel-i kürekçi* ve *bedel-i nüzül* toplamak üzere Kengiri'ye (Çankırı) gelmişti. Fakat Celâlîler bu bölge halkına zarar vermiş, mallarını, hayvanlarını ve yiyeceklerini yağmalamışlardı. Bu nedenle elinde verecek malı olmayan halktan bedel-i nüzül ve kürekçi vergileri zamanında alınamamıştı. Vergi zamanı tahsilat mahkemesi kuran Mevlânâ Mehmed'in meclisini Kanlı Veli adlı Celâlînin Şehresiğmaz İsa adlı adamı basmış; bütün atlar, katırlar, mallar ve erzak yağmalanmıştı. Kanlı Veli, toplanan mirî akçeyi gasp edip Mevlânâ Mehmed'e hakaretler savurmuştu. Kalecik kazasından ayrılmış olan Kadı Abdulvahab'ın adamlarından Mehmed ve Ali otuz kadar eşkıya ile mahkemeyi basıp toplanan akçeyi gasp etmişler ve bu sebepler neticesinde bedel-i nüzül ve bedel-i kürekçi zamanında toplanamamıştı.⁵¹

Avarız vergisi toplanması sırasında yaşanan eşkıyalık olayları bazen vergiler toplandıktan sonra da yaşanmıştır. 1606 yılında Şark seferi mühimmatı için toplanan sürsat zahiresi ambara konulduktan sonra Danişmendli karyesinden Dîvâne İbrahim, Serseri Halil ve Körpe Şakird'in etraflarına topladıkları eşkıyayla birlikte ambardaki zahireyi yağma etmişlerdi.⁵²

1607 tarihinde Akşehir kazasında sürsat tahsiliyle alakalı yaşanan bir olay da oldukça ilginçtir. Akşehir sancakbeyi olan Sinan Bey Divan-ı Hümayuna gönderdiği mektupta, emri şerif üzere sürsat zahiresi toplamaya gittikleri kaza ahalisinin Celâlî Celâlîlerin gadrine uğramış olan halkının perişan bir hâlde dağlara sığındığını yazmıştı. Bundan dolayı vergi toplanması da mümkün olamamıştı. Mektubun devamında Tuğluzade Ali'nin bu işi yapmaya kadir kişi olduğu yazılmıştı. Divan-ı Hümayundan gelen cevapta bu zamana kadar toplanamayan ve yerine ulaştırılmayan sürsattan Sinan Bey sorumlu tutulmuştu. Payitahttan gelen emirde, Tuğluzade Ali'nin önce dağlara sığınan ahaliyi yerlerine geri götürmesi daha sonra onlardan sürsat zahiresini acilen toplayıp gerekli yere ulaştırması emredilmişti.⁵³

Avarız vergilerinin toplanması sırasında sadece yerel halk sıkıntı çekmemiştir. 1607 yılında vergi tahsildarları da Celâlî eşkıyasının gadrine uğramıştır. Bu tür olaylara dair bir örneğe Beğşehir kadısı olan Mevlâna Ali'nin mektubunda rastlanmaktadır. Dergâh-ı âli çavuşlarından olan Abdi, Cebeci Mustafa ile birlikte vergi toplamak üzere Akşehir'e yakın Çimendere mahallinden geçerken sipahi Tuğluzade Ali adamlarından olan Kızılbaş Rıdvân, Altıaylık, Süleymân ve Pîri otuz kırk eşkıyası ile bunlara saldırmıştı. Birçok adamı öldürülen Abdi Çavuş ise güçle kaçarak canını kurtarmıştır. Celâlî eşkıyası bu adamlardan geriye kalan malları, yiyecek ve hayvanları el koymuştu.⁵⁴ Daha enteresan olanı ise önceden avarız tahsildarının yanında olan devletin görevlendirdiği sipahi Tuğluzade Ali de isyan edip Celâlîlere katılmış, yanında kendisi gibi isyan eden adamlarıyla toplanan vergileri gasp etmişti.⁵⁵

Sefere çıkan ordunun et ihtiyacını karşılamak amacıyla ciddi bir çalışma olurdu. Sefer başlamadan önce ihtiyaca göre koyunların bir kısmı sürsat olarak toplanıyordu. Sürsat olarak toplanıp kasapbaşı veya koyun eminlerine teslim eden kişiye "*zağraf*" denirdi.⁵⁶ Önceden tespit edilen miktar sürsat mükelleflerine havale edildiği gibi, bir kısmı da yine sefer başlamadan

⁵⁰ Şahin, Konar-Göçerler, 204.

⁵¹ Keleş, "75 Numaralı Mühimme Defteri," 224-25.

⁵² Karataş, "18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri," 445-46.

⁵³ Mehmet Şahin, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607), 8 Numaralı Defter Zeyli" (Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi, 2002), 73-74.

⁵⁴ Şahin, "Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," 107.

⁵⁵ Şahin, "Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," 74.

⁵⁶ Meryem Kaçan Erdoğan, "II. Viyana Kuşatması" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 146.

evvel iştıra usulüyle temin ediliyordu.⁵⁷ Yeniçerilerin et sıkıntısı çekmemesi adına Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında birtakım tedbirler alınmıştı. Yeniçeriler etin fiyatı kaç akçe olursa olsun okkasını 3 akçeden alıyorlardı, aradaki fark Fatih'in vakfettiği 24.000 altının senelik nemasından (kârından) karşılanıyordu. Fakat bu paranın usulünce kullanılmaması ve israf edilmesinden dolayı Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Et Meydanı tahsis edilerek uygulamaya devam edildi. Önceki sistemden bir farkı vardı; yeniçeriler okkasını 3 akçeden alırken kalan kısmı vakıftan karşılanıyordu fakat yeni sistemde vakıftaki usulsüzlüklerden dolayı bu fark devlet tarafından ödenmeye başlandı.⁵⁸ “zarar-ı lahm” olarak geçen bu uygulamanın bir örneği Kuyucu Murad Paşa'nın Van Seferi esnasında görülüyor. *Narh-ı ruzî* ile ödenen etin vakıyyesi 7 akçe iken bunun 3 akçesi yeniçeriler tarafından 4 akçesi de mirî tarafından ödeniyordu. 1611 yılında Van muhafazasında bulunan yeniçerilerin aylık et zararının miktarı 34.800 akçeydi.⁵⁹

Nüzül bedeli toplanması sırasında halk çeşitli gerekçelerle vergisini vermek istememiştir. 1597 yılında Hasbahçe kasaplarından Fuad Paşa ve Lasferi adlı kasap Tatarbazarı'ndaki ceplerden ordu için gerekli olan koyunları veya bedellerini tahsil etmek istemişlerdi. Fakat bu bölge cepleri nüzül-i tekâlifin her sene olamayacağını söyleyerek itiraz etmişlerdi. 74 numaralı mühimme defterinde yazıldığı üzere koyunu olandan koyununun, olmayandan bedelinin alınmasını emretmiştir.⁶⁰

Silivri ahalisinin yeniçeriler sürsatının kesretinden şikâyetlerine dair 1596 tarihli istidası bu konudaki en son ve en detaylı örnektir. İstidada yer alan bilgide emr-i şerife göre yeniçeriler Silivri kazasına gelerek halktan elli müdd arpa, on bin akçe, yüz re's koyun, kifayet miktarı yağ ve bal istemişlerdi. Bigados ve Milye karyelerinin zahireleri toplanıp Silivri'ye getiriliyordu. Fakat iki üç senedir Milye ve Bigados'tan hiç zahire gelmemiş, nefsi kasaba ve Fenar adlı karye fukarası da buradan vergi toplamaya memur olanlar tarafından tüm zahire çekilip kendilerine büyük zulüm yapıldığını beyan etmişlerdi. 1603 yılında Bigados ve Milye kadılığının zahirelerini Dereköy konağına göndererek kendilerinin çok fakirleştiğini yazmışlardı. Bu sene sürsat çekmeye takatlerinin olmadığını, hizmetten başka her sene seksen doksan bin akçelerinin menzil bargirlerine verildiğini söylemişlerdi. İki senedir kendilerine ödeyebileceklerinden fazla yük yüklendiğini, buna takatlerinin olmadığını, şayet Bigados ve Milye zahiresinin Silivri konağına gelmesi emredilmezse sürsat vermeğe daha fazla güçlerinin olmadığını beyan etmişlerdi. Çünkü Bigados ve Milye sürsatının Silivri'ye dahil edilmesi ahalinin avarız hanesi hesabından vergi yükünün azalmasını sağlayacaktı. Durumun bu şekilde devam etmesi hâlinde ise vatanlarını terk etmekten (cela-yı vatan) başka çarelerinin olmadığını ilave etmişlerdi.⁶¹

Avarız vergisi tahsili sırasında vergi vermek istemeyenler bazen hileye başvurarak vergiden kurtulmaya çalışmışlardı. Fakat Osmanlı bürokrasisinde defter tutma geleneği güçlü olduğu için yapılmaya çalışılan hileler çoğunlukla boşa çıkmıştır. 1607 yılında Yenice-i Taraklı kazasında meydana gelen olay buna iyi bir örnektir. Sürsat zahiresi toplamakla görevli memurlar bu kazaya bağlı köylerden vergiyi emr-i şerif üzere toplamalarına rağmen Yenice-i Taraklı merkezinde buna muvaffak olamamışlardı. Nefs-i Yenice-i Taraklı ahali kendilerinin daha önceden Celâlî eşkiyasının gadrine uğradıklarından emr-i şerif gereğince bu vergiden muaf olduklarını söylemişlerdir. Kaza halkından bazıları ise Celâlî zulmünden dolayı habersizce buradan ayrılmışlar ve kendi hisselerine düşen vergi devlet tarafından tahsil edilememiştir. Mühimme kaydındaki hükme göre sürsat zahiresi tekâlif-i örfiyeden olmayıp akçe ile

⁵⁷ İşbilir, "İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri," 47.

⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), 254.

⁵⁹ İşbilir, "İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri," 46.

⁶⁰ Aydın Acar, "74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241)" (Yüksek Lisans Tezi Atatürk Üniversitesi, 2015), 100.

⁶¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnül Emin, Maliye (İe.Ml.) Dosya No:19, Gömlek Nu:1782. Tarih: 05 Zilhicce 1011 (16 Mayıs 1603).

olduğundan Yenice-i Taraklı kazası ahalisinin bahanesinin aslı olmadığına kanaat getirilmişti. Bundan dolayı verginin hane itibarıyla hem orada bulunanlardan hem de bağlı köylerden toplanması emredilmişti. Burada bahsi geçen sürsat zahiresinin akçe ile toplanmasının nedeni sefer menziline uzak olması ve toplanan malzemenin menzile ulaştırılınca kadar bozulma ihtimalinin bulunmasıdır.⁶²

Bu konuya örnek verilecek bir diğeri ise Edincik'te yaşanmıştı. Edincik kazası naibi Ömer'in 1607 yılında Divan-ı Hümayuna gönderdiği tezkireye göre Edincik kazasından sürsat toplanması için yeniçeri bölükbaşlarından Balizade görevlendirilmişti. Balizade'nin emri şerifle topladığı sürsata itiraz eden halk, kadıya başvurarak avarız-ı divaniye, nüzül, bedel-i nüzül, buğday, arpa, sürsat ve diğer tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellemler olduklarını beyan etmişlerdi. Kendilerinin bu bedeli hane başına yirmi cenah tavuk ve onar cenah piliç şeklinde ödediklerini, buna dair ellerinde emir olduğunu ve bunun haricinde ne bir akçe ne de bir habbe vereceklerini söylemişlerdir. Divan-ı Hümayundan gelen emre göre sürsat zahiresi tekâlif-i örfiyeden olmayıp ordu için akçe toplandığı belirtilmiş, emri şerif gereğince sürsat her ne miktarda ve surette istenmişse o şekilde verilmesi emredilmiştir.⁶³

Avarız türü vergiler topladığı zaman reaya, vergisini vermemek için çeşitli bahaneler üretmekteydi. Hüdavendigâr livası sancak beyi olan Hasan Bey'e gönderilen 1607 tarihli hükme göre sancağa bağlı Kozğacı nahiyesi halkı emri şerife muhalefet ederek sürsat ve diğer tekâlif vergilerini vermemişlerdi. Nahiye halkı kadılara bu vergiyi vermeyeceklerini söylemişler ve mühimme defterindeki kayda göre buna bir gerekçe de göstermemişlerdi. Devletin hükmüne göre şayet nahiye halkı vergisini vermemekte ısrar ederse il eri ve sancakbeyi müsellemler halkın üzerine giderek şerle haklarından gelmesi ve verginin tahsil edilmesi emredilmiştir.⁶⁴

1596 yılında Manastır ve Florina kadılarına gönderilen hükme göre eski Manastır kadısı geçen senenin nüzülünü tahsil etmesine rağmen, emri şerife uymayarak halktan tekraren "yol nüzülü" diyerek beşer ve altışar yüz akçe toplamıştı. Topladığı nüzülün bir kısmını Belgrad'da bulunan ambara teslim etmiş kalan kısmını kendisine almıştı. Manastır ve Florina kadılarına bu durumun teftiş edilip fukaranın hakkının teslim edilmesi emredilmişti. Emri şerife göre mirî hazineye aktarılması gereken akçenin yeni bir emre ihtiyaç duyulmadan nüzül defterine göre alınması beyan edilmişti. Sabık Manastır kadısı Ahmed geçen senenin nüzülünden 1.037 kile dakik (un), 2.091 şa'irin (arpa), 1.128 kile tereke (buğday, arpa) geriye kalmıştı. Terekenin her kilesi 112 akçeden hesap edilerek toplam 350.336 akçenin tahsil olunup Belgrad'da olan hazinesi amireye ulaştırılması emredilmişti.⁶⁵

Bir başka suistimal örneği bölge ve muhatap cihetiyle çok ilginçtir. Mühimme defterindeki hüküm; kadı ve Türkmen beylerine hitabıyla yazılmasına rağmen hangi bölgedeki kadılara ve Türkmen beylerine yazıldığı belli değildir. Hangi kadılara gönderildiği belli olmayan 1607 tarihli hükme göre orduya yedi bin adet koyun getirmek için birçok defa emri şerif gönderilmesine rağmen herhangi bir koyunun gönderilmediği beyan edilip kadılar ve Türkman-ı Cedid Çelebi voyvodası mesul tutularak tahsil olunan koyun ne kadarsa acilen önce onların, sonra kalan kısmının eksiksiz şekilde tahsil edilerek gönderilmesi emredilmiştir.⁶⁶

1617 tarihinde Yenisehir, Fener, Tırhala, Çatalca, Serfice, Ermiye, Girenye, Velesin ve Platamone kadılarına gönderilen hüküm bir sefer için avarız-ı divaniye vergisi toplanırken birden fazla yerde ortaya çıkan suistimallere bir örnektir. Yukarıda adı geçen kazalardan cizye, celep koyunu akçesi, peksimed tabhı, avarız, nüzül ve eşkinçi akçesi toplamak vs. gibi hizmetlere memur olanlar emri şerife uymamışlardı. Bunun yerine reayadan fazla miktarda

⁶² Şahin, "Celâli Seferi Mühimmesi (1607)," 68.

⁶³ Şahin, "Celâli Seferi Mühimmesi (1607)," 188.

⁶⁴ Şahin, "Celâli Seferi Mühimmesi (1607)," 110.

⁶⁵ Muhammed Uğurlu, "73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2018), 53-54.

⁶⁶ Dilek Şahin, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyli'ne Göre)" (Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi, 2003), 234-35.

akçe aldıkları ve fukaraya zulmettikleri bildirildiğinden, görevini suistimal eden memurların teftişi uygun görülüyordu. Tırhala sancağının muhafazası hizmetini, bu kazaları iyi bilmesi ve görevindeki tecrübesine binaen sabık Temeşvar beylerbeyi mütekit Muharrem Bey'e verilmişti. Adı geçen yerlerde haksızlık yapanların şer-i şerif marifeti ile davalarının görülmesi ve hak sahiplerine haklarının verilmesi emredilmiştir.⁶⁷

1607 yılında İnsuyı ahalisinden orduya sürsat bedeli için her dört haneden bir vakiyye yağ, bir re's koyun ve dakik istenmesi emredilmişti. Halkın fakir olması ve bu bedeli ödeyemeyecek durumda olmaları sebebiyle avarız-ı divaniyeden muaf olmalarını talep etmişlerdi. Bunun üzerine ahalinin durumu incelenmiş ve her haneden beşer kile arpa alınıp orduya acilen gönderilmesi emredilmiştir.⁶⁸

Ankara sancağında olan kadınlara gönderilen 1607 tarihli hükümde bu kadınlara emr-i şerife göre sürsat zahiresinin toplanması istenmiş, sefer için gerekli olan zahirenin tamamını halkın veremeyeceği beyan edilmişti. Bunun üzerine duruma bakılarak emredilen miktarın yarısının affedilip diğer yarısının Konya'ya gönderilmesi ve gönderilirken belirlenen son miktardan az gönderilmemesi mühimme defterindeki hükümde yer almaktadır.⁶⁹

Bir başka hadise ise şöyledir: 1592 yılında Sart ve İliçe (Ilıca) kadınlara avarız toplanmasına dair hüküm gönderilmişti. Bahsi geçen yerler Birgi kazasına bağlıydı ve Birgi ahalisi, haremeyn-i şerifeyn reayasından olduğundan avarız-ı divaniye haricinde diğer vergilerden muaftılar. Bölge halkı avarız vergilerini Birgi kadısına vermelerine rağmen vergi tahsildarları diğer vergileri de kendilerinden talep etmişti. Birgi ayanından olup Sart ve İliçe (Ilıca)'de oturan eşraftan bazı kişiler Birgi kazasına bağlı olmalarına rağmen vergiyi toplamakla görevli olanların buna dikkat etmediğinden ve kendilerini rencide ettiklerinden şikâyet etmişlerdi. Yapılan incelemelerde adı geçen ayanların beyanlarının doğru olduğu tespit edilip diğer vergilerin Sart ve İliçe (Ilıca) ahalisinden toplanmaması Divan-ı Hümayundan rica edilmişti. Belgede bunun yapılmamasının sebepleri arasında kadınlara rencide edilmemesi için yapıldığı belirtilmiştir.⁷⁰

Bu bağlamda vereceğimiz başka bir örnekte ise halkın vergisini ödeyememe gerekçesi doğrudan aktarılmıştır. 1607'de Karahisar-ı Sahib kazasında sürsat bedelini ödeyemeyeceğini söyleyen ahalinin gerekçesi eşkıya zulmü ve kurumayan hububattı. Karahisar-ı Sahib halkı eşkıya zulmünden dolayı belirlenen sürsat bedellerini birkaç senedir veremediklerini ve bu sene de zahirenin kurumamasından dolayı veremeyeceklerini ve bu vergiden affedilmelerini istemişlerdi. Divan-ı Hümayunun gönderdiği emr-i şerife göre Karahisar-ı Sahib ahalisinden belirlenen miktar yerine toplam 300 kile arpa tahsil edilmesi emredilmiştir.⁷¹

Celâlî zulmünden kaçıp İstanbul'a gelen vatandaşların iki kere vergi tahsiline tabi tutulması ilginç bir örnektir. 1607 yılında Taraklı ahalisinden bir kısmı Celâlîlerden kaçarak zaruri olarak -devlet izniyle- İstanbul'a yerleşmişlerdi. Kendilerinden avarız ve bedel-i kürekçi vergisi tahsil edildiği halde, Taraklı'da otururlarken alınan *mirî tavuk* vergisini burada da vermeleri istenmişti. Celâlî gadrine uğrayarak topraklarını terk etmek zorunda kalanların içinde bulunduğu durum Divan-ı Hümayun tarafından malum olduğu ve bu kişilere merhamet edilmesi gerektiği anlaşılmıştı. Bu durumdan şikâyetçi olan şahısların rencide edilmemesi ve mirî tavuk vergisinin alınmaması istenmiştir.⁷²

⁶⁷ Vahdettin Atik Hacı Osman Yıldırım, Dr. Murat Cebeciğlü, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000), 95.

⁶⁸ Şahin, "Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," 103-04.

⁶⁹ Şahin, "Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," 121.

⁷⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (Ts.Ma.E) Dosya No:1288, Gömlek Nu: 67. Tarih: 20 Receb1000 (2 Mayıs 1592).

⁷¹ Şahin, "Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," 169-70.

⁷² Şahin, "8 Numaralı Mühimme Zeyli," 373.

Sonuç

Osmanlı Devleti 16. asrın son yıllarına kadar tekâlif-i örfiye diğer bir adıyla avarız vergilerini sadece savaş zamanlarında alıyordu. Osmanlı-Avusturya Savaşları (1593-1606), Celâli isyanları (1593-1611) ve Osmanlı-İran Savaşları (1603-1612) gibi savaşların aynı dönemde olması ve uzun sürmesi bu vergilerin her yıl alınan vergilere dönüşmesine sebep oldu. Avarız türü vergiler ilk yıllarında nüzül olarak toplanıyordu. Bu vergi zahire olarak toplanıyordu. Daha sonraki yıllarda sürsat adı altında zahire haricinde yağ, bal, et gibi yiyecekler de bu kapsama alınmıştır. Bu iki verginin yetersiz olduğu zamanlarda bedeli devlet tarafından belirlenen satın alınma yoluyla yeni bir vergi çıkarıldı ve buna işтира adı verildi. Bu vergilerde sadece askerin erzak ihtiyacı karşılanmıyordu, aynı zamanda sefer sırasında malzemeyi taşımak için kullanılan hayvanlar ve bu hayvanların yiyecekleri de karşılanıyordu. Vergiler aynı olarak toplandığı gibi nakdi olarak da toplanabiliyordu. Bunun en önemli sebebi vergi tahsil edilen yerlerin sefer güzergâhına yakın olup olmaması ve malzemenin bozulup bozulmamasıydı.

17. yüzyılda savaşların çok cephede olması ve oldukça uzun sürmesi sürekli alınan vergilerde zaman zaman usulsüzlüklere, suistimallere sebep olmuştur. Mühimme defterlerinde bu konuda çok sayıda hüküm mevcuttur. Örneğin Celâli seferi sırasında Kütahya civarında aynı anda üç paşanın vergi ve sipahi toplamak istemesi karışıklığa yol açmıştır.⁷³ Bazı hükümlerde vergiyi toplamakla görevli kadıların kendiliğinden defter uydurup ona göre avarız vergisi topladıkları ve bu vergileri kendi zimmetlerine geçirdikleri görülmektedir. Bazı hükümlerde kadıların topluluklara uydurulan deftere göre muamele edip vergiyi ona göre istediği olmuştur. Halkın vergisini ödeyememekten şikâyetçi olduğu durumlarda Divan-ı Hümayundan gelecek hükme göre hareket edilmiştir. Bu durum bazen o bölge halkının lehine bazen de aleyhine olmuştur. Vergi veremeyecek durumda olanlar topraklarını terk etmekle bir anlamda gözdağı veriyorlardı. Celâli isyanları sonucunda yaşadıkları yerleri terk edenler vardı. Bunların bir kısmı devlet kontrolü dışında olduğu gibi birçoğu da devlet kontrolündeydi. Avarız toplanırken yerlerini terk eden insanlardan hâlihazırda yaşadığı yerde alınması gereken vergilerin alınmasına rağmen, terk ettiği vatanında ödemediği vergilerin de istendiğine dair şikâyetler mevcuttur.

16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde avarız vergilerinin toplanması sırasında veya menzillere ulaştırıldığı zamanlarda eşkiya saldırılarına uğranılıyordu. Özellikle Celâli isyanları sırasında bunun örneklerine çok rastlanıyordu. Bazı Celâli isyancıları devletin isyancılarla mücadele ve vergileri muhafaza ile görevlendirdiği askerlerdendi. Eşkiya grupları vergi tahsiliyle memur olan görevlilere şiddetle muamele ediyorlardı. Gasp edilen erzak sefer sırasında askerin isyanlarına sebebiyet verebiliyordu.

Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa, vergilerden dolayı halkın çektiği sıkıntıları, toplanması sırasında yaşanan suistimalleri ve devletin bunlardan etkilenmesini kendi sadaretinden önce görmüştü. Sürekli vergilerden bizar olan reaya, topraklarını terk ederek devleti bu önemli gelirden mahrum bırakıyordu. Sınır boylarında yaşayan gayrimüslim halk isyan ederek Osmanlı'ya düşman olan tarafa geçiyordu. Bu gibi sıkıntılardan dolayı halkın devlete olan güvenini yeniden kazanmak için avarız türünden vergilerin tümünü kaldırmış, bu kayıtların tutulduğu mevkufat defterleri yakılmak üzere Edirne'ye gönderilmişti. Sefer sırasında erzak ihtiyacı meydana geldiğinde bedeli devlet tarafından karşılanarak halktan satın alınıyordu. Ancak Paşa'nın Slankamen Savaşı sırasında hayatını kaybetmesi ıslah çalışmalarını yarım bırakmıştı. Nihayetinde tekâlif-i örfiye vergileri Tanzimat sonrasında kaldırılmıştır.

⁷³ Karataş, "18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri," 188; Süleyman Polat, "Osmanlı Taşrasında Bir Celali Yıkımının İzleri: Tavi Halil'in Kütahya (Kazaları) Baskını ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları," Gazi Akademik Bakış 6, Sayı 12 (2015): 37-47.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnül Emin, Maliye (İe.Ml.) Dosya No:19, Gömlek Nu:1782. Tarih: 05 Zilhicce 1011 (16 Mayıs 1603).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (Ts.Ma.E) Dosya No:1288, Gömlek Nu: 67. Tarih: 20 Receb1000 (2 Mayıs 1592).

Araştırma ve Telif Kaynakları

Acar, Aydın. "74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241)." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.

Aycibin, Zeynep. "XVII. Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-Zade Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu." Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2001.

Demir, Selçuk. "75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (S. 1-171)." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.

Selânikî Mustafa Efendi. Tarih-i Selânikî. Cilt. 2, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Erdoğan, Meryem Kaçan. "II. Viyana Kuşatması." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Güçer, Lütfi. XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler. İstanbul: Sermet Matbaası, 1964.

Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atık, Dr. Murat Cebeciğlü, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler. 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000.

İşbilir, Ömer. "XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

Karataş, Yeliz. "18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (Vr.1-130) (İnceleme- Metin-İndeks)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Keleş, Adem. "75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (S. 172-331)." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.

Kütükoğlu, Mübahat. "Osmanlı İktisadi Yapısı." Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, editör Ekmeleddin İhsanoğlu, 513-650. İstanbul: İrcica, 1994.

Polat, Süleyman. IV. Murad'ın Revan Seferi Organizasyonu Ve Stratejisi. Ankara: Atase Yayınları, 2015.

Sayın, Abdurrahman Vefik. Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistem). Hazırlayan: Hakan Özkan. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1999.

Şahin, Dilek. "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâlî Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyli'ne Göre)." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003.

Şahin, İlhan. Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, Nomads in the Ottoman Empire. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.

Şahin, Mehmet. "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607), 8 Numaralı Defter Zeyli." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.

Şahin, Zafer. "72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003) (Vr. 231-473) İnceleme-Metin." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

- Tanrıvermiş, Abdullah. "72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003) (Vr.1-230)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
- Uğurlu, Muhammed. "73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi." Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Kapukulu Ocakları I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali. 44 Numaralı Mühimme Defteri. İzmir: Akademi Kitabevi, 1995.
- Ansiklopedi Maddeleri ve Süreli Yayınlar
- Barkan, Ömer Lütfi. "Avarız." İslam Ansiklopedisi, 13-19. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Beydilli, Kemal. "Yeniçeri." Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 450-62. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- İpçioğlu, Mehmet. "Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543 (Yeni Bir Kaynak)." Osmanlı Araştırmaları X (1990): 137-59.
- İşbilir, Ömer. "Mekkâre." Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 554-55. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- İşbilir, Ömer. "Nüzül." Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 311-12. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Örfi Vergiler Ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk." Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. 4 (1986): 285-310.
- Kurtaran, Uğur. "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik." Turkish Studies 4, Sayı. 7: 2269-86.
- Mustafa, Öztürk. "Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadî Boyutu." BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 1, Sayı. 1 (2019): 28-44.
- Özcan, Abdülkadir. "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa." Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 263-65. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Polat, Süleyman. "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Pratik Çözümler: 1634-1635 (H. 1044) Tarihlerinde Karahisar-ı Şarki'de "Mükellefiyet Şeklinde Yürütülen İştira" ile Zahire Temini." Gazi Akademik Bakış Dergisi 4, Sayı. 8 (2011): 161-74.
- Polat, Süleyman. "Osmanlı Taşrasında Bir Celali Yıkımının İzleri: Tavi Halil'in Kütahya (Kazaları) Baskını Ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları." Gazi Akademik Bakış 6, Sayı. 12 (2015): 35-50.
- Sahillioğlu, Halil. "17. Yüzyıl Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli." Çele, Sayı. 11 (1964): 15-21.
- Sahillioğlu, Halil. "Avarız." Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 108-09. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Fehmi. "The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms (1637-1691)." Osmanlı Araştırmaları Dergisi 20, Sayı. 20 (2000): 165-221.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 23.02.2024
Kabul/Accepted: 01.06.2024
DOI: 10.17822/omad.1441760

Atıf/Citation: Kocaoğlu, Burak. "Keskin Erkek Rüşdiye Mektebi (1872-1913)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 413-438.

Burak KOCAOĞLU

(Doç. Dr.), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi / Türkiye, burakkocaoglu06@gmail.com, 0000-0002-0595-7229

Keskin Erkek Rüşdiye Mektebi (1872-1913)

Keskin Boys Rushdiye Schools (1872-1913)

Öz: Sultan II. Mahmud döneminde temelleri atılan ve Türk eğitim tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan rüşdiye mektepleri askeri okulların ihtiyaç duyduğu nitelikli öğrencileri ve devlet dairelerinin memur ihtiyacına cevap vermek için teşkilatlandırılmıştır. Müfredatına dâhil ettiği tarih, coğrafya ve temel seviyede matematik dersleriyle modern anlamda eğitim vermeyi amaçlayan rüşdiye mekteplerinin gelişimi ve ülke geneline yayılışı çok yavaş olmuştur. Özellikle Sultan II. Abdülhamid devrinde başta devlet yöneticileri olmak üzere halkın artan ilgisi neticesinde öncelikle kent merkezleri olmak üzere birçok kazada rüşdiye mektebi inşa edilerek faaliyete geçmiştir. Bu çalışmada taşrada açılmış olan ve kendi içerisinde ayrı bir hikayesi olan ve bazı kaynaklarda Karabekir Rüşdiye Mektebi olarak da geçen Keskin Erkek Rüşdiye Mektebi ele alınmıştır. Çalışmada ilk olarak rüşdiye mekteplerinin kuruluş ve gelişim aşamaları kısaca ele alındıktan sonra Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinin kuruluş aşaması ve yaşanan zorluklar incelenmiştir. Çalışmanın devamında ise mektepte verilen dersler, gerekli araç gereçlerin temini ve mektepte eğitim hayatını sürdüren öğrenciler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın son bölümünde ise mektebin kuruluşundan itibaren muallimlik görevini yürüten ve nüfuzu sayesinde muallimlik görevi dışında bölgedeki çoğu işe müdahalesi söz konusu olan Yusuf Ziyaeddin Efendi merkezinde yaşanan muallim-i evvelik mücadelesi ve tayin süreçleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Keskin, Rüşdiye Mektebi, Eğitim, Yusuf Ziyaeddin

Abstract: Founded during the reign of Mahmud II and having a very important place in the history of Turkish education, the rushdiye schools were organized to meet the need for qualified students for military schools and civil servants for government offices. The development and spread of the rushdiye schools, which aimed to provide education in the modern sense with history, geography and basic mathematics included in their curriculum was very slow. Especially during the reign of Abdülhamid II, as a result of the increasing interest of the public, especially state administrators, rushdiye schools were built and put into operation in many district in urban centers. In this study, Keskin Boys Rushdiye School which was opened in the provinces and has a separate story in itself and is also known as Karabekir Rushdiye School in some sources is discussed. First, the establishment and development stages of the rushdiye schools are briefly discussed, and then the establishment stage of Keskin Rushdiye School and the difficulties experienced are examined. In the continuation of the study, the lessons given in the school, the supply of necessary equipment and the students who continued their education life in the school were emphasized. In the last part of the study, the struggle and appointment processes of Yusuf Ziyaeddin Efendi, who served as a teacher since the establishment of the school and intervened in most of the works in the region outside of his teaching duty thanks to his influence in the region, are discussed.

Key Words: Ottoman State, Keskin, Rushdiye School, Education, Yusuf Ziyaeddin

Extended Abstract

They were opened in Istanbul during the reign of Sultan Mahmud II, primarily to train the qualified students needed by the newly opened military schools and the qualified cadres needed by the state cadres. The rushdiye schools, which did not have much of a presence except for two schools opened in Istanbul at first, began to spread in Istanbul and important urban centers after Sultan Abdülmecid II became personally involved in the issue. The fact that children who graduated from the school could easily find a job in the government office or if they wished,

continue their education and rise to higher civil servant positions made this school very valuable in the eyes of the public. Over time, as the number of schools and the number of students in education increased, the need for instructors reached a tangible level. Darülmüallimîn was established in 1848 to meet the need for teachers in these newly opened schools. With the inclusion of girls' Rushdiye schools in the system in 1859, a very important step was taken by opening Darülmüallimat in 1870 in order to train female students.

Especially during the reign of Sultan Abdülhamid II, the rushdiye schools, which showed a great development and turned into schools that actually trained qualified civil servants for the state cadres, became more demanded by the public due to this feature. Although it was often reported to the relevant authorities that the intense demand of the public could not be met due to the insufficiency of the budget, the people ensured the opening of a rushdiye school in their region through iane. Over time, in line with the increasing demand of the public, the education period of the rushdiye schools opened in many parts of the country changed. Although the education period was 4 years when they were first opened, this period was reduced to 3 years during the reign of Sultan Abdülhamid II. Perhaps the most important change in the rushdiye schools was experienced with the Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat of 1913. With this law, the rushdiye schools, which came under the roof of the primary schools called Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye and had an education period of 6 years, lost their status as independent and disappeared from the stage of history, except for a few examples.

The foundations of the Keskin Boys Rushdiye School, which is the subject of our study, were laid in 1872 in Karabekir Town of Keskin by Hacı Osman Ağa, who was stated to have wealth and whose name was known for his charitable works. The school, which was also referred to as Karabekir Rushdiye Mektebi for a long time in the records due to the Karabekir Town where it was founded, was caught in the 500 household requirement specified in the 1869 Education Regulation. At this point, it was suggested that the building should be operated as a sibyan school instead of a rushdiye school. However, the people of the region objected to this decision and worked for the opening of the school as a Rushdiye school in order for their children to receive a good education and be placed in state positions. Thanks to the determined and sacrificial attitude of the people of the region, this educational institution, which had a very important place in the educational life of the locals, started education in 1876.

In the 15-20 years following the opening of the school, the number of students in the school, which continued its educational activities over three grades, varied according to the years. In Keskin Rushdiye Mektebi, where the passing grade was 4 out of 10 and a grade below 4 meant repeating the grade, great importance was attached to general examinations. In Keskin Rushdiye Mektebi, in addition to religious courses, calligraphy, painting, history courses, especially Turkish-Islamic history, geography, calculus, health and agriculture courses were taught in accordance with the curriculum. After the Second Constitutional Monarchy, French was added to the curriculum for the second and third grades in addition to Arabic and Persian. Children of non-Muslim families were also admitted to the Keskin Rushdiye School, which was predominantly attended by the children of Muslim families in the region. These children were exempted from the courses such as Qur'an and Ulum-ı Diniye, which were taken by Muslims. The Keskin Boys Rushdiye School was preferred by the teachers due to its location and the importance the locals attached to the education of their children, and a series of struggles took place in this regard.

Giriş

Türk eğitim tarihinde büyük bir öneme sahip olan rüşdiye mekteplerinin temelleri II. Mahmud döneminde atılmıştır. Rüşdiye mekteplerinin açılma amacına baktığımızda karşımıza iki önemli neden çıkmaktadır. Bunlardan birincisi II. Mahmud döneminde açılan ve ordunun modernleşmesi sürecinde büyük önem atfedilen Tıbbiye ve Harbiye mekteplerine nitelikli

öğrencilerin kaydolmaması beraberinde bir dizi sorunu da getirmiştir. Klasik Osmanlı eğitim kurumlarında eğitim gören ancak istenilen düzeyde olmayan öğrencilerin bu okullara başlaması eğitimin aksamasına ve istenilen ilerlemenin gerçekleşmemesine neden olmuştur. İkincisi ise devletin ihtiyaç duyduğu nitelikli memuru karşılama noktasında yetersiz kalması ve özellikle kalemde yetişen memurların kalemde öğrendikleri pratik bilgilerin dışında kalan Arapça, Farsça coğrafya ve matematik konularında bilgisiz olmaları memurların kalemde değil mektepten yetişmesi gerektiğini göstermiştir.¹ Bu noktada bahsi geçen mekteplere nitelikli öğrencilerin kaydolması ve devlet dairelerinde çalışacak nitelikli memurların yetiştirilmesi² adına sıbyan mektepleri olarak bilinen ve ilerleyen süreçte iptidai mektep olarak da adlandırılacak³ mekteplerin ıslahı için çalışma yapılarak sıbyan okullarının üstünde sınıf-ı sani okullarının açılmasına karar verilmiştir. Fakat bu isim Sultan II. Mahmud tarafından rüşdiye olarak değiştirilmiştir.⁴ Bu noktada sıbyan mektepleri ve askerî mektepler arasında yer alacak olan rüşdiye mekteplerinin⁵ temeli gerçek anlamda Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan layihayla 5 Şubat 1839 tarihinde Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurularak atılmıştır.⁶ İmamzade Esad Efendi'nin Anadolu payesiyle nazır, Mehmed Nazif Efendi'nin de başkâtip olarak göreve başlamasıyla⁷ birlikte Sultan Ahmed Camii'nde Mekteb-i Maarif-i Adliye ve bir müddet sonra da Mekteb-i Ulum-ı Edebiye rüşdiye seviyesinde faaliyet gösteren ilk okullar olmuştur.⁸ Evkaf Nezaretine bağlı müdürlük seviyesinde faaliyetlerini sürdüren Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti 1845 yılına kadar önemli bir gelişim gösteremeyerek⁹ daha çok Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye ile meşgul olmuştur. Bu durum karşısında oldukça rahatsız olan Sultan Abdülmecid 7 Mart 1845'te Meclis-i Vâlâda devlet erkanının hazır bulunduğu sırada yaptığı konuşmada “Kötülüğün kaynağı cahilliğin, halkın arasından kaldırılması padişahın buyruğudur.” sözüyle devlet erkânını gerekli adımları atması yönünde uyarıda bulunmuştur.¹⁰ Bu uyarıdan kısa bir süre sonra başkanlığına Melekpaşazade Abdülkadir Bey'in ve azalıklarına Arif Hikmet Bey, Esad Efendi, Arif Efendi, Said Muhip Efendi, Ferik Emin Paşa, Fuad Efendi (Paşa) ve katipliğine Recai Efendi'nin getirildiği Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuştur. Bu meclisin kurulmasından yaklaşık bir sene sonra Meclis-i Vâlâ kararıyla Meclis-i Maarif-i Umumiye kurularak eğitim işleri ele alınmıştır.¹¹ Başkanlığına Ferik Emin Paşa'nın ve azalıklarına Esad Efendi, Said Muhip Efendi, Hariciye Müsteşarı Ali Efendi (Paşa), Ferik Mehmed Paşa, İzmirli İbrahim Paşa, Fuad Efendi ve katipliğine Recai Efendi'nin getirildiği¹² bu mecliste alınan kararların uygulanması adına 1846 yılında Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurularak Vakanüvis Esat Efendi başkan, Sadaret Mektubi Kaleminden Kemal Efendi muavin olarak görevlendirilmiştir.¹³ Görevi sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin çoğaltılması olan bu yapının yürüttüğü çalışmalar neticesinde yeni rüşdiyenin ilk örneği olarak 1847'de Davutpaşa'da olmak üzere İstanbul'da beş tane rüşdiye mektebi açılmıştır.¹⁴ Bu tarihten

¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 49.

² Refia Şemin, *Eğitim ve Öğretim Problemlerimiz*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 46.

³ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020), 101.

⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: TTK, 1991), 91.

⁵ Necdet Hayta ve Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2005), 109.

⁶ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, (Ankara: TTK, 2018), 25-26.

⁷ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 267.

⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), 161.

⁹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.II, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 385.

¹⁰ Roderic Davison, “Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 675.

¹¹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2010), 411.

¹² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Modernleşmesinde İlk Adımlar Teknoloji, Bilim ve Eğitim*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), 81-84.

¹³ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 411.

¹⁴ Ercan Çelebi, “Tosya Rüşdiye Mektebi”, *Bilim İnsanı Mustafa Eski'ye Armağan Eğitime Adanmış Bir Ömür*, ed. Hüseyin Yolcu-Sibel Oğuz Haçat, (Ankara: Pegem Akademi, 2020), 58.

İtibaren İstanbul ve çevresi başta olmak üzere önemli kentlerin merkezlerinde rüşdiye mekteplerinin çoğaltılması planlanarak 1853 tarihinde önemli Osmanlı kentlerinde 25 rüşdiye mektebinin açılmasına karar verilmiştir.¹⁵ Yaşanan gelişmeler neticesinde Maarif teşkilatında bir yanda şeyhülislamlığa bağlı Mekâtib-i Umumiye Nezareti, diğer yanda modern mekteplerin bağlı olduğu Maarif-i Umumiye Nezaretinin varlığı eğitimde çift başlılığa neden olmuştur. Bu sorun 20 Nisan 1857 tarihinde Mekâtibi Umumiye Nezaretinin, Maarif-i Umumiye Nezaretine dâhil edilmesiyle çözülmüştür.¹⁶ 1869 yılına kadar tedrici bir şekilde ilerleyen rüşdiye mekteplerinin sayısı ülke genelinde toplam 138'e ulaşmış¹⁷ olsa da bu rakam istenilen sayının uzağında kalmıştır. Bu noktada 1869 tarihinde Maarif Nizamnamesi'nin yayımlanması rüşdiye mekteplerinin ülke geneline yayılmasında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Nizamname uyarınca mektepler ilk (iptidai ve rüşdiye), orta (idadi ve sultani) ve yüksek (âli) olmak üzere üç kademeye ayrılmış¹⁸ olup Nizamnamenin 18-32. maddeleri rüşdiye mektepleri ile ilgili hükümler yer almıştır.¹⁹ Nizamnamenin yayımlanmasından kısa bir süre sonra rüşdiye mekteplerinin sayısı Enver Ziya Karal'a göre 1874 tarihinde 386'ya ve öğrenci sayısı 20.000'e ulaşmıştır.²⁰ Nispeten öğrenci sayıları birbirine yakınlık göstermiş olsa da Musa Çadircı rüşdiye mektebi sayısını 1876 yılında 287, rüşdiye mekteplerinde eğitim gören öğrenci sayısını da 19.000 civarında göstermiştir.²¹ 1879 yılına gelindiğinde Maarif Nezaretinin beş daire şeklinde yeniden düzenlenerek bu beş daireden birinin Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi olarak teşkilatlandırılması²² ve bu dairenin müdürlüğüne devrin en iyi maarifçilerinden Selim Sabit Efendi'nin tayin edilmesi rüşdiye mekteplerine verilen önemi açıkça göstermiştir.²³ Devlet yöneticilerinin ve halkın artan ilgisi neticesinde rüşdiye mekteplerinin sayısı artmaya devam etmiştir. Sultan II. Abdülhamid devrinin sonlarında 74'ü inas rüşdiye mektebi olmak üzere ülke genelinde toplam 619 rüşdiye mektebinde 40.000'e yakın öğrenci eğitim görmüştür.²⁴

Yukarıda da belirttiğimiz üzere başta İstanbul ve çevresinde açılan yeni tarzda rüşdiye mekteplerinde Arapça ve Farsça derslerinin dışında fen, matematik ve coğrafya derslerine ağırlık verilmiştir. Yeni açılan bu mekteplerin muallim ihtiyacını karşılamak adına 1848 tarihinde Darümuallimîn kurulmuştur.²⁵ 1862'den sonra sıbyan mekteplerinin iptidai olarak yeniden teşkilatlanması üzerine bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak için 1868'de iki yıllık Darümuallimîn-i Sıbyan açılmıştır. Bu şubenin açılmasından sonra rüşdiye mektepleri için muallim yetiştiren okula Darümuallimîn-i Rüşdi adı verilmiştir.²⁶ Açılan erkek muallim okullarının dışında 1859 senesinde kız rüşdiye mekteplerinin de sisteme dâhil olmasıyla birlikte kız öğrencilerini yetiştirmek adına 1870 tarihinde Darümuallimat açılmıştır.²⁷ Özellikle II. Abdülhamid döneminde büyük bir gelişme gösteren ve devlet kadrolarına nitelikli memur

¹⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, (Ankara: TTK, 1999), 63-64.

¹⁶ Kevser Değirmenci, "Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi (1874-1912)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 18, (2023), 232.

¹⁷ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Ankara: TTK, 1997), 289.

¹⁸ Ali Fuat Öreç, "Lefke (Osmaneli) Rüşdiye Mektebi", *Sakarya Nehrinin İncisi Osmaneli (Lefke) Tarih-Kültür-Mimari-Coğrafya*, ed. İlhami Yurdakul-Ali Okumuş, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2023), 48.

¹⁹ Metin Menekşe, "1889-1890 Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Mevcut Olan Rüşdiye Mekteplerine Dair Tespit Edilen Bir İstatistiğin İncelenmesi" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/3, (2022), 679.

²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, (Ankara: TTK, 1995), 200-201.

²¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 289.

²² Mehmet Serhat Yılmaz, "Tanzimat Sonrası Eğitimde Modernleşme Sürecinde Kastamonu Rüşdiyeleri (1869-1903)", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29, (2009), 839.

²³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 96.

²⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 232.

²⁵ Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 61.

²⁶ Hatip Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları", *History Studies*, 6/4, (2014), 370.

²⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, 209.

yetiştiren okullara dönüşen²⁸ rüşdiye mektepleri bu özelliğinden dolayı halk tarafından talep edilir bir konuma yükselmiştir. Zamanla halkın artan talebi doğrultusunda ülkenin birçok noktasına açılan rüşdiye mekteplerinin eğitim süresi değişiklik göstermiştir. İlk açıldığında eğitim süresi 4 yılken bu süre 1850’de 6, 1863’te 5, 1869’da 4 ve 1892 tarihinde 3 yıl olmuştur.²⁹ Rüşdiye mektepleri hakkında belki de en önemli değişiklik 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati ile yaşanmıştır. Bu kanunla Mekâtib-i İptidaiye-i Umumiye adı verilen iptidai mekteplerin çatısı altına giren ve eğitim süresi 6 yıl olan rüşdiye mektepleri müstakil olma statüsünü yitirerek birkaç örnek dışında tarih sahnesinden silinmiştir.³⁰

1. Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinin Açılış Süreci ve Muallim Tayini

1870-1910 tarihleri arasında Ankara Vilayeti dâhilindeki Kırşehir sancağına bağlı Keskin kazasındaki³¹ Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinin temelleri Keskin’e bağlı Karabekir karyesinde bölge ahalisinden servet sahibi olduğu belirtilen ve ismi hayır hasenat işleriyle anılan Hacı Osman Ağa tarafından bir bap olarak R 1288 / M 1872 tarihinde atılmıştır. Kurulduğu Karabekir karyesinden ötürü kayıtlarda uzunca bir süre ismi Karabekir Rüşdiye Mektebi³² olarak da geçen mektep için ilk etapta ahaliden Ali Efendi adlı kişinin muallim olarak tayin edilmesi ve eğitime başlaması istenmiştir. Yapılan muhabere neticesinde karyede 80 İslam hanesi tespit edildiğinden Maarif Nizamnamesi’nin rüşdiye mektebinin açılması için gerekli gördüğü 500 İslam hanesi şartını³³ karşılayamadığı gerekçesiyle Hacı Osman Ağa tarafından inşa edilen bu yapının sıbyan mektebi olarak faaliyete geçmesi önerilmiştir.³⁴ Bölge halkının gayretleriyle R 1292 / M 1876 tarihinde muallim tayini için yeni bir süreç başlayarak kaza ve çevre bölgede yaşayan ahalinin eğitim hayatında oldukça önemli bir yere sahip olan bu eğitim kurumunda eğitime başlanmıştır. Her ne kadar mektebin açılış tarihi R 1292 / M 1876 olsa da ilk olarak Karabekir Rüşdiye Mektebi adıyla faaliyete geçmesinden ötürü Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinin açılış yılı Maarif Salnamelerinde H 1301 / M 1883-1884 olarak gösterilmiştir.³⁵

Mektebin inşası ve eğitime başlama sürecinde vermiş olduğu maddi ve manevi destekten dolayı Hacı Osman Ağa’nın taltif edilmesi adına Maarif Nezaretinden Babıali’ye bir talep gitmiştir. Gönderilen yazıda Hacı Osman Ağa’ya mektebin inşası sırasında göstermiş olduğu gayretten ötürü taltif edilerek beşinci rütbeden Mecidî nişanı³⁶ verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Bu talep üzerine mektep inşası gibi vatanın hayrına iş yapan hadim-i vatanın takdir edilmesi gerektiği için nişanın verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.³⁷ Hacı Osman Ağa’yı taltif etmek ve başka hayırsever kişileri de mektep inşası gibi hayırlı işlere sevk etmek adına Mecidî nişanın verilmesi dışında Hacı Osman Ağa’nın yaptığı hayır işinin vilayet gazetesinde yer alması istenmiştir.³⁸

Mektep binasının inşasının tamamlanmasından sonra müfredata göre derslerin takibinden sorumlu olacak muallim ve bunun dışında mektebin temizlik, güvenlik vb. gibi işlerinden sorumlu olan ve mektep kapıcısı olarak da adlandırılan bevvabın³⁹ görevlendirilmesi

²⁸ Tahir Bilirli, “Osmanlı Devleti’nde Modern Eğitim Kurumlarından Rüşdiye Mektepleri: Çaycuma Rüşdiye Mektebi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10/4, (2021), 3839.

²⁹ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 236.

³⁰ Ali Fuat Örenç, “Lefke (Osmaneli) Rüşdiye Mektebi”, 48.

³¹ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 453.

³² *Salname-i Vilayet-i Ankara, H 1299 / M 1882, Def’a 10, (Ankara: Vilayet Matbaası), 117.*

³³ Ebubekir Keklik, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitimin Modernleşmesi ve Maarif Hakkında Layihalar*, (Çanakale: Paradigma Yayınları, 2023), 20.

³⁴ BOA, *MF.MKT.* 2/153.

³⁵ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1316 / M 1898, Def’a 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 872.*

³⁶ 1852 tarihinde beş rütbe üzerinden verilen nişanın adıdır. Kemal Hakan Tekin, “Osmanlı Devleti’nde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2, (2014), 401.

³⁷ BOA, *MF.MKT.* 38/37; BOA, *MF.MKT.* 40/77; BOA, *MF.MKT.* 43/142.

³⁸ BOA, *MF.MKT.* 38/38.

³⁹ Mehmet Zeki Pakalın, “Bevvab”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 212.

gerekmıştır. İlk aşamada mektepte fazla öğrenci olmayacağından muallim-i sani rütbesiyle tayin kılınacak bir muallimle derslerin sürdürülebileceği Ankara Maarif Müdürlüğünden düşünülerek mektep için bir muallim-i saninin tayin kılınması talep edilmiştir. Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine iletilen bu talep üzerine R 8 Haziran 1292 / M 20 Haziran 1876 tarihinde verilen cevap yazısında muallim seçiminin maarif komisyonunun bulunduğu yerlerde komisyon tarafından komisyonun olmadığı yerlerde ise meclis-i idare tarafından yapılacağı belirtilerek muallim-i saninin mahallince seçilmesi ve muallim adayının numune hattı ile imtihan varakasının gönderilmesi istenmiştir.⁴⁰ Ankara Vilayeti ve Maarif Nezareti arasında yapılan muhaberenin neticesinde R 4. Eylül 1292 / M 16 Eylül 1876 tarihinde Maarif Nezaretine Babıali'ye gönderilen yazıda muallim-i sani olarak tayini düşünülen Ahmed Şükrü Efendi'nin imtihan varakası ve hat numunesinin gönderildiği, Ahmed Şükrü Efendi'ye R 1292 / M 1876 senesi maarif bütçesinin 5. faslının 3. maddesine göre aylık 315 kuruş maaşla muallimliğe tayini ve ayrıca aylık 80 kuruşla mahallince bir bevvabın da tayininin Meclis-i Maarif tarafından uygun görüldüğü belirtilmiştir.⁴¹ Bunun üzerine Ankara Vilayetine gönderilen yazıda, Ahmed Şükrü Efendi'nin hat numunesinin elverişli bulunduğu ve aylık 80 kuruşla mahallince bir bevvabın da tayininin de uygun görülerek bahsi geçen mektebe masarif-i müteferrika olarak senelik 1000 kuruşun ödeneceği belirtilerek konunun Maarif Nezareti ve Maliye-i Hazine-i Celileye iletiliği belirtilmiştir.⁴² İlk etapta mektebe masarif-i müteferrika olarak 1000 kuruşun gönderileceği belirtilmiş olsa da mektebe 450 kuruş gönderilmiştir. Daha sonra yapılan incelemede bunun hesaplama sırasında yaşanan hatadan kaynaklandığı ve hesaplamanın tekrar yapılacağı ifade edilmiştir.⁴³ Ahmet Şükrü Efendi'nin muallim-i sani olarak görevlendirilmesinden bir sene sonra babasının bölgedeki nüfuzu sayesinde 24 Teşrinievvel R 1293 / M 5 Kasım 1877 tarihinde 320 kuruş maaşla Yusuf Ziyaeddin Efendi muallim-i sani olarak tayin kılınmıştır. Yapılan bu tayin işlemleriyle mektebin kuruluş aşaması nispeten sağlıklı bir şekilde tamamlanmış olsa da müfredat içerisinde yer alan dersler bir veya iki muallimin sorumluluğuna bırakılmıştır.

Zaman içerisinde artan talebe sayısı ile birlikte eğitiminde bir noksanlık olarak görülen bu durumun düzeltilmesi ve mektebe yeni muallimin tayin edilmesi için Maarif Müdürlüğünden veya doğrudan muallim adayları tarafından Maarif Nezaretine talep gitmiştir. Ancak Maarif Nezareti, bütçesinin yetersizliğini ileri sürerek yeni muallimi tayin edemeyeceğini şayet mahallince bir karşılık bulunabilirse muallim tayininin uygun olacağını net bir şekilde ifade etmiştir.⁴⁴ Bu duruma muallim-i sani olarak tayini düşünülen Ziya Efendi hakkında yapılan muhabereyi örnek verebiliriz. R 28 Kânunuevvel 1318 / M 10 Ocak 1903 tarihinde Keskin Kaza İdare Meclisi'nden Ankara Vilayetine gönderilen yazıda, Keskin Rüşdiye Mektebindeki şakirdanın sayısının elli kişiye ulaştığından muallim-i evvelin bunların talim ve terbiyelerine yetişememe raddesine vardığından mektebe 250 kuruş maaşla bir muallim-i saninin tayin kılınmasının gerektiği ifade edilmiştir. Muallim-i sani adayları olarak Keskin'deki reji memuru Necib Efendi'nin mahdumu olan ve Kastamonu Vilayetinden şehadetname alan Ziya Efendi'nin ismi önerilmiştir.⁴⁵ Keskin'den gelen muallim-i sani talebinden kısa bir süre sonra Kalecik'ten de aynı yönde bir talep gelmesi üzerine mesele R 2 Teşrinievvel 1319 / M 15 Ekim 1903 tarihinde Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine iletilmiştir. Bu yazı üzerine Keskin Rüşdiye Mektebinin kırk beş talebesinin olduğu ve üç sınıf olan bu mekteplerde bir muallimin eğitim vermesinin imkânsızlığından 200 kuruştan her iki mektebe de birer muallim-i saninin atanmasının uygun olacağı ancak hâlihazırdaki bütçenin uygunsuzluğundan dolayı muallimlerin maaşlarının mahalli kaynaklardan karşılanırsa kabul edilebileceği belirtilmiştir.⁴⁶ Her ne kadar

⁴⁰ BOA, MF.MKT. 38/38.

⁴¹ BOA, MF.MKT. 43/65.

⁴² BOA, MF.MKT. 43/86.

⁴³ BOA, MF.MKT. 58/81.

⁴⁴ BOA, MF.MKT. 129/103; BOA, MF.MKT. 130/14.

⁴⁵ BOA, MF.MKT. 773/15.

⁴⁶ BOA, MF.MKT. 751/11.

bütçe konusunda sıkıntı yaşanmış olsa da aradan geçen süre zarfında Keskin Erkek Rüşdiye Mektebine muallim tayinleri yapılmıştır. Ancak yapılan tayinler sonunda muallimlerin çoğu kalıcı olmayıp mektepteki eğitim faaliyetleri tekrar bir muallimin sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu noktada muallim-i sani ve hat muallimliği konusunda bir sirkülasyonun olduğunu ifade etmemiz yanlış olmayacaktır. Çalışma dönemimiz içerisinde mektebin son muallim-i evveli Abdülkerim Efendi'nin dışında R 1314 / M 1898 tarihinde Ramiz Efendi adlı bir hat muallimi,⁴⁷ R 1315 / M 1899⁴⁸-R 1319 / M 1903⁴⁹ tarihleri arasında Kâmil Efendi adlı bir hat muallimi, R 1328 / M 1912 tarihinde Osman Efendi adlı bir hat muallimi,⁵⁰ R 1330 / M 1914 tarihinde Mehmed Sadık adında bir hat muallimi ve Mehmed Emin adında bir muallim-i sani görev yapmıştır.⁵¹

Tayin noktasında muallimin maaşının nereden karşılanacağı kadar muallim adayının alanında yeterliliği de büyük önem arz etmiş olup muallim adayının hangi okulu bitirdiğine dikkat edilmiştir. Ancak tayin konusunda sadece okulun ismi yeterli olmayıp muallim adayının sorumluluğunu üstleneceği derse dair yeterliliğini kanıtlaması adına hat numunelerini Ankara Maarif Müdürlüğüne teslim etmeleri istenmiştir. Hat örneğinin adaya ait olduğunun tasdik edilmesinden sonra içerlerinden en uygun hat numunesini yapan bir adayın veya kadroya başvuran bütün adayların isim ve hat numuneleri Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Maarif Nezareti çoğu zaman tayinin mahallince gerçekleştirilmesini ve kendilerine muallimin başlama tarihini bildirmelerini⁵² istemiş olsa da gerekli gördüğü durumlarda seçilen adayın farklı türden yazı örneklerini de görmek istemiştir. Bu duruma hüsn-i hatt muallimliğine tayin edilen Mehmed Nuri Efendi'nin sürecini örnek verebiliriz. R 1312 / M 1896 tarihinde Ankara Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen yazıda, Keskin kazası Rüşdiye Mektebi hüsn-i hatt muallimi Mustafa Ramiz Efendi'nin başka bir yere tayin olmasından sonra boş kalan muallimliğe tayin kılınan Mehmed Nuri Efendi'nin gönderdiği rika numunesinin kâfi görüldüğü ve işbaşı yaptığı bildirilmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezaretinden Ankara Maarif Müdürlüğüne gönderilen yazıda Mehmed Nuri Efendi'nin göndermiş olduğu rika numunesinin kâfi görüldüğü ancak bir kıta da sülüs numunesi göndermesi istenmiştir. Ardından Mehmed Nuri Efendi'ye ait olduğu tasdik edilen rika numunesi dışında bir satır sülüs numunesinin gönderildiği Ankara Maarif Müdürü tarafından bildirilmiştir. Numunelerin incelenmesinden sonra aylık 185 kuruş maaşla Mehmed Nuri Efendi'nin hüsn-i hatt muallimliğine tayin edildiği ilgili birimlere bildirilmiştir.⁵³ Bu noktada muallim tayini sırasında bahsi geçen rakamların bir nevi brüt maaş olduğunu belirtmemizde fayda vardır. Özellikle sosyal devlet anlayışı doğrultusunda 19. yüzyılın son çeyreğinde kamu görevlilerinin maaşından Mülkiye Tekâüd Sandığı için %5 ve bir nevi işsizlik fonu olan mazuliyet aidatı için %1 oranında kesintiye gidilmiştir.⁵⁴ Bu kesintilerden sonra muallimin net maaşı⁵⁵ kaza mal sandığı tarafından ödenmiştir.⁵⁶

Muallim tayini noktasında titiz davranılmış olsa da olağanüstü durumların yaşandığı zamanlarda tayin konusunda pek seçici olunamamıştır. Özellikle Balkan Savaşları sırasında o coğrafyada yer alan mekteplerde muallim olarak görev yapan ve savaş nedeniyle yurtlarını terk etmek zorunda kalan⁵⁷ kişiler kuraya göre Anadolu'daki çeşitli rüşdiye mekteplerine tayin

⁴⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1316 / M 1898, Def'a 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 854.*

⁴⁸ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1317 / M 1899, Def'a 2, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 952.*

⁴⁹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1321 / M 1903, Def'a 6, (İstanbul: Asır Matbaası), 348.*

⁵⁰ BOA, MF.İBT. 400/29.

⁵¹ BOA, MF.İBT. 517/77.

⁵² BOA, MF.İBT. 287/20., R 1 Eylül 1326 / M 14 Eylül 1910.

⁵³ BOA, MF.MKT. 333/7.

⁵⁴ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nursel Manav, *Mülkiye Tekâüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*, (Ankara: TTK, Ankara, 2017).

⁵⁵ BOA, MF.MKT. 437/15.

⁵⁶ BOA, TS.MA.E. 1385/1.

⁵⁷ BOA, MF.İBT. 443/29., R 13 Temmuz 1329 / M 26 Temmuz 1913.

edilmişlerdir. Bu mekteplerden birisi de Keskin Erkek Rüşdiye Mektebi olmuştur. Dolayısıyla bu muallimler maddi açıdan bir hak kaybına uğramadan görevlerini ifa etmişlerdir.⁵⁸

Muallim tayini kadar önemli bir konu da mektebin temizliğinden ve bunun dışında güvenliğinden de sorumlu olan bevvabın tayini meselesidir. Keskin Rüşdiye Mektebinin tam olarak faaliyete geçtiği R 1292 / M 1876 senesinden itibaren 80 kuruş aylıkla bir bevvabın tayin edilmesi kabul edilmiştir. Ancak zaman içerisinde bütçenin imkânsızlığından ötürü başta muallim tayini noktasında katı bir tutum sergileyen Maarif Nezareti, mektepte görev alan bevvap maaşı konusunda da aynı politikayı sürdürmüştür. Maaşın azlığından yakınan ve zam talebinde bulunan bevvapların maaşlarını arttırmak bir yana dursun bir miktar tenzilata da gidilmiştir. Bu noktada yeni maaşı kabul etmeyen bevvabın görevine son verilerek yerine mahallinden hemen birinin bulunması emredilmiştir. R 1315 / M 1899 tarihinde gelen zam talebi ve akabinde yaşananlar Maarif Nezaretinin katı tutumuna güzel bir örnek olacaktır. Ankara Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen yazıda, Keskin Rüşdiye Mektebinde uzunca bir süredir görev yapan bevvap Yunus Ağa'nın⁵⁹ maaşının azlığından emsaline göre her nisan ayında arttırıldığı hâlde bevvabın görevinden istinkâf ederek bu kadar maaşla yerine bir başkasının bulunamayacağından bahisle gerekenin yapılmasını rüşdiye muallimliğinden talep edildiği belirtilmiştir. Rüşdiye muallimliğinden gönderilen yazıda da işlerin devam etmesi ve bu miktar maaşla mektebe hademe bulunamayacağı ve şakirdanın zapturaptı ve mektebin bevvaplığa ait hizmetlerin yüzüstü kalacağı belirtilerek bevvap maaşının emsaline göre 85 kuruşa yükseltilmesinin talep edildiği ifade edilmiştir. Maarif Nezaretinden gönderilen cevapta, rüşdiye mektebi seviyesinde istihdam edilen bevvaplara 65 kuruş maaş verildiği ve bütçenin hâli hazırda fazla tahsisata müsait olmadığından emsaline göre maaş verilmesi şayet bevvap bunu kabul etmek istemezse yerine başka birinin tayin edilmesi istenmiştir.⁶⁰ Maarif Nezaretinin bu katı tutumu neticesinde bevvap maaşı 65 kuruşa indirilmiştir. Maaşta yapılan tenzilattan sonra, zam talebinde bulunan Yunus Ağa'nın belirlenen yeni maaşı kabul ettiği⁶¹ ve belgelerden takip edilebildiği kadarıyla R 1325 / M 1910 tarihinde de bu vazifesini yerine getirdiği görülmektedir.⁶²

2. Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde Verilen Dersler ve Materyal Temini

Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde Ahmet Şükrü Efendi'nin R 1292 / M 1876 yılında muallim-i sani olarak göreve başlamasıyla Maarif Nezareti tarafından rüşdiye mektepleri için belirlenen müfredattaki derslerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve bunun denetlenmesi adına bölgeye belirli aralıklarla teftiş heyeti gönderilmiştir. Kuruluş aşamasından yaklaşık olarak on üç sene sonra R 1315 / M 1889 tarihinde Kırşehir idadi müdürünün Keskin kazasında yürüttüğü teftiş sonucunda Vilayet Maarif İdaresi'ne gönderilen raporda Keskin Erkek Rüşdiye Mektebi mualliminin iktidarı ve tedrisatın yeterli düzeyde olduğu ancak mektep binasının köhneleştikten tamire ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.⁶³ Hazırlanan teftiş raporları dışında üç sınıf üzerinden eğitim faaliyetlerini sürdüren Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde her üç ayda bir başta muallim ve bevvabın göreve devam durumunu ve mektebe kayıt yaptıran veya kaydını sildiren talebenin sayısını gösteren cetvel ile birlikte haziran-ağustos ayları arasında yapılan yıl sonu genel imtihanların sonucunu gösteren cetvelin de Maarif Nezaretine gönderilmesi taşra rüşdiyelerini kapsayan talimatname gereğince istenmiş olup⁶⁴ kayıtların bir kısmı H 1316-1321 / M 1898 / 1903 tarihlerinde hazırlanan Maarif Salnamelerinde yer almıştır.⁶⁵ Bu noktada üç aylık yoklama cetvellerine bakıldığında muallim ve bevvap dinî bayramlar dışında cuma günleri

⁵⁸ BOA, MF.İBT. 444/31., R 9 Temmuz 1329 / M 22 Temmuz 1913.

⁵⁹ *Salname-i Vilayet-i Ankara, H 1308-1309 / M 1891, Def'a 11, (Ankara: Vilayet Matbaası), 201.*

⁶⁰ BOA, MF.MKT. 481/26.

⁶¹ BOA, MF.İBT. 161/106; BOA, TS.MA.E. 1385/1.

⁶² BOA, MF.İBT. 232/27.

⁶³ BOA, MF.MKT. 489/28.

⁶⁴ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1316 / M 1898, Def'a 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 314-315.*

⁶⁵ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1318 / M 1900, Def'a 3, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 1060.*

de izinli sayılmıştır. Hazırlanan salnameler ve cetvellere talebe sayısına bakıldığında kalabalık bir öğrenci topluluğu olmasa da mektebin açılmasının üstünden geçen 15-20 yıllık süre zarfında H 1314-1319 / M 1898/1903 tarihleri arasında 40-65 civarında, R 1320-1329 / M 1904-1913 tarihleri arasında 21-35 civarında talebenin kayıtlı olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Maarif Salmelerine Göre Keskin Erkek Rüşdiye Mektebindeki Kayıtlı Öğrencilerin Sayısı

Sene	Kayıtlı Talebe Sayısı
R 1314 / H 1316 / M 1898 ⁶⁶	41
R 1315 / H 1317 / M 1899 ⁶⁷	40
R 1317 / H 1319 / M 1901 ⁶⁸	40
R 1319 / H 1321 / M 1903 ⁶⁹	65

Tablo 2. Yıllara Göre Keskin Erkek Rüşdiye Mektebindeki Öğrencilerin Başarı ve Devam Durumu

Dönem	1. Sınıf		2. Sınıf		3. Sınıf		Kayıtlı Talebe Sayısı
	Başarılı veya Kayıtlı	Başarısız veya Terk	Başarılı veya Kayıtlı	Başarısız veya Terk	Başarılı veya Kayıtlı	Başarısız veya Terk	
R 23 Ağustos 1320 / M 5 Eylül 1904 ⁷⁰	8 Başarılı	2 Başarısız	9 Başarılı	1 Başarısız / 3 İmtihana Girmede	5 Başarılı	3 Başarısız	31
R Mart-Mayıs 1321 / M Mart-Mayıs 1905 ⁷¹	7 Kayıtlı	-	8 Kayıtlı	-	7 Kayıtlı	2 Terk	22
R 8 Temmuz 1322 / M 21 Temmuz 1906 ⁷²	11 Başarılı	1 Başarısız	4 Başarılı	-	5 Başarılı	1 Terk	21
R 9 Temmuz 1323 / M 22 Temmuz 1907 ⁷³	11 Başarılı	3 Başarısız / 1 Terk	8 Başarılı	1 Terk	5 Başarılı	-	27
R 8 Temmuz 1324 / M 21 Temmuz 1908 ⁷⁴	12 Başarılı	6 Terk	7 Başarılı	1 Terk	7 Başarılı	-	26
R Kânunuevvel-Şubat 1324 / M Aralık 1908-Şubat 1909 ⁷⁵	11 Kayıtlı	1 Terk	13 Kayıtlı	-	7 Kayıtlı	-	31
R 29 Haziran 1327 / M 12 Temmuz 1911 ⁷⁶	12 Başarılı	-	9 Başarılı	-	4 Başarılı	-	25
R 3 Haziran 1328 / M 16 Haziran 1912 ⁷⁷	13 Başarılı	-	11 Başarılı	-	11 Başarılı	-	35
R 24 Haziran 1329 / M 7 Temmuz 1913 ⁷⁸	6 Başarılı	1 Başarısız / 2 Terk	11 Başarılı	-	8 Başarılı	1 Terk	26

⁶⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1316 / M 1898, Def'a 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 854.*

⁶⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1317 / M 1899, Def'a 2, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 952.*

⁶⁸ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1319 / M 1901, Def'a 4, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 382.*

⁶⁹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1321 / M 1903, Def'a 6, (İstanbul: Asır Matbaası), 348.*

⁷⁰ BOA, MF.İBT. 152/64.

⁷¹ BOA, MF.İBT. 161/106.

⁷² BOA, MF.İBT. 179/3.

⁷³ BOA, MF.İBT. 193/91.

⁷⁴ BOA, MF.İBT. 211/91; BOA, MF.İBT. 220/24.

⁷⁵ BOA, MF.İBT. 232/27.

⁷⁶ BOA, MF.İBT. 372/58.

⁷⁷ BOA, MF.İBT. 400/29.

Eğitim yılı sonunda yapılan imtihanların ardından Maarif Nezaretine sunulmak üzere muallim-i evvel tarafından hazırlanan ve altında kaza ileri gelenlerinin imzasının bulunduğu cetvelde talebeyle dair birçok bilgiye yer verilmiştir. İmtihan cetvelleri incelendiğinde talebenin aldığı dersler ve başarı puanı dışında talebenin yaşı, memleketi, babasının ismi ve mesleği gibi bilgiler ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Genel olarak talebe profiline bakıldığında bölgede görev yapan kamu görevlilerinin ve ahalinin çocukları dışında Keskin'e yakın bölgelerde yaşayan ailelerin çocuklarının da mektebe kayıt yaptırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca her eğitim yılı sonunda haziran-ağustos ayları arasında genel imtihanların yapılmasından sonra Ankara Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen yazıda imtihanların sorunsuz tamamlandığı ve bu vesile ile talebelerin Padişah'a hayır duasında buldukları da ifade edilmiştir.⁷⁹

Tablo 3. 1904-1913 Tarihleri Arasında Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde Verilen Dersler

Dönem	1. Sınıf Dersleri	2. Sınıf Dersleri	3. Sınıf Dersleri
R 1320 / M 1904 ⁸⁰	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Arabi, İlmihal, Hesap, İlm-i Eşya, Coğrafya, Türkçe, Kıraat ve Hüsn-i Hat / 9 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Arabi, Türkçe, İlmihal, Hesap, İlm-i Eşya, Rehber-i Farisi, Ziraat, Coğrafya, Kıraat, Sülus ve Rika / 12 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Ulum-ı Ahlak, Türkçe, Kitabet, İmla ve Kıraat, Arabi, Farisi, İlm-i Eşya, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hıfzıssihha, Resim ve Hüsn-i Hat / 16 Ders
R 1322 / M 1906 ⁸¹	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Ahlak, Nasihat, Sarf-ı Osmani, İmla ve Kıraat, Arabi, Hesap, Coğrafya ve Hüsn-i Hat / 9 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Sarf-ı Osmani, İmla ve Kıraat, Arabi, Farisi, Malumat-ı ziraiye, Hesap, Coğrafya, Tarih İslam, Vezâif-i Etfâl, Resim ve Hüsn-i Hat / 13 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Ulum-ı Ahlak, Sarf-ı Osmani, Kitabet, İmla ve Kıraat, Arabi, Farisi, Malumat-ı ziraiye, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hıfzıssihha, Resim, Hüsn-i Hat ve Hüsn-i Hâl ve Hareket / 16+1 Ders
R 1323 / M 1907 ⁸²	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Arabi, Hesap, Coğrafya, Ahlak, Nasihat, İmla ve Kıraat ve Hüsn-i Hat / 9 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Arabi, Farisi, Hesap, Coğrafya, Ahlak, İmla ve Kıraat, Tarih, Malumat-ı Ziraiye, Resim ve Hüsn-i Hat / 13 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Arabi, Kitabet, Farisi, Hesap, Coğrafya, Ahlak, Talim, İmla ve Kıraat, Tarih, Malumat-ı ziraiye, Resim, Hıfzıssihha, Hüsn-i Hatt, Hıfzıssihha, Hüsn-i Hâl ve Hareket / 16+1 Ders
R 1324 / M 1908 ⁸³	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Arabi, Hesap, Coğrafya, Ahlak, Nasihat, Kıraat, İmla ve Hüsn-i Hat / 10 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Arabi, Farisi, Hesap, Coğrafya, Ahlak, İmla ve Kıraat, Tarih, Malumat-ı Ziraiye, Resim ve Hüsn-i Hat / 13 Ders	Kur'an-ı Kerim maa Tecvit, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Arabi, Kitabet, Farisi, Hesap, Coğrafya, Ahlak, Talim, İmla ve Kıraat, Tarih, Malumat-ı Ziraiye, Resim, Hendese, Hüsn-i Hatt, Hıfzıssihha ve Hal ve Hareket / 16+1 Ders
R 1327 / M 1911 ⁸⁴	Kur'an-ı Kerim, Ulum-ı Diniyeden İlmihal, Türkçeden Sarf-ı Osmani, Arabi, Coğrafya, Hesap, Tarih İslam, İmla, Kıraat,	Kur'an-ı Kerim, Ulum-ı Diniye, Türkçeden Sarf-ı Osmani, Arabi, Farisi, Coğrafya, Hesap, Hendese, Tarih-i Osmani, İmla, Kıraat, Malumat-ı Medeniye, Hüsn-i Hatt,	Kur'an-ı Kerim, Ulum-ı Diniye, Türkçeden Sarf-ı Osmani, Arabi, Farisi, Coğrafya, Hesap, Hendese, Tarih-i Umumi, İmla, Kıraat, Malumat-Medeniye, Hüsn-i Hatt, Resim, Fransızca, Hal ve Hareket / 15+1 Ders

⁷⁸ BOA, MF.İBT. 440/19.⁷⁹ BOA, MF.MKT. 410/46., R 1314 / M 1898.⁸⁰ BOA, MF.İBT. 152/64.⁸¹ BOA, MF.İBT. 179/3.⁸² BOA, MF.İBT. 193/91.⁸³ BOA, MF.İBT. 211/91; BOA, MF.İBT. 220/24.⁸⁴ BOA, MF.İBT. 372/58.

	Malumat-1 Fenniye ve Hüsn-i Hat / 11 Ders	Resim ve Fransızca /15 Ders	
R 1328 / M 1912 ⁸⁵	Kur'an-1 Kerim, Ulum-1 Diniyeden İlmihal, Sarf-1 Osmani, İmla, Kıraat, Arabi, Malumat-1 Fenniye, Hesap, Coğrafya, Tarih İslam ve Hüsn-i Hat / 11 Ders	Kur'an-1 Kerim, Ulum-1 Diniye, Sarf-1 Osmani, İmla, Kıraat, Arabi, Farişi, Malumat-1 Medeniye, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih-i Osmani, Fransızca, Resim ve Hüsn-i Hat / 15 Ders	Kur'an-1 Kerim, Ulum-1 Diniye, Sarf-1 Osmani, İmla, Kıraat, Arabi, Farişi, Malumat-1 medeniye, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih-i Umumi, Fransızca, Resim, Hüsn-i Hat Hal ve Hareket / 15+1 Ders
R 1329 / M 1913 ⁸⁶	Kur'an-1 Kerim, Ulum-1 Diniyeden İlmihal, Sarf-1 Osmani, İmla, Kıraat, Arabi, Malumat-1 fenniye, Hesap, Coğrafya, Tarih İslam ve Hüsn-i Hat / 11 Ders	Kur'an-1 Kerim, Ulum-1 Diniye, Sarf-1 Osmani, İmla, Kıraat, Arabi, Farişi, Malumat-1 Medeniye, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih-i Osmani, Fransızca, Resim ve Hüsn-i Hat / 15 Ders	Kur'an-1 Kerim, Ulum-1 Diniye, Sarf-1 Osmani, İmla, Kıraat, Arabi, Farişi, Malumat-1 Medeniye, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih-i Umumi, Fransızca, Resim ve Hüsn-i Hat / 15 Ders

Rüşdiye mekteplerinin kuruluş amacıyla doğru orantılı olarak ağırlıklı olarak din bilgisi, güzel yazı ve sosyal bilimler alanından derslerin okutulduğu Keskin Rüşdiye Mektebinde yabancı dil olarak uzunca bir süre Arapça ve Farsça okutulmuş olsa da R 1327 / M 1911⁸⁷ tarihinden itibaren bu iki dilin yanında Fransızca ikinci ve üçüncü sınıflarda okutulmaya başlanmıştır. Genel olarak Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde belirli zaman dilimleri dışında bir muallim-i evvel görev yapmıştır. Bir muallimin bütün bu derslerin üstesinden gelmesinin zor olduğu aşikardır. Bu noktada sıklıkla Maarif Nezaretine bir muallim-i saninin tayini yönünde talep iletilmiş olsa da bütçenin zor durumu ileri sürülerek mahallince bir kaynak bulunursa bu tayine onay verileceği bildirilmiştir. Bu şartlar altında mektepte verilen eğitimin niteliği hakkında yorum yapılmak zor olsa da yıl sonuna ait imtihan cetvellerinden mektepteki liyakate dair önemli ipuçlarına ulaşılabilir. Bu nokta da üç sınıf üzerinden eğitim faaliyetini sürdüren Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde talebenin bir üst sınıfa geçmesi veya şهادetname alması için bütün imtihanlara girmesi ve en az 10 üzerinden 4 puan alması gerekmiştir. Şayet talebe 4'ün altında bir puan alırsa bir üst sınıfa geçmek veya şهادetnameye hak kazanmak için yükseltme sınavına girmek zorundadır.⁸⁸ Yükseltme sınavı sonunda aldığı notların toplamı talebenin o yıl içerisinde sınıftaki derecesini belirlemiştir. Yılsonu imtihanı ve yükseltme imtihanı neticesinde 4 ve üzeri puana ulaşamayan talebe kim olursa olsun sınıf tekrarı yapmıştır. Nispeten küçük bir bölgede ve yerli ahalinin dışında bölgedeki kamu görevlilerinin evlatlarının eğitim gördüğü bir kurumda muallimin herhangi bir tesir altında kalmadan tarafsız bir şekilde imtihanlarını tamamlayıp notlarını verdiğini göstermemiz açısından Muallim-i Evvel Abdülkerim Efendi'nin R 1323 / M 1907 tarihinde birinci sınıfa giden Mücteba adındaki oğluna sınıf tekrarı yaptırması oldukça dikkat çekicidir. O sıralarda 8 yaşında olan Mücteba'nın imla ve kıraat, hesap ve hüsn-i hat derslerinin her birinden 3 puan alarak sınıf tekrarı yapması ve babası Muallim-i Evvel Abdülkerim Efendi'nin bizzat kendi oğlunu sınıfta bırakması⁸⁹ eğitimin imkânsızlıklara rağmen ciddiye ve adil bir şekilde yapıldığını göstermektedir.

Genel olarak mektepte üç sınıf üzerinden eğitim gören talebelerin yaş aralığına bakıldığında talebelerin yaştan öte mektebe başlama ve kapasitelerine göre bir dağılımın olduğu görülmektedir. Şöyle ki kimi zaman bir üst sınıfta 14 yaşında bir talebe eğitim görmekteyken bir

⁸⁵ BOA, MF.İBT, 400/29.

⁸⁶ BOA, MF.İBT. 440/19.

⁸⁷ BOA, MF.İBT. 372/58.

⁸⁸ BOA, MF.İBT, 517/77.

⁸⁹ BOA, MF.İBT. 193/91.

veya iki alt sınıfta 16-17 yaşında biri eğitim görmektedir.⁹⁰ Bu tablonun oluşmasında ailelerin eğitime bakış açısı, dönemin ekonomik şartları ve aile reislerinin meslekleri gibi birçok etken belirleyici olmuştur. Bu üç nokta esas alındığında ekonomik anlamda yeterli gücü olmayan ve tüm aile fertlerinin iş hayatında olduğu aile yapılarında bir erkek çocuğunun 17-18 yaşına kadar eğitim görmesinin oldukça zor olduğu ifade edilebilir. Ancak yine de dönemin tüm ekonomik zorluklarına rağmen çocuklarının iyi bir eğitim görmesi ve devlet kadrosuna yerleşmesi için şartlarını zorlayan aileler olsa da özellikle hasat mevsiminde çocuklarını mektepten alan aileler de olmuştur. Nispeten ekonomik ve eğitim durumu daha iyi olan kamu görevlilerinin çocuklarının mektebe devamı noktasındaki en büyük engel babalarının başka bir bölgeye tayini olmuştur. Bu durumların dışında ailevi nedenlerden ötürü eğitimine ara vermek veya tamamen sonlandırmak zorunda kalanlar olmuştur. Gerek ekonomik ve gerekse ailevi nedenlerden dolayı eğitime ara veren veya mektebi terk etmek zorunda kalan talebelerin durumu yıl sonu imtihan cetvelinde ayrıntılı olarak yazılarak Maarif Nezaretine bildirilmiştir. İmtihan cetvelleri incelendiğinde ekonomik açıdan sıkıntı yaşamayan veya tayin görmeyen ailelerin çocuklarının birinci sınıftan üçüncü sınıfa kadar eğitimlerine kesintisiz olarak devam ettikleri anlaşılmaktadır.⁹¹ Bu durum bölgede yaşayanların eğitime büyük önem verdiğini gösterir niteliktedir.

Genel olarak Keskin Erkek Rüşdiye Mektebine Müslüman ailelerin çocukları devam etmiş olsa da mektepte çok az sayıda Gayrimüslim eğitim görmüştür. Ağırlıklı olarak İslam'a dair derslerin müfredatta yer aldığı bir okulda Gayrimüslimlerin bütün dersleri alıp almayacağı önemli konuların başında gelmiştir. Bu noktada devlet yöneticileri oldukça hoşgörülü bir tutum sergileyerek günümüzde de benzeri yaşanan bir yaklaşımla Gayrimüslim talebelerini Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniye derslerinden muaf tutmuştur.⁹² Mektep içerisinde Müslüman ve Gayrimüslim çocukların bir arada eğitim görmesi toplumdaki hoşgörüyü göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Zamanla öğrenci sayısını arttıran Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde öğrencinin ihtiyacı doğrultusunda müfredat içerisinde yer alan derslerin materyallerinin temin edilmesi gerekmiştir. Bu noktada gerekli olan kitap ve risalelerin ismi ve adedini belirten pusulalar Ankara Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilmiştir.⁹³ Ankara'dan gelen talep doğrultusunda Maarif Nezaretinin bünyesine bağlı olan ve ülke genelinde rüşdiye mekteplerinin yaygınlaşmasıyla birlikte ihtiyaç duyulan kitapların karşılanması noktasında bir lojistik merkeze dönüşen Maarif Kütüphanesi'nde⁹⁴ mevcut olan onlarca kitap ve risale bir sandığa doldurulup mühürlenerek postayla Keskin'e gönderilmiştir.⁹⁵ Derslerde okutulacak kitap ve risale gibi kaynakların temin edilmesinden sonra yine derslerde kullanılacak yardımcı materyallerin temini gerekmiştir. Bu noktada en çok ihtiyaç duyulan yardımcı materyallerin başında coğrafya dersinde kullanılan haritalar gelmiştir. İhtiyaç duyulan haritaların neler olduğu ve kaç adet gerektiği Ankara Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezaretine bildirilmiştir. R 1305 / M 1889 tarihinde Ankara Maarif Müdür tarafından Maarif Nezaretine gönderilen yazıda, Keskin Rüşdiye Mektebinin öğrencilerinin günden güne teksir ettiği (çoğalttığı) hâlde mektep açıldığından beri mektebe harita alınmadığından şakirdanın geride kaldığının anlaşıldığı, bu durumun hoş karşılanmayacağından Keskin Rüşdiye Mektebi ve vilayet dâhilinde haritası olmayan ve yıpranmış (fersude) olan mekteplere gönderilmek üzere kıtaat-ı hamse (beş kıta) haritasından beş takım haritanın gönderilmesini talep etmiştir. Bu talep üzerine konu Meclis-i Maarif tarafından ele alınarak haritaların üzeri mühürlü kutulara konularak postayla

⁹⁰ BOA, MF.İBT, 440/19.

⁹¹ BOA, MF.İBT. 193/91.

⁹² BOA, MF.İBT. 152/64; BOA, MF.İBT. 440/19.

⁹³ BOA, MF.MKT. 49/52; BOA, MF.MKT. 60/27.

⁹⁴ Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, (2009), 30.

⁹⁵ BOA, MF.MKT. 49/52.

gönderilmesine karar verilmiştir. İlerleyen süreçte Ankara Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen yazıda, istenilen haritaların mühürlü paketler hâlinde geldiği ve paketlerin kendisinin de arasında bulunduğu şahitlerin huzurunda açıldığı ancak Avrupa, Afrika ve Avustralya haritaları mevcut olsa da beş kıta Asya haritasının paketten çıkmadığı belirtilerek bunun üzerine postanede paketler araştırılmış olsa da haritanın bulunamadığı ifade edilmiştir. Yapılan muhabere neticesinde Asya haritasının mevcudunun kalmadığından gönderilemediği ve tekrar basımı yapıldıktan sonra haritanın gönderilebileceği belirtilmiştir.⁹⁶

Kullanıma bağlı olarak haritaların yıpranması veya yırtılarak tamamen kullanılmaz bir hâle gelmesinden dolayı bir müddet sonra tekrar Maarif Nezaretine harita temini noktasında başvuru olmuştur. Çoğu zaman depoda olan haritalar zaman kaybetmeksizin gönderilmiş olsa da istenilen haritaların mevcut olmaması ve basımın geç yapılacak olmasından dolayı talebelerin eğitimlerinin aksamaması adına talep edilen haritaların dışarıdan satın alınması gündeme gelmiş ve bu konuda bir fiyat araştırılması yapılması alt komisyonlara bildirilmiştir. Ancak istenilen haritaların dışarıdan temini her zaman mümkün olmamıştır. R 1320 / M 1905 tarihinde Ankara Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen yazıda, Keskin Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli tarafından mektepteki haritaların pek çoğunun yıprandığından talebelerin bundan istifade edemediğinden bahisle bir takım Avrupa ve Asya haritasıyla birlikte bu iki kıtadaki memleketleri gösteren haritanın talep edildiği bildirilmiştir. Talep üzerine Maarif Nezareti içerisinde yapılan yazışmada şimdilik kitap ambarında Avrupa ve Afrika haritaları bulunduğu bahsi geçen haritaların tabolundukça gönderilmesi dışında talep edilen Asya, Rumeli ve Anadolu haritaların hariçten kaç kuruşa satın alınabileceğinin mübayaa komisyonuna sorulması istenmiştir. Bunun üzerine komisyondan gönderilen cevapta bahsi geçen haritaların mevcut olmadığından satın alınamayacağı bildirilmiştir. Bu yazışmalar neticesinde şimdilik kitap ambarında mevcut bulunan Avrupa kıtasına ait bir haritanın postaya teslim edildiği diğer istenilen haritaların da tabolundukça gönderileceği Ankara Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁹⁷

3. Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde Muallim-i Evvel Yusuf Ziyaeddin Efendi Merkezinde Muallim-i Evvelik Mücadelesi

Ahmet Şükrü Efendi'nin R 1292 / M 1876 tarihinde muallim-i sani olarak görevlendirilmesinden bir sene sonra bu göreve Yusuf Ziyaeddin Efendi mektebe muallim-i sani olarak tayin kılınmıştır. Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla babasının bölgedeki nüfuzu sayesinde 24 Teşrinievvel 1293 / M 5 Kasım 1877 tarihinde rüşdiye mektebine 320 kuruş maaşla muallim-i sani olarak atanan ve uzunca bir süre muallimi-i sani olarak görevini sürdüren⁹⁸ Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin R 24 Eylül 1305 / M 6 Ekim 1899 tarihinde 500 kuruş maaşla muallim-i evvel rütbesine yükseltilmiştir.⁹⁹ Keskin Rüşdiye Mektebinin açılmasında kısa bir süre sonra göreve başlayan ve o günden itibaren kesintisiz olarak mektepte görev yapan Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin muallimlikte geçen süresi bir nevi mektebin tarihi olmuştur. Bölgedeki nüfuzu sayesinde sadece mektepteki meselelerle ilgilenmediği anlaşılan Yusuf Ziyaeddin Efendi hakkında zaman zaman bölgedeki diğer işlere karıştığı veya kendi hususi işleriyle meşgul olarak asli vazifesi olan mekteple ilgilenmediğine dair şikâyetler söz konusu olmuştur. Nispeten önemsiz sayılabilecek şikâyetlerde Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin çevre rüşdiye mekteplerindeki muallim-i sani kadrolarıyla becayışı düşünülse de kendisinin bölgenin yerlisi olması hasebiyle becayışe sıcak bakmayacağından sadece uyarıda bulunulması şayet uyarıyı dikkate almazsa görevden azledilmesi istenmiştir.¹⁰⁰ Nispeten sözlü uyarıyla çözüme kavuşturulabilecek şikâyetlerin dışında kimi zaman çok daha ciddi iddialar söz konusu olmuştur. Belki de bu suçlamalardan en ağırı hakkındaki cebren fiil-i livata iddiası olmuştur. R

⁹⁶ BOA, MF.MKT, 114/38; BOA, MF.MKT, 116/37.

⁹⁷ BOA, MF.MKT. 860/22.

⁹⁸ *Salname-i Vilayet-i Ankara, H 1299 / M 1882, Def'a 10, (Ankara: Vilayet Matbaası), 117.*

⁹⁹ BOA, MF.MKT. 420/26.

¹⁰⁰ BOA, MF.MKT. 71/52.

24 Kânunuevvel 1303 / M 5 Ocak 1888 tarihinde Kırşehir Sancağı Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Keskin Rüşdiye Mektebi Muallim-i Sanisi Yusuf Ziyaeddin Efendi hakkında mektep şakirdanından Halil, Ahmed, Mustafa, İsmail, Nuri ve Süleyman mühürleriyle gönderilen şikâyet yazısında Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin geceleri şakirdana cebren fiil-i livatada bulunduğu yönündeki iddiaların araştırıldığı, Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin kaza halkı tarafından bilinen bir kişi olduğu ve hakkındaki iddiaların asılsız olduğu belirtilmiştir.¹⁰¹ Yusuf Ziyaeddin Efendi hakkındaki suçlamaların aslı var mıdır bilinmez ama bölgede nüfuz sahibi olması hakkındaki suçlamalardan aklanmasında ne kadar etkili olduğu tartışma konusudur.

Bu olaydan sonra uzunca bir süre adına arşiv kayıtlarında tesadüf etmediğimiz Yusuf Ziyaeddin Efendi R 1316 / M 1900 tarihinde taltif meselesiyle tekrar karşımıza çıkmıştır. Yusuf Ziyaeddin Efendi R 25 Nisan 1316 tarihinde Maarif Nezaretine gönderdiği ve ekinde her biri farklı sınıfta olan üç şakirdanın hat numunelerinin de olduğu arzuhâlinde 22 seneden beri rüşdiye mektebinde muallimlik görevini ifa ettiğini bu süre zarfında şakirdanın talim ve terbiyelerine çok dikkat ederek birçok şakirdan yetiştirdiğini ve 10 seneden beri de maarif komisyon azalığında bulunduğunu ve kaza dâhilindeki mekteb-i iptidailerin ıslahı için uğraştığından bahisle emeğine karşılık kendisinin münasip surette taltif edilmesini talep etmiştir. Bu talep üzerine R 1313 / M 1897 senesi imtihan cetveline bakıldığı bahsi geçen sene içerisinde 23 talebe mevcut olup bunlardan 3 tanesinin şهادetname aldığından anlaşıldığından taltife hak kazanmadığı bildirilmiştir.¹⁰² Bu denemesinden istediği sonucu elde edemeyen Yusuf Ziyaeddin Efendi bölgedeki nüfuzunu da kullanarak R 8 Teşrinievvel 1317 / M 21 Ekim 1901 tarihinde bölge ileri gelenlerinin imzasıyla Ankara Vilayetine konu hakkında bir yazı gönderilmesini sağlamıştır. Yazıda, Keskin Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin 24 seneden beri Keskin'de muallimlikte bulunarak vazifesini layıkıyla yerine getirdiği ayrıca kaza dâhilindeki pek çok muallim ve şakirdanı yetiştirdiğinden kendisine dördüncü rütbeden Mecidî nişanı verilmesi yönünde 45 numaralı mazbatanın daha önceden Maarif Nezaretine gönderilmesine rağmen henüz bir cevap gelmediği belirtilerek hüsn-i ahlak sahibi olduğunu belirttikleri Yusuf Ziyaeddin Efendi'ye nişanın verilmesini talep etmişlerdir.¹⁰³

Mecidî nişanı talebinden kısa bir süre sonra bölgede Yusuf Ziyaeddin Efendi için işler hiç iyi gitmemiş ve akabinde bölgeden uzaklaştırılmasına neden olacak şikâyetler gündeme gelmiştir. R 13 Ağustos ve 1 Eylül 1318 / M 26 Ağustos ve 14 Eylül 1902 tarihlerinde Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen yazılarda, Keskin kazası Rüşdiye Muallim-i Evveli Yusuf Efendi'nin bölgenin yerlisi ve nüfuz sahibi olduğu ve mektebin kuruluşundan itibaren memuriyete devam etmekle beraber hükümetin işlerine müdahale etmesinden¹⁰⁴ dolayı maaşına müsavi Çorum dâhilinde Osmancık kazası muallim-i evveli ile becayişlerine izin verilmesinin R 3 Ağustos 1318 / M 16 Ağustos 1902 tarihinde arz olunduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine Yusuf Efendi'nin Keskin'de kalmasının caiz olmayacağını Meclis-i Maarif tarafından münasip görüldüğü ifade edilerek muhasebe ve sicil şubesinde gerekli muamelenin yapılması istenmiştir. Yazı üzerine Keskin kazası Rüşdiye Muallim-i Evveli Yusuf Efendi ve Osmancık kazası Rüşdiye Muallim-i Evveli Ahmed Hamdi Efendi'nin sicil-i ahval şubesindeki işlerinin halledildiği ve maaşları konusunda muhasebe tarafından gerekli işlemler başlatıldığı Ankara Vilayetine bildirilmiştir. Alınan bu karar sonrası Yusuf Ziyaeddin Efendi Maarif Nezaretine gönderdiği telgrafta kendisinin sebepsiz yere Osmancık'a becayişinin yapıldığını ve bu sebepten mağduriyet yaşadığını belirterek eski görev yerinde kalmayı talep etmiştir. Gelen bu talep üzerine Maarif Nezaretinden R 9 Kânunusani 1318 / M 22 Ocak 1903 tarihinde Ankara Maarif Müdürlüğüne gönderilen cevap yazısında Keskin Rüşdiye Mektebi Mektebi Muallimi Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin eski görev yerinde kalmasının uygun olmayacağı ve bir an evvel yeni görev yeri olan Osmancık'a gitmesi gerektiği şayet yeni görev yerine gitmezse Yusuf Ziyaeddin

¹⁰¹ BOA, MF.İBT. 21/23; BOA, MF.İBT. 21/54.

¹⁰² BOA, MF.MKT. 506/33.

¹⁰³ BOA, MF.MKT. 587/34.

¹⁰⁴ BOA, MF.İBT. 124/9.

Efendi'nin müstafî sayılacağı net bir şekilde belirtilmiştir.¹⁰⁵ Bu cevap üzerine Yusuf Ziyaeddin Efendi R 18 Kânunusani 1318 / M 31 Ocak 1903 tarihinde Maarif Nezareti Mekatib-i Rüşdiye İdaresine başvurarak kendisine isnat edilen suçlamaların vilayetçe araştırılmasını, şayet araştırma neticesinde suçluluğu kanıtlanırsa karara razı olduğunu ifade etmiştir. Ancak Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin suçluluğu sabit görüldüğünden becayış kararından dönülmemiştir.¹⁰⁶

Verilen becayış kararı Yusuf Ziyaeddin Efendi kadar Osmancık kazası Rüşdiye Muallim-i Evveli Ahmed Hamdi Efendi'yi de rahatsız etmiş ve kendisine yapılmış bir haksızlık olarak gördüğü bu karardan dönülmesi için girişimlere başlamıştır. Ahmed Hamdi Efendi tarafından R 26 Kânunusani 1318 / M 8 Şubat 1903 tarihinde Maarif Nezaretine gönderilen yazıda, yirmi seneden beri bilaşikâyet vazifesini ifa ettiğini Keskin'e becayışla birlikte kendisinin mağdur olduğundan bahisle bu konuda adaletli bir yaklaşım beklediğini ve Osmancık'ta memuriyetine devam etmek istediğini ifade etmiştir. Hamdi Efendi'nin nispeten haklı görülebilecek talebi Mekatib-i Rüşdiye İdaresi tarafından R 25 Mart 1319 / M 7 Nisan 1903 tarihinde kabul edilerek sebepsiz yere Ahmed Hamdi Efendi'nin Keskin'e becayışla gönderilmesinin uygun olmayacağından Yusuf Efendi'nin Osmancık yerine Konya Vilayeti dâhilindeki Kadınhanı Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evvelliğine naklinin yapılarak muhasebe ve sicil şubesinde gerekli muamelenin yapılması ve ilgili yerlere gerekli tebligatın yapılması istenmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Yusuf Efendi'nin Kadınhanı'na naklinden sonra Keskin Rüşdiye Mektebine bir muallim-i evvelin tayin kılınması ve bu süre zarfında şakirdanın mağdur olmaması adına bir vekil muallimin görevlendirilmesi istenmiştir. Aynı tarihte Konya Maarif Müdürlüğüne gönderilen yazıda Kadınhanı Rüşdiye Mektebinin boşta olan muallim-i evvelliğine Yusuf Efendi'nin naklen tayin edildiği ve harcırahının ödenmesi için gerekli işlemlerin başlatıldığı ifade edilmiştir.¹⁰⁸ Ancak bu gelişmeler yaşanırken aralarında Osmancık Kaymakamı ve bölge ileri gelenlerinin imzasının da yer aldığı yazı R 3 Nisan 1319 / M 16 Nisan 1903 tarihinde Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Gönderilen yazıda Osmancık Rüşdiye Mektebinin küşadından beri muallimlik görevini ifa eden Ahmed Hamdi Efendi'nin görevinde yetersiz olduğu, şakirdanın iptidai mektepte öğrendiklerinden ileri gidemeyerek ancak isimlerini yazabilecek kadar Türkçe ve yetersiz seviyede hesap bilgisine sahip olduğu ve hatta şehadetname alanların bile nimet-i maariftin bihaber oldukları ifade edilmiştir. Ancak bir buçuk ay önce mektebe muallim-i evvel olarak gelen Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin şevkle görevini ifa ettiği ve onun sayesinde maarifin nimetlerinin yavaş yavaş anlaşıldığı belirtilerek Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Osmancık'ta kalmasını talep etmişlerdir.¹⁰⁹

Osmancık'tan kendisi aleyhine gönderilen yazıdan iki gün sonra R 5 Nisan 1319 / M 18 Nisan 1903 tarihinde Ahmed Hamdi Efendi'nin Osmancık Muallim-i Evveli imzasıyla Maarif Nezaretine gönderdiği yazıda, kendisinin yirmi senedir birinci ve ikinci sınıf taşra rüşdiye mektepleri muallim-i evvelliği görevinde bulunduğunu ve şu vakte kadar hiçbir şikâyet almadan vazifesini ifa ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca kendisinin hat muallimliği görevini de üstlenerek 485 kuruş maaşla Osmancık Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği ifa ettiğini ancak Ankara Maarif Müdürlüğünden kendisine becayışın tebliğinden hat muallimliği maaşının başka birinin üzerinde olduğundan kendisinin sıkıntı çektiğinden hat muallimliğinin de kendi uhdesinde bırakılmasını talep etmiştir.¹¹⁰ Bu yazı üzerine Osmancık Kaymakamlığı tarafından Ankara Maarif Müdürlüğüne R 27 Mayıs 1319 / M 9 Haziran 1903 tarihinde gönderilen yazıda Ahmed Hamdi Efendi'nin Keskin'e becayışının yapılmasından sonra uhdesinde olan rika muallimliklerine mahallince Osmancık Mektebi-i İptidai Muallimi Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin R 16 Şubat 1318 / M 1 Mart 1903 tarihinde tayin kılındığı belirtilmiştir. Ahmed Hamdi

¹⁰⁵ BOA, *MF.MKT.* 687/36.

¹⁰⁶ BOA, *MF.MKT.* 690/11.

¹⁰⁷ BOA, *MF.MKT.* 695/46.

¹⁰⁸ BOA, *MF.MKT.* 676/85.

¹⁰⁹ BOA, *MF.MKT.* 719/59.

¹¹⁰ BOA, *MF.MKT.* 676/85.

Efendi'nin talebi üzerine her iki muallimden de rika ve sülüs numunelerinin alındığı ve yapılan incelemede Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin hat numunelerinin daha başarılı olduğunun anlaşıldığı ve böyle başarılı bir zat dururken başka birine hat muallimliğinin verilmesinin ne kadar doğru olacağı ifade edilerek hat muallimliğinin Mekteb-i İptidai Muallimi Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin üzerinde kalmasını talep edilmiştir. Bu talep üzerine Ankara Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen yazıda Ahmed Hamdi Efendi'nin becayişle Keskin'e gitmeyip Osmancık'ta eski görev yerinde kaldığı ancak talebe adına hangi muallimin daha faydalı olacağına karar vermek adına iki muallimden alınan numunelerin takdim kılındığı belirtilmiştir. Nezaretten gönderilen cevapta alınan hat numuneleri incelendiğinde Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin daha başarılı olduğu belirtilmiş olsa da Yusuf Ziyaeddin Efendi'ye ait numunelerin komisyon tarafından tasdik edilmeden gönderildiği belirtilerek her iki muallime yeniden birer satır rika ve sülüs yazdırılarak tasdikli bir şekilde tekrar gönderilmesi istenmiştir.¹¹¹

R 28 Nisan 1319 / M 11 Mayıs 1903 tarihinde Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen yazıdan yaklaşık bir buçuk ay önce Yusuf Efendi'nin Osmancık'a becayişi yapılmış olsa da becayişin gerçekleşmediği ve Yusuf Efendi'nin Kadınhanı'na naklinin gerçekleştiği bu sebepten Keskin'deki muallimliğinin boşta kaldığı belirtilmiştir. Boşta kalan Keskin Mekteb-i Rüşdiye muallimliğine Beypazarı'nda ahaliyi tahrik ederek birbirine düşürdüğü bilinen ve orada kalmasının uygun olmayacağı belirtilen Beypazarı Rüşdiye Muallimi Kadri Efendi'nin tayin edilmesi onun yerine de Beypazarı'na Yusuf Efendi'nin gönderilmesinin uygun olacağını Ankara Maarif Müdüriyetinden ifade edildiği belirtilmiştir. Keskin ve Beypazarı Rüşdiye muallimlerinin becayişi söz konusuysen Yusuf Ziyaeddin Efendi boş durmayarak ilk etapta Kadınhanı'na yapılan tayinini durdurmak ve tekrar Keskin'e dönmek için R 13 Nisan 1319 / M 26 Nisan 1903 tarihinde Osmancık Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli¹¹² ve R 27 Mayıs 1319 / M 9 Haziran 1903 tarihinde de Kadınhanı Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli imzasıyla göndermiş olduğu telgrafta, Kadınhanı Rüşdiye Mektebine tayininin çıkmasından dolayı mağduriyet yaşayacağından, eski memuriyeti olan Keskin'e tayin edilmesinin veyahut Keskin'e tayini olmazsa Osmancık'taki vazifesinde bırakılmasını talep ederek ve meselenin Meclis-i Maarifte görüşülmesini istemiştir. Hemen hemen aynı tarih aralığında (R 20 Nisan 1319 / M 3 Mayıs 1903) Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin bölgedeki nüfuzunun etkisi var mıdır bilinmez Keskin Kaza İdare Meclis'i ve Keskin Daire-i Askeriyeden gönderilen yazılarda Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin fevkalade hizmetlerinin olması dışında bölge ahali ve şakirdan tarafından çok sevildiği ifade edilerek Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin boşta kalan Keskin Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evvelik kadrosuna tekrar tayinini talep etmişlerdir.¹¹³ Yusuf Ziyaeddin Efendi ve Keskin İdare Meclisi ve Daire-i Askeriyeden gelen talepler üzerine yapılan görüşme neticesinde Kadınhanı'na nakli yapılan muallimin tekrar Keskin'e iadesinin mümkün olmayacağı ve Osmancık'taki vazifesine devam meselesinin ise Konya Maarif Müdüriyetinin oluruyla mümkün olabileceği ifade edilmiştir.¹¹⁴ Bu cevaptan kısa bir süre sonra R 30 Haziran 1319 / M 13 Temmuz 1903 tarihinde Kadınhanı Rüşdiye Mektebi Muallimi Evveli imzasıyla Yusuf Ziyaeddin Efendi tarafından Maarif Nezaretine gönderilen başka bir yazıda, kendisinin sebepsiz yere ilk olarak Osmancık'a ve bir buçuk ay sonra da Kadınhanı'na görevlendirilmesinden dolayı mağdur olduğunu R 28 Nisan 1319 / M 11 Mayıs 1903 tarihinde Beypazarı'na nakli konusunda Ankara Vilayetinden bir yazı gönderilmiş olsa da henüz bir gelişme olmadığını belirtmiştir. Yazının devamında Kadınhanı'nın memleketi olan Keskin'e uzaklığından bahsederek ailesinin tamamını Kadınhanı'na nakline vaktinin yetmediğini ve gelir gelmez kendisinin Kadınhanı'nın ab-ı havasına imtizaç edemediğinden dolayı hastalıktan başını kaldıramadığını burada

¹¹¹ BOA, *MF.MKT.* 735/60.

¹¹² BOA, *MF.İBT.* 132/103.

¹¹³ BOA, *MF.MKT.* 719/59.

¹¹⁴ BOA, *MF.İBT.* 135/5.

memuriyetini devam ettiremeyeceğinden Ankara Vilayeti dâhilinde münasip bir mektebe tayinini istirham etmiştir.¹¹⁵

Aradan geçen zaman zarfında Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin ısrarlı girişimlerine rağmen bu talebi kabul görmemiştir. Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin kesin suretle Kadınhanı'na nakli gerçekleştikten sonra boşta kalan Keskin Mekteb-i Rüşdiye Muallim-i Evvelliğine Hafik Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Hacı Tevfik Efendi'nin tayin talebi olmuştur. Bu talep üzerine Tevfik Efendi'nin tercüme-i hal varakasını göndermesi istenmiştir. Her ne kadar tercüme-i hâli gönderilmemiş olsa da Hafik Kaymakamı ve muavininin de aralarında bulunduğu heyetin imzasıyla gönderilen yazıda Hacı Tevfik Efendi'nin birçok şakirdanın yetiştirilmesi dışında kaza dâhilindeki mekteb-i iptidai muallimlerinin durumlarını tetkik ve teftiş ederek maarife sadakatle hizmet ettiği bildirilerek ahlak sahibi olduğuna şahitlik edilen Hacı Tevfik Efendi'nin terfi ve taltifi hususunda görüş bildirilmiştir.¹¹⁶ Tevfik Efendi hakkında gelen olumlu görüş neticesinde R 1 Nisan 1319 / M 14 Mayıs 1903 tarihinde Keskin Rüşdiye Mektebine muallim-i evvel olarak tayin edilerek¹¹⁷ tatil vaktinde terhisinin yapılacağı bildirilmiştir.¹¹⁸ Ancak tayinden kısa bir süre sonra R 15 Eylül 1319 / M 28 Eylül 1903 tarihinde Hacı Tevfik Efendi tarafından Maarif Nezaretine gönderilen yazıda, kendisinin otuz beş yaşından beri muallim-i evvellikle meşgul olduğu ve bu kere Keskin kazası Rüşdiyesi muallimliğinde istihdam edilmiş olsa da gelir gelmez Keskin'in havasına ve suyuna alışamadığını ve ayrıca yirmili yaşlarında oğlunun vefat etmesinden ve eşinin rahatsızlığından dolayı ailesinin yanında olması gerektiğinden bahisle emektarlığına hürmeten münhal bulunan Avanos Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine naklini talep etmiştir. Yapılan yazışma neticesinde bahsi geçen kadronun münhal olmamasından dolayı bu talebin gerçekleşmeyeceği ancak münasip bir yere naklin gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir.¹¹⁹ Yazışmanın yapıldığı tarihlerde Develi Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Salih Efendi'nin vefatı olması Hacı Tevfik Efendi'nin Avanos'a naklinin önünü açmıştır. Avanos'ta ahali ile pek arasının olmadığı ifade edilen Avanos Rüşdiye Mektebi Muallim-i Abdülvahab Efendi'nin münhal kalan Develi Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği kadrosuna naklinden sonra Hacı Tevfik Efendi'nin Avanos Rüşdiye Mektebine muallim-i evvel olarak tayini gerçekleşmiştir.¹²⁰

Hacı Tevfik Efendi'nin Avanos'a naklinden sonra münhal kalan Keskin Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği görevi için nispeten Keskin'e uzak sayılabilecek yerlerden de talep yazıları Maarif Nezaretine ulaşmıştır. Bu kadroya talip olanlardan biri de Aydın Vilayeti dâhilindeki Birgi kazası Rüşdiye Mektebi ulum-ı diniye ve lisaniye muallimi Yusuf Efendi'dir. R 23 Teşrinisani 1319 / M 6 Aralık 1903 tarihinde gönderdiği yazıda Meclis-i Maarif tarafından yapılan imtihanda 3. derece rüşdiye mektebi muallim-i evvelliğine hak kazandığından bahisle Ankara Vilayeti dâhilinde açık olan Keskin Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayinini talep etmiştir. Ancak R 15 Kânunuevvel 1319 / M 28 Aralık 1903 tarihinde talebe verilen cevapta bahsi geçen kadronun açık olmadığı ifade edilerek talebe olumsuz yanıt verilmiştir.¹²¹

Açıkta kalan muallim-i evvel kadrosu için başka yerlerden talepler gelirken Yusuf Ziyaeddin Efendi'de boş durmayarak tekrar harekete geçmiştir. Ancak öncesinden farklı olarak bölgedeki nüfuzunu da kullanarak başta Keskin Kaymakam vekili olmak üzere bölgenin ileri gelenlerin talebi doğrultusunda geri dönmeyi planlamıştır. R 17 Kânunuevvel 1319 / M 30 Aralık 1903 tarihinde başta Keskin kazası kaymakam vekili olmak üzere Keskin ileri gelenleri tarafından Maarif Nezaretine gönderilen telgrafta Avanos'a nakli gerçekleştirilen Tevfik Efendi'nin yerine önceden bölgede muallimlik yapan Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin nakli talep

¹¹⁵ BOA, *MF.MKT.* 676/85.

¹¹⁶ BOA, *MF.MKT.* 715/63.

¹¹⁷ BOA, *MF.MKT.* 705/17.

¹¹⁸ BOA, *MF.İBT.* 146/33.

¹¹⁹ BOA, *MF.İBT.* 139/1; BOA, *MF.İBT.* 139/28.

¹²⁰ BOA, *MF.MKT.* 714/53.

¹²¹ BOA, *MF.İBT.* 141/41; BOA, *MF.İBT.* 141/96; BOA, *MF.İBT.* 142/64.

edilmiştir. Bu talep üzerine R 21 Kânunuevvel 1319 / M 3 Ocak 1904 tarihinde verilen cevapta Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin hakkındaki şikâyetten ötürü tebdil edildiği dolayısıyla tekrar Keskin'de belirtilen muallimliğe tayininin mümkün olmayacağı belirtilmiştir.¹²²

Tevfik Efendi'nin Avanos'a tayininden sonra boşalan Keskin Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli kadrosu için R 21 Kânunuevvel 1319 / M 3 Ocak 1904 tarihinde Ankara Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen yazıda ihtisas sahibi olduğu ve Mucur'da başarıyla görevini yerine getiren Mucur Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Osman Efendi'nin ismi önerilmiştir.¹²³ Bu yazı üzerine Osman Efendi'nin tayinin uygun olacağı ve meselenin Meclis-i Maarife havale edileceği belirtilmiştir. Osman Efendi'nin Keskin Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli olarak önerilmesinden kısa bir süre sonra daha önceden Mudurnu Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelik kadrosuna başvuran ancak kadronun dolu olmasından dolayı olumsuz cevap alan¹²⁴ Radovişte Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Abdülkerim Efendi'nin başvurusu olmuştur.¹²⁵ H 1281 / M 1864 tarihinde Ürgüp'te çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen¹²⁶ ve R 1309 / M 1893 tarihinde Darülmallimîn'den çıkarak Kosova Vilayetine bağlı Radovişte Rüşdiye Mektebinde 450 kuruş maaşla¹²⁷ göreve başladığı bilinen muallim-i evvel Ürgüplü Abdülkerim Efendi¹²⁸ hakkında R 5 Haziran 1319 / M 18 Haziran 1903 tarihinde içki meselesinden dolayı bir şikâyet olsa da yürütülen soruşturma neticesinde suçlamaların asılsız olduğu anlaşılmıştır.¹²⁹ Hakkındaki suçlamalar ve bu olaydan bir ay öncesinde tatil vaktini memleketi olan Ürgüp'te geçirme talebine olumsuz yanıt almanın¹³⁰ da etkisiyle Abdülkerim Efendi R 2 Teşrinisani 1319 / M 15 Kasım 1903 tarihinde tekrar Maarif Nezaretine başvurarak kendisinin on seneden beri Radovişte'de muallim-i evvel olarak görevini ifa etse de ailesiyle birlikte Radovişte'nin havasına ve suyuna alışamadıkları ve yedi nüfustan ibaret olan ailesinin Radovişte'de keyifsiz bir şekilde yaşadığından bunca yıllık hizmetine ve emektarlığına merhameten memleketi olan Ürgüp'ün yakınında bulunan Ankara, Hüdavendigâr veya Konya Vilayetleri dâhilindeki bir rüşdiye mektebi muallim-i evvelliği kadrosuna naklini istemiştir. Bu talep üzerine Ankara Vilayeti dâhilinde açık olan Keskin Rüşdiyesi muallimliğine naklinin münasip olacağı bildirilmiştir.¹³¹ Ancak bu sırada Kastamonu Vilayeti dâhilinde yer alan Araç Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Rasim Rıfat Efendi'nin de ismi Keskin Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli olarak geçmiştir. Rasim Rıfat Efendi'nin hiç hesapta yokken Keskin için isminin geçmesinde hakkındaki iddialar etkili olmuştur. İddialara göre Rasim Efendi R 12 Teşrinievvvel 1319 / M 13 Ekim 1903 tarihinde Redif Çavuşu Veli Efendi'nin mahdumu Cemal Efendi'yi kahvehaneden alarak hanesine götürdüğü burada Cemal Efendi'ye zikr-i müstehcen icrasını teklif ettiği ve o sırada gelen ihbar üzerine aralarında memurların da olduğu kalabalık bir grup haneye giderek Cemal Efendi'yi evden çıkarmışlardır. Cemal Efendi'nin de sorgusunda bunu doğrulaması üzerine ahalinin artık Rasim Rıfat Efendi'nin olduğu mektebe evlatlarını göndermeyeceğinden Rasim Rıfat Efendi'nin Araç'ta kalmasının caiz olmayacağını Araç İdare Meclisi tarafından bildirildiği ve bunun üzerine Kastamonu Vilayetinden Rasim Rıfat Efendi'nin münhal olan Keskin Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evvelliğine naklinin uygun olacağı yönünde Maarif Nezaretine bir yazı gönderilmiştir.¹³² Ancak süreç içerisinde birçok muallimin ismi geçmesine rağmen bir türlü muallim-i evvelik kadrosuna tayin gerçekleşmemiştir. Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen yazıda şakirdanın yaşanan belirsiz durumdan olumsuz yönde etkileneceği ifade edilerek muallim-i evvelik için Mucur'dan Osman Efendi'nin

¹²² BOA, *MF.İBT.* 142/80; BOA, *MF.İBT.* 142/97.

¹²³ BOA, *MF.İBT.* 143/45.

¹²⁴ BOA, *MF.İBT.* 115/25.

¹²⁵ BOA, *MF.İBT.* 144/107.

¹²⁶ BOA, *DH. SAİD.* 87/415.

¹²⁷ BOA, *MF.MKT.* 189/56.

¹²⁸ BOA, *MF.MKT.* 215/31.

¹²⁹ BOA, *MF.İBT.* 136/42; BOA, *MF.MKT.* 710/23.

¹³⁰ BOA, *MF.MKT.* 719/64.

¹³¹ BOA, *MF.MKT.* 789/12.

¹³² BOA, *MF.MKT.* 676/85.

veyahut mektebin eski muallimi olan Kadınhanı Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin tekrar görevlendirilmesi talep edilmiştir. Aradan geçen süre zarfında Keskin Rüşdiye Mektebine Araç Rüşdiye Mektebi Muallimi Rasim Rifat Efendi'nin tayin kılındığı ancak Rasim Rifat Efendi'nin maaşın azlığını bahane ederek Keskin'e gitmediği belirtilmiştir. Yaşanan bu gelişmenin ardından şakirdanın mağduriyetinin sonlandırılması adına daha önceden Keskin'e gitmek için talepte bulunan Radovişte Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Abdülkerim Efendi R 24 Nisan 1320 / M 7 Mayıs 1904 tarihinde¹³³ Keskin Rüşdiye Mektebine 400 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak tayin kılınmıştır.¹³⁴ Abdülkerim Efendi'nin maaşının %5'ine tekabül eden 20 kuruş Mülkiye Tekaüd Sandığı Aidatı ve %1'ine tekabül eden 4 kuruş da mazuliyet aidatı olarak kesilerek net olarak aylık 376 kuruş Keskin Mal Sandığı'ndan maaşı ödenmiştir.¹³⁵

Abdülkerim Efendi'nin Keskin Rüşdiye Mektebine muallim-i evvel olarak tayin kılınmasından sonra uzunca bir süre Maarif Nezaretini meşgul eden tayin meselesi bir süreliğine de olsa gündemden düşmüştür. Bu süre zarfında Keskin'e naklini gerçekleştiremeyen Yusuf Ziyaeddin Efendi naklini nispeten Keskin'e yakın bir konumda olan Kalecik Rüşdiye Mektebine R 1323 / M 1907 tarihinde aldırılmıştır.¹³⁶ Umumi imtihanların tamamlanmasıyla tatil vakitlerini Maarif Nezaretinden aldığı izin doğrultusunda ailesinin yanında Keskin'de geçiren¹³⁷ Yusuf Ziyaeddin Efendi, Keskin'e muallim olarak dönme umudunu hiçbir zaman kaybetmemiştir. Keskin Rüşdiye Mektebi muallim-i evvel kadrosunun dolu olduğunu bildiği hâlde her fırsatta tayin talebini tekrarlayan Yusuf Ziyaeddin Efendi kimi zaman şansını mekteb-i idadi muallimliği için de şansını denemiş olsa da sonuç değişmemiştir.¹³⁸ Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin tayin talepleri ısrarla sürüp giderken R 2 Mart 1324 / M 15 Mart 1908 tarihinde aralarında Keskin kazasının ileri gelenlerinin de olduğu yaklaşık 70 kişinin imzasının bulunduğu tayin talebi Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin muallimlik hayatının bitmesine giden süreci başlatmıştır.¹³⁹ Talep yazısı üzerine R 15 Kânunusani 1324 / M 28 Ocak 1909 tarihinde Keskin Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Abdülkerim Efendi tarafından Maarif Nezaretine gönderilen ayrıntılı yazıda Yusuf Ziya Efendi'nin Keskin ahalisinden olup zamanında pederinin nüfuzu sayesinde Keskin Rüşdiye Mektebine muallim olarak tayin edildiği ancak uygunsuz davranışlarından şakirdanın dağılması ve mektebin kapatılmasına sebep olduğundan Kalecik Rüşdiyesine gönderildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin tekrar becayişle Keskin Rüşdiyesine gelme talebinin olduğu, bunun için mahdumu ve kendisinin müşterek şekilde yürüttükleri ticaret ve faizle para verdiği fırıncıların ve akrabalarının da aralarında bulunduğu birtakım kişilere içerisinde iftiralar olan bir evrak tanzim ettirdiği ve okuması yazması olmayan kişileri dahi buna imza attırarak mahdumu vasıtasıyla bunu takdim ettiği belirtilmiştir. Bunun dışında Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin mahdumunun, ikinci bir evrakı hazırlatıp ahalden birtakım çobanlara ve çoluk çocuğa imzalatıp göndereceğini aleni bir şekilde ifade ettiği de dile getirilmiştir. Muallim-i Evvel Abdülkerim Efendi yazısının devamında kendisinin Kosova Vilayetinde 12 sene bilaşikâyet istihdam edildiğini, 4 sene evvel de Ankara Vilayetine tayin olunarak burada boğazına kadar borç içerisinde olsa da görevini sadakat ve ciddiyetle yaptığını, hakkındaki iddiaları kendisinin ve dokuz kişilik ailesinin kaldıramayacağını bu sebepten adaletin tesis edilmesini talep etmiştir.¹⁴⁰

¹³³ BOA, MF.MKT. 775/7.

¹³⁴ BOA, MF.MKT. 789/12.

¹³⁵ BOA, TS.MA.E. 1385/1.

¹³⁶ H 1325 / M 1907 tarihli Ankara Vilayet Salnamesinde Kalecik Rüşdiye Mektebi muallimi olarak Ahmed Efendi adlı bir kişi gözüktüyorsa da daha sonraki yapılan yazışmalarda Yusuf Ziyaeddin'in muallim-i evvel olarak ismi geçmektedir. *Salname-i Vilayet-i Ankara, H 1325 / M 1907, Def'a 15, (Ankara: Vilayet Matbaası), 186.*

¹³⁷ BOA, MF.İBT. 194/56; BOA, MF.İBT. 209/2; BOA, MF.MKT. 1064/57; BOA, MF.MKT. 1065/78.

¹³⁸ BOA, MF.İBT. 184/73. R 29 Teşrinisani 1322 / M 11 Kasım 1906.

¹³⁹ BOA, MF.İBT. 228/73.

¹⁴⁰ BOA, MF.İBT. 231/4.

Bir müddet sonra konuyla alakalı olarak R 21 Şubat 1324 / M 6 Mart 1909 tarihinde Ankara Maarif Müdürlüğüne gönderilen bir yazıda Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin yaşlılığından dolayı¹⁴¹ hakkında kaza ahalisi ve maarif komisyonundan gelen yazı üzerine lüzum-ı azil veya tebdilinin istendiği,¹⁴² Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin bu şartlar altında tekrar Keskin'e naklinin mümkün olmayacağından Kalecik'teki görevinden azli ve yerine muktedir bir muallimin görevlendirilmesi istenmiştir. Bu yazı üzerine R 19 Mart 1325 / M 1 Nisan 1909 tarihinde gönderilen yazıda Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin görevinden azledildiği bildirilmiştir.¹⁴³ Kalecik'teki görevinden azlinden sonra tamamen muallimlik vazifesinden alınmayan Yusuf Ziyaeddin Efendi, Kastamonu Vilayetine bağlı Çerkeş Rüşdiye Mektebine muallim-i evvel olarak tayin kılınmıştır. Ancak Yusuf Ziyaeddin Efendi yeni görev yerine gitmeyerek tekaüt işlemlerini başlatmıştır.¹⁴⁴ Yusuf Ziyaeddin Efendi'ye görevde geçirdiği süre ve aldığı maaş dikkate alınarak Mülkiye Tekaüt Kararnamesi mucibince R 9 Haziran 1325 / M 22 Haziran 1909 tarihinde aylık 200 kuruş tekaüt maaşı ödenmesine karar verilmiştir.¹⁴⁵

Sonuç

Keskin'de 1872 tarihinde Hacı Osman Ağa'nın desteğiyle bir odada faaliyete geçmesi planlanan rüşdiye mektebi ilk olarak 1869 Maarif Nizamnamesi'nde belirtilen 500 hane şartına takılmıştır. Ancak bölge halkının yoğun talebi sonrası kısa bir süre sonra 1876'da rüşdiye mektebi olarak ilk talebelerini almıştır. Mektebin yeni açılması ve yeterli sayıda talebenin olmamasından dolayı bir muallim-i sani ve bir bevvap ile eğitime başlanmıştır. Zaman içerisinde muallim-i sani olarak görev yapan kişi terfi edip muallim-i evvel olarak görevini sürdürmüş olsa da uzunca bir süre tek muallim tarafından dersler işlenmiştir. Bu durumun talebelerin eğitiminde bir eksiklik yaratacağını anlayan bölge ahalisi Ankara Maarif Müdürlüğü vasıtasıyla durumu Maarif Nezaretine bildirmiştir. Maarif Nezareti bölgeden gelen bu haklı talebe bütçedeki yetersizliği sebep göstererek olumsuz yanıt vermiş olsa da karşılığı yerel kaynaklardan karşılanmak şartıyla muallim-i sani tayinine yeşil ışık yakmıştır.

Mektebin açılmasının ardından geçen 15-20 yıllık süre zarfında mektepte eğitim gören talebe sayısı değişkenlik göstermiştir. Üç sınıf üzerinden eğitim faaliyetlerini sürdüren mektepte her sene 25-40 arasında talebe eğitim görmüştür. Geçme notunun 10 üzerinden 4 olduğu ve 4'ün altında bir dersin kalması hâlinde sınıf tekrarı yapılan Keskin Rüşdiye Mektebinde genel imtihanlara büyük önem verilmiştir. Her eğitim dönemi sonunda yapılan imtihanları gösteren cetvel düzenli olarak Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Hazırlanan cetvellerden ağırlıklı olarak bölgedeki memurların ve nispeten ekonomik durumu iyi ailelerin çocuklarının eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca rüşdiye mektebinde talebenin kimin evladı olduğuna bakılmaksızın sınıf tekrarı yaptırılmıştır. Bu konuda Muallim-i Evvel Abdülkerim Efendi'nin kendi evladına sınıf tekrarı yaptırması oldukça dikkat çekicidir.

Keskin Rüşdiye Mektebinde müfredata uygun olarak dinî derslerin dışında, hat, resim, başta Türk-İslam tarihi olmak üzere tarih dersleri, coğrafya, hesap, sağlık ve ziraat dersleri okutulmuştur. II. Meşrutiyet sonrası ikinci ve üçüncü sınıflar için Arapça ve Farsça dersleri dışında Fransızca dersi de müfredata eklenmiştir. Ağırlıklı olarak bölgedeki Müslüman ailelerin çocuklarının devam ettiği Keskin Rüşdiye Mektebine gayrimüslim ailelerin çocukları da kabul edilmiştir. Bu çocuklar Müslümanların almış olduğu Kur'an-ı Kerim ve ulum-ı diniye gibi derslerden muaf tutulmuşlardır. Bu noktada Keskin ahalisinin göstermiş olduğu hoşgörü dikkat çekicidir.

¹⁴¹ BOA, *MF.İBT.* 225/18.

¹⁴² BOA, *MF.İBT.* 232/36; BOA, *MF.İBT.* 233/103.

¹⁴³ BOA, *MF.İBT.* 230/62.

¹⁴⁴ BOA, *MF.MKT.* 1115/7.

¹⁴⁵ BOA, *ŞD.* 1095/33.

Keskin Erkek Rüşdiye Mektebi bulunduğu konum ve ahalinin çocuklarının eğitime verdiği önemden dolayı muallimler tarafından tercih edilir bir hâle getirmiştir. Mektebin kuruluşunda Ahmet Şükrü Efendi'nin ilk muallim-i sani olarak tayin edilmesinden yaklaşık bir sene sonra bölgenin yerlisi olan ve babasının nüfuzu sayesinde ahali tarafından saygı duyulan ve ilerleyen süreçte bölge ahalisiyle ekonomik ilişkilerinin de olduğunu tespit ettiğimiz Yusuf Ziyaeddin Efendi muallim-i sani olarak göreve başlamıştır. Uzun bir süre muallim-i sani olarak görevini sürdüren Yusuf Ziyaeddin Efendi daha sonra muallim-i evvel olarak görevini ifa etmiştir. Bunda terfi süresinin gelmiş olmasının dışında nispeten talebe sayısının artışı da etkili olmuştur. Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin muallimliği uzunca bir süre bir iki önemli şikâyet dışında sorunsuz bir şekilde geçmiştir. Ancak Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin nüfuzunu kullanarak bölgedeki çoğu işe müdahil olması ve halkın arasına nifak sokması gibi iddialar Maarif Nezaretine ulaşmış ve durumun tetkiki neticesinde iddiaların aslının olduğuna kanaat getirilmiştir. Doğrudan Yusuf Ziyaeddin Efendi'ye işten el çektirilmeyerek maaşı ve özlük hakları saklı kalmak koşuluyla Osmancık'a becayişine karar verilmiştir. Becayış kararının alınmasından sonra becayişin diğer tarafı olan Osmancık Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Ahmed Hamdi Efendi duruma itirazı üzerine Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin tayini Kadınhanı'na yapılmıştır. Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Kadınhanı'na gönderilmesinden sonra uzun bir müddet açıkta kalan ve birçok muallimin isminin geçtiği fakat çeşitli sebeplerden tayinin gerçekleşmediği Keskin Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine Abdülkerim Efendi'nin tayin kılınmasıyla bu mesele çözüme kavuşmuştur. Zaman içerisinde nispeten Keskin'e yakın bir bölge olan Kalecik'e tayin olmayı başaran Yusuf Ziyaeddin Efendi Keskin Rüşdiye Mektebinde bir muallim-i evvelin olmasına rağmen Keskin'e dönmek için ısrarlı başvurularını sürdürürken hakkında artık ders anlatmaya iktidarının olmadığı bu sebepten azli veya tebdili yönünde bir yazının Maarif Nezaretine ulaşmasıyla Yusuf Ziyaeddin Efendi için muallimlik mesleğinin sonuna gelinmiştir. İlk olarak Çerkeş'e tayini çıksa da görev yerine gitmeyen Yusuf Ziyaeddin Efendi uygun bir maaşla tekaüde sevk edilmiş ve çalışma dönemimizin sonuna kadar Abdülkerim Efendi muallim-i evvel olarak Keskin Erkek Rüşdiye Mektebinde görev yapmıştır.

Kaynakça

I- Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Dahiliye Nezareti:

Defterler (DH. SAİDd): 87/415.

Maarif Nezareti:

Mektubi Kalemî (MF.MKT): 2/153, 38/37, 38/38, 40/77, 43/65, 43/86, 43/142, 49/52, 58/81, 60/27, 71/52, 114/38, 116/37, 129/103, 130/14, 189/56, 215/31, 333/7, 410/46, 420/26, 437/15, 481/26, 489/28, 506/33, 587/34, 676/85, 687/36, 690/11, 695/46, 705/17, 710/23, 714/53, 715/63, 719/59, 719/64, 735/60, 751/11, 773/15, 775/7, 789/12, 860/22, 1064/57, 1065/78, 1115/7.

Tedrisat-ı İptidaiye Kalemî (MF.İBT): 21/23, 21/54, 115/25, 124/9, 132/103, 135/5, 136/42, 139/1, 139/28, 141/41, 141/96, 142/64, 142/80, 142/97, 143/45, 144/107, 146/33, 152/64, 161/106, 179/3, 184/73, 193/91, 194/56, 209/2, 211/91, 220/24, 225/18, 228/73, 230/62, 231/4, 232/27, 232/36, 233/103, 287/20, 372/58, 400/29, 440/19, 443/29, 444/31, 517/77.

Şura-yı Devlet (ŞD): 1095/33.

Topkapı Sarayı:

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e): 1385/1.

II- Salnameler

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1316 / M 1898, Def'a 1, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1317 / M 1899, Def'a 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1318 / M 1900, Def'a 3, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1319 / M 1901, Def'a 4, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H 1321 / M 1903, Def'a 6, Asır Matbaası, İstanbul.

Salname-i Vilayet-i Ankara, H 1299 / M 1882, Def'a 10, Vilayet Matbaası, Ankara.

Salname-i Vilayet-i Ankara, H 1308-1309 / M 1891, Def'a 11, Vilayet Matbaası, Ankara.

Salname-i Vilayet-i Ankara, H 1325 / M 1907, Def'a 15, Vilayet Matbaası, Ankara.

III- Makaleler ve Kitaplar

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi, 2021.

Ata, Bahri. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, (2009), 27-36.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.

Bilirli, Tahir. "Osmanlı Devleti'nde Modern Eğitim Kurumlarından Rüşdiye Mektepleri: Çaycuma Rüşdiye Mektebi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10/4, (2021), 3834-3852.

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TTK, 1997.

Çelebi, Ercan. "Tosya Rüşdiye Mektebi", *Bilim İnsanı Mustafa Eski'ye Armağan Eğitime Adanmış Bir Ömür*, ed. Hüseyin Yolcu-Sibel Oğuz Haçat, Ankara: Pegem Akademi, 2020, 57-73.

Davison, Roderic. "Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, 665-681.

Değirmenci, Kevser. "Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi (1874-1912)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 18, (2023), 229-255.

Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*, C.II, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Hayta, Necdet ve Uğur Ünal. *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2005.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı Modernleşmesinde İlk Adımlar Teknoloji, Bilim ve Eğitim*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C.VII, Ankara: TTK, 1995.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020.

Keklik, Ebubekir. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitimin Modernleşmesi ve Maarif Hakkında Layihalar*, Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2023.

- Koç, Bekir. *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK, 1991.
- Manav, Nursel. *Mülkiye Tekaid Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*, Ankara: TTK, Ankara, 2017.
- Menekşe, Metin. “1889-1890 Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Mevcut Olan Rüşdiye Mekteplerine Dair Tespit Edilen Bir İstatistiğin İncelenmesi” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/3, (2022), 673-713.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2010.
- Örenç, Ali Fuat. Lefke (Osmaneli) Rüşdiye Mektebi”, *Sakarya Nehrinin İncisi Osmaneli (Lefke) Tarih-Kültür-Mimari-Coğrafya*, ed. İlhami Yurdakul-Ali Okumuş, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2023, 47-66.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Şahin, Altınova Ayşegül. *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, Ankara: TTK, 2018.
- Şemin, Refia. *Eğitim ve Öğretim Problemlerimiz*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: TTK, 1999.
- Tekin, Kemal Hakan. “Osmanlı Devleti’nde Gelenekten Yeniliğe Geçisin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2, (2014), 393-411.
- Yıldız, Hatip. “Osmanlı Devleti’nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları”, *History Studies*, 6/4, (2014), 369-382.
- Yılmaz, Mehmet Serhat. “Tanzimat Sonrası Eğitimde Modernleşme Sürecinde Kastamonu Rüşdiyeleri (1869-1903)”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29, (2009), 835-854.

Ekler:

Ek 1. Keskin Rüşdiye Mektebinde Talebelerin Pencerede, Muallim ve Bevvap Olduğu Düşünülen Kişilerin Bina Önünde Bir Arada Olduğu Tarihsiz Bir Fotoğraf (BOA, FTG. 1762).

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 07.02.2024
Kabul/Accepted: 01.06.2024
DOI: 10.17822/omad.1432853

Atf/Citation: Hasanoğlu, Ergün. "Tophane Konferansı'na Giden Süreçte Şarki Rumeli Vilayeti'nin İlhakının Diplomatik Boyutu (18 Eylül 1885-5 Kasım 1885)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 439-473.

Ergün HASANOĞLU

(Dr.), Türkiye, ergunhasanoglu39@gmail.com, 0000-0002-0583-734X

Tophane Konferansı'na Giden Süreçte Şarki Rumeli Vilayeti'nin İlhakının Diplomatik Boyutu (18 Eylül 1885-5 Kasım 1885)

The Diplomatic Dimension of the Annexation of the Eastern Rumelia Province in the Process Leading to the Tophane Conference (September 18, 1885-November 5, 1885)

Öz: 93 Harbi'ne son vermek amacıyla 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos'ta yapılan ön antlaşma, "Büyük Slav Devleti"nin kuruluşunun ilanı niteliğindedir. Ancak Büyük Güçler arasındaki çıkar çatışmaları, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına yol açtı. Bu antlaşma ise Bulgarları memnun etmedi. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Ayastefanos Antlaşması'nın öngördüğü sınırlara ulaşmak için Bulgarların önünde iki hedef belirdi. Bunlardan ilki Makedonya, diğeri ise Şarki Rumeli Vilayeti idi. Söz konusu vilayetin 18 Eylül 1885 tarihinde ilhak edilmesi, Bulgarlar için bir hedefe ulaşıldığı anlamına gelmekteydi. II. Abdülhamid, Berlin Antlaşması'nın kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak bölgeye asker gönderebilirdi. Ancak sultan bu kararı almadı. Meselenin çözümünde başvurduğu yöntem diplomasiydi. Padişah, Büyük Güçlerin temsilcileri ve Osmanlı yetkililerinin katılacağı bir konferansın düzenlenmesine karar verdi. Bu çalışmanın amacı, Şarki Rumeli Vilayeti'nin ilhakıyla bağlantılı olaylar silsilesinin yalnızca bir boyutunu incelemektir. Bu açıdan çalışmanın kapsamı vilayetin ilhak edildiği 18 Eylül 1885 tarihinden Tophane Konferansı'nın başladığı 5 Kasım 1885 tarihine kadardır. Çalışmanın ana kaynağını Osmanlı ve Bulgar arşiv belgeleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, Şarki Rumeli, Bulgaristan Prensiği

Abstract: The preliminary treaty signed in San Stefano on March 3, 1878, to conclude the '93 War was in the nature of the declaration of the establishment of the "Great Slavic State". However, conflicts of interest among the Great Powers led to the signing of the Treaty of Berlin on July 13, 1878. This treaty did not please the Bulgarians. Following the signing of the Treaty of Berlin, two objectives emerged for the Bulgarians to reach the borders envisaged by the Treaty of San Stefano. The first of these was Macedonia and the other was the province of Eastern Rumelia. The annexation of the said province on September 18, 1885 meant that a goal was achieved for the Bulgarians. Abdulhamid II had the right to send troops to the region based on the authority granted to him by the Treaty of Berlin. But the Sultan did not take this decision. The method he used to resolve the issue was diplomacy. The Padishah decided to organize a conference to be participated by the representatives of the Great Powers and the Ottoman authorities. The aim of this study is to examine only one aspect of the series of events related to the annexation of the province of Eastern Rumelia. In this respect, the scope of the study is from September 18, 1885, when the province was annexed, to November 5, 1885, when the Tophane Conference began. The main sources of the study are Ottoman and Bulgarian archival documents.

Key Words: Ottoman Empire, Abdulhamid II, Eastern Rumelia, Principality of Bulgaria

Extended Abstract

The borders drawn in the preliminary treaty at San Stefano (*Yeşilköy*) (March 3, 1878) to end the 1877-78 Ottoman-Russian War were in line with the pre-war territorial claims of the Bulgarians. The Treaty "satisfied" Bulgarian nationalism with the borders it foresaw. However, the conflicts of interest between the Great Powers were the leading reason for the convening of the Berlin Conference, which would require a rearrangement of the borders of the envisaged "Great Slavic State" The Treaty of Berlin, signed after the conference, was the basis for Bulgarian irredentism. This led Bulgarians to redefine their national goals after the Treaty. The

Treaty of Berlin (13 July 1878) decided to establish the Principality of Bulgaria and the “inclusion” of the Bulgarians living in the regions outside the borders of the new nation-state became the main goal for the Bulgarian administrators. The status quo created by the Treaty of Berlin did not satisfy Bulgarian politicians and triggered them to act against the articles of the treaty. There were two goals in line with Bulgarian nationalism: one was Macedonia and the other was the Eastern Rumelia. In order to create the foreseen “San Stefano Bulgaria”, efforts were made to include these two regions within the borders of the Principality. In the end, the focus was on the Eastern Rumelia, which was more feasible at the time.

The purpose of this study is to examine only one aspect of an event that took place during the reign of Abdulhamid II. The annexation of the Eastern Rumelia by the Bulgarians, which was a province of the Ottoman Empire according to the international law of the period, was a flagrant violation of the Treaty of Berlin (13 July 1878). According to article 16 of the treaty, the Sultan had the authority to send troops to the region upon the call of the governor of the Eastern Rumelia in case the security of the province was threatened. The Padishah could also have preferred diplomacy in resolving the issue. The aim of this study is to show the Istanbul- and Sofia-centered politics that took place in the process of deciding between these two options on the basis of Ottoman and Bulgarian archival documents. The scope of the study is from the annexation on September 18, 1885 to November 5, 1885, when the Tophane Conference began. Thus, it will be possible to see both bilateral and multilateral diplomacy as well as the diplomacy of mediation within a short period of time.

The study consists of two main chapters and subheadings. In the first chapter, the annexation of the Eastern Rumelia and the Bulgarian attempts to manage the process will be presented. After the news of the annexation reaches Istanbul, the first attitude of the Ottoman Empire towards the issue will be understood. After the declaration of the Bulgarian prince officially recognizing the annexation, the policy carried out in Istanbul and Sofia can be followed. Finally, the efforts of some Ottoman statesmen to convince Abdulhamid II to send troops to the Eastern Rumelia will be seen. It must be said that the Ottoman Sultan's right to send soldiers to the province was an authority granted to him by the Treaty of Berlin.

The second chapter is about the functioning of diplomacy in solving the Eastern Rumelia issue. Because the Sultan did not use the authority granted to him by the Treaty of Berlin and preferred diplomacy in resolving the issue. The issue in question provides examples of bilateral and multilateral diplomacy and mediation diplomacy. The meetings organized by the ambassadors, the attempts made by the Bulgarian authorities to recognize the annexation, and the efforts of the Great Powers to mediate the process can be given as examples. All of these are within the scope of the second chapter. In addition, the annexation of the province by the Bulgarians mobilized Serbia and Greece and caused them to make preparations for war. This has led to an intense multifaceted diplomacy. The fact that the effect of the annexation grew and reached an unsettling level, and the meetings held among the ambassadors did not yield any positive results, made it inevitable to organize a conference in Istanbul. In conclusion, necessary preparations were made by Ottoman officials and ambassadors. With the final decision of the Padishah, the Tophane Conference started on November 5, 1885. As a result, the Treaty of Tophane dated on April 5, 1886, signed as a result of the conference in question, meant the loss of a province for the Ottoman Empire. For the Principality of Bulgaria, it meant that a national goal was fulfilled and approved by the states.

Giriş

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'ne son verilmesi amacıyla Ayastefanos'ta yapılan ön antlaşmada (3 Mart 1878) çizilen sınırlar, Bulgarların savaş öncesi var olan toprak iddialarıyla örtüşmekteydi. Antlaşma, öngördüğü sınırlar ile Bulgar milliyetçiliğini “tatmin” etmişti. Fakat Büyük Güçler arasındaki çıkar çatışmaları, tasarlanan “Büyük Slav Devleti”nin sınırları üzerinde yeniden düzenlemeyi gerektirecek Berlin Konferansı'nın toplanmasının başlıca

sebebini teşkil etti. Konferansın ardından imzalanan Berlin Antlaşması ise Bulgar irredantizminin dayanağını oluşturdu. Bu da Bulgarların milli hedeflerini söz konusu antlaşma sonrasında tekrar belirlemesine yol açtı. 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile kurulmasına karar verilen Bulgaristan Prensliği sınırları dışında kalan bölgelerde yaşayan Bulgarların yeni ulus-devletin sınırları içerisine “*dâhil edilmeleri*”, Bulgar idarecileri açısından başlıca gayeye dönüştü. Berlin Antlaşması'nın yarattığı statüko, Bulgar siyasilerini memnun etmeyerek antlaşmanın hükümlerine karşı faaliyete geçmelerini tetikledi. Bulgar milliyetçiliği doğrultusunda iki hedef vardı: Biri Makedonya, diğeri ise Şarki Rumeli Vilayeti idi. Öngörülen “Ayastefanos Bulgaristanı”nı yaratabilmek amacıyla bu iki bölgenin Prenslik sınırları içerisine alınması için çalışmalar yürütüldü. Nihayetinde dönem itibarıyla daha gerçekleştirilebilir nitelikteki Şarki Rumeli Vilayeti üzerine odaklanıldı.

Bu çalışmanın amacı, II. Abdülhamid döneminde yaşanan bir olayın yalnızca bir boyutunu incelemektir. Dönemin uluslararası hukukuna göre Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vilayet mahiyetindeki Şarki Rumeli'nin Bulgarlar tarafından ilhakı, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın açıktan ihlal edilmesi anlamına gelmektedir. Padişah, söz konusu antlaşmanın 16. maddesi uyarınca vilayetin güvenliğinin tehdit edilmesi durumunda Şarki Rumeli valisinin çağrısı üzerine bölgeye asker gönderme yetkisine sahiptir. Sultanın bu yetkiyi kullanmayıp başvurabileceği diğer bir yöntem ise diplomasidir. Bu çalışmanın hedefi, bahsi geçen iki tercih arasında karar kılınması sürecinde yürütülen İstanbul ve Sofya merkezli siyaseti Osmanlı ve Bulgar arşiv belgeleri temelinde göstermektir. Çalışmanın sınırı, 18 Eylül 1885 tarihinde yaşanan ilhaktan Tophane Konferansı'nın başladığı 5 Kasım 1885 tarihine kadardır. Böylece incelenen kısa bir zaman zarfı içerisinde hem ikili ve çoklu diplomasiyi hem de arabuluculuk diplomasisini görmek mümkün olacaktır.

1. Şarki Rumeli Vilayetinin İlhakı ve Sürecin İdaresi

Berlin Antlaşması'nın maddelerine tepki olarak kurulan ve benimsedikleri politikalar doğrultusunda Bulgarları belirli bir hedefe doğru yönlendirme amacıyla faaliyet yürüten örgütler (Edinstvo¹, Bulgar Gizli Merkez İhtilal Komitesi² vd.) ile Bulgarlar arasında propaganda yapıp kamuoyu yaratma gayesiyle yayımlanan gazeteler (*Siedinenie*,³ *Maritsa*,⁴ *Borba*,⁵ *Turnovska Konstitutsiya*⁶ vd.) ilhaka zemin hazırladı. Filibe'de çıkarılan bir Türk gazetesi olan *Hilâl*, aslında gelecekte yaşanabilecekler konusunda İstanbul'u uyarmaya çalışmıştı. Gazetede, vilayetin Bulgaristan Prensliği ile “*birleşmesiyle*” alakalı Filibe'de icra edilen mitingler hakkında bilgiler verilmiş, yukarıda adı geçen Bulgar gazetelerinin yayımladıkları bazı

¹ Edinstvo. Tırnova'da kurulmuştur. Berlin Antlaşması sonrası Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki Edirne-Trakya ve Makedonya'daki Bulgarları destekleyen bir örgüttür. Örgütün hedefi “*Makedonya'nın özgürlüğüne kavuşturulması ve Tırnova'nın Bulgar topraklarının bütünlüğü için edilecek mücadeleye öncülük etmesidir.*”

² Bulgar Gizli Merkez İhtilal Komitesi. 10 Şubat 1885 tarihinde Filibe'de kurulmuştur. Bu komitenin hedefi “*yalnızca Makedonya'nın özgürlüğü değil, aynı zamanda Berlin Antlaşması'nın böldüğü Bulgar ahalisini birleştirmektir.*” Yazılan komite tüzüğüne göre komitenin gayesi “*tüm Bulgarları birleştirmek ve özgürleştirmektir.*” Komitenin adamları arasında Kosta Panitsa, İvan Stoyanoviç, Zahari Stoyanov, İvan Andonov, Dimitir Rizov vardır.

³ Siedinenie (1882-1885, 1886). Filibe'de çıkarılmıştır. Gazetenin yayımlanma amacı, Bulgaristan Prensliği ile Şarki Rumeli Vilayetinin “birleşimi” konusunda kamuoyu yaratıp propaganda yapmaktır. Gazete, Bulgaristan Prensliği'nin “birleştirici bir güç” olduğunu kanıtlamak için uğraşmıştır. Redaktör kadrosunda Dr. G. Hakanov, D. Yurukov, İv. Ev. Geşov yer almaktadır.

⁴ Maritsa (1878-1885). Filibe'de çıkarılmıştır. Gazetenin redaktörleri arasında Gr. Naçoviç, İv. Ev. Geşov, M. Macarov gibi Bulgaristan Prensliği siyasetinde yer alacak kişiler vardır. *Marista*, dönem itibarıyla Bulgarlar arasındaki en popüler gazetelerden biri niteliğindedir. Şarki Rumeli Vilayetindeki Bulgar varlığını kanıtlama amacıyla yayımlar yapmıştır. Bununla birlikte Makedonya'daki Bulgar ahalisinin haklarını savunmuştur.

⁵ Borba (1885). Filibe'de çıkarılmıştır. Bulgar Gizli Merkez İhtilal Komitesi'nin resmî olmayan organıdır. Gazetede birçok farklı alana ait (kültür, eğitim, edebiyat, ekonomik) meseleler üzerine yayımlar yapılmıştır.

⁶ Turnovska Konstitutsiya (1884-1888). Petko Karavelov ile Petko Slaveykov tarafından kurulan uzlaşmaz liberallerin bir yayın organı olarak Sofya'da çıkarılmıştır. Tırnova Nizamnamesi'nin (anayasa) savunulmasını görev edinmiş bir gazete hüviyetindedir.

haberlerden alıntılar yapılmıştı.⁷ Hatta *Hilâl*, ilhaktan kısa bir süre önce, 11 Eylül 1885 tarihli sayısında, 93 Harbi'nde Şipka'da gerçekleşen muharebeler anısına Filibe'de düzenlenen şenlikler hakkında bir makale yayımlamıştı. Makalede “Şarki Rumeli'nin bir Osmanlı vilayeti olduğundan şüphesi olmayanlar, şehrimizde bu gibi şenlik ve gösterilerin yapılmasına şaşıracaklarsa da bize garip görünen yalnızca bu değildir. Atamaları Osmanlı hükûmeti tarafından yapılan mülki ve askerî idarecilerin devlet ve millet aleyhindeki bu gösterileri engellemek yerine bu gösterileri hazırlayanlara katılmaları bizce hayret vericidir.” denilerek içinde bulunulan durum tarif edilmişti.⁸ Makalenin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, kurulan komite ve yayımlanan Bulgarca gazetelerin amaçlarına ulaştıkları söylenebilirdi. Nitekim Şarki Rumeli Vilayeti, 1878'den sonra altyapısı hazırlanan bu süreç neticesinde 18 Eylül 1885 tarihinde Bulgarlar tarafından ilhak edildi. Dönemin öne çıkan gazetelerden biri hüviyetindeki *Tirnovska Konstitutsiya* da romantik bir ifadeyle ilhak haberini okuyucularıyla paylaştı: “O gün Balkanın öte ve berisinde Bulgar ahalisinin güçlü sesi yankılanmıştır.”⁹

Vilayet hükûmetinin devrilmesinin ardından süreci idare etmesi amacıyla Georgi Stranski¹⁰ başkanlığında geçici bir hükûmet kuruldu. Bu hükûmet, Bulgaristan Prensi Batenberg'e yolladığı 18 Eylül 1885 tarihli telgraf ile olayı bildirdi.¹¹ Vali Gavril Krısteviç¹² tutuklanmıştı. Geçici hükûmette görevli Zahari Stoyanov'a¹³ göre Şarki Rumeli'de sükûnet ve barış hâkim olsa da¹⁴ bazı askerî tedbirlere başvurulmuştu. Prense, geçici hükûmetin askeriyesinden sorumlu Danail Nikolaev¹⁵ imzasını taşıyan bir raporla tüm Rumeli askerinin seferber hâle getirildiği bilgisi verildi. Ayrıca Yanbolu, Burgaz ve Tırnova-Seymen'de yığınak yapılmaktaydı.¹⁶ Şarki Rumeli'nin Geçici Hükûmeti, aynı zamanda Sofya'daki Bulgar Müdürler

⁷ Ömer Kılıç, “Şarki Rumeli Türklerinin Sesi: ‘Hilâl’ Gazetesi (1883-1885)” (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010), 19, 28.

⁸ *Hilâl*, 30 Ağustos 1301 [11 Eylül 1885], Numara 87, 1.

⁹ *Tirnovska Konstitutsiya*, 7 Septemvri 1885 [19 Eylül 1885], Godina II, Broy 168, 1.

¹⁰ Georgi Stranski (1847-1904). Kalofer doğumludur. Bükreş'te tıp bitirmiştir. Romanya'daki Bulgar Merkez Yardımlaşma Derneği'nin bir üyesidir. 1876 Sırp-Osmanlı Savaşı'na katılmıştır. 93 Harbi'nde Romanya ordusunda doktor olarak görev yapmıştır. Tırnova'daki kurucu mecliste vekildir. Şarki Rumeli Vilayeti Meclisinin başkanı ve üyesidir. Şarki Rumeli Vilayetinin ilhakının hemen ardından oluşturulan geçici hükûmetin başkanıdır. Daha sonra ise bölgeye Prenslik komiseri olarak tayin edilmiştir. 1886-1887 yılları arasında Bulgaristan Prensliği'nin Sırbistan'daki diplomatik temsilcisidir. Farklı dönemlerde Bulgar Meclisinde vekildir. Dışişleri ve içişleri müdürlükleri görevinde bulunmuştur. Taşo V. Taşev, *Ministrite na Bulgariya 1879-1999* (Sofya: Akademichno İzdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1999), 447-448.

¹¹ *Vınşnata Politika na Bulgariya* [VPnB], *Dokumenti i Materiali*, Tom Pırvı 1879-1886 (Sofya: Nauka i İzkustvo, 1978), 562.

¹² Gavril Krısteviç (1817-1898). Kotel doğumludur. Eğitimine doğduğu şehirde başlamıştır. İstanbul'daki Bulgar ileri gelenlerin tavsiyesi üzerine Stefan Bogoridi'nin yanında öğretmenlik eğitimi almak üzere kabul edilmiştir. Daha sonra eğitimine Paris'te devam etmiş, Sorbonne'den mezun olmuştur. İstanbul'a döndükten sonra Stefan Bogoridi'nin özel sekreteri olarak çalışmıştır. 1850 yılından itibaren Osmanlı adli sistemi içerisine dâhil olmuştur. 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliyede görev yapmaya başlamıştır. İstanbul Bulgar basını ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bulgar kilisesinin Rum Patrikhanesinden ayrılarak bağımsız faaliyet yürütmesi için uğraşmıştır. 1879 yılında Şarki Rumeli Vilayetinin ilk valisi Aleko Paşa'nın (Aleko Bogoridi) başsekreteridir. Beş yıl süreyle bu görevde kalmıştır. Nisan 1884'te Aleko Paşa'nın yerine vali olarak tayin edilmiştir. VPnB, 798. Gavril Krısteviç ile ilgili olarak ayrıca bkz. Vera Boneva, *Vızrojdenetsit Gavril Krısteviç* (Şumen: İzdatelstvo Helikon, 2000).

¹³ Zahari Stoyanov (1850-1889). Bulgar ihtilalci, gazeteci, yayıncı ve siyasetçidir. 1876 Nisan Ayaklanması'nda bulunmuştur. Kaleme aldığı “*Zapiski po Bulgarskite Vıstaniya*” adlı çalışması, ayaklanma hakkında bilgiler vermektedir. 10 Şubat 1885 tarihinde Filibe'de kurulan Bulgar Gizli Merkez İhtilal Komitesi'nin başkanıdır. 1887 yılında Bulgar Meclisinin başkan yardımcısı, 1888-1889 yılları arasında ise meclisin başkanıdır. VPnB, 804.

¹⁴ VPnB, 562.

¹⁵ Danail Nikolaev (1852-1942). Bolgrad doğumludur. Odesa'daki askerî okulu bitirmiştir. 1876 Sırp-Osmanlı Savaşı ve 93 Harbi'ne katılmıştır. Şarki Rumeli Vilayetinin ilhaki sonrası kurulan geçici hükûmetin bir üyesi ve Şarki Rumeli milis ve jandarmalarının komutanıdır. 1885 Sırp-Bulgar Savaşı'nda görev almıştır. Batenberg'in tahttan feragat etmesinin ardından Bulgar hükûmetinin harbiye müdürüdür. 1887-1893 yılları arasında Prens Ferdinand'ın askerî danışmanıdır. 1895 yılında Sofya'da kurulan Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi'nin (VMOK) başkanlığını yapmıştır. 1897-1907 yılları arasında Prens Ferdinand'ın general yaveridir. Farklı hükûmetlerde harbiye müdürlüğü ve bakanlığı yapmıştır. Taşev, *Ministrite*, 325-326.

¹⁶ VPnB, 563.

Heyeti'ni de (Bakanlar Kurulu) ilhaktan haberdar etti.¹⁷ Müdürler tarafından Prens Batenberg ve Başmüdür Petko Karavelov'a¹⁸ danışılarak ilhaka yönelik tutumun ne olması gerektiği sual edildi.¹⁹ Tırnova'da bulunan başmüdüre göre "kardeş bölgeyi korumak için tüm önlemler alınmalıydı."²⁰ Çünkü Filibe'de toplanan halk, "Türkiye [Şarki Rumeli'ye] asker sevk edecek mi?" diye sormaktaydı.²¹ Dönemin tanıklarından Petko T. Frangov adlı bir Bulgar'a göre yerel ahali gelişmelerden büyük bir mutluluk duysa da Bulgar hükümeti muhtemel Türk saldırısından çekinmekteydi. Zira Türk askerinin yapacağı bir askerî harekâta Trakya'da karşı koyabilecek yeterli bir Bulgar askerî gücün bulunmadığı düşünülmekteydi. Bundan dolayı da bazı tedbirlerle başvurularak gönüllü birliklerin hazırlanıp sınıra yollanması emredilmişti.²² Bulgar prensi ise hemen seferberlik ilan edilmesini ve Bulgar Meclisinin toplanmasını buyurdu. Ayrıca destek ve yardımını görebilme niyetiyle Rus İmparator III. Aleksandr'a bir telgraf yollanmasını istedi.²³

1.1. İlhak Haberinin İstanbul'a Ulaşmasının Ardından Yürütülen Çalışmalar

Prens Batenberg, vilayette yaşananlardan Edirne ve İstanbul'un haberi olup olmadığını merak etmekteydi.²⁴ Şarki Rumeli Vilayetindeki gelişmeler hakkında Yıldız Sarayı'na bir bilgi ulaşmıştı. Filibe treni, Edirne telgraf memurlarından gelen malumata göre bölgedeki milis askerleri tarafından kuşatılmıştı ve ayrıca irtibatı sağlayan telgraf hatları da kesilmişti. Payitahtta görevli Rus elçi Nelidov, bazı köylerde karışıklığın yaşandığına dair elindeki istihbaratı II. Abdülhamid'e vermişti. Elçi, söz konusu olayları önemsiz addettiği için Osmanlı kuvvetleri tarafından alınabilecek önlemlerin sonuçsuz kalacağı kanaatindeydi.²⁵ Sultan ise karışıklık bilgisinin doğru olup olmadığını öğrenilip kendisine bildirilmesini emretti.²⁶ Bununla birlikte kendisine arz edilen bir telgrafın gerçekliğinin kontrol edilmesine hükmetti. Bu telgraf, Prens Batenberg'in Şarki Rumeli Vilayetine geleceği ve onun, Bulgar Meclisinin toplanması ve askerlerin silahlata alınmasına dair verdiği emir hakkındaydı.²⁷ Padişah, İngiliz Başbakan Lord Salisbury tarafından İstanbul'daki İngiliz Elçiliğine yollanan bir telgrafın içeriği ile ilgili olarak da doğru bilgilerin kendisine iletilmesini istedi. Bu telgrafta Batenberg'in önce Tırnova'ya daha sonra Filibe'ye gideceği ve Bulgaristan Prenslığı ile Şarki Rumeli Vilayetinin

¹⁷ VPnB, 563.

¹⁸ Petko Karavelov (1843-1903). Koprivtitsa (Avratalan) doğumludur. Lyuben Karavelov'un kardeşidir. Moskova Üniversitesi'nde eğitim almıştır. Vidin'nin vali yardımcısı olmuştur. Tırnova'daki Kurucu Meclis'te vekildir. Tırnova Nizamnamesi (anayasası) çalışmalarında görev almıştır. Demokrat Parti'nin kurucusu ve aynı zamanda 1896-1903 yılları arasında başkanıdır. Farklı dönemlerde Bulgar Meclisinde vekildir. Birçok dönem Bulgar hükümetinin başkanlığını yapmıştır. 1891 yılında Maliye Müdürü Hristo Belçev'in bir suikast neticesinde öldürülmesi davasında tutuklanmışsa da 1894 yılında affedilmiştir. Taşev, *Ministrife*, 216-217.

¹⁹ 1/13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 1. maddesine göre Bulgaristan, padişaha bağlı, vergi verir özerk bir prensliktir. Söz konusu antlaşmanın yarattığı statüko, Bulgaristan Prenslığı ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin ne düzey ve seviyede olması gerektiğini tayin etmiştir. İkili ilişkileri tesis edecek kurumların statüsü, yetkili kişilerin sıfatları da bu doğrultuda belirlenmiştir. Bulgar hükümetinin başında bulunan kişi başbakan yerine "reis-i müdüran / başmüdür"; dışişleri, içişleri, maliye, eğitim, harbiyeden sorumlu kişiler ise nazır/bakan yerine "müdür" sıfatıyla adlandırılmıştır. Bazen "başmüdüre", "başvekil"; "müdüre" ise "nazır" diye hitap edildiği olmuştur. Bu da Berlin Antlaşması'na uyulmadığı anlamına gelmektedir. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği" *Belgeler C. XVII Sayı 21* (Ocak 1996): 73.

²⁰ *Korespondentsiya po Viprosa za Siedinenieto, ot 4 Septemvri 1885 god. do 15/27 April 1886 god.* (Sofya: Dırjavna Peçatnitsa, 1886), 2.

²¹ *Korespondentsiya*, 2.

²² *Spomeni za Siedinenieto ot 1885 g.*, Sıstaviteli: Elena Stalova i Radoslav Popov (Sofya: İzdatelstvo na Oteçestveniya Front, 1980), 369.

²³ *Spomeni za Siedinenieto ot 1885 g.*, 372-373.

²⁴ *Korespondentsiya*, 3.

²⁵ Stoyan Rayçevski, *Knyaz Aleksandır I Batenberg* (Sofya: İzdatelstvo "Zahari Stoyanov", 2019), 138.

²⁶ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Bulgaristan (İ.MTZ.04)*, 28/1780, lef 2, 6 Eylül 1301 (18 Eylül 1885).

²⁷ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1778, 7 Eylül 1301 (19 Eylül 1885).

²⁸ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1781, 7 Eylül 1301 (19 Eylül 1885).

birleştiğine karar verildiği yazmaktaydı. II. Abdülhamid'e göre "böyle bir karar verilmiş miydi? Doğru ise nerede ve kimler tarafından verilmişti?".²⁸

Padişaha arz edilen bu telgrafların içerdiği bilgilerin doğru olduğu söylenebilirdi ki Bulgar idarecilerin aralarında yapmış oldukları yazışmalar da bunu desteklemekteydi. Öyle ki Batenberg'in verdiği bazı emirler, sultanın elindeki istihbaratlarla örtüşmekteydi. İlhakın yaşandığı esnada Varna'da bulunan Prens Batenberg, olayı haber alır almaz Bulgar Müdürler Heyetine bir telgraf yollayarak "birleşimi" kabul etmemesinin mümkün olmadığını açıklamıştı. 18 Eylül 1885 tarihli bu telgrafta seferberlik ilan edilmesine dair emrini yinelemişti. Ayrıca heyete, Sofya'dan Filibe'ye doğru yola çıkılması ve Şarki Rumeli Vilayetinin idaresinin ele alınmasına dair önerilerini sunmuştu. Prens, önce Tırnova'ya oradan da Filibe'ye gidecekti. Filibe'ye varduktan sonra ise Büyük Güçlere iletmek üzere bir yazı kaleme alacaktı. Hazırlanacak bu yazıda Osmanlı Devleti'nin süzerenliği (hâkim devlet statüsü) vurgulanacak, ilhakın Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir niyetle gerçekleştirilmediği ifade edilecek ve Büyük Güçlerin "olmuş bitmiş bir olayı" onaylamaları talep edilecekti. Batenberg, Bulgar Müdürler Heyeti'ne yolladığı bu telgrafında vilayette yaşayan Türklerin haklarını koruyacağını teminatını da vermişti. Ona göre "eğer Türkler ilhakı tanımazlarsa sonucunda korkunç katliamlar yaşanacaktı".²⁹

İlhakın Osmanlı başkentinde duyulmasının ardından İstanbul'da konuya ilişkin alınabilecek tedbirlerin görüşülmesine başlanmıştı. Tedbir olarak Berlin Antlaşması'nın 16. maddesi uyarınca vilayetin asayişinin tehdit edilmesi durumunda Şarki Rumeli valisinin Osmanlı askerini bölgeye çağırma hakkı vardı. Fakat Vali Gavril Kristeviç tarafından bu yola başvurulmamıştı. Kaldı ki Tophane Müşiri Ali Saib Paşa'ya göre evvela alınacak tedbirler, öncelikle vilayetten gelecek bilgilere istinaden olmalıydı. Kesilen telgraf hatlarının tamir edilmesi durumunda Şarki Rumeli Valiliğinden, Bulgaristan Komiseri Nihad Paşa'dan veya yabancı elçilikler aracılığıyla konsoloslardan doğru ve gerçek bilgiler alınabilirdi.³⁰ Bununla birlikte Edirne Valiliğinden bildirdiğine göre Mehmed Paşa, tedbir amaçlı olarak Cisri Mustafapaşa'ya³¹ gönderilmişti. Onun vermiş olduğu bilgilere göre Bulgarların bu girişimlerde bulunmalarının altında yatan sebep, "Prenslük ile birleşmeye dayanan kötü niyetleriydi.". Mehmed Paşa tarafından yapılan tahkikat, milis askerleriyle birlikte bölgedeki başıbozuk süvarilerin sınır vilayetine karakol diktiğini, demir yolu hattına zarar verdiğini göstermekteydi. Osmanlı yetkililerince önlem ve savunma amaçlı iki kıta top ve iki tabur piyade de sınıra gönderilmişti. Ali Saib Paşa, Cisri Mustafapaşa civarında Bulgar çetelerinin görülmesinden bahsederek bu durumun önemsenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Çünkü ona göre 1875-76 olayları zamanında Hersek taraflarındaki küçük çetelere dikkat çevrilmemiş ve bu da Osmanlı Devleti açısından istenmeyen sonuçları doğurmuştu. Paşa, 18 Eylül 1885 tarihindeki olayı, yaratabileceği sonuçlar itibarıyla 1875-76'daki yaşananlara benzetti. Bundan dolayı tophane müşirine göre vakit kaybetmeden telgraf hatları üzerinden gerçek ve ayrıntılı bilgilere ulaşılabileceği ona göre bir yol haritası belirlenmesi gerekmekteydi.³²

İstanbul'daki elçiliklere de bildirildiği üzere Berlin Antlaşması'nın tanıdığı yetki çerçevesinde hareket edilmesi adına padişahın vereceği kararlar beklenmekteydi.³³ Sultan, Vükela Meclisinin toplanmasını istedi ve akabinde toplantı yapıldı. Filibe'de gerçekleşen ilhak, meclisteki Osmanlı devlet adamlarına göre isyan teşebbüsüydü. Paşalar, Bulgarlar tarafından girilen bu teşebbüse karşı ne gibi adımların atılması gerektiği konusunda fikir alışverişinde

²⁸ BOA, İ.MTZ.04, 28/1779, 7 Eylül 1301 (19 Eylül 1885).

²⁹ VPnB, 564. Şarki Rumeli'deki Türkler hakkında bkz. Ali Kemal Balkanlı, *Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler* (Ankara: Elhan Kitabevi, 1986).

³⁰ BOA, İ.MTZ.04, 28/1780, lef 3, 7 Eylül 1301 (19 Eylül 1885).

³¹ Günümüzde Svilengrad.

³² BOA, İ.MTZ.04, 28/1780, lef 1, 7 Eylül 1301 (19 Eylül 1885).

³³ Emine Şam, "Prens Alexandre Battenberg'in İttihat Beyannamesi ve Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a İlhakı" *History Studies* Cilt 1 Sayı 1 (2011): 241.

bulunmuşlardı ki neticesinde iki seçenek üzerinde duruldu. İlki, Büyük Güçlere gerekli açıklamalar yapılarak Batenberg ve kurulan geçici hükûmetin Berlin Antlaşması çerçevesinde hareket etmesini sağlamaktı. İkincisi ise isyanı bastırmak ve Osmanlı Devleti'nin hukukunu korumak için askerî tedbirlere başvurmaktı. İki seçenek üzerinde de uzunca tartışıldıktan sonra nihai bir karar alındı. Bu karar, Bulgaristan Prenslığı ve Şarki Rumeli Vilayetine Osmanlı askerinin sevk edilmesinden yana oldu.³⁴

II. Abdülhamid, alınan bu kararı beğenmeyerek meclisin yeniden toplanmasını uygun gördü. Zira Serasker Gazi Osman Paşa'nın ifade ettiğine göre Bulgaristan Prenslığı ve Şarki Rumeli'deki asker sayısı yaklaşık olarak 60-70 bin kişiydi. Bölgeye sevk edilmek üzere Osmanlı Devleti tarafından hazır edilecek asker sayısı ise Edirne'deki kuvvetler dâhil 48 taburdu (38.400). Bu da aradaki asker sayısı farkının büyük olduğuna işaret etmekteydi. Buna rağmen padişah, bir yandan askerî hazırlıkların başlamasını isterken diğer yandan ise Büyük Güçlere başvuruda bulunarak isyan teşebbüsünün kınanıp Prens Batenberg'e gerekli uyarıların yapılmasını bekledi. Ayrıca gelecekte yaşanabilecek muhtemel olumsuzlukların sorumluluğunun Bulgarlara ait olduğunun Osmanlı sefirleri aracılığıyla Büyük Güçlere bildirilmesine hükmetti.³⁵

Babıali'nin aldığı tedbirlerden bir diğeri Hariciye Nezaretinde görevli bir Osmanlı devlet adamının İstanbul'daki Büyük Güçlerin diplomatlarıyla görüşmeye gönderilmesi idi. Kendisiyle görüşülen Avusturya-Macaristan elçisi Calice, hükûmetinden bir bilgi alamadığı gibi kendi fikrini de beyan edemeyeceğini söyledi. Konuya ilişkin olarak son havadislerin alınmasına değin ilhaktan haberdar olmadığını temin etti. Alman maslahatgüzar ise konuya dair ilk bilgileri Roma'dan İstanbul'daki İtalyan elçi Corti'ye yollanan bir telgraftan öğrendiğini öne sürdü. Ayrıca beyan edebileceği bir fikri olmadığını söylese de bir tahminde bulundu. Ona göre Batenberg'in bu işe kalkışmasının sebebi, Bulgaristan Prenslığı'nın dönem itibarıyla ilişkilerinin olumlu seyretmediği Rusya ve Almanya'ya güçlü olduğunu gösterme çabasıydı.³⁶

İngiliz Elçiliğinde görüşülen Sir William White, sözlerine ilhakı kınamakla başlayarak olayın Londra'daki yansımalarının olumsuz olacağı yönünde bir öngöründe bulundu. Ona göre İngiltere, Berlin Antlaşması'na riayet edilmesinden yanaydı.³⁷ Öyle ki İngiliz Başbakan Salisbury, vilayetin ilhak edildiği gün Roma, Berlin ve Viyana'ya telgraf çekerek Berlin Antlaşması'nın ihlal edildiğini bildirmişti.³⁸ White, Rusya'nın işin içinde olabileceğini ima ederek Bulgaristan Prenslığı Harbiye Müdürlüğünde birçok Rus askerinin görev aldığını hatırlattı. Ona göre “*Osmanlı Devleti'ne nasihat vermek [doğru] olmazdı. Fakat söz konusu olaya ilişkin Bulgaristan'da bulunan Rus subaylarına ne talimat verileceği Petersburg hükûmetinden sorulması uygun olabilirdi.*”³⁹ White, Osmanlı devlet adamına bu tarz bir söylemde bulursa da Rus elçi Nelidov ile gerçekleştirdiği görüşmesinde farklı bir dil kullanmıştı. Nelidov'a “*dünyaya Rusya'nın bu olayda bir parmağının olmadığını göstermek için Bulgaristan'daki Rus subaylarının geri çağırılması gerektiğini*” söylemişti.⁴⁰

Osmanlı devlet adamının görüştüğü Rus elçi Nelidov, Petersburg'dan bir talimat almadığından dolayı bir diplomat değil de sıradan bir vatandaş gibi düşüncelerini ifade edeceğini dile getirdi. Ona göre ilhakın yaşanmasının başlıca sebebi, Şarki Rumeli Vilayeti ile Bulgaristan Prenslığı'ndeki Bulgarların ayrı yaşayamayacaklarını bilmelerinden kaynaklıydı. Berlin Kongresi'nde Doğu meseleleri göz önünde bulundurulmadan hareket edilmişti ki elçinin

³⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, II. Cilt, Yayına Hazırlayan: Prof. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 204.

³⁵ Türkgeldi, *Mesâil-i*, 205-206; Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilâyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 259.

³⁶ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1782, lef 1, 8 Eylül 1301 (20 Eylül 1885).

³⁷ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1782, lef 1, 8 Eylül 1301 (20 Eylül 1885).

³⁸ Andrey Pantev, *Angliya sreşti Rusiya na Balkanite 1879-1894* (Sofya: Nauka i İzkustvo, 1972), 90.

³⁹ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1782, lef 1, 8 Eylül 1301 (20 Eylül 1885).

⁴⁰ Pantev, *Angliya*, 92.

iddiası, Ayastefanos'taki ön antlaşmayı “*memleketi bilen adamların*” hazırladığıydı. O, Şarki Rumeli'nin ilhakını “*olmuş bitmiş bir olay*” olarak nitelendirmekteydi. Elçi, Osmanlı askerinin bölgeye sevk edilmesinin gündeme gelme ihtimali bulunuyorsa da bunun bir hata olacağı kanaatindeydi. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin meseleyi halletme konusunda diplomasiyi tercih etmesi gerektiğini düşünüyordu. Zira Nelidov'a göre silaha başvurmak demek savaş ilan etmek anlamına gelirdi. Bu ilan edilebilecek savaşa, Rusya ve diğer devletler de müdahil olabilirdi. Bununla birlikte Rus imparatorun ilhaka yönelik tutum ve yaklaşımını bilmediğini söylese de onun tahminine göre Rus hükümdar ilhak haberine şaşırılmış ve hayrete düşmüştü. Nelidov, bir de uyarı mahiyetinde kabul edilebilecek sözler sarf etmişti. Kendisinde var olan istihbarata göre Makedonya'da bazı karışıklıklar yaşanmaktaydı. Bunun için teyakkuz hâlinde bulunulmazsa Şarki Rumeli'de yaşanan olayın bir benzerinin başka bölgelerde de yaşanma olasılığı vardı.⁴¹

İngiltere ve Rusya'nın dönem itibarıyla Orta Asya'daki rekabeti ve neticesinde savaşın eşiğine gelmeleri, söylem ve eylemde Bulgaristan Prensiği özelindeki siyasetlerini de etkilemişti. Şarki Rumeli Vilayeti, bir zaman sonra iki devlet arasında bir nüfuz mücadelesine dönüşecekti.⁴² İngiltere, ilhaktan istifade ederek Bulgaristan Prensiği'ndeki Rus etkisini en aza indirmeye çalışacaktı ki İngiliz diplomatın yukarıdaki ifadeleri de bunun bir göstergesiydi. Nitekim Londra hükümeti, Prens Batenberg'in desteklenmesi yönünde kararlar aldı. İngiliz diplomat Frank Lascelles, Bulgar prensinin attığı her adımı takip etmesi ve onun yanında bulunmasıyla görevlendirilmişti.⁴³ Öyle ki İngiliz temsilcinin varlığı Bulgaristan Komiseri Nihad Paşa'nın da dikkatini çekmişti.⁴⁴ Lascelles'in Batenberg ile beraber dolaşması, birçok söylentiye sebebiyet verdiği gibi Ruslara da açık bir mesaj niteliği taşımaktaydı.⁴⁵ Keza Georgi Stranski, Rus-İngiliz rekabetinden yararlanmak amacıyla Filibe'de sohbet ettiği iki üst düzey İngiliz yetkiliye bazı açıklamalarda bulunmuştu. Ona göre “*eğer İngiltere ilhaka destekler ve sınıra yönelik Türk askerinin tehdidini bertaraf etmeyi başarırorsa; güçlü bir devlet tesis edeceğiz ve bu devlet de Rus tesirinde olmayıp aksine Ruslara karşı olacaktır.*”⁴⁶ Kaldı ki Prens Batenberg de kardeşinin düğünü vesilesiyle gittiği Londra'da Salisbury ile görüşerek Şarki Rumeli'nin ilhak edilmesi durumunda İngiltere'nin tepkisinin ne olacağını öğrenmeye çalışmıştı. İlhaka Londra hükümeti tarafından herhangi bir olumsuz tepkinin verilmeyeceği ilk ağızdan dile getirilmişti.⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan Komiseri Nihad Paşa, süreçle ilgili bir değerlendirme yaptı. Ona göre Şarki Rumeli'de yaşananlar birdenbire ortaya çıkmamıştı; uzun bir hazırlık safhası bulunmaktaydı. Hatta 1884 yılı itibarıyla Avusturya-Macaristan hükümeti tarafından yaşanabilecek muhtemel “birleşime” sıcak bakılmaktaydı. Paşa'nın ifade ettiği üzere Dışişleri Bakanı Kálnoky, ilhakın tüm Bulgar ahalisinin arzusu neticesinde gerçekleşmesi hâlinde Avusturya-Macaristan'ın buna karşı çıkamayacağını beyan etmişti. Osmanlı komiserine göre Prens Batenberg de ilhak haberine şaşırılmış değildi ki bizzat kendisi sürecin içindeydi. Bulgar Başmüdür Petko Karavelov, Prenslikten gerekli askerî desteğin alınabilmesi amacıyla Batenberg'i daima bilgilendirmişti.⁴⁸

⁴¹ BOA, İ.MTZ.04, 28/1782, lef 1, 8 Eylül 1301 (20 Eylül 1885).

⁴² Süleyman Oğuz, *Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, 1986), 156-157.

⁴³ Yono Mitev, “Siedinenieto na Bilgariya prez 1885 g.” *İstoriçeski Pregled* No: 6 (1980): 59.

⁴⁴ *Ottoman Diplomatic Documents on “the Eastern Question”, The Bulgarian Issue: From the Philippopolis Coup to Prince Ferdinand's Election (1885-1887)*, First Part, edited by Sinan Kuneralp (İstanbul: The Isis Press, 2012), 199.

⁴⁵ Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı, 1878-1888*, Çeviri: Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 213.

⁴⁶ Mih. İv. Macarov, *İztoçna Rumeliya (İstoriçeski Pregled)* (Sofya: Peçatnitsa S. M. Staykov, 1925), 337-338.

⁴⁷ *Spomeni za Siedinenieto ot 1885 g.*, 249.

⁴⁸ *Ottoman Diplomatic Documents*, 115-116.

Prens, şahsına yönelik var olan bazı iddiaları Nihad Paşa'yla yaptığı sohbette yalanlamaya çalışmıştı. Ona göre ilhak, kendi bilgisi dışında tertip edilmiş ve yerine getirilmişti. Bunun neticesinde tercih edebileceği iki seçeneği olduğunu öne sürmekteydi: Ya ilhaki resmen tanıyacaktı ya da tahttan feragat etmek zorunda kalacaktı. Batenberg, mesele üzerinden padişahın duyduğu endişeyi ortadan kaldırmak adına İstanbul'a giderek II. Abdülhamid'e duyduğu bağlılığı arz etmeye hazır olduğunu da ifade etmişti. Ona göre tahttan feragat etmesi sultanın çıkarına uygun olursa bu kararı almaktan çekinmeyecekti.⁴⁹ Bulgar prensinin ilhakın kendi bilgisi dışında hazırlandığı ve gerçekleştirildiğine dair Osmanlı devlet adamına sarf ettiği sözlerin doğru olmadığı söylenebilirdi. Zira Batenberg, daha 1880 yılında Rus hükûmetiyle konuyu görüşmüştü. Prens, ilhakın hemen öncesinde de Londra ve Viyana'ya yaptığı seyahatlerinde İngiltere ve Avusturya-Macaristan yetkilerine "birleşim" meselesinden söz etmişti. Keza Rus İmparator III. Aleksandr da gelişmeleri yakından takip etmişti.⁵⁰ İstanbul'daki elçilerin ifadeleri, Büyük Güçlerin girişim ve teşebbüsleri, Batenberg'in söylem ve eylemleri gizli bir diplomasi sürecinin yaşandığını göstermekteydi.

Yabancı diplomatlarla görüşülmesi ve onlardan ilhaka ilişkin fikirler alınması ise Şûra-yı Devlet Reisi Akif Paşa'yı öfkelenmişti. Sadrazam Mehmed Said Paşa ile yaptığı sohbette "siz hâlâ burada elçiliklere adam gönderip izahat alalım diye mi uğraşıyorsunuz" diye çıkmıştı. Ona göre "bir devlet⁵¹ için isyan eden [Osmanlı] tebaasına karşı ne yapılması gerekiyorsa o yapılmalıydı.". Akif Paşa, olayın duyulduğu ilk zamanlarda bölgeye asker sevk etme yanlısı olsa da süreç içerisinde fikri değişmişti. İki seçenek üzerinde durmaktaydı. Bunlardan ilki, ilhaki protesto etmektir. Diğeri ise protesto dışında başka bir yola başvurmaktır.⁵²

Filibe'de yaşananların Osmanlı başkentinde duyulmasının ardından İstanbul'daki diplomasinin seyri böyleydi. Sofya'da ise Büyük Güçlerin yetkilileri tarafından bazı girişimlerde bulunularak Bulgaristan Prensliği Dışişleri Müdürü İliya Tsanov⁵³ üzerinden Bulgar hükûmetinin ilhaka yönelik tutum ve tavrı öğrenilmek istendi. Bu amaçla Yunan diplomat Kleon Rizos Rangavis, devletleri temsilen Bulgar dışişleri müdürüyle görüştü. Tsanov, prensin ve başmüdürün Sofya'da olmadığını söyleyerek hükûmetinin olaya dair yaklaşımıyla ilgili fikir beyan edemeyeceğini Rangavis'e ifade etti. Bu sözler, Yunan diplomatı memnun etmişti ki vakit kaybetmeden meslektaşlarıyla görüşmek üzere Tsanov'un yanından ayrılmıştı.⁵⁴

Sultan, bir Osmanlı vilayetinde yaşanan bu karışıklığın önüne geçebilmek adına teşebbüslerini sürdürme niyeti içerisindeydi. II. Abdülhamid'in meseleyi çözüme kavuşturabilmek için tavsiye ve önerisini beklediği bilhassa iki devletin var olduğu söylenebilirdi. Bunlardan biri Almanya, diğeri Rusya idi. Osmanlı Devleti'nin Berlin sefirine gönderilen bir telgrafta Alman Şansölyesi Bismarck'ın olaya yaklaşımı ve düşüncesi merak edilmekteydi. Ayrıca sefirden Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne ne şekilde ve düzeyde yardım edebileceğinin uygun bir yolla öğrenilmesi istenmekteydi. Padişah, aynı zamanda İstanbul'daki Rus diplomatlar aracılığıyla imparatorun olaya bakışını anlamaya çalışacaktı.⁵⁵ Dönemin Evkaf Nazırı Kâmil Paşa'ya göre "birleşme olayının prensin İngiltere ziyaretinin hemen ertesinde yaşanmasından dolayı bir İngiliz politikası olduğu yönünde kandırılan II. Abdülhamid,

⁴⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, 158-159.

⁵⁰ Goran D. Todorov, "Kim Diplomatçeskata İstoriya na Siedinenieto na Bılgariya prez 1885 g." *İstoriçeski Pregled* 6 (1965): 25-28.

⁵¹ Burada kastedilen Bulgaristan Prensliği'dir.

⁵² Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, V. Cilt, Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Kavak, Kadir Selvi, Orhan M. Çolak, Selahaddin Uygur (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 70-71.

⁵³ İliya Tsanov (1835-1901). Vidin doğumludur. Vidin bölge idaresinde çalışmıştır. Avukatlık yapmış, Sofya'daki ticaret mahkemesinde görev almıştır. 1876'daki Bulgar ayaklanması esnasında yakalanan Bulgarların avukatlığını üstlenmiştir. Tırnova'daki Kurucu Meclis'te vekildir. Farklı dönemlerde Bulgar Meclisinde bulunmuştur. 1883-1884 yılları arasında Bulgaristan Prensliği'nin İstanbul'daki kapıkethüdasıdır. Tophane Konferansı'na katılmıştır. Taşev, *Ministrte*, 506-507.

⁵⁴ *VPnB*, 564.

⁵⁵ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/427, lef 1, tarihsiz.

Rusya'ya meylediyordu [...] Zekâsı ve siyasi becerileri asla inkâr edilemeyecek biri olan Nelidov, Şarki Rumeli meselesinin tümüyle bir İngiliz politikası olduğuna II. Abdülhamid'i ikna etmişti.”⁵⁶ Keza Bismarck da ilhakın arkasında İngilizlerin olduğunu düşünmekteydi.⁵⁷ Bunun aksine ABD basını ise olayların gelişiminde Rusların bir etkisi olabileceği üzerinde durmakta ve bu yönde yayımlar yapmaktaydı.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri Said Paşa, Alman hükûmetinin olaya ilişkin ne tutum ve tavırda olduğunu öğrenmek için Bismarck ile görüşmek istedi. Fakat kendisiyle bir araya gelinemesi de o vakit Almanya'da bulunan İstanbul elçisi Radowitz'den gerekli bilgiler alındı. 20 Eylül 1885 tarihinde görüşülen elçiye göre Bismarck, meselenin çözümünü Petersburg olarak işaret etmişti. Evvela Rus imparatorundan yardım talep edilmeliydi.⁵⁹ Radowitz, Alman şansöyesinin bu tavsiyesini ertesi günkü görüşmede de yineledi.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin Petersburg sefiri ise 20 Eylül günü Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Aleksandr Vlangali ile görüştü. İlhak, söz konusu diplomata göre Rusya'da “bomba etkisi” yapmıştı. Defalarca tekrarladığı üzere Rus hükûmetinin olayın gelişim sürecinden haberi yoktu. Hatta ilhaka dair hazırlıklar Sofya ve Filibe'de görevli Rus yetkililerden gizlenmişti. Rus diplomat, Almanya'nın konudan haberdar olmadığı, Avusturya-Macaristan'ın ise olabileceği iddiasındaydı.⁶¹ Aslında ilhak, hiçbir Büyük Güç için şaşırtıcı bir gelişme değildi. Kaldı ki Vlangali'nin Osmanlı sefirine sarf ettiği sözlerde tutarsızlıklar vardı. Çünkü Petersburg hükûmeti, daha Mayıs 1885'te gelişmelerden haberdardı. Keza hem Almanya'nın hem de Avusturya-Macaristan'ın ilhak hazırlıklarıyla ilgili malumatı bulunmaktaydı.⁶²

Rus devlet adamı Vlangali, Petersburg hükûmetinin üzerine atılabilecek muhtemel suçlamaları önleyebilmek adına Osmanlı sefirine yaptığı bu görüşmeyle aynı tarihte yabancı ülkelerde görevli Rus elçilerine gönderdiği bir yazıyla “Bulgar hükûmetinin girişimlerine mesafeli durulması” gerektiğini bildirilmişti. Ayrıca Bulgaristan Prensiği Harbiye Müdürü Mihail Kantakuzin'in⁶³ istifa etmesi ve Bulgaristan'daki Rus subayların ilhaka yönelik herhangi bir taahhütte bulunmamaları emredilmişti.⁶⁴ Anlaşılacağı üzere Rus hükûmeti, ilhaka yönelik olumsuz tavrını bu şekilde net olarak göstermiş ve bunun neticesinde de birtakım kararlar almıştı. Öyle ki bu kararlar, Bulgaristan Prensiği üzerindeki Rus nüfuzunun kırılması adına İngiliz hükûmetinin dönem itibarıyla benimsediği politikaya yarayabilecek nitelikteydi.

1.2. Bulgar Prensinin Beyannamesi ve İstanbul ile Sofya Merkezli Politika

Prens Batenberg, diplomatlar arası ikili görüşmeler sürerken ilhakı resmen tanıdığını duyurduğu beyannamesi 20 Eylül 1885 tarihinde Tırnova'da yayımladı. Bu beyanname ile kendisini, “Kuzey ve Güney Bulgaristan'ın Prensi”⁶⁵ olarak adlandırdı.⁶⁶ Ertesi gün de II.

⁵⁶ II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları –Polemikleri-: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri, İkinci Baskı, Yayına Hazırlayan: Gül Çağalı-Güven (İstanbul: Arba Yayınları, 1991), 13, 16.

⁵⁷ Pantev, *Angliya*, 93.

⁵⁸ Ercan Karakoç, Gökhan Durak, “Amerikan Basımında Doğu Rumeli Olayları (1878-1888)” *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* Cilt 9 Sayı 2 (2020): 413.

⁵⁹ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/410, lef 6, 20 Eylül 1885.

⁶⁰ BOA, *Yıldız Hususî Maruzat (Y.A.HUS.)*, 183/21, lef 2, 21 Eylül 1885.

⁶¹ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/410, lef 5, 20 Eylül 1885.

⁶² Todorov, *Kim Diplomatîçeskata*, 27-33.

⁶³ Mihail Kantakuzin (1840-1891). St. Petersburg'da eğitim görmüştür. 93 Harbi'ne katılmıştır. Şarki Rumeli Vilayetinin ilhak edilmesinin ardından Bulgar ordusunun seferberliğiyle meşgul olmuştur. İki farklı hükûmet döneminde (Dragan Tsankov Hükûmeti ve Petko Karavelov Hükûmeti) harbiye müdürlüğü yapmıştır. Taşev, *Ministrîte*, 215-216.

⁶⁴ Elena Statelova, Radoslav Popov, Vasilka Tankova, *İstoriya na Bulgarskata Diplomatsiya 1879-1913 g.* (Sofya: Fondantsiya Otvoreno Obştestvo, 1994), 49-50; Elena Statelova, Andrey Pantev, *Sedinenieto, Knyajestvo Bulgariya i İztoçna Rumeliya 1885 Godina* (Sofya: İzdatelstvo “Prosveta”, 1995), 91.

⁶⁵ Şarki Rumeli Vilayetinin Bulgar milliyetçiliğindeki karşılığı Güney Bulgaristan, Bulgaristan Prensiği'nin karşılığı ise Kuzey Bulgaristan'dır.

Abdülhamid'e bir telgraf gönderdi. 21 Eylül 1885 tarihli bu telgrafa göre Şarki Rumeli Vilayetindeki hükümet azledilmiş ve o, prens olarak ilan edilmişti. Bulgarların beklentisi, prensin ilhaki tanınmasıydı ki telgrafın verdiği bilgiye göre kendisi bu beklentiyi karşılayabilmek için Filibe'ye giderek idareyi ele almıştı. Bunun yanında telgrafta, sultanın Prenslik üzerindeki hükümranlılığı özellikle vurgulanmakta, “*ilhakın Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir amaç için gerçekleştirilmediği*” temin edilmekteydi. Prens, padişahın Bulgaristan üzerindeki hak ve hukukunu zedelemeksizin ilhakın Osmanlı Devleti nezdinde kabul edilmesini beklemekteydi.⁶⁷ Batenberg, aynı tarihte (21 Eylül 1885) Büyük Güçlerin Sofya'daki diplomatik temsilcilerine de birer bilgilendirme yazısı yolladı. Bu telgraf, içerik konusunda II. Abdülhamid'e gönderilen telgrafla benzerlik göstermekteydi. Ek olarak padişahın ilhaki tanınması için Büyük Güçlerin diplomatlarının Osmanlı hükümdarı nezdinde girişimlerde bulunması talep edilmekteydi. Çünkü yazıya göre “[Bulgar] *ahalisi, hayatı pahasına ilhaki savunmaya kararlıydı.*”⁶⁸

Osmanlı Vükela Meclisi, gelişen olaylar ve alınan telgraflar ekseninde 21 Eylül günü yeniden toplandı. Üç tartışma maddesi vardı. İlki, olay karşısında Osmanlı Devleti tarafından ne gibi tedbirlerin alınabileceğiydi. İkincisi, Bulgar prensinin telgrafına ne yanıt verileceğiydi. Üçüncüsü ise Batenberg'in telgrafında sarf ettiği sözler, Berlin Antlaşması'nın Bulgaristan Prensliği'ne tanıdığı yetkilere aykırı olduğundan dolayı söz konusu antlaşmayı imzalayan devletlere ne içerikte bir yazının gönderilebileceğiydi. Paşalara göre vilayetin Bulgaristan ile birleşmesi, prensin Filibe'ye davet edilip onun da bu davete icabet etmiş olması, Osmanlı Devleti'nin vilayet üzerindeki haklarının göz ardı edilmesi ve Bulgar yetkililerce askerî önlemler alınmaya başlanması; Osmanlı Devleti'nin hukukuna saldırı, Berlin Antlaşması'nın çiğnenmesi ve kötü örnek teşkil etmesi anlamına geliyordu. Bundan dolayı acil tedbirlere başvurulması lazımdı. Bu tedbirler de üç şekilde olabilirdi. İlki sınırlı düzeyde diplomasi tedbirleri, ikincisi sınırlı düzeyde asker sevki, üçüncüsü ise her ikisinin de birlikte yürütülmesiydi.⁶⁹

Osmanlı devlet adamlarına göre diplomasi yeterli olmayabilirdi. Çünkü vilayetin asayiş ve güvenliği tehdit edilmişti. Osmanlı Devleti'nin Şarki Rumeli'ye asker gönderip daha sonra İstanbul'daki elçilere durumu bildirmesi, Berlin Antlaşması'nın maddelerine uygun olduğundan dolayı diplomasi tedbirinden evvel asker sevkine başvurulması gayet doğal görünmekteydi. Ayrıca Batenberg'in Filibe'ye gitmesinden önce ve kendisini bekleyen ahalinin girişimlerine karşılık vermek için hemen Edirne'den söz konusu vilayete asker sevkine başlanıp elçilere de konuya ilişkin bilgilendirme yapılabileceği düşünülmüştü. Fakat Seraskerlikten bildirildiğine göre Edirne Vilayetindeki askerlerin farklı mevkiilerde bulunması ve onların olası bölgeye gönderilmesiyle yerlerine başka vilayetlerden toplanacak askerlerin getirilmesi zaman alacaktı. Dahası prens, toplantının yapıldığı gün Filibe'ye giderek ahali ve askerle bir araya gelmiş ve hükümeti ele almıştı. Paşalara göre Batenberg'in girişimlerine Büyük Güçlerin rıza göstereceklerine dair emareler vardı. Diğer taraftan imzacı devletlere müracaat edilmesi ve diplomasinin getireceği sonuçların bilinmezliği de şüphe yaratmıştı. Bununla birlikte Seraskerliğe gönderilen bir telgraftan Bulgarların sınıra saldırma niyeti içinde buldukları anlaşılmıştı. Vükela Meclisine göre tüm bunlardan dolayı askeriyeyle ilgilendiren mevcut eksikliklerin giderilmesi ve ihtiyaç durumunda askerlerin Edirne Vilayetinden Şarki Rumeli'ye gönderilebilecek duruma getirilmesine hızlıca başlanması gerekiyordu. Bunda hemfikir olundu.⁷⁰

Toplantıdaki Osmanlı paşaları, Bulgar prensinin telgrafını da değerlendirdi. Batenberg'in Şarki Rumeli Vilayeti ve Bulgaristan Prensliği arasındaki birleşimin onaylanmasına yönelik

⁶⁶ *Dırjaven Vestnik* [Resmî Gazete], 8 Septemvri 1885, God. VII, Broj 92, 1; *VPnB*, 565-566.

⁶⁷ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1782, lef 2, 3, 21 Eylül 1885.

⁶⁸ *VPnB*, 567.

⁶⁹ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/410, lef 11, 9 Eylül 1301 (21 Eylül 1885).

⁷⁰ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/410, lef 11, 9 Eylül 1301 (21 Eylül 1885).

padişaha ettiği talep, Osmanlı Devleti'nin süzerenliğine (hâkim devlet statüsü) ve Berlin Antlaşması'nın maddelerine aykırı bir durumdu. Bundan kaynaklı olarak kendisine cevap yazılmasının bazı sakıncaları olurdu. Şarki Rumeli ve Bulgaristan Prensiği ile komşu vilayetlerde konuşlanan Osmanlı askerlerinin eksikliklerine bakılırsa, söylenti şeklinde yayılan Bulgarların ve Batenberg'in saldırı teşebbüslerini daha geniş tabana yayabilecekleri ihtimal dâhilinde görüldü. Diplomasinin sonucuna ve askerlerin durumuna bağlı olarak söz konusu telgrafa cevap verilmemesi uygun bulundu.⁷¹

Alman Şansölyesi Bismarck'ın teklifi de tartışıldı. Petersburg'dan gelecek olası yanıtlara karşılık fikir yürütüldü. Rus Devleti'nden ilhakın tanınması yönünde bir cevap gelmesi demek Berlin Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ne tanıdığı hakkın çiğnenmesi anlamına gelirdi ki bu da mümkün değildi. Rus imparator tarafından sunulacak bir önerinin kabul edilmemesi ise onun "gururuna dokunarak" sıkıntıları beraberinde getirirdi. Bundan dolayı Rus imparatora bir yazı yazılmaması faydalı görüldü.⁷²

Meclisteki tartışmada asker sayısının yetersiz olduğunu düşünen ve bölgeye asker sevk edilmemesinden yana fikir beyan eden kişi Kâmil Paşa idi. Aksini düşünen ise Sadrazam Mehmed Said Paşa'ydı. Hatta sadrazam, kaleme aldığı anılarında, yalnızca diplomasinin istenen bazı sonuçları almaya yetmeyeceği kanaatindeydi. Ona göre "bu gibi durumlarda siyasi araçlar, askerî araçlarla bir arada bulunmadıkça çoğunlukla amaçlanan değil, tersinin ortaya çıkmasına neden olurdu."⁷³

Osmanlı paşaları, yaşanan hadiseyle ilgili olarak Büyük Güçlerin elçilerine verilmek için bir nota kaleme aldı. Bu notada Bulgar prensinin padişaha gönderdiği telgrafın içeriğiyle ilgili bilgi verilmekte, Batenberg'in girişiminin Berlin Antlaşması'nın maddelerini açıktan ihlal ettiği vurgulanmaktaydı. Bölge ahalisinin ve Bulgar prensinin defalarca II. Abdülhamid'e olan sadakatini bildirmesi; yaşanan bu hadisenin Osmanlı Devleti nezdinde "çok daha acı bir etki yaptığı ve büyük bir şaşkınlık yarattığı" ifade edilmekteydi. Notanın dikkat çekici bölümü ise yaşananlara kayıtsız kalınmayıp Berlin Antlaşması'nın tanıdığı yetkiye dayanarak askerî müdahaleye karar verildiğinin duyurusuydu. Ayrıca ilgili notada, kan dökülmesinin önüne geçebilmek amacıyla prensin Berlin Antlaşması çerçevesinde hareket etmesi için imzacı devletlerin arabuluculuk yapması talep edilmekteydi.⁷⁴

Padişah, kontrol edilmesi amacıyla kendisine arz edilen bu notanın üzerinde bazı değişiklikler yaptı. Bu değişikliklerden biri ve belki de en önemlisi "askerî müdahale" ile ilgili cümleydi. "Askerle müdahaleye karar verilmiştir." ifadesi yumuşatılarak "[Osmanlı Devleti] antlaşmanın tanıdığı yetkiyi fiilen yerine getirmeye kendisini mecbur görüyor" şeklinde değiştirildi. Bununla birlikte sultan, askerî hazırlıklara başlanıp Seraskerlik tarafından sevk edilecek nizamiye, redif, topçu, süvari ve piyade taburlarının hazır oldukça kendisine durumun bildirilmesini emretti. II. Abdülhamid, "ileride zorluklara, tehlikelere, güçlüklerle ve büyük bir savaşa sebep olmayacak şekilde Osmanlı Devleti'nin her türlü tehlikelerden korunmasına dikkat ve itina edilmesine" hükmetti. Bunun dışında söz konusu notanın vakit kaybetmeden gerekli mercilere yollanmasını istedi.⁷⁵

Nota, Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti aracılığıyla 22 Eylül 1885 tarihinde Berlin Antlaşması'nın imzacı devletlerine verildi.⁷⁶ Devletlerin notaya yönelik tutumuna dair Yıldız Sarayı'nda bir bilinmezlik hâkimdi. Çünkü notaya ilişkin olarak hiçbir başkentten olumlu veya olumsuz bir yanıt gelmemişti. Sultan, ilgili hükümetlerin görüşlerini içeren telgrafların bir an evvel gönderilmesini önemli addettiği için Osmanlı sefirlerinin görevli buldukları ülkelerin

⁷¹ BOA, İ.MTZ.04, 9/410, lef 11, 9 Eylül 1301 (21 Eylül 1885).

⁷² BOA, İ.MTZ.04, 9/410, lef 11, 9 Eylül 1301 (21 Eylül 1885).

⁷³ II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, 228.

⁷⁴ BOA, İ.MTZ.04, 9/410, lef 13, tarihsiz; BOA, İ.MTZ.04, 9/421, lef 1, tarihsiz.

⁷⁵ BOA, İ.MTZ.04, 9/410, lef 11, 10 Eylül 1301 (22 Eylül 1885).

⁷⁶ BOA, İ.MTZ.04, 9/411, lef 1, 22 Eylül 1885.

dışişleri bakanlarıyla görüşmelerini istedi. Aynı zamanda Hariciye Nezareti yetkilileri de İstanbul'daki elçiler ile bir araya geleceklerdi. II. Abdülhamid, “en çok Rusya'dan gelecek cevabı merak ettiği için onun hızlandırılmasını” emretti.⁷⁷

Bulgar hükûmeti ise aldığı bir kararı Osmanlı notasıyla aynı tarihte duyurdu. “Toplum güvenliğini tesis etmek amacıyla” Bulgaristan Prenslığı'nde seferberlik ilan edilmişti.⁷⁸ Batenberg, bunun yanı sıra bir konuda Büyük Güçlerin desteğini beklemekteydi. Söz konusu devletlerin Sofya'daki temsilcilerine verilen 24 Eylül 1885 tarihli tamime göre Türk ve Müslümanlar çeteler kurup Şarki Rumeli'deki düzenli askerlere karşı faaliyete geçmeye hazırlanmaktaydı. Vilayetteki ahali tarafından dilekçe ve arzuhâllerle Petko Karavelov Hükûmeti'nden bölgede yaşayan Türk ve Müslümanların silahsızlandırılması talep edilmişti. Bulgar prensine göre “silahsızlandırılma konusunu iki günden fazla ertelemek imkansızdı. Çok ağır sonuçları olabilirdi.”⁷⁹ Hatırlatmak gerekir ki, Türk ve Müslümanların silahsızlandırılması için gayret edilirken Bulgarlar tarafından oluşturulan gönüllü çetelerin sınıra doğru yola çıkmaları emredilmişti.

Bulgar hükûmeti, bir taraftan ilhaka karşı çıkması muhtemel olan Türk ve Müslümanlara yönelik önlemler almaya çalışırken diğer taraftan ise Batenberg'in emriyle Rus hükûmetinin ilhak konusunda desteğini görebilmek amacıyla III. Aleksandr'a bir çağrıda bulundu. Bulgar Meclisinin 23 Eylül 1885 tarihli toplantısında Rus imparatorun “Kuzey ve Güney Bulgaristan'ın birleşimini himayesi altına alması ve Bulgarların asırlık düşmanlarının Rus kanıyla özgürleştirilen Bulgar topraklarını çölleştirmesine müsaade etmemesi” istendi.⁸⁰ Ayrıca Bulgar Meclisi Başkanı Stefan Stambolov'un⁸¹ önerisiyle Rus imparator ile bizzat görüşülmesi için ikisi Bulgaristan Prenslığı, üçü de Şarki Rumeli'den olmak üzere beş kişilik bir heyetin Kopenhag'a gönderilmesi kararlaştırıldı.⁸² Meclisin 24 Eylül'deki toplantısında alınan bir kararla da Bulgarların “vatanseverlik davasını nihayete erdirmek için vatanın özgürlük ve bağımsızlığını korumak adına canını ve malını gözetmeden tüm fedakârlıkları yapacakları” açıkça beyan edildi.⁸³ Bu amaçla, Bulgaristan Prenslığı Harbiye Müdürlüğünün seferberlik dönemindeki askerî harcamaları için 5 milyon leva ek bütçe ayrılmıştı.⁸⁴

Sofya'da bunlar yaşanırken İstanbul Bulgar Kapıkethüdalığı idarecisi Genoviç ise Osmanlı notasıyla ilgili olarak Büyük Güçlerin tutumunu öğrenebilmek adına Payitahtta bazı tahkikatlar yaptı. Ona göre Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin Şarki Rumeli Vilayetine asker sevk etme yetkisine sahip olduğunu düşünmekteydi. Keza İtalyanlar ve İngilizler de Fransızlar ile aynı görüşteydi. Fakat bununla birlikte onlar, ılımlı bir siyaset yürütülmesinden yana olduklarını Osmanlı idarecilerine ifade etmişlerdi. Alman, Rus ve Avusturya-Macaristan diplomatları ise

⁷⁷ BOA, İ.MTZ.04, 9/411, lef 2, 14 Eylül 1301 (26 Eylül 1885).

⁷⁸ *Durjaven Vestnik* [Resmî Gazete], 10 Septemvri 1885, God. VII, Broj 93, 1; *VPnB*, 569.

⁷⁹ *VPnB*, 571.

⁸⁰ *Dnevnik, (Stenografiçeskiy) na IV Obiknovenno Narodno Sibranie (Treta İzvinredna Sessiya), I. Zasedanie, Sryada 11 Septemvriy 1885 god.*, 3.

⁸¹ Stefan Stambolov (1854-1895). Tırnova doğumludur. Bükreş'teki Bulgar İhtilal Merkez Komitesi'nin bir üyesi olarak Tırnova İhtilal Komitesi'nin delegesidir. 1875 Eski Zağra Ayaklanması'nın liderlerinden biridir. 1876 Nisan Ayaklanması'nda görev almıştır. Edinstvo adlı komitenin kurucularındandır. Farklı dönemlerde Bulgar Meclisinde vekildir. 1885 Sırp-Bulgar Savaşı'nda gönüllü olarak yer almıştır. Prens Batenberg'e yapılan darbeye karşı duranlardandır. Prens tahttan feragat etmesinin ardından atanan Naip Heyeti'nin en önemli üyesidir. 1887-1894 yılları arasında Bulgar hükûmetinin başmüdürüdür. Taşev, *Ministrite*, 422-423.

⁸² *Dnevnik, (Stenografiçeskiy) na IV Obiknovenno Narodno Sibranie (Treta İzvinredna Sessiya), II. Zasedanie, Çetvirtk 12 Septemvriy 1885 god.*, 6.

Bulgaristan Prenslığı'ni temsilen gönderilecek kişiler Tırnova Metropoliti Kliment (dünyevi adı Vasil Drumev) ve İvan Evstratiev Geşov'dur. Şarki Rumeli'yi temsilen gönderilecek kişiler ise İvan Gercikov, Dimitir Tonçev ve Dimitir Papazoglu'dur.

⁸³ *Dnevnik, (Stenografiçeskiy) na IV Obiknovenno Narodno Sibranie (Treta İzvinredna Sessiya), II. Zasedanie, Çetvirtk 12 Septemvriy 1885 god.*, 4-5.

⁸⁴ *Dnevnik, (Stenografiçeskiy) na IV Obiknovenno Narodno Sibranie (Treta İzvinredna Sessiya), I. Zasedanie, Sryada 11 Septemvriy 1885 god.*, 2-3.

Berlin Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ne tanıdığı yetkiyi inkâr etmemekle beraber askerî bir güce başvurulmaması gerektiğini Babıali'ye tavsiye etmişlerdi.⁸⁵ Hatta Rus elçi Nelidov, huzuruna kabul edildiği Sultan II. Abdülhamid'e ilhakın Avrupa ve Rusya meselesi olduğunu söyleyerek bölgeye Osmanlı askerinin sevk edilmesinin kötü sonuçlar doğurabileceğinden bahsetmişti. İstanbul'daki siyasî çevreler, Genoviç'in izlenimlerine göre konunun bir konferans ile çözümlenebileceğini düşünmekteydi.⁸⁶

1.3. Asker Sevki Konusunda Sultan II. Abdülhamid'i İkna Çabaları

Dönemin seraskeri Gazi Osman Paşa, Şarki Rumeli'ye asker sevk edilmesinden yana değildi. Öyle ki yapılan meclis toplantılarında Edirne Vilayetindeki askerî yetersizliklerden söz etmişti.⁸⁷ Keza Kâmil Paşa da Osman Paşa ile aynı görüşteydi. Kaldı ki ona göre “*olayın iç yüzü öğrenilmeden Rusya ile yaşanan son savaşta (93 Harbi) uğranan felaketleri tamir edemeyen devleti, sonucu belirsiz yeni bir savaş felaketine sürüklemek çok yanlış olurdu.*”⁸⁸ Sadrazam Mehmed Said Paşa göre ise Osmanlı Devleti'nin Şarki Rumeli'ye asker sevk etme yetkisi, Berlin Antlaşması ile tasdik edildiği gibi hiçbir devlet tarafından da buna itiraz edilemezdi. Nitekim Paşa, silahlı 200 bin Osmanlı askerinin bulunduğunu dile getirerek “*bu elim olayın*” engellenebileceği kanaatindeydi.⁸⁹ Hatta ona göre tüm Rumeli'deki Osmanlı asker sayısını yedi bin olsa dahi ilhaka mâni olunabilirdi.⁹⁰

Müşir Nusret Paşa, sadrazam ile hemfikirdi. Bu düşüncelerini de 24 Eylül 1885 tarihli bir layiha ile padişaha arz etti. Ona göre ilhak “*Prens Batenberg'in komutası altında gerçekleştirilen gizli bir istila girişimidir.*” Osmanlı Devleti açısından “*hayat-memat*” meselesi olan bu olayda, küçük bir “*rehavet, gevşeklik veya üşengeçlik*” gösterilmesi hâlinde fırsattan istifade edilemeyip istenmeyen sonuçların ortaya çıkması kaçınılmaz olurdu. Bundan dolayı müşir, vakit kaybetmeden olağanüstü bir askerî meclisin toplanıp karar almasını önemli addetmekteydi. Çünkü ona göre Osmanlı Devleti'nin konu üzerinden “*kimse ile istişare etmeye ihtiyacı yoktu ve ilhak, dâhilî bir mesele idi.*” Paşa, Avrupa diplomasisine başvurulmadan hızlıca karar alınıp Bulgaristan ve Şarki Rumeli Vilayetine asker sevk edilmesini önerdi. Eğer Osmanlı Devleti bu yola başvurmazsa, “*yaşam dayanağı*” olarak kabul edilen Berlin Antlaşması'nı kendi eliyle çiğneyecekti ki bu da her bir devletin kendi menfaati doğrultusunda politika yürütmesine yol açardı. Zira bu doğrultuda Avusturya-Macaristan Selanik'i, İtalya Trablusgarp'ı, İngiltere Mısır, Kızıldeniz, Basra ve Bağdat'ı, Rusya Erzurum ve Trabzon'u, Fransa Şam, Adana, Halep'i, Yunanistan ise Adalar Denizi ve Yanya'yı işgal edebilirdi. Öyle ki İstanbul dahi Avrupa devletlerinin gözetiminde serbest bir ticaret merkezine dönüştürülebilirdi. Bu açıdan Paşa, “*gaflet uykusundan*” uyanıp gerekli mercilere emirlerin verilmesini şiddetle tavsiye etmekteydi. Müşire göre sultan, tebaasının emniyet ve güvenliğinden sorumlu olduğu için bir karar almalıydı. O, “*efendimiz hiçbir şeyden sorumlu değildir.*” gibi kulağa hoş gelen cümlelere itibar edilmemesi gerektiğini ifade ederek bunun zaman kaybından başka bir şey olmadığını açıklamaya çalışmıştı.⁹¹

Sadrazamın söylemleri ve Nusret Paşa'nın layihası, padişah nezdinde olumlu bir karşılık bulmadı ve meselenin diplomasiyle çözüme kavuşturulmasına karar verildi. Bulgaristan Prensiği ve Şarki Rumeli Vilayeti üzerine yapılabilecek asker sevki konusu ise söylemden öteye gitmeyip rafa kaldırıldı. Artık uzun, can sıkıcı ve yorucu olarak kabul edilebilecek bir diplomasi süreci başlayacaktı. Osmanlı devlet adamları arasında bu konuyla ilgili bir fikir birliğinin bulunmaması ve nihayetinde II. Abdülhamid'in Şarki Rumeli Vilayeti ve Bulgaristan

⁸⁵ VPnB, 579-580.

⁸⁶ VPnB, 569-570.

⁸⁷ Pakalın, *Son Sadrazamlar*, 64.

⁸⁸ II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, 318.

⁸⁹ Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, 1. Cilt (İstanbul: Ketebe, 2019), 200-202.

⁹⁰ II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, 232.

⁹¹ BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)*, 10/42, 12 Eylül 1301 (24 Eylül 1885).

Prensligi üzerine asker sevkine onay vermeyip diplomasiyi tercih etmesi, Osmanlı hükûmetinde de bazı değişikliklerle sonuçlandı. En önemli değişiklik Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın 25 Eylül'de azledilmesi idi.⁹² Aynı gün içerisinde yeni sadrazam, asker sevkine sıcak bakmayan Kâmil Paşa oldu.⁹³

2. İlhakın Yarattığı Sorunların Çözümünde Diplomasiye Başvurulması

Vükela Meclisi, Osmanlı notasına ilişkin Avrupa başkentlerinden gelen bazı cevaplarla ilgili olarak yeni sadrazamın tayin edildiği gün, 25 Eylül'de toplanmıştı. Büyük Güçlerin merkezlerinden alınan telgraflardan Şarki Rumeli Vilayetindeki karışıklığı bastırabilmek adına Osmanlı Devleti'nin gerek göreceği tedbirlere itiraz edilemeyeceği anlaşılmıştı. Keza karışıklığın Makedonya ve Edirne bölgesine sirayet etmemesi için de önlemlerin alınması yönünde tavsiyelerde bulunulmuştu. Paşaların ifadelerine göre daha öncesinden Makedonya ve Edirne'de görev yapan Osmanlı kuvvetlerine dikkatli olunması yönünde talimatlar verilmişti. Bununla birlikte toplantıdaki Osmanlı devlet adamları, ilhakın yarattığı sorunların çözümü kavuşturulabilmesi amacıyla elçilerin kendi aralarındaki fikir alışverişlerine gönderme yaparak bu görüşmelerin ne netice vereceğini kestiremediklerinden dolayı bekle-gör politikasının uygulanmasını mantıklı bir seçenek olarak kabul etmişlerdi. Ayrıca Bulgar prensinin 21 Eylül'de Büyük Güçlere gönderdiği telgraf, toplantıdaki paşalara bazı çıkarımlar yaptırmıştı. Onlara göre Batenberg'in telgrafında kurduğu cümleler, sultanın askerî tedbirlere başvurmaması konusundaki haklılığını göstermekteydi. Zira yine paşalara göre prensin “*birleşimin tehdit edilmesi durumunda Bulgarların kendilerini savunacakları*” yönündeki ifadesi, padişahın kararının doğruluğunu ispatlamaktaydı.⁹⁴

Makedonya'ya yönelik hassasiyet ve bölgede yaşanabilecek muhtemel karışıklığın yaratabileceği tehlike, Bulgar hükûmetine de bazı tedbirler aldırılmıştı. Buna göre Bulgar Başmüdür Petko Karavelov, “*Makedonya'ya tek bir gönüllünün dahi geçmemesi için en katı önlemlerin alınmasını*” emretmişti. Ayrıca Büyük Güçlerin Sofya'daki temsilcilerine de bir bilgilendirme yapılarak Makedonya'daki sükûnetin ve barışın korunması adına gerekli adımların atıldığı bildirilmişti.⁹⁵ Zahari Stoyanov da Sofya, Köstendil, Samakov ve Dupniçe'deki adamlarına haber göndererek onları “*en küçük bir skandalın kaçınılması*” ve “*tüm davayı tehlikeye atabilecek*” hareketlerden uzak durulması konusunda uyarılmıştı.⁹⁶

Süreç içerisinde Osmanlı hükümdarının Rusya'dan beklediği cevap da gelmişti. İmparator III. Aleksandr, II. Abdülhamid'e gönderdiği bir telgrafla düzenin eskiden olduğu gibi yeniden tesis edilmesi ve sultanın hak ve hukukunun korunması adına gerekli desteğin Osmanlı Devleti'ne verileceğini temin etmişti.⁹⁷ Bununla birlikte Payitahttaki Rus Elçiliği Baştercümanı İvanov, 25 Eylül 1885 tarihinde Hariciye Nezaretine giderek Rus hükûmeti tarafından tüm Büyük Güçlere bir genel yazının gönderildiğini açıklamıştı. Yazıya göre meselenin halledilmesi adına kan dökülmesini engellemek ve padişaha yardım etmek amacıyla imzacı devletler kendi aralarında fikir birliğine varmaları gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti de benimsediği siyaseti sürdürmeli ve bir anlaşmazlığa sebebiyet verebilecek girişimlerden kaçınılmalıydı.⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin Londra Sefaretinden gelen bilgiler, İvanov'un söylediklerini destekler nitelikteydi. Zira bir İngiliz yetkili, tüm devletlerin ortak noktada buluşmadan İngiltere'nin tek başına bir karar almayacağını dile getirmişti. Osmanlı Sefiri Rüstem Paşa'ya “*şimdilik Almanya*

⁹² Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, XVI. Cilt, Yayına Hazırlayan: Dr. Serdar Sakin (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 60; Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in Gölgesi (1838-1914)* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024), 178-179.

⁹³ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, X. Cilt, Yayına Hazırlayan: Dr. Serdar Sakin (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 114.

⁹⁴ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/410, lef 15, 13 Eylül 1301 (25 Eylül 1885).

⁹⁵ Stelova, Popov, Tankova, *İstoriya na*, 54.

⁹⁶ Simeon Radev, *Stroitelite na Sivremenne Bilgariya*, Tom Pırvi (Sofya: Bilgarski Pisatel, 1990), 550.

⁹⁷ Stelova, Popov, Tankova, *İstoriya na*, 57.

⁹⁸ BOA, *Y.A.HUS.*, 183/26, lef 2, 26 Eylül 1885.

ve Avusturya-Macaristan'ın Babıali'ye verebileceği her türlü nasihate" uyulacağı yönünde bir beyanda bulunulmuştu.⁹⁹

Bulgar hükûmeti, 25 Eylül 1885 tarihinde Büyük Güçlerin Sofya'daki diplomatik temsilcilerine yeni bir tamim daha verdi. Şarki Rumeli Vilayeti ile Bulgaristan Prensiği'nin "birleşiminin" sultan tarafından tanınması amacıyla elçilerin çalışmalarını sürdürmesi istenmekteydi. Bu yazıya göre "bir çatışmayı önlemek" için Osmanlı hükûmeti nezdinde girişimlerde bulunulacağına inanılmaktaydı. Zira Bulgar idarecilerce Osmanlı askeri tarafından her an Şarki Rumeli'ye bir saldırı teşebbüsünde bulunulabileceğinden şüphelenilmekteydi.¹⁰⁰ Bundan dolayı Bulgaristan Prensiği ve Osmanlı Devleti arasındaki sınırdaki olası yaşanabileceklere karşı bazı tedbirler alınmıştı. Öyle ki Bulgar prensi, konuyla ilgili Büyük Güçlerin temsilcilerinin bilgilendirilmesini dahi istemişti. Buna göre Bulgar ileri karakollarında görevli güçlerin Osmanlı askerine ateş açması yasaklanmıştı. Bulgar komutanlara, Osmanlı Devleti sınırları içerisine geçmek isteyen silahlı kişileri yakalama talimatı verilmişti. Üçüncü olarak ise Bulgar görevlilere; ilgili bölgelerde yaşayan Türklere, Osmanlı Devleti ile bir savaşın olmayacağı konusunda teminat verme yetkisi tanınmıştı.¹⁰¹ Sofya'daki Alman ve Fransız diplomatlar da silahlı bir çatışmanın yaşanacağını olasılık dışı görmüş olacaklar ki, Bulgar Dışişleri Müdürü İliya Tsanov'a Osmanlı Devleti'nin bir saldırı teşebbüsünde bulunabileceğine ihtimal vermediklerini açıklamışlardı.¹⁰²

Petko Karavelov Hükûmeti ise alınan bu tedbirlere rağmen "ilk ateş edenin Bulgarlar olmaması adına" önlemler almayı sürdürdü. Gönüllü çetelerin liderlerine, milislere, düzenli askerlerin komutanlarına sükûnetin korunması için çalışılmasına dair emir verilmişti. Bununla birlikte özel mülklere saldırılmaması, ahalinin mal ve namusuna dokunulmaması, silahlı şekilde sınırın geçilmemesi ve Büyük Güçlerin tepkisine sebep olabilecek girişimlerden kaçınılması da buyrulmuştu. Karışıklığa yol açacak kişilerin askerî ceza kanunuyla yargılanacakları hakkında ilgililer bilgilendirilmişlerdi. Alınan bu kararlar, Bulgaristan Prensiği Dışişleri Müdürlüğü aracılığıyla 30 Eylül 1885 tarihinde Büyük Güçlerin temsilciliklerine de iletildi.¹⁰³

Bulgar hükûmeti, Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletleri doğrudan sürece müdahil etme siyaseti benimseyerek çıkabilecek muhtemel silahlı çatışmanın sorumluluğunu üzerinden atma gayretindeydi. Aslen Sofya'nın gayesi, girişimlerinden de anlaşılacağı üzere diplomasiyle süreci idare etmektir. Gerçekleştirilen bu ilhak, Avrupa başkentlerinden Babıali'ye ulaşan bilgilere göre devletler nezdinde kınanmış olsa da meselenin kan dökülmeden halledilmesi konusunda hemfikir olunmuştu. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kálnoky'nin İstanbul'daki elçisine gönderdiği bir telgrafta, Berlin Antlaşması'na riayet edilmesinin önemi açıkça vurgulanmıştı. İtalya da keza aynı şekilde söz konusu antlaşmaya uyulmasından yanaydı. Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefaretinden alınan telgrafta ise konferans önerisi yer almaktaydı. İstanbul'da yapılması öngörülen ve elçilerin bir araya geleceği bir toplantıdan söz edilmişti. Bu fikri ortaya atan Rusya idi. Bismarck, bu önerinin diğer devletler tarafından kabul edileceği kanaatindeydi. Alman şansölyesi, kan dökülmesi durumunda prensin sorumlu tutulacağı konusunda kendisini uyardıklarını da ifade etmişti.¹⁰⁴

II. Abdülhamid, özellikle Rusya ve Almanya'dan gelen telgrafların ardından "bir çözüm kapısının aralandığı" kanaatine vardı. Sultan, vakit kaybetmeden telgraflardaki bilgilerden istifadeyle yapılması gerekenin düşünülmesi ve "birçok masrafa, fenalık ve entrikalara sebep olmadan işin halledilmesi" için Vükela Meclisinin hemen toplanıp bir çare bulmasını emretti.¹⁰⁵

⁹⁹ BOA, Y.A.HUS., 183/22, lef 2, 24 Eylül 1885.

¹⁰⁰ VPnB, 575.

¹⁰¹ VPnB, 578.

¹⁰² VPnB, 579.

¹⁰³ VPnB, 583.

¹⁰⁴ BOA, İ.MTZ.04, 9/413, lef 1, 15 Eylül 1301 (27 Eylül 1885).

¹⁰⁵ BOA, İ.MTZ.04, 28/1782, lef 4, 15 Eylül 1301 (27 Eylül 1885).

Padişah iradesinin yazıldığı gün, 27 Eylül 1885 tarihinde de toplantı yapıldı. Hariciye Nezareti Müsteşarı Artin Efendi, 26 Eylül günü Büyük Güçlerin elçileriyle gerçekleştirdiği görüşmelerinde konferans fikrine sıcak bakıldığını anlamıştı. Yapılması planlanan konferansın iki şekilde olma ihtimali vardı. Bunlardan biri, yalnızca elçilerden oluşan bir toplantı tertip edilmesi ve belirleyecekleri çözüm şeklini Osmanlı Devleti'ne sunmalarıydı. Diğeri ise Osmanlı Devleti'ni temsilen bir yetkilinin de bu toplantıda bulunmasıydı. Vükela Meclisine göre her iki şık da yaşanabilecek muhtemel silahlı çatışmayı engellemek için yeterliydi. Fakat söz konusu konferansın Osmanlı Devleti'nin hak ve hukukuna uygun olup olmadığı içinde bulunan dönem itibarıyla bilinemezdi. Paşalara göre zaten Büyük Güçler nezdinde yapılan diplomatik girişimler, Berlin Antlaşması'nın maddelerine uyulması amacına dayanmaktaydı. Bundan dolayı planlanan konferansta görüşmeye değer bir konu olamazdı. Büyük Güçler tarafından dönemin Bulgar hükûmetine nüfuz edilip baskı yapılması istenen neticeyi verebilirdi. Vükela Meclisi, neticesinde konferans fikrine sıcak bakmadı ve konunun geçiştirilmesinden yana bir tavır takındı.¹⁰⁶

II. Abdülhamid ise Vükela Meclisinin bu kararını beğenmedi. Sultana göre ilhakın gerçekleşmesiyle Berlin Antlaşması ihlal edilmişti ve söz konusu antlaşma, “*devletlerarası geçerli kuralları taahhüt altına almış resmî bir senet hükmündeydi.*”. Bundan dolayı Şarki Rumeli Vilayetinde yaşanan olayın incelenmesi ve fikir alışverişinde bulunması için konferans tertip edilecek olması gayet doğal karşılanmalıydı. Padişah, Osmanlı devlet adamlarının tekrardan bir araya gelip görüşmelerinin yararlı olacağı sonucuna vardı.¹⁰⁷

Verilen emir gereğince 29 Eylül'de yeni bir toplantı yapıldı. Meclise göre 27 Eylül'deki toplantıdan çıkan kararın amacı, işi konferansa götürmeden ve Osmanlı Devleti'nin hukukunu koruyarak halletmekti. Ancak gelen bilgiler ışığında Rusya'nın konferans teklifine tüm imzacı devletlerle beraber İngiltere'nin de katılacağı tahmin edilmekteydi. Bu da elçilerin bir araya gelmeyeceğine dair var olan şüpheleri ortadan kaldırmaktaydı. Paşalara göre Osmanlı Devleti, Şarki Rumeli Vilayeti üzerindeki hakkını korumalıydı ki Büyük Güçlere yapılan başvurular da bu hakkı koruma yolunda atılmış birer adımdı. Elçilerin kendi aralarındaki görüşmelerine bu yönden bakılmalı ve Osmanlı hukukunun korunmasına gayret edilmeliydi. Meclis, bu defa konferans fikrine sıcak baktı. Zira vilayette meydana gelen “*kalkışmanın*” bir an evvel “*bastırılması*” arzu edilmekteydi.¹⁰⁸ II. Abdülhamid, meclisten çıkan tüm bu kararları onaylayarak toplantının ertesi günü (30 Eylül) gereğinin yapılmasını emretti.¹⁰⁹

Sultan, Şarki Rumeli'deki olaylara iştirak eden Bulgarların olası şikâyetlerine sebebiyet verilmemesi adına da bir karar aldı. 1 Ekim 1885 tarihli bu karara göre Berlin Antlaşması'nın maddelerine uyulmadığı iddiasında bulunulmaması ve Büyük Güçlerin itirazlarına sebep yaratılmaması için gerek Bulgaristan ve gerek vilayet sınırında görev yapan Osmanlı askerleriyle civar bölgelerde yaşayan Müslümanların herhangi bir saldırı teşebbüsünde bulunmamalarına dikkat edilmesi istendi.¹¹⁰ Anlaşılacağı üzere herhangi bir silahlı çatışmanın yaşanmaması adına hem Osmanlı Devleti hem de Bulgaristan Prensiği yetkililerince çok dikkatli hareket edilmekteydi. Alınan kararlarla devletler nezdinde bulunulan girişimler de bunu açıkça göstermekteydi.

2.1. İlhakın Tanınması Amacıyla Bulgar Yetkililerce Yapılan Bazı Girişimler ve İstanbul'daki Elçilerin Kendi Aralarındaki Görüşmeleri

Yoğun bir şekilde açık ve gizli diplomasinin yaşandığı bu dönemde Rus İmparator III. Aleksandr ile bizzat görüşülmesi amacıyla Bulgar Meclisinin tayin ettiği beş kişilik heyet Kopenhag'a gitmişti. Burada öncelikle Rus Dışişleri Bakanı Nikolay Girs ile bir araya gelindi. 2

¹⁰⁶ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/413, lef 1, 2, 15 Eylül 1301 (27 Eylül 1885).

¹⁰⁷ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/413, lef 2, 16 Eylül 1301 (28 Eylül 1885).

¹⁰⁸ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/418, lef 1, 17 Eylül 1301 (29 Eylül 1885).

¹⁰⁹ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/418, lef 1, 18 Eylül 1301 (30 Eylül 1885).

¹¹⁰ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/416, 19 Eylül 1301 (1 Ekim 1885).

Ekim 1885'te görüşülen Girs, dönem itibarıyla Bulgaristan Prensiği'nin Rusya'ya yönelik siyasetinden hoşnut değildi. Ona göre Şarki Rumeli Vilayetinde gerçekleştirilen “*darbe; bir tür düşüncesizlik, umursamazlık ve saçmalıklı*.” Buna rağmen Rus dışişleri bakanı, Bulgarları teskin etmek amacıyla olacak ki, Türklerin söz konusu vilayete asker sevk etme ihtimalini oldukça düşük gördüğünü söylemişti. Bununla birlikte o, korkulacaksa sadece Türklerden değil Sırp'lardan da korkulması ve çekinilmesi gerektiğini Bulgar delegelere ifade etmişti.¹¹¹

Nikolay Girs ile görüşülmesinin ertesi günü (3 Ekim 1885) Rus imparatorun huzuruna çıkılmıştı. Bulgar delegeler, imparatorun açıkça destek ve yardım talep ederek ondan af dilemişlerdi. III. Aleksandr ise öncelikle Bulgarlara duyduğu olumlu hisleri dile getirdi. Ardından Ruslara haber ve bilgi verilmeden gerçekleştirilen ilhakın kendisini zor durumda bıraktığını söyleyerek bu eylemi tasvip etmediğini açıkladı. Zira imparatora göre Bulgarlar tarafından girilen bu hareket, Sırp'lar başta olmak üzere Balkan halkalarını kıskırtmıştı. Fakat buna rağmen Rus hükümdara göre “*ayrılıktan*” söz etmek mümkün değildi. Böylece tasvip etmediği eylemi, aslında bu ifadeyle net bir şekilde onaylamış oluyordu. Temel sorun ise ilhak yarattığı gerginliğin nasıl ve ne şekilde çözüme kavuşturulacağı idi.¹¹²

Büyük Güçlerin İstanbul'daki elçileri, ilhakın ortaya çıkardığı problemleri görüşmek üzere tertip edilen toplantılarda bir araya gelmişti. Başkanlığını İtalyan elçi Corti'nin yaptığı görüşmelerin ilki, İstanbul'un Tarabya semtinde 4 Ekim 1885'te oldu. Rusya, Boğazlar konusunda devlet politikasına engel teşkil edeceğini düşündüğünden Şarki Rumeli Vilayetinin Bulgaristan Prensiği ile birleşimine sıcak bakmıyordu. Avusturya-Macaristan, Prens Batenberg'i desteklemekteydi ve Balkanlar'da bir denge oluşturabilmek amacıyla Sırp'lara bölgesel bir tazminat verilmesi taraftarıydı. Almanya, Rusları destekliyor gibi görünse de ilhak konusunda Avusturya-Macaristan ve İngiltere ile hemfikirdi. Fransa ve İngiltere ise ilhak öncesi duruma dönülmesini mümkün görmemekteydi. Londra Hükümeti hatta “*şahsi birlik*” yoluyla meselenin çözüme kavuşturulmasından yanaydı. İtalya da keza Berlin Antlaşması'nın yarattığı statükonun sürdürülemeyeceği kanaatindeydi ve görüşmeler bu siyasi ortamda yapılmaktaydı.¹¹³

Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti yetkilileri tarafından elçilerin kendi arasındaki görüşmeleri hakkında tahkikat yapıldı. Elçiler, edinilen bilgilere göre Bulgaristan Prensiği, Yunanistan ve Sırbistan'ı savaş hazırlıklarından dolayı kınama kararı alarak bunu hükümetlerine bildirme konusunda anlaşmaya varmışlardı. Ayrıca Şarki Rumeli Vilayetine askerî bir müdahale gerçekleştirilmemesi konusunda Osmanlı Devleti'ne bazı telkinlerde bulunulması düşünülmüştü.¹¹⁴

Bulgar Kapıkethüdalığı'nda görevli Genoviç'in öğrendiğine göre ise bu toplantılarda Bulgar prensinin aynı zamanda Şarki Rumeli Vilayetinin valisi olması önerilmiş ve bu öneriyi Sultan II. Abdülhamid de kabul etmişti.¹¹⁵ Bununla bağlantılı olarak Osmanlı Devleti'nin Viyana Sefaretinden alınan bir istihbarat, Babıali'nin “*birleşimi onayladığı ve Filibe mutasarrıfının sokaklara yapıştırdığı ilanlarla bunu ahaliye duyurduğu*” bilgisini vermektedir.¹¹⁶ Hariciye Nezareti, ilgili kişilere gerekli emirleri vererek söylentilerin doğru olmadığını bildirip böylesi “*uydurma*” haberlerin yayılmasına mâni olunmasını istemişti.¹¹⁷ Aslında böyle bir öneri gündemdeydi. Bahsi geçen öneriyi sunan devlet İngiltere idi. Zira Londra, Bulgaristan Prensiği'ndeki Rus etkisinin kırılıp ilhakın Bulgarlar için olumlu neticelenmesi ve Batenberg'in pozisyonunun güçlendirilmesi için “*şahsi birlik*”te ısrarcıydı.¹¹⁸

¹¹¹ VPnB, 586-588.

¹¹² VPnB, 586-588.

¹¹³ Todorov, *Kim Diplomatıçeskata*, 32.

¹¹⁴ BOA, Y.A.HUS., 183/120, 23 Eylül 1301 (5 Ekim 1885).

¹¹⁵ VPnB, 585, 590.

¹¹⁶ BOA, Y.A.HUS., 183/135, lef 2, 7 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹¹⁷ BOA, Y.A.HUS., 183/135, lef 3, 26 Eylül 1301 (8 Ekim 1885).

¹¹⁸ Pantev, *Angliya*, 95.

Bulgar hükûmeti, Dışişleri Müdürü İliya Tsanov'un imzasıyla Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezaretine gönderilen bir telgrafla sultanın ilhaki resmen tasdik etmesini beklemekteydi.¹¹⁹ Ardından doğrudan Osmanlı devlet adamlarıyla görüşülmesi ve "şahsi birlik" üzerinden meselesinin halledilmesi adına Babıali'nin ikna edilmesi amacıyla İstanbul'a iki kişinin gönderilmesi kararlaştırıldı.¹²⁰ Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti, gerekli tahkikatın yapıp görevlendirilecek bu kişilerin kim oldukları ve vazifelerinin ne olduğunun öğrenilmesini Bulgaristan Komiseri Nihad Paşa'dan istedi.¹²¹ Görevlendirilen kişilerden biri Stoyan Çomakov¹²², diğeri ise İvan Hacipetrov idi.¹²³ Bunların görevi Şarki Rumeli ahali adına ilhakın onaylanmasını II. Abdülhamid'den dilemek ve ahalinin duyduğu sadakat ve bağlılığı sultana arz etmektir. Nihad Paşa, Çomakov ve Hacipetrov'un dışında iki kişinin daha padişaha ve sadrazama hitaben kaleme alınan mektupları Payitahta götürmekle vazifelenirileceğini yazmıştı.¹²⁴ Prens Batenberg, bu görev için Konstantin Stoilov¹²⁵ ve Konstantin Hacikalçev'i¹²⁶ tayin ederek Babıali'den gerekli izinlerin alınmasını beklemekteydi.¹²⁷ Fakat bu talep, olumlu karşılık bulmayarak kişilerin İstanbul'a gelmesine müsaade edilmemişti.¹²⁸ Keza diğeri iki kişinin de (Çomakov ve Hacipetrov) İstanbul'daki girişimleri kendileri açısından başarısızlıkla neticelenmişti.¹²⁹

2.2. İlhakın Yayılan Etkisi ve Bu Etkiye Yönelik Atılan Adımlar

Bulgarların vilayeti ilhak etmeleri, Rus İmparator III. Aleksandr'ın yukarıda da sözünü ettiği üzere Balkan ülkelerini harekete geçirmişti. İlhak haberinin Belgrad ve Atina'da duyulmasının akabinde iki hükûmetin tepkisi gecikmemişti. Sırp Kralı Milan, ordusuna seferberlik emri verdi. Sırp Bakanlar Kurulu tarafından da Büyük Güçlerin Belgrad'daki elçilerine bir deklarasyon gönderildi. Buna göre Berlin Antlaşması'nın yarattığı statüko sürdürülmeli ya da Bulgarların toprak genişlemesine eş değerde bir bölgesel tazminat Sırlara

¹¹⁹ VPnB, 576-577.

¹²⁰ İliya Todev, *Dr. Stoyan Çomakov (1819-1893), Jivot, Delo, Potomtsi*, Çast Pırva: İzsledvane (Sofya: Akademično İzdatelstvo Prof. Marin Drinov, 2003, 455; *Siedinenieto 1885, Entsiklopedičen Spravočnik* (Sofya: Dırjavno İzdatelstvo "Dr. Petır Beron", 1985), 150.

¹²¹ BOA, Y.A.HUS., 183/138, lef 3, 26 Eylül 1301 (8 Ekim 1885).

¹²² Stoyan Çomakov (1819-1893). Koprivtitsa (Avratalan) doğumludur. İtalya'da tıp eğitimi almıştır. Filibe'deki ilk diplomalı doktordur (1848-1860). Bulgar kilisesinin bağımsızlığı için faaliyet yürütenlerin başında gelmektedir. Bulgar Eksarhlığı Kurulu'nun bir üyesidir (1871-1876). 1876 Nisan Ayaklanması döneminde Türkleri destekleyici kampanyalar organize etmiştir. 1878 yılından sonra Filibe'deki bölge hekimidir. Farklı dönemlerde Bulgar Meclisinde vekildir. Taşev, *Ministrıte*, 524-525.

¹²³ İvan Hacipetrov (1834-1909). Kotel doğumludur. Rum ticaret okulunda eğitim almak üzere İstanbul'a gitmiştir. Osmanlı başkentindeki bağımsız Bulgar kilisesi mücadelesine katılmıştır. Şarki Rumeli Vilayetinin Bölge Meclisinde vekildir. İki yıl süreyle vilayetin maliyesinden sorumlu müdür görevini üstlenmiştir. Bulgar Meclisinde vekildir.

¹²⁴ BOA, Y.A.HUS., 183/138, lef 2, 6 Teşrinievvel / Ekim 1885; BOA, Y.A.HUS., 183/141, lef 2, 8 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹²⁵ Konstantin Stoilov (1853-1901). Filibe doğumludur. İstanbul'daki Robert Koleji'nde eğitim almıştır. Heildeberg Üniversitesi'nde hukuk doktorası savunmuştur. Tırnova'daki Kurucu Meclis'te vekildir ve Meclis'in sekreteridir. Prens Batenberg'in kançılıryasının başsekreteridir. Muhafazakâr Parti'nin liderlerinden biridir. Ulusal Parti'nin kurucusu ve başkanıdır. Farklı dönemlerdeki Bulgar meclislerinde vekildir. Sırp-Bulgar Savaşı'na (1885) katılmıştır. Stambolov Hükûmeti'nde (1887-1894) adliye müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Stambolov ile yaşanan fikir ayrılıklarından dolayı hükûmetteki görevinden ayrılmıştır. Stambolov'un istifasından sonra kurulan hükûmetin başkanıdır (1894-1899). Taşev, *Ministrıte*, 435-437.

¹²⁶ Konstantin Hacikalçev (1856-1940). Filibe doğumludur. İstanbul Robert Koleji'nden mezundur. 1876 Nisan Ayaklanması'na katıldığı gerekçesiyle Osmanlı kuvvetleri tarafından tutuklansa da yabancıların girişimleri neticesinde serbest bırakılmıştır. Liberal Parti'nin kurucularından biridir. Şarki Rumeli'nin Bölge Meclisinde vekildir, aynı zamanda bu meclisin başkan yardımcılığını yapmıştır. İlhakın hazırlık safhasında görev almıştır. 1885 Sırp-Bulgar Savaşı'na gönüllü olarak katılmıştır. Filibe'de çıkarılan *Vreme* adlı gazetenin yayıncısıdır. Filibe belediye başkanlığı icra etmiştir. Konstantin Hacikalçev ile ilgili olarak bkz. Konstantin Hacikalçev, *Spomeni* (Sofya: İztok-Zapad, 2006); VPnB, 797.

¹²⁷ VPnB, 590.

¹²⁸ Dr. Konstantin Stoilov, *Dnevnik*, Çast I (Sofya: Universitetsko İzdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1996), 453.

¹²⁹ *Siedinenieto 1885, Entsiklopedičen Spravočnik*, 150.

verilmeliydi.¹³⁰ Sırp lar, bu diplomatik adımın dışında askerî hazırlıklara da hızlıca başlayarak Bulgaristan Prenslığı sınırına yığınak yapmaktaydı.¹³¹ Avusturya-Macaristan'ın bir devlet adamıyla görüşen Sırp Dışişleri Bakanı Milutin Garaşinin'e göre "Berlin Antlaşması geçerliliğini yitirmişti ve herkes, kendi çıkarına uygun şekilde hareket etmeliydi."¹³²

Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan Komiseri Nihad Paşa'ya göre Sırp lar dan bir hamlenin gelmesi kaçınılmaz görünmekteydi. Batenberg, gerginleşen ilişkileri normalleştirebilmek adına Dimitır Grekov'u¹³³ elçi tayin etmişti.¹³⁴ Bulgar hükümeti, Garaşinin'e iletmek üzere bir nota kaleme aldı. Sofya, iki hükümetin ilişkilerine zarar verebilecek propagandalara Belgrad'ın müsaade etmeyeceği beklentisi içerisindeydi. Ayrıca Bulgar prensi tarafından Sırp Kralı Milan'a iletmek üzere "dostane" içeriğe sahip bir mektup yazıldı. Fakat Milan, içeriğinde Osmanlı Devleti'ne karşı ortaklaşa hareket etme teklifi bulunduğunu düşündüğü için Bulgar prensinin gönderdiği bu mektubu kabul etmemişti.¹³⁵

Prens Batenberg, Sırp lar ın askerî hazırlıklarıyla ilgili olarak Komiser Nihad Paşa'ya bazı açıklamalar yapmıştı. Prens, Belgrad hükümetinin Bulgaristan Prenslığı'ne saldırması durumunda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak ve savunmak zorunda olduğunu ifade etmişti.¹³⁶ Batenberg'in çıkabilecek muhtemel bir çatışmada II. Abdülhamid'in destek ve yardımını görebilmek için bu şekilde bir söylemde bulunduğu açıktı. Osmanlı Devleti'nin Rusçuk tüccar vekilinin farklı bir görüşü vardı. Ona göre Bulgar idareciler, Sırp işgalini gerekçe göstererek Şarki Rumeli Vilayetindeki birlikleri geri çekmeyi planlamaktaydı.¹³⁷

Atina'nın tepkisi de Belgrad'dan farklı değildi ki Yunanlıların talepleri de Sırp lar la aynıydı. Yunan Kralı George, bazı ihtiyatların seferber hâle getirilmesini buyurmuştu. Ayrıca Teselya ve Epir'de de bazı hazırlıklar yapılmaktaydı.¹³⁸ Krala göre Berlin Antlaşması'nı ihlal eden Batenberg'in eylemine Büyük Güçler tarafından sessiz kalınırsa bu durum "diğer milletlere emsal teşkil ederdi.". Yunan Başbakan ve Dışişleri Bakanı Theodoros Diligiannis ise daha tehditkardı. Ona göre Yunanistan statüko tesis edilmediği takdirde sınırlarında değişiklik talep etme hakkına sahip olacaktı.¹³⁹ İki Balkan devletinin giriştikleri bu askerî hazırlıklarla söylemleri, bir çatışmanın yaşanabilme ihtimalini arttırmaktaydı.¹⁴⁰ Bundan dolayı tüm imzacı devletler, hemfikir bir şekilde aldıkları kararlar Balkanlardaki krizin daha da geniş bir sahaya yayılmaması adına Atina ve Belgrad'a gerekli uyarıları yapmışlardı.¹⁴¹ Aynı şekilde Bulgar Dışişleri Müdürü İliya Tsanov, Yunan ve Sırp diplomatlarla görüşmüştü.¹⁴²

Geşov'un Londra'da bir araya geldiği İngiltere'nin Hindistan Başkonsolosu Randolph Churchill, Bulgarların Berlin Antlaşması'nı ihlal etmesiyle Yunan ve Sırp lar ı kışkırttığı kanaatindeydi. Söz konusu başkonsolosa göre var olan yanlışlığı düzeltmekten başka bir yol yoktu. Bundan dolayı da Bulgarların yapması gereken Şarki Rumeli'yi boşaltmak ve Büyük

¹³⁰ Elena Stelova, "Balkanskite Dirjavi i Bilgarskoto Siedinenie" *Voenoistoričeski Sbornik* Kn. 4 (1985): 105.

¹³¹ Petko St. Petkov, "Otnovo za Diplomatīčeskata i Voennata Zaštita na Siedinenieto 1885 g." *Epohi* Tom 4 Broy 3 (1996): 25.

¹³² Hristo Gluškov, "Siedinenieto (1885-1886) i Evropa" *Epohi* Tom 4 Broy 3 (1996): 6.

¹³³ Dimitır Grekov (1847-1901). Beserabya'nın Bolgrad şehrinde doğmuştur. Fransa'da hukuk okumuş, 1875 yılında doktorasını savunarak "hukuk doktoru" ünvanını almıştır. Bulgaristan Prenslığı'nin tesis edilmesinden sonraki süreçte çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kurucu Meclis'te vekildir, Tırnova Nizamnamesi'nin yazarlarından biridir. Farklı dönemlerde vekillik yapmıştır. Muhafazakâr Parti'nin liderlerinden biridir. Stambolov Hükümeti Dönemi'nde dışişlerinden (1890-1894) ve adliyeden (1891-1892) sorumludur. Taşev, *Ministrīte*, 127-128.

¹³⁴ *Ottoman Diplomatic Documents*, 169.

¹³⁵ St. Çilingirov, *Priçini na Srıbsko-Bilgarskata Voyna 1885* (Sofya: Dirjavna Peçatnitsa, 1924), 40.

¹³⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, 159.

¹³⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, 191.

¹³⁸ Stelova, *Balkanskite*, 106.

¹³⁹ Gluškov, *Siedinenieto*, 7.

¹⁴⁰ Stelova, *Balkanskite*, 107.

¹⁴¹ BOA, Y.A.HUS., 183/102, lef 2, 3, 3 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁴² VPnB, 584-585.

Güçlerin vereceği kararı beklemektir. Zira askerlerin bölgeden çekilmesiyle birlikte Sırp ve Yunanlılar da sakinleşecek ve bulunacak bir çözüm yoluyla ilhakın tanınmasının öni açılacaktır.¹⁴³

Savaş hazırlıklarıyla ilgili haberlerin İstanbul'a ulaşması ve bunların tedirgin edici seviyeye ulaşması ise padişahı yeni kararlar almaya itti.¹⁴⁴ Osmanlı başkentinde görevli Büyük Güçlerin elçilerine verilmek üzere bir müzekkere kaleme alındı. Bu müzekkerede üç Balkan hükûmetinin (Bulgaristan Prensiği, Sırbistan, Yunanistan) yaptıkları askerî hazırlıklar hususunda devletlere kısa bir bilgilendirme yapılarak Şarki Rumeli Vilayetindeki vaziyetin tehlike arz etmeye devam ettiği vurgulandı. Yaşanan bu durumdan Berlin Antlaşması'nın imzacı devletlerinin dahi endişe duymaları beklenmekteydi. Müzekkerede, ilhakın hemen ardından Osmanlı yetkilileri tarafından bulunulan diplomatik girişimler yeniden hatırlatıldı. Verilebilecek her türlü tavsiye ve öneriye açık olduğu belirtilerek Büyük Güçlerden yardım beklenmekteydi. Çünkü müzekkereye göre "şu an Şarki Rumeli'de meydana gelen durumu düşünmek gerekmektedir."¹⁴⁵

Vükela Meclisi, bu müzekkere ve askerî hazırlıklar ile ilgili olarak 7 Ekim 1885 tarihinde toplandı. Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan Prensiği tarafından askerî hazırlıklara devam edilse de Osmanlı Devleti de hazırlıklarını sürdürmekte ve sınıra asker sevkiyle meşgul olmaktadır. Buna rağmen toplantıda bulunan devlet adamlarının bazı çekinceleri vardı. Meselenin çözüme kavuşturulmayıp sürüncemede kalması, bazı istenmeyen olayların yaşanmasına yol açabilirdi. Sınıra yakın yerlerde askerlerin yüz yüze gelmeleri sorun teşkil edebilirdi. Zira bir tarafın silaha başvurması, savaşın patlak vermesine sebebiyet verebilirdi. Bu, meselenin halledilmesinin ne kadar acil bir konu olduğunu kanıtlamaktaydı. Paşalara göre Büyük Güçlerin ne tutum ve tavırda olduklarının öğrenilip ona göre bir yol haritasının belirlenmesi büyük önem arz etmekteydi.¹⁴⁶

II. Abdülhamid, 8 Ekim'de çıkan iradeyle Osmanlı devlet adamlarının fikirlerine katılarak yazılan müzekkerenin sadece başlığında bir değişiklik yaptı. Böylece müzekkerenin yalnızca İstanbul'daki elçilere verilmeyip doğrudan Büyük Güçlerin merkezlerine de gönderilmesi sağlandı.¹⁴⁷

İlk müzekkere, padişah emri gereğince gerekli yerlere verildi. Ardından 13 Ekim tarihinde iki yeni müzekkere daha yazıldı. Bu müzekkerelerden ilki Büyük Güçlerin başkentlerinde görev yapan Osmanlı sefirlerine yollandı. İlk müzekkerede Şarki Rumeli Vilayetinin ilhak edilmesi neticesinde ortaya çıkan sorunların Berlin Antlaşması çerçevesinde halledilmesi ve gittikçe artan gerginliğin bastırılması adına uygun vasıtaların kullanılmasıyla alakalı imzacı devletlerin tutum ve tavrının ne olduğunun acilen bildirilmesi talep edilmekteydi.¹⁴⁸ 13 Ekim tarihinde yazılan ve İstanbul'daki elçilere verilen ikinci müzekkerede ise Yunanistan'ın askerî hazırlıklarıyla ilgili bir bilgilendirme yapıldı. Söz konusu müzekkerede ilhakın sorun arz etmesinden kaynaklı olarak elçilerin bağlı buldukları hükûmetlerinden bir karar almaları beklenmekteydi.¹⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin müzekkerelerine cevap niteliğinde İstanbul'daki Büyük Güçlerin temsilcileri tarafından ortaklaşa bir beyanname kaleme alınarak Hariciye Nezaretine verildi. 13 Ekim 1885 tarihli bu beyannamenin en başında Rus hükûmetinin teklifi üzerine barış ve huzuru korumak ve kan dökülmesini engellemek amacıyla alınacak tedbirlerin görüşülmesi için bir konferansın yapılması gerektiği vurgulanmıştı. Ardından ise padişahın olay karşısındaki tutumu

¹⁴³ VPnB, 619-620.

¹⁴⁴ BOA, İ.MTZ.04, 9/422, 25 Eylül 1301 (7 Ekim 1885).

¹⁴⁵ BOA, İ.MTZ.04, 9/425, lef 1, tarihsiz.

¹⁴⁶ BOA, İ.MTZ.04, 9/425, lef 2, 25 Eylül 1301 (7 Ekim 1885).

¹⁴⁷ BOA, İ.MTZ.04, 9/425, lef 2, 26 Eylül 1301 (8 Ekim 1885).

¹⁴⁸ BOA, Y.A.HUS., 184/11, lef 3, 13 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁴⁹ BOA, Y.A.HUS., 184/11, lef 4, 13 Teşrinievvel / Ekim 1885.

takdir edilmekteydi. Şarki Rumeli Vilayetinin ilhaki, Berlin Antlaşması'nı ihlal ettiğinden dolayı en sert şekilde kınanmıştı. Yazıya göre barışın korunması, Büyük Güçlerin arzusuuydu. Sultanın sahip olduğu askerî gücü kullanmayıp hâkim devlet hukukunu muhafaza edebilmek için çabalamaya devam edeceğine inanılmaktaydı. Beyannameye göre II. Abdülhamid'in beklediği destek, Büyük Güçler tarafından kendisine verilecekti.¹⁵⁰

Berlin'de görev yapan Osmanlı maslahatgüzarı, Büyük Güçlerin beyannamesinin akabinde Bismarck ile görüştü. Alman Şansölyesi, Osmanlı karar alıcıları tarafından söz konusu beyannameye verilebilecek muhtemel cevabın içeriği hakkında bazı tavsiyelerde bulundu. Ona göre verilebilecek “*en iyi cevap*”, beyannamenin sultan nezdinde yarattığı memnuniyeti belirtmek olabilirdi. Cevabi yazıya, Berlin Antlaşması'na riayet edilmesi adına Prens Batenberg'in Filibe'yi boşaltması konusunda uyarılması ve bu meselenin halledilmesi için görüşmeler yapıp nihai kararın Osmanlı Devleti'ne ait olduğu da ilave edilebilirdi. Bismarck, açıkça Osmanlı Devleti'nden bir çözüm önerisi sunmasını beklemekteydi. Ayrıca şansölyenin söylediğine göre Babıali'ye sunulan beyannamenin Bulgar hükûmetine de tebliğ edilmesi için elçilere talimat verilmişti.¹⁵¹ Dediği gibi de oldu. Bu beyanname, 16 Ekim 1885 tarihinde Bulgaristan Prenslığı Dışişleri Müdürlüğüne iletildi. Bulgarlar, söz konusu beyannameye sorumlulukları hatırlatılarak dışarıdan yardım beklememeleri konusunda ikaz edilmişlerdi. Bulgar hükûmeti, aynı zamanda vilayet sınırına asker yığmaktan vazgeçmeye ve sorun yaratabilecek durumlardan kaçınmaya davet edilmekteydi.¹⁵²

Berlin'deki Osmanlı maslahatgüzarı, Rus hükûmetinin karşı gelmemesi hâlinde tüm imzacı devletlerin ilhaki resmen onaylayacağını tahmin etmekteydi. Zira ona göre Petersburg'un muhalefeti Bulgaristan Prenslığı ile vilayetin birleşmesine değil, Batenberg'in şahsınaydı. Kaldı ki statükonun korunması adına ne gibi adımların atılacağını bilinmemesi, Berlin'deki elçileri endişelendirmekteydi. Maslahatgüzarın iddiasına göre Rus Dışişleri Bakanı Nikolay Girs, Büyük Güçlerin ortak söyleminin Bulgar prensini Berlin Antlaşması çerçevesinde hareket etmeye zorlayacağı inancındaydı. Ayrıca Rusya ve Avusturya-Macaristan, Babıali'ye verilen beyannameye daha kesin ve net bir şekil verme niyeti içerisindeydi. Bunun sebebi de hem Batenberg'e hem de Yunanistan ve Sırbistan'a yönelik ortak söylemde hareket etme istemiydi. Zira diplomata göre imzacı devletlerin iş birliği içerisinde bulunması, Yunanistan ve Sırbistan'ın askerî hazırlıklarını terk etmesine vesile olurdu.¹⁵³

Osmanlı devlet adamlarından Dreyse Paşa, II. Abdülhamid'e arz ettiği yazısında Yunanistan ve Sırbistan'ın ilhaka yönelik heyecanını bastırabilmek ve meseleyi halledebilmek adına görüşlerini sunmuştu. O, ilhak öncesi duruma dönülebilmesini pek mümkün görmemekteydi. Hatta ilhak özelinde Berlin Antlaşması'nın yarattığı statükoyu korumak adına gösterilecek çabanın zaman kaybı olacağı kanaatindeydi. Paşa, Avrupalı devletleri işin içine dâhil etmeden konunun iç mesele hüviyetinde çözülmesinden yanaydı. Nitekim bir soru sormuştu: Kan dökülmesinin önüne geçebilmek adına Osmanlı Devleti tarafından Büyük Güçlere “*Berlin Antlaşması'nın yükümlülüklerini de muhafaza edecek şekilde Batenberg'in Bulgar prensi ve Şarki Rumeli valisi olarak tayin edilmesi teklif edilse nasıl olurdu?*”. Ona göre “*bu teklif, Ayastefanos Antlaşması'nın yarattığı Büyük Bulgaristan'ı tasavvur eden*” Rusya'yı memnun etmeyecekse de Sırp ve Yunanlıları teskin edecek ve Büyük Güçlerce olumlu karşılanacaktı. Paşa, Sırp ve Yunanlıları sakinleştirebilmek ve Balkan hükûmetleri arasında bir denge “*sağlıyormuş gibi görünmek*” için Şarki Rumeli'deki bazı Müslüman nahiyelerin Edirne ya da Selanik Vilayetine ilhak edilmesini de gerekli görmekteydi.¹⁵⁴

¹⁵⁰ BOA, İ.MTZ.04, 9/431, lef 1, 13 Teşrinievvel / Ekim 1885; BOA, Yıldız Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KP.), 1/97, 13 Teşrinievvel / Ekim 1885; BOA, Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES.), 31/7, lef 2, 3, 14 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁵¹ BOA, Y.A.RES., 31/6, lef 3, 14 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁵² *Korespondentsiya*, 14-15.

¹⁵³ BOA, Y.A.RES., 31/6, lef 9, 14 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁵⁴ BOA, Y.EE., 86/60, lef 3, 7 Teşrinievvel / Ekim 1885.

2.3. Bulgar Prensinin Siyasi Kaderine Dair Bazı Görüşler

Geçen sürede ilhakın yarattığı sorunların çözüme kavuşturulabilmesi amacıyla düzenlenmesi düşünülen konferans fikri de olgunlaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Petersburg sefirinin görüştüğü Rus Dışişleri Bakanı Nikolay Girs, bir konferansın tertip edilmesinden yanaydı. Ona göre Büyük Güçlerin hükümetleri, geçen zaman zarfı içerisinde Şarki Rumeli meselesinin daha tehlikeli bir hâl almasından dolayı var olan sorunları görüşmek ve çözüme kavuşturmak amacıyla Osmanlı delegelerinin de katılacağı bir konferansa davet edilmelerine dair padişahın kararını beklemekteydi. Bakan, ilhak öncesi duruma dönülmesini kolay görmediğini ifade ederek bazı dikkat çekici söylemlerde bulunmuştu. Osmanlı sefirine göre Girs, Babıali'nin Batenberg'in azlini ve Tırnova Nizamnamesi'nin¹⁵⁵ bütünüyle değiştirilmesini teklif etmesi gerektiğini ima ederek Karadağ prensinden övgüyle söz etmişti. Osmanlı diplomatına göre bu söylemin altında yatan sebep, Karadağ Prensi Nikola'nın olası Bulgar prensi ilan edilmesi konusunda desteklenmesi yönündeki gizli bir emele dayanmaktaydı. Girs'in nasihati ise Osmanlı Devleti'nin herhangi bir çatışmaya sebebiyet vermeksizin Yunanistan ve Sırbistan sınırında ciddi askerî hazırlıklar yapmasıydı. Bunun amacı ilhaka yönelik var olan olumsuz eğilimleri ortadan kaldırmaktı.¹⁵⁶ Nitekim Osmanlı ordusunun bir askerî hazırlık içerisinde bulunduğu İstanbul Bulgar Kapıkethüdalığı'nın dikkati çekmişti. Bulgar diplomat Genoviç, Şarki Rumeli Vilayeti sınırına Osmanlı askerinin gönderildiği bilgisine ulaşmıştı.¹⁵⁷

Rus imparatorla görüşen heyetin içinde bulunan Geşov, Kopenhag'dan Londra'ya geçmişti. Burada yüksek tirajlı gazetelerin (*The Times*, *Daily News*) başredaktörleriyle bir araya gelerek İngiliz kamuoyunun ilhaka yönelik bakışını anlamaya çalışmıştı. Sırp elçinin, kendi hükümetinin iddialarını güçlendirmek adına Londra'da çabaladığını görmüştü.¹⁵⁸ Geşov, aynı zamanda İngiliz Başbakan Lord Salisbury ile de bir araya geldi. Bulgar diplomat bu görüşmede evvela Sırp'lardan gelebilecek muhtemel bir tehlikeden söz etmişti. Daha sonra ise Bulgar prensinin Şarki Rumeli Vilayeti valisi sıfatıyla her beş yılda seçilmesini mümkün görmediğinden dolayı şahsi birlik meselesini uygulanamaz olarak nitelendirdi. Zira Büyük Güçlerden birinin prensin valiliğini kabul etmemesi demek onun yeniden atanmasını imkânsız hâle getirecekti. İngiliz devlet adamı, bu söylenenleri onaylasa da Bulgarlar açısından gidişatı "oldukça karanlık" olarak tanımladı. Ona göre Şarki Rumeli ahalisi aceleci davranmıştı: "armudun olgunlaşmasının beklenmesi gerekmektedir.". Salisbury, Geşov aracılığıyla Bulgar hükümetinin mümkün olduğunca ılımlı hareket etmesi tavsiyesinde bulunmuştu.¹⁵⁹

Osmanlı Devleti'nin Londra Sefiri Rüstem Paşa da Salisbury ile görüştü. Bu görüşmede prensin geleceği ve Petersburg'un emeli bahse konu olmuştu. Salisbury'nin de onayladığı üzere statükonun korunması önemli bir husustu. Ancak o, "Rusya'ya hizmet edecek olmanın korkusu" içerisindeydi. Çünkü ona göre Rusya'nın mevcut dönem itibarıyla Berlin Antlaşması'na riayet edilmesine dair gösterdiği çabanın altında yatan sebep, Batenberg'in azledilmesine yol açarak Bulgaristan'da kaybettiği nüfuzunu geri kazanma arzusuuydu. Onun tahminine göre Rusya, bu şekilde "Osmanlı Devleti aleyhinde planladıklarını gelecekte gerçekleştirebilmek için eline bir silah geçirmiş olacaktı."¹⁶⁰

¹⁵⁵ Berlin Antlaşması'nın 4. maddesine göre Tırnova'da toplanacak meclis, Bulgar prensinin seçilmesinden evvel Prenslığın nizamnamesini (anayasa) hazırlayacaktır. 22 Şubat 1879 ile 28 Nisan 1879 tarihleri arasında toplantılar yapılmış ve tarihe Tırnova Nizamnamesi (Anayasası) olarak geçecek metin kabul edilmiştir. *Bilgarskite Konstitutsii i Konstitutsionni Proekti*, Vtoro Preraboteno i Dopılmeno İzdanie, Sıstaviteli: Veselin Metodiev i Liçezar Stoyanov (Sofya: İzdatselnska Kışta "Petir Beron" Agentsiya "Prima", 2003), 25; Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Bulgaristan Prenslığı'nde İlan Edilen İlk Anayasa: Tırnova Anayasası", *Eskiçağ'dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, Editör: Feridun M. Emecen (İstanbul: Kitabevi, 2009), 108; Ayhan Ceylan, "Bulgaristan Emâreti (Prenslığı) Anayasası: 1879 Tırnova Anayasası" *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21(44) (2022): 633.

¹⁵⁶ BOA, Y.A.RES., 31/6, lef 4, 15 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁵⁷ VPnB, 599.

¹⁵⁸ VPnB, 594.

¹⁵⁹ VPnB, 601-602.

¹⁶⁰ BOA, Y.A.HUS., 184/78, lef 2, 22 Teşrinievvel / Ekim 1885.

Sadrazam Kâmil Paşa da ilhak öncesi duruma dönülebilmesini pek mümkün görmemektedir.¹⁶¹ Keza İngiltere'de bulunan Geşov, Rusya'nın Londra'daki elçisiyle görüşmüştü. Rus elçiye Berlin Antlaşması'nın yarattığı statükonun korunacağına dair gazetelerde çıkan haberlerle ilgili bazı açıklamalar yapılarak ilhak öncesi duruma dönülmesinin "Bulgarlarda büyük bir hayal kırıklığı" yaratacağı ifade edilmişti.¹⁶² İngiliz devlet adamlarından Gladstone'a göre ise "ayrılığın gerçekleşmesi talihsizlik olurdu."¹⁶³

2.4. Büyük Güçlerin Beyannamesine Osmanlı Devleti'nin Yaklaşımı

II. Abdülhamid, gelişmelerin ardından sunulan beyanname ve içeriğindeki ifadeleri değerlendirdi. Ona göre beyanname, Osmanlı Devleti'nin çıkar ve menfaatine uygun olmakla birlikte barış ve huzurun korunması adına da bir teminat niteliğindedir. Padişaha göre olayın yaşandığı ilk zamanlarda var olan bazı düşüncelere, yani Şarki Rumeli Vilayeti ve Bulgaristan Prenslığı üzerine asker sevk etme fikrine sıcak bakılıyorsa "vahim" sonuçlar doğabilirdi. Ancak barışın tesis edilmesi adına doğru adımları atmada sadrazam (Kâmil Paşa) ve diğer devlet erkânının da gayretlerinin semeresi bu beyannameydi.¹⁶⁴ Osmanlı hükümdarı, sorunun "kisa bir zaman zarfı içerisinde iyi bir biçimde neticelenmesiyle beraber diğer önemli ve sıkıntılı konuların dahi olumlu bir şekilde sonuçlanması temennisindeydi."¹⁶⁵ Bu nedenle sultan, 15 Ekim 1885 tarihli iradesiyle Vükela Meclisinin toplanıp bir çözüm önerisi sunmasını emretti.¹⁶⁶

Osmanlı paşaları, cevabi yazıya ilişkin bir metin kaleme aldı. Buna göre Osmanlı Devleti'nin Şarki Rumeli meselesindeki tutumunun Büyük Güçler tarafından takdirle karşılanmasından dolayı elçilere teşekkür edildi. Beynamedeki ifadeler, Osmanlı devlet adamları nezdinde senet kabul edildi. Keza elçilerden devletleri nezdinde girişimlerde bulunarak Batenberg'in Berlin Antlaşması'na uyup derhal Bulgaristan'a dönmesine çalışılması beklendi. Yazıya göre yapılacak girişimin olumlu bir netice vermesi, Osmanlı Devleti'nin gelecekte başvurma ihtimali bulunan fiili müdahalesine engel olurdu.¹⁶⁷

Tüm bu gelişmelerin ardından padişah iradesinin çıktığı gün, 15 Ekim 1885 tarihinde toplantı yapıldı. Meclise göre beyanname, Berlin Antlaşması'nın maddelerine tamamen uyulmasıyla Osmanlı Devleti'nin süzerenliğinin (hâkim devlet statüsü) tasdikine, sultan tarafından gösterilen çabanın takdiriyle barışın yeniden tesis edilmesine dair esaslara dayanmaktaydı. Kaldı ki padişah, "isyan hadisesinin" yakın bir zaman içerisinde bitmesi temennisindeydi. Paşalara göre olayın patlak vermesinden itibaren Babıali tarafından yürütülen politikada gözetilen ana gaye, Osmanlı'nın hukukunu korumaktı. Zira bu da statükonun yeniden tesis edilmesine bağlıydı. Büyük Güçlere gönderilen nota ve diğer yazılarla Büyük Güçler tarafından Babıali'ye verilen beyanname, bu amaca hizmet etmek içindi.¹⁶⁸

Söz konusu mecliste ayrıca Osmanlı Devleti'nin Petersburg sefirinden gelen bilgiler değerlendirildi. Rus Dışişleri Bakanı Nikolay Girs'in Osmanlı diplomatına sarf ettiği sözlerden bir çıkarım yapılarak bunun Rusya'nın gizli bir emelini hayata geçirmeye çalıştığı sonucuna varıldı. Bismarck'ın sözleri ise Berlin Antlaşması'nın korunmasını temin etme amacından görüldü. Sunulan beyannameye karşılık olarak cevabi bir yazının yazılıp yazılmaması konusunda da fikir alışverişinde bulunuldu. Meclis, hazırlanan cevabi yazıyı onaylayarak bir ilave yapılmasını uygun gördü. Bu da Batenberg'in Berlin Antlaşması çerçevesinde hareket

¹⁶¹ Yasamee, *Abdülhamid'in*, 208.

¹⁶² *VPnB*, 620.

¹⁶³ *VPnB*, 633.

¹⁶⁴ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/431, lef 3, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/6, lef 19, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885).

¹⁶⁵ BOA, *Y.A.RES.*, 31/6, lef 15, 2 Teşrinievvel 1301 (14 Ekim 1885).

¹⁶⁶ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/431, lef 3, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/6, lef 19, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885).

¹⁶⁷ BOA, *Y.A.RES.*, 31/6, lef 13, tarihsiz.

¹⁶⁸ BOA, *Y.A.RES.*, 31/6, lef 11, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885).

ederek Bulgaristan'a dönmesine dair kendisine Büyük Güçler tarafından çağrıda bulunmasının eklenmesiydi. Zira paşalara göre bu ilaveyle Osmanlı'nın fiili bir müdahaleye başvurmasının önü alınabilecekti. Hazırlanan nota taslağının padişahın onay almasının akabinde vakit kaybetmeden elçilere verilerek bir kopyasının da Büyük Güçlerin başkentlerindeki Osmanlı sefirlerine yollanmasının Hariciye Nezaretine bildirilmesi konusunda hemfikir olundu.¹⁶⁹

Mecliste Bulgar prensini ilgilendiren bir istihbarat da görüşüldü. Bu istihbarata göre Batenberg ve olaya karışan Bulgar ileri gelenler; Şarki Rumeli'deki askerleri ve halkı, vilayette Prenslüğün birleşiminin tüm devletler tarafından tasdik edileceğine dair "*kandırmışlardı*". Vükela Meclisine göre devletlerin kararını içeren ve Babıali'ye verilen söz konusu beyannamenin basılması, bu tür yalan yanlış bilgilerin yayılmasını engelleyeceği gibi halkın da gerçekleri öğrenmesini sağlardı ki bu da prensin ilhak konusunda elinin güçsüzleşmesine yol açardı. Paşalar bundan dolayı beyannamenin farklı dillerde basılıp yayımlanmasını gerekli gördü.¹⁷⁰

II. Abdülhamid, toplantı tutanağının kendisine arz edilmesinin ardından bazı kararlar aldı. Ona göre Şarki Rumeli meselesinin çözümüne dair gerçekleşen fikir alışverişleri Rusya'nın konferans teklifinin ardından başlamıştı. Bu da Osmanlı Devleti'ni "*Petersburg hükûmetine karşı duyduğu memnuniyeti beyan etmeye manevi olarak borçlu hissettirmişti*". Ancak daha sonra yaşanan gelişmeler ve takdim edilen yazılar, tüm devletlere teşekkür etmeyi zorunlu kılmıştı. Padişaha göre Osmanlı Devleti'nce beyannameye verilecek cevap ve Babıali tarafından sunulacak öneri ve teklifler, imzacı devletler nezdinde senet kabul edilmeliydi. Bunun yanı sıra sultan, Balkanlarda yaşanabilecek olası yeni karışıklıklarla ilgili de önlemler almıştı. Öyle ki ilhak gerçekleştiği andan itibaren benimsenen ölçülü ve barışçıl politika, yeni saldırı teşebbüslerinden Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulamayacağını kanıtıydı. Bundan dolayı hükümdar, hazırlanan cevabi yazıda bazı hususların özellikle belirtilmesini istedi. Söz konusu yazıda, muhtemel yeni saldırı teşebbüslerinin getireceği sorumluluğun Berlin Antlaşması'nı ihlal edenlere ait olduğu vurgulanacaktı. Barış ve huzurun sürmesi adına Osmanlı Devleti kadar Büyük Güçlerin de etkili girişimlerde bulunarak Babıali'nin fiili müdahalesine yol açmamaları konusunda uyarılacaklardı. Son olarak ise Sırbistan ve Yunanistan'ın askerî hazırlıklarıyla ilgili olarak Büyük Güçlerin dikkati çekilecek ve bu konuda kendilerinden yardım talep edilecekti.¹⁷¹

2.5. Konferans Düzenlenmesine Dair Yapılan Yoğun İkili Görüşmeler ve Osmanlı Vükela Meclisinin Kararları

Osmanlı Devleti'nce bazı kararlar alınırken meseleyi görüşmek üzere tertip edilmesi gündemde olan konferans hakkında da diplomatlar arası ikili görüşmeler sürmekteydi. Bununla ilgili olarak Berlin'de görev yapan Osmanlı maslahatgüzarı, Alman Şansölyesi Bismarck ile bir araya geldi. Şansölye, nihai bir neticeye varılabilmesi için İstanbul'da bir konferans yapılmasını gerekli görmekteydi. Öyle ki sultanın da bu yönde karar vereceğini ummaktaydı. O, Osmanlı diplomatına iki soru yöneltmişti: "*Konferans yapılmaması ile ilgili itirazınız var mıdır? Teklifin ya da davetin sizden gelmemesi arzusunda mısınız?*" Maslahatgüzar, ne yanıt vereceğini bilmediği için soruları cevapsız bırakmıştı. Osmanlı hariciye nazırından talimat aldıktan sonra bir cevap vereceğini Bismarck'a söyledi. Alman devlet adamı "*acele, özel ve gizli*" bir şekilde konferans bahsinin İstanbul'a sorulmasını beklemekteydi.¹⁷² Osmanlı Devleti'nin Viyana sefiri de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Kálnoky ile görüştü. Konferans meselesi, bu ikili görüşmenin de ana maddesiydi. Bakana göre ilhak ortaya çıkardığı sorunlar "*olağanüstü bir konferans tarafından incelenmeliydi*". Zira Kálnoky, elçilerin İstanbul'da kendi aralarında yapmış oldukları görüşmelerin olumlu bir netice vereceğine inanmamaktaydı. Sefir

¹⁶⁹ BOA, Y.A.RES., 31/6, lef 11, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885).

¹⁷⁰ BOA, Y.A.RES., 31/6, lef 11, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885).

¹⁷¹ BOA, Y.A.RES., 31/6, lef 20, 4 Teşrinievvel 1301 (16 Ekim 1885).

¹⁷² BOA, İ.MTZ.04, 28/1783, lef 4, 19 Teşrinievvel / Ekim 1885; BOA, Y.A.RES., 31/18, lef 4, 19 Teşrinievvel / Ekim 1885.

ise bakanın görüşlerine katılarak yapılması düşünülen konferansta bir Osmanlı delegesinin de yer alması gerektiğini vurguladı.¹⁷³

Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Said Paşa, konuya ilişkin olarak İstanbul'da görevli Alman elçi Radowitz ile görüştü. O da Bismarck ile hemfikirdi. Elçiye göre meselenin bir an evvel çözüme kavuşturulabilmesi için Osmanlı Devleti'nin de bir temsilcisinin bulunacağı İstanbul'da bir konferans düzenlenmeliydi. Bunu Rusya ve Avusturya-Macaristan elçileri adına da söylemekteydi. Ona göre Sırbistan'ın sürdürdüğü askerî hazırlıklar, Şarki Rumeli konusu üzerinde daha dikkatli kararlar alınması gerektiğini göstermişti. Ayrıca konferansın tertip edilmesinin herhangi bir sakıncası yoktu. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin çıkar ve menfaatleri açısından da uygundu.¹⁷⁴ Görüşülen İtalyan elçi Corti'ye göre konferansın toplanması çok önemli ve elzemdi. Konferans teklifi, Büyük Güçlerden ziyade padişah tarafından yapılmalı ve o yönde bir karar alınmalıydı. Elçiye göre bunun amacı, Osmanlı Devleti'nin itibarının düşünülmesiydi. Corti, Sırbistan'ın muhtemel saldırısının yaratacağı kötü sonuçları hesaba katarak konferans kararının vakit kaybetmeden alınmasından yanaydı. Konferansta Şarki Rumeli'den başka hiçbir meselenin görüşülmeyeceği hakkında bir şart koşulabilirdi. İtalyan elçiye göre kararın alınıp konferansın toplanmasının ardından yapılacak ilk iş, Bulgar askerinin söz konusu vilayetten hemen çıkması için Büyük Güçler tarafından prene bir ihtarname gönderilmesi olacaktı. Böylece Sırbistan ve Yunanistan'ın askerî hazırlıklarıyla muhtemel tehditlerinin de önüne geçilebilecekti.¹⁷⁵

İstanbul'daki Rus elçi Nelidov ise çıkan padişah iradesinden oldukça memnundu ki bu duyduğu memnuniyeti, çekeceği telgrafla Rus imparatoruna bildireceğini vadetti. Ona göre Petersburg hükûmeti ve III. Aleksandr'ın benimsediği politika, II. Abdülhamid'in hak ve hukuku ile Berlin Antlaşması'nın maddelerine uyulması esaslarına dayanmaktaydı. Rusya'nın diğer devletler nezdinde bulunduğu girişimler bu esaslar temelindeydi. Elçi, kaleme alınan yazıların etkisinin en kısa sürede görülerek Şarki Rumeli meselesinin çözüme kavuşacağı ümidini taşımaktaydı.¹⁷⁶

Osmanlı paşaları, padişah iradesi gereğince 18 Ekim tarihli cevabi yazıya ilaveten yeni bir yazı daha kaleme aldı. Bu yazıda kan dökülmesinin önüne geçebilmek için Osmanlı Devleti tarafından gösterilen çabanın sonuçsuz kalmasının arzu edilmediği vurgulandı. İstanbul'daki elçiler açıkça göreve çağrılmaktaydı. Bu amaçla vilayette yaşanan sorunların ertelenmeksizin görüşülüp çözüme kavuşturulması için Büyük Güçlerden bir talepte bulunuldu. Bu talep, Osmanlı Devleti'ni temsilen de birilerinin bulunacağı İstanbul'da düzenlenecek konferansta yer alacak kişilerin vakit kaybetmeden görevlendirilmeleri idi. Yazıya göre sorunların çözülebilmesi, esasen Berlin Antlaşması'nın maddelerinin padişahın hukukuna uygun şekilde korunmasına dayanmaktaydı. Yazıda açık ve net bir şekilde "*konferansın yalnızca Şarki Rumeli işleriyle meşgul olması*" gerektiğinin altı çizildi.¹⁷⁷

II. Abdülhamid'in "*manevi olarak borçlu hissettiği*" Petersburg hükûmeti için ise ayrı bir yazı hazırlandı. Söz konusu bu yazıda, olaya ilişkin Rus Devleti'nin yaklaşım ve tutumunun Babıali nezdinde yarattığı "*büyük memnuniyetten*" söz edildi. Konferans teklifinin ilk önce Rus hükûmetinden gelmiş olmasına dayanarak bunun Osmanlı Devleti'nin hak ve hukukunun korunmasına ilişkin yeni ve aleni bir delil olduğu vurgulandı. Babıali, bu yazıya göre kendisine yapılan yardımlardan ötürü minnettardı. "*Rus hükûmetinin Osmanlı Devleti için yaptığı şeyden*

¹⁷³ BOA, İ.MTZ.04, 28/1783, lef 6, 19 Teşrinievvel / Ekim 1885; BOA, Y.A.RES., 31/18, lef 1, 19 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁷⁴ BOA, İ.MTZ.04, 28/1783, lef 9, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885); BOA, Y.A.RES., 31/18, lef 6, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885).

¹⁷⁵ BOA, İ.MTZ.04, 28/1783, lef 8, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885); BOA, Y.A.RES., 31/18, lef 3, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885).

¹⁷⁶ BOA, Y.A.RES., 31/6, lef 17, 3 Teşrinievvel 1301 (15 Ekim 1885).

¹⁷⁷ BOA, İ.MTZ.04, 28/1783, lef 3, tarihsiz.

dolayı” teşekkürlerin Dışişleri Bakanı Girs'e iletilmesi görevi Osmanlı Devleti'nin Petersburg sefirine verildi.¹⁷⁸

Osmanlı devlet adamları, tüm bu görüşmeler neticesinde ve padişah emri gereğince 20 Ekim günü bir araya geldi. Onlara göre olayın en başından itibaren benimsenen politika, her ihtimale karşı askerî hazırlıklara devam etmekle beraber “*isyan hadisesini*” uzlaştırıcı tedbirlerle bastırılması amacındandı. Kaldı ki bu politikanın Osmanlı Devleti'nin menfaat ve çıkarlarına uygun olduğu Büyük Güçlerin beyanlarından ve sözlerinden anlaşılmaktaydı. Bu açıdan yapılan konferans teklifi, meselenin uzlaşısı içinde çözülmesi adına devletler tarafından edilen yardımın bir göstergesiydi. Söz konusu konferansta Osmanlı Devleti'nin hukukunun korunması ve Berlin Antlaşması'nın maddelerine riayet edilerek Şarki Rumeli meselesinden başka bir konunun tartışılmayacağı temin edilmişti. Ayrıca konferansta bir Osmanlı delegesi de bulunarak devletin hakkını savunacaktı. Vükela Meclisine göre konferans kararıyla Yunanistan ve Sırbistan'ın askerî hazırlıklarına gerek kalmayacağı yönündeki açıklamalar, devletlerin bu önerisinin Yıldız Sarayı nezdinde dikkate alınmasını gerektirmekteydi. Bununla birlikte konunun yakın bir zaman içerisinde olumlu bir şekilde neticelenmesi, Osmanlı paşaları için bir *zaruret* olarak görülmüştü. Bunun gerekçesi ise Sırbistan'ın kısa bir süre içerisinde Bulgaristan Prensiği'ne gerçekleştirebileceği saldırıya dair öngörüyü. Zira Sırp'ların Bulgarlara yapacağı muhtemel saldırıya Osmanlı Devleti'nin sessiz kalması beklenemezdi. Bunun yanında *isyan hâlindeki Bulgarlara* yapılacak yardım, Sırbistan'a savaş ilan etmek ve Yunanistan'ın Makedonya'ya saldırmasına yol açmak gibi büyük sıkıntıları beraberinde getirme olasılığı da vardı.¹⁷⁹

Meclise göre ilgili konferansta Berlin Antlaşması'nın maddelerini değiştirmemek kaydıyla prenslik ile valiliğinin aynı kişiye tevdi edileceğine dair bir kararın alınacağı tahmin edilmekteydi. Bu kişinin Batenberg olacağı düşünülmekteydi. Ancak paşalara göre bu kararın alınmaması gerekmektedir. Zira onlara göre meseleyle ilgili olarak takip edilecek iki yol vardı: Bunlardan biri Sırbistan ve Yunanistan ile ittifak edip statükonun korunması için çalışmaktı. Meclisin tahminine göre Bulgaristan'ın *itaatsizliğini* sürdürmesi bir savaşı doğuracak ve Rusya, Bulgarlara yardım edecekti. Fakat bu olmasa ve Sırbistan ile Yunanistan, Bulgarları mağlup edip vilayetteki durum eski hâline gelse dahi iki devlet yapmış oldukları “*fedakârlıklar*” neticesinde Osmanlı Devleti'nden arazi talep edebilirlerdi. Bundan dolayı Osmanlı devlet adamlarına göre ilk yolun yaratabileceği ciddi tehlikeleri vardı. İkinci yol ise belirtilen şartlar çerçevesinde konferans önerisini kabul ederek onu Büyük Güçlere teklif etmektir. Statükonun yeniden tesis edilmesi için çaba gösterilecekse de bunun olmayacağı anlaşıldığı takdirde bir karar almak zorunlu hâle gelecekti; o da prenslik ile valiliğin aynı kişiye verilmesiydi. Vükela Meclisine göre bu kararı Batenberg'in kabul edeceği aşikârdı ve bu da imzacı devletlerin Yunanistan ve Sırbistan'a silahlarını bırakmaları yönünde çağrıda bulunmalarını sağlardı. Kaldı ki Büyük Güçlerin etkili nüfuzuyla söz konusu iki devlete yapacakları teklif, var olan sorunların aşılmasını sağlayabilirdi. Ancak iki ihtimal bulunuyordu: Bunlardan biri Sırp ve Yunanlıların kendilerine yapılan nasihatleri dinlemeleriydi. Diğeri ise verilen tavsiyeleri dikkate almayarak saldırgan hareketlerini sürdürmeleriydi.¹⁸⁰

Paşaların öngörüsüne göre etkili nüfuzla Sırbistan ve Yunanistan'ın toplantıdan çıkan karara uyarak Büyük Güçlerin çağrısını dinlemeleri var olan sorunların tümüne son verebilirdi. Fakat bununla birlikte iki devletin hükümdarı bu karar ve çağrıya uysa da Sırp ve Yunan ahalisinin saldırgan hareketlerini sürdürecekleri tahmin edilmekteydi. Var olan sorunun Bulgarlar ile hemfikir olarak çözüldüğü takdirde Sırp ve Yunanlıların saldırgan hareketlerde bulunmaları onlar açısından fayda getirmeyecekti. Zira Büyük Güçlerin almış olduğu karara

¹⁷⁸ BOA, Y.A.RES., 31/7, lef 9, tarihsiz.

¹⁷⁹ BOA, İ.MTZ.04, 28/1783, lef 10, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885); BOA, Y.A.RES., 31/18, lef 8, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885).

¹⁸⁰ BOA, İ.MTZ.04, 28/1783, lef 10, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885); BOA, Y.A.RES., 31/18, lef 8, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885).

aykırı hareket etmeleri, onların maddi yardımlardan mahrum kalmalarına yol açacaktı. Bu da Osmanlı Devleti'nin *kısıtlı askerî hazırlıklarını* iki devlete doğru yönelterek hakkını kolaylıkla savunabilmesine imkân verecekti. Sonuç olarak Vükela Meclisi, belirtilen şartlar (konferansta yalnızca Şarki Rumeli meselesini ilgilendiren konuların görüşülmesine dair) çerçevesinde konferansın yapılmasını uygun gördü. Bununla birlikte konferans teklifinin Osmanlı Devleti tarafından edilmesi kararına vardı. Sebebi ise kan dökülmesine izin vermeyerek uzlaşıcı tedbirlerle meselenin çözümlenmesine dair şimdiye kadar gösterilen “*barışçıl niyetlerin*” Büyük Güçler tarafından olumlu bir şekilde kabul göreceği ve gösterilen çabanın “*heba*” olmayacağıydı.¹⁸¹

II. Abdülhamid, görevli Osmanlı sefirleri vasıtasıyla Büyük Güçlere verilmek üzere kaleme alınan yazının içeriğinde küçük bir değişikliğe gitti. “*Konferansın yalnızca Şarki Rumeli işleriyle meşgul olmasının gerekliliği*” ifadesini değiştirip keskinleştirerek “*konferans sadece Şarki Rumeli işleriyle iştiğal eylemek şartıyla toplanacaktır*” yaptı. Sultan, bunun yanında aynı yazının birer kopyasının İstanbul'daki elçilere de verilmesini emretti.¹⁸²

2.6. Sırbistan'ın Saldırı Hazırlıklarına Yönelik Osmanlı Devleti ve Büyük Güçlerin Tutumu

Tam da bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Belgrad Sefaretinden Yıldız Sarayı'nı tedirgin edebilecek nitelikte bilgiler gelmişti. Sefir, Sırp'ların yakın bir zaman içerisinde Bulgarlarla savaşa gireceğine kesin gözüyle bakmaktaydı. Osmanlı diplomatına göre Şarki Rumeli'yi ilgilendiren sorunun geniş tabana yayılmasını engellemek gerekmekteydi. Çünkü Belgrad'ın savaş ilan etmesi, beraberinde başka sorunları da ortaya çıkarabilirdi. Bunun için Sırbistan'ın savaş hazırlıklarına mâni olunması büyük önem arz etmekteydi. Sefirin bu konuyla ilgili iki önerisi vardı: Bunlardan ilki Sırp hükûmetine bir nota verilmesiydi. Diğerisi ise Sırp'ların Bulgarlara yönelik olası taarruzunun Osmanlı Devleti'ne karşı bir saldırı olarak kabul edileceğinin Belgrad'a bildirilmesiydi.¹⁸³

Osmanlı sefirinin önerileri 20 Ekim'de toplanan başka bir Vükela Meclisinde kabul gördü¹⁸⁴ ve padişah tarafından da onaylandı.¹⁸⁵ Hariciye Nezareti aracılığıyla Büyük Güçlerin elçilerine 21 Ekim 1885 tarihinde bir nota verildi. Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nin “*bütünleyici bir parçası olarak kabul edildiğinden Prenslığe yapılabilecek her türlü saldırı, Osmanlı Devleti'ne bir tecavüz*” olarak algılanacaktı. Bu, özellikle notada vurgulandı. Sırbistan'ın askerî hazırlıklarını terk etmesi ve sükûnet içinde hareket etmesi istenmekteydi. Bu konuda elçilerden de yardım beklenmekteydi.¹⁸⁶

Bulgar Kapıkethüdalığı idarecisi Genoviç, Büyük Güçlerin İstanbul'daki elçileriyle bir araya gelerek Sırp'ların saldırgan hareketleri üzerine bazı görüşmeler yapmıştı. Avusturya-Macaristan elçisi Calice'ye göre düzenlenmesi planlanan konferansta bir karara varıncaya değin Sırp askerleri yerlerinden ayrılamazlardı. Böylesi keskin ve net ifadeye rağmen kendisi bu konuda bir teminat vermemişti. Fransız elçi Emmanuel de Noailles, öncü Bulgar askerlerinin Sırp'larla çatışmaya girmekten kaçınması gerektiğini ifade etmişti. İtalyan elçi Corti, ciddi önlemlerin alındığını beyan etmişti. Rus elçi Nelidov, konuyla ilgili olarak herhangi bir açıklama yapmamıştı. İngiliz elçi White ise bir saldırı teşebbüsünde bulunulmaması hususunda Sırp'ların ikaz edildiğini dile getirmişti. Çünkü ona göre Sırp'lar tarafından Bulgarlara yapılacak bir saldırıya Osmanlı askerî karşılık verebilirdi. Alman elçi Radowitz de “*Almanya şimdiki*

¹⁸¹ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1783, lef 10, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/18, lef 8, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885).

¹⁸² BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1783, lef 10, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/18, lef 8, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885).

¹⁸³ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/433, lef 1, 19 Teşrinievvel / Ekim 1885.

¹⁸⁴ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/433, lef 9, 8 Teşrinievvel 1301 (20 Ekim 1885).

¹⁸⁵ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/433, lef 9, 9 Teşrinievvel 1301 (21 Ekim 1885).

¹⁸⁶ BOA, *İ.MTZ.04*, 9/433, lef 4, 21 Teşrinievvel / Ekim 1885.

durumuna gelebilmek için yüz seneden fazla bekledi. Bulgarlar ise ilhak için on sene bekleyemedi” diyerek bir küçük eleştiri yapmıştı.¹⁸⁷

2.7. Konferans Hazırlıkları

İngiltere’de bulunan Geşov’a göre Londra’daki elçiler konferans ile ilgili olarak İstanbul’dan gelecek haberleri beklemekte konferansın ne zaman başlayacağını merak etmekteydi.¹⁸⁸ Fransa Dışişleri Bakanı Charles de Freycinet’e göre içinde bulunulan dönem itibarıyla tüm devletlerin çıkarı barışın korunmasından yana olduğundan dolayı bir konferansın toplanması için gayret edilmekteydi.¹⁸⁹ Alınan bilgilere göre imzacı devletlerin tümü tayin edecekleri temsilcilerle konferansa katılacaklardı. II. Abdülhamid, “tüfek patlamadan ve bir tarafta yeni bir sıkıntı meydana gelmeden Bulgaristan ihtilalinin bir an evvel önünün alınması için” konferansta Osmanlı Devleti’ni temsil edecek delegelerin de belirlenmesini istedi.¹⁹⁰ Padişaha göre Şarki Rumeli konusu son derece mühim bir mesele olmasından ötürü Osmanlı delegelerinin konferansta ne şekilde davranacakları ve hangi söylemlerde bulunacakları hakkında çalışma yapılmalıydı. Adliye Nazırı Server Paşa ve Hariciye Nazırı Said Paşa’ya bir muhtıra hazırlamaları görevi verildi.¹⁹¹

Bir muhtıra yazıldı. Ayrıca hariciye nazırı, muhtıraya ilaveten bir tezkere hazırladı. Tezkerede üç öneri bulunuyordu. İlki 18 Ekim 1885 tarihinde elçilere verilen müzekkereye dayanarak Prens Batenberg ve kurulan geçici hükûmete bir ihtarname gönderilmesiydi. Bu ihtarnamede, Berlin Antlaşması’nın yarattığı statükonun yeniden tesis edilmesi uyarısı yer alacaktı. İkincisi, Bulgar memur ve askerlerin vilayeti terk etmelerinden sonra konferans kararları yürürlüğe girinceye değin hükûmeti idare etmekle beraber milis askerlerinin sayısının azaltılması ve komutanların görevlerinin tayin edilmesi işleriyle de meşgul olacak bir Osmanlı komiserinin Filibe’ye gönderilmesinin konferansa teklif olarak sunulmasıydı. Üçüncüsü ise ahalinin refahı ve mutluluğunu istemekle beraber Osmanlı Devleti tarafından Şarki Rumeli Nizamnamesi’nde gerekli görülecek, idare şekliyle bağlantılı değişikliklere gidilebileceğinin konferansa tebliğ edilmesiydi. Hariciye nazırı, ilk toplantıda olmasa da ikinci toplantıda bu tekliflerin sunulmasını uygun gördü.¹⁹²

Muhtırada ise Osmanlı delegelerinin sunacakları çözüm önerileriyle ilgili konferansa bir program dâhilinde mi yoksa programsız mı girmeleri temel madde idi. Paşalara göre konferanstaki temel esaslar; Berlin Antlaşması’nın maddelerine riayet edilmesi ve Osmanlı Devleti’nin hukukunun korunması olacaktı. Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya bu iki esastan yanaydı. Konferansta, Berlin Antlaşması maddeleri temelinde bir karar verilmesi hâlinde Bulgar prensinin Şarki Rumeli’den çekilmesi ve bölgeye bir Osmanlı valisinin tayin edilmesi gerekecekti. Batenberg, yazılan muhtıraya göre kararları kabul etse de Bulgar ahali kabul etmeyerek onu kovmalarına veya buna mahal bırakmayarak onun istifa ederek Bulgaristan’ı terk etmesine yol açabilirdi. Bundan dolayı da yazılan bu muhtırada prensin kararları kabul etmesi beklenmemekteydi. Hatta savaşı göze alarak ilgili karara muhalefet etmesi ihtimal dâhilinde görüldü. Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde bir savaşın çıkma ihtimalinden kaynaklı olarak konferansa programsız girilmesi uygun bulunmadı.¹⁹³

Programla girilmesi konusuyla ilgili de karar verildi. Hariciye nazırının tezkeresinde yer alan üçüncü öneriye Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan temsilcilerinin onay vereceği gibi İtalya delegesinin dahi rıza göstereceği farz edilse de prensin alınan karara ve yapılan ihtar

¹⁸⁷ VPnB, 622.

¹⁸⁸ VPnB, 628.

¹⁸⁹ VPnB, 634.

¹⁹⁰ BOA, İ.MTZ.04, 28/1784, 17 Teşrinievvel 1301 (29 Ekim 1885).

¹⁹¹ BOA, İ.MTZ.04, 28/1785, 20 Teşrinievvel 1301 (1 Kasım 1885).

¹⁹² BOA, İ.MTZ.04, 28/1787, lef 1, 19 Teşrinievvel 1301 (31 Ekim 1885).

¹⁹³ BOA, İ.MTZ.04, 28/1787, lef 2, 20 Teşrinievvel 1301 (1 Kasım 1885).

uymaması Osmanlı Devleti tarafından zor kullanmayı gerektirebilecekti. Bundan dolayı konferansa programla girilmesi de münasip görülmedi.¹⁹⁴

İstanbul'daki diplomatlarla yapılan ikili görüşmeler, muhtırayı kaleme alan paşalara bazı çıkarımlar yaptırmıştı. Diplomatlardan bazıları, prensin affedilmesiyle beraber bir defaya mahsus olmak üzere ona Berlin Antlaşması gereğince Şarki Rumeli valiliğinin verilmesini akıllarından geçirmişlerdi. Osmanlı devlet adamlarına göre bu öneriye İngiliz temsilcinin onay vereceği aşikârdı. Fransız ve belki İtalyan delege de bu öneriyi destekleyebilirdi. Fakat diğer üç devletin (Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan) temsilcisinin söz konusu öneriye sıcak bakması beklenmemişti. Bundan dolayı paşalar, birkaç devletin hemfikir olup bu düşüncenin hayatta geçirilmesini ihtimal dâhilinde görmedi.

Söz konusu muhtırada Sadaretin sunduğu bir tezkere de tetkik edildi. Bu tezkerenin içeriğine göre Şarki Rumeli meselesinin çözümü adına bazı temel esasların tayin edilerek uygun bir şekilde kararlaştırılmasının konferans heyetinin kendi aralarında yapacakları müzakerelere bırakılması lazımdı. Esaslardan biri Osmanlı Devleti'nin hukukunun korunması ve Berlin Antlaşması'nın maddelerine riayet edilmesiydi. İkincisi, Bulgaristan Prenslığı ve Şarki Rumeli sınırı haricinde Osmanlı Devleti'nden hiçbir tarafa arazi terk olunmamasıydı. Üçüncüsü, söz konusu antlaşma gereğince Şarki Rumeli Vilayetinin İstanbul'a vermekle yükümlü olduğu verginin miktarında oynama yapılmayıp azaltılmamasıydı. Dördüncüsü, vilayetdeki asayişin yeniden tesis edilmesiyle birlikte sınırın Osmanlı Devleti tarafından güçlendirilmesiydi. Esaslardan beşincisi ise konferanstan çıkabilecek kararın Osmanlı ile sınırı bulunan hükûmetleri (bilhassa Sırbistan ve Yunanistan) harekete geçirip onlara saldırı vesilesi yaratmamasıydı. Paşalara göre bunlar, temsilciler arasındaki müzakerelere vesile yaratabileceği gibi farklı görüşlerde bulunan devletlere de istedikleri gibi çözüm önerileri sunmaları konusunda kolaylıklar sağlayabilirdi. Hazırlanan muhtırada arazi terk olunmaması ve vergi konusunu içeren iki maddeyle aynı değer ve ölçüde bir esasın daha ilavesi yararlı görüldü. Bu da Osmanlı Devleti'nin maddi ve mülki bir *fedakârlık* yapmaya zorlanmamasıydı.¹⁹⁵

Osmanlı yetkililerinin bu ilavesi önemli kabul edilir. Zira elçiler, kendi aralarında yapmış oldukları görüşmelerde bilhassa Sırbistan'a toprak tazminatı verilmesini bahse konu etmişlerdi. Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafından bu konuyla ilgili olarak hem Rusya hem de Bulgaristan Prenslığı idarecileri üzerinde diplomatik bir baskı kurulmuştu. Ancak Sofya ve Petersburg hükûmetleri bu tazminat talebini kesin bir dille reddetmişlerdi.¹⁹⁶ Osmanlı yetkilileri, bazı Büyük Güçler tarafından gelebilecek muhtemel böylesi bir baskıdan kurtulabilmek adına muhtıraya bu şekilde bir ilave yapmayı uygun görmüşlerdi.

Muhtırada Büyük Güçler arasında yaşanan fikir ayrılıklarıyla ilgili olarak ayrıca bir değerlendirme yapıldı. Konferansta yaşanabilecek olası anlaşmazlıklara karşın Osmanlı delegelerinin nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda bazı görüşler ortaya atıldı. Paşalara göre toplanacak konferansta alınacak kararları Osmanlı delegelerinin desteklemelerinin şartı, meselenin çözüm şeklinin Osmanlı Devleti'nin çıkar ve menfaatiyle Berlin Antlaşması'nın maddelerine uymasıydı. Lakin Büyük Güçlerin temsilcileri arasında uzlaşma sağlanamayıp farklı çözüm önerilerinde bulunulup bu önerilerin de kabul edilmesinde ısrar etmeleri durumunda ise hangi çözüm şeklinin Osmanlı Devleti'ne uyacağıın Vükela Meclisinde tartışılması gerekmektedir. Paşalar, Osmanlı temsilcilerinin dile getirilen hareket tarzıyla konferansa iştirak etmelerini uygun gördü.¹⁹⁷

Almanya, Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın ortak bir şekilde arz ettiği konferans kararı üzerine Batenberg'e ihtarname yollanıp kendisinin askerleriyle birlikte vilayetten çekilmesi

¹⁹⁴ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 2, 20 Teşrinievvel 1301 (1 Kasım 1885).

¹⁹⁵ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 2, 20 Teşrinievvel 1301 (1 Kasım 1885).

¹⁹⁶ Todorov, *Kim Diplomatıçeskata*, 33-34.

¹⁹⁷ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 2, 20 Teşrinievvel 1301 (1 Kasım 1885).

konusu Osmanlı devlet adamlarınca irdelendi. Şu soru gündeme geldi: Prens, alınabilecek bu karara rıza göstermediği takdirde savaş patlak vermeden kendisine hangi tedbirlere başvurarak bu karar kabul ettirilebilecekti? Eğer ki asker sevk etmek gerekirse için kan dökülmeden halledilmesi, Osmanlı Devleti tarafından Büyük Güçlere beyan edilen esaslardan biriydi. Muhtıraya göre bu konunun İstanbul'daki Alman elçisiyle görüşülmesi lazımdı. Bununla birlikte tüm devletlerin ortaklaşa prenze çekecekleri bir ihtarnameye Batenberg'in uymaması ihtimal dâhilinde görülmedi. Aynı zamanda İngiliz diplomatlarla da bir araya gelinecekti.¹⁹⁸

Sunulan muhtırayı benimsemiş olduğu siyasete uygun bulan II. Abdülhamid'in ana ve temel amacı, Şarki Rumeli meselesinin “*kan dökülmeden ve sonucu bilinmeyen bir savaşa sebebiyet vermeden*” Osmanlı Devleti'nin hukukuna uygun bir şekilde halledilmesini sağlamaktı.¹⁹⁹ Sultan, bundan dolayı da vakit kaybetme taraftarı değildi. Zira İstanbul'daki elçiler, planlanan konferansın acilen toplanması gerektiğini dile getirmişlerdi. Bu da Vükela Meclisinin derhal bir karar almasını zorunlu kılmıştı.²⁰⁰

2.8. Konferansın Tertip Edilmesine Dair Nihai Padişah Kararının Çıkması

Vükela Meclisi, 3 Kasım 1885 tarihinde toplandı. Muhtıranın verdiği bilgilere dayanarak konferansa katılacak devletlerin temsilcilerinin farklı fikirlere sahip iki grup oldukları sonucuna varıldı. Paşalara göre muhtıradaki sunulan iki çözüm önerisinden hangisi Osmanlı delegeleri tarafından konferansa teklif olarak sunulsa Büyük Güçlerin temsilcilerinden itirazlar gelirdi. Buna mahal vermemek adına meselenin çözümüne dair bazı temel esaslar belirleyerek kararı konferans heyetinin yapacağı müzakerelere bırakmak mantıklı görüldü. Böylece olası itirazlara yol açmadan tartışmalar yapılabilirdi.²⁰¹

Hariciye nazırı aracılığıyla Alman elçi ve İngiliz maslahatgüzarıyla görüşülmüştü. Alman Elçi Radowitz'in söylediğine göre Prens Batenberg'e çekilecek ihtarnameye onun uymaması, Şarki Rumeli'nin asayişinin sağlanabilmesi için Osmanlı askerinin bölgeye sevk edilmesine sebep yaratacaktı. Alman diplomatın bu ifadesi, Berlin Antlaşması'nın 16. maddesi uyarınca Osmanlı Devleti'ne tanınan bir yetkiydi. İngiliz maslahatgüzara ise çekilecek bir ihtarnameye Bulgar prensinin verebileceği olası cevaplar üzerinden bazı sorular yöneltmişti. Maslahatgüzar, konferanstaki görüşmelerin Şarki Rumeli Vilayetine mahsus konuları içereceğini ifade etmişti. Bununla birlikte meselenin kan dökülmeden çözüme kavuşturulmasına dair devletler tarafından güvence verilmeden hiçbir karara katılmayacağını beyan etmişti. Ona göre Londra hükûmeti, Viyana ve Berlin'e barış yoluyla sorunun halledilmesi gerektiğine dair telgraflar çekmişti. İngiliz diplomatın tahmini, konferanstan çıkacak karara prensin uymaması durumunda Osmanlı askerinin bölgeye sevk edilmesine Rusya'nın seyirci kalmayacağı, belki de Petersburg'un bölgeye asker göndermek isteyebileceğiydi. Ona göre bu ihtimalin gerçekleşmesi, Osmanlı Devleti'nin çıkar ve menfaatine uymayacağı gibi İngiliz hükûmeti de buna sessiz kalmayacaktı. Önerisi ise vilayette ayaklanan Bulgarların amaçlarının ne olduğunun öğrenilmesi ve gerekirse Şarki Rumeli ahalisinden bazıların İstanbul'a davet edilerek kendileriyle görüşülüp barış yollu bir çare bulunmasıydı.²⁰²

Vükela Meclisine göre Alman ve İngiliz diplomatlar tarafından yapılan açıklamalar, devletlerin hizipleştğine dair göstergeydi. Paşalar tarafından konferansa iştirak edecek Osmanlı delegelerinin bir çözüm önerisinde bulunmayıp yalnızca görüşmelere konu olacak uygun esasları belirlemeleri gerektiği kanaatine varıldı. Osmanlı devlet adamları, asker sevkine yol

¹⁹⁸ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 2, 20 Teşrinievvel 1301 (1 Kasım 1885).

¹⁹⁹ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1786, 21 Teşrinievvel 1301 (2 Kasım 1885).

²⁰⁰ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 3, 22 Teşrinievvel 1301 (3 Kasım 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/26, lef 2, 23 Teşrinievvel 1301 (4 Kasım 1885).

²⁰¹ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 4, 22 Teşrinievvel 1301 (3 Kasım 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/26, lef 2, 23 Teşrinievvel 1301 (4 Kasım 1885).

²⁰² BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 4, 22 Teşrinievvel 1301 (3 Kasım 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/26, lef 2, 23 Teşrinievvel 1301 (4 Kasım 1885).

açabilecek bir kararın alınmasından kaçınılması ve meselenin iyi bir netice ile çözüme kavuşturulması konusunda fikir birliğine varmışlardı. Neticesinde meclis, konunun önemi ve aciliyeti sebebiyle elçilerin Hariciye Nezaretinde konferansa davet edilmelerini uygun buldu.²⁰³

II. Abdülhamid, toplantının ertesi günü kararını verdi (4 Kasım 1885). Sultan, elçilerin davet edilmesiyle “*sonucu kestirilemeyen bir savaşa sebep olmayacak ve meselenin barış yoluyla çözümlenmesi adına temel esaslara uyulacak şekilde*”, 5 Kasım 1885 tarihinde Tophane'deki kasırda konferansın başlamasına hükmetti. Osmanlı Devleti'ni temsilen konferansta yer alacak kişiler Hariciye Nazırı Said Paşa ve Adliye Nazırı Server Paşa oldu.²⁰⁴

Konferans, belirlenen tarih ve yerde başladı ve sekiz oturum hâlinde gerçekleşti. Konferansın dördüncü oturumunun (12 Kasım) ardından ise beklenen savaş patlak verdi. Sırplar, 14 Kasım 1885 tarihinde Bulgarlara savaş ilan etti. Konferans, 25 Kasım'daki yedinci oturumundan sonra uzun bir süre toplanmadı. Nihayetinde görüşmeler, 5 Nisan 1886 tarihinde imzalanan Tophane Antlaşması ile tamamlandı. Bu antlaşmaya göre Şarki Rumeli Vilayeti valisi, Berlin Antlaşması'nın 17. maddesi uyarınca Bulgaristan prensi olacaktı. Kırcaali nahiyesi İslam köyleri ile Rodop yönünde olan ve antlaşmanın imzalandığı zaman dilimi içerisinde Vilayet yönetimine geçmemiş İslam köyleri doğrudan Osmanlı Devleti'ne verilecekti. Sınır ise Bulgaristan Prensliği ve Osmanlı Devleti'nin seçeceği bir komisyon tarafından belirli koşullar göz önünde bulundurularak hazırlanacaktı. Vilayet Nizamnamesi, tayin edilen bir komisyon tarafından değerlendirilecek, durum ve bölge gereksinimlere göre değiştirilecek, Osmanlı hazinesi de dikkate alınacaktı. Son karar Berlin Antlaşması'nın Bulgaristan Prensliği ve Şarki Rumeli Vilayetini ilgilendiren diğer maddelerinin aynı kalacağıydı.²⁰⁵

Sonuç

Şarki Rumeli Vilayetinin ilhak edilmesinin ardından yaşananlar, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Prensliği olmak üzere iki farklı hükûmet cephesinden değerlendirildiğinde birbirine zıt iki çıkarımın yapılması kaçınılmazdır. İstanbul açısından bakıldığında Berlin Antlaşması'nın yarattığı statüko neticesinde doğrudan padişaha bağlı bir vilayetin antlaşma maddelerine riayet edilmeyerek Bulgarlar tarafından açıkça işgal edildiği sonucuna varılabilecektir. Vilayetin ilhak edilmesinin ardından II. Abdülhamid'in tercih edebileceği iki seçeneği vardır: İlki bölgeye Osmanlı askerinin sevk edilmesi, ikincisi ise diplomasidir. Bölgeye asker sevk edilmesi konusu gündeme gelmiş olsa da eylem ve söylemleriyle Büyük Güçlerin sürece yön vermeleri, padişahın alacağı kararı etkilemiştir. Devletlerin silahlı bir çatışmaya karşı çıkmaları, ilhakın yarattığı sorunların halledilebilmesi için sultana diplomasiyi tercih ettirmiştir. Padişah, ikili ve çoklu diplomasıyla arabuluculuk diplomasinin neticesinde yaşanan uzun ve yoğun görüşmelerin ardından bir konferansın düzenlenmesine karar vermiştir. Konferansın ardından imzalanan Tophane Antlaşması ise Osmanlı Devleti açısından diplomasinin olumlu sonuç vermediğini göstermektedir. Zira söz konusu anlaşmayla vilayet valiliğinin Bulgar prensine verilmesi, işgalin Osmanlı Devleti nezdinde resmen tasdikidir.

Sofya açısından bakıldığında ise 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması sonrası belirlenen iki millî hedeften birine ulaşıldığı anlaşılabilecektir. Bulgar hükûmetinin olayın yaşandığı andan itibaren Büyük Güçleri için içine dâhil etmeye çalışması, konuyu bir iç mesele hüviyetinden çıkarma gayretidir. Bunda başarılı olunduğu da söylenebilir ki zira ilhakın gerçekleştiği günden itibaren sürecin her bölümünde Büyük Güçlerin temsilcilerini görmek

²⁰³ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 4, 22 Teşrinievvel 1301 (3 Kasım 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/26, lef 2, 23 Teşrinievvel 1301 (4 Kasım 1885). Şarki Rumeli Vilayeti özelinde Rusya ve İngiltere arasında yaşanan mücadele için bkz. Nadezhda Vasileva Vasileva, *The Rivalry Between Russia and Great Britain in Eastern Rumelia 1878-1885* (İstanbul: Yeditepe Yayınları 2020).

²⁰⁴ BOA, *İ.MTZ.04*, 28/1787, lef 4, 23 Teşrinievvel 1301 (4 Kasım 1885); BOA, *Y.A.RES.*, 31/26, lef 2, 23 Teşrinievvel 1301 (4 Kasım 1885).

²⁰⁵ Aydın, *Şarki Rumeli Vilâyeti*, 283; Mahir Aydın, “Tophane Konferansı “Doğu Rumeli’ye Veda” *Tarih Dergisi* Sayı 53 (2011/1) (2012): 172-173.

mümkündür. Nitekim bu da diplomasıyla sürecin uzatılarak Bulgarlar açısından istenen sonucun elde edilmesine olanak yaratmıştır. Vilayetin ilhak edilmesi ve neticesinde valiliğin Bulgar prensine verilmesi, Batenberg'in hükümlerlik döneminin öne çıkan iki başarısından biridir. Aynı zamanda kendisinin bir darbe neticesinde tahttan feragat etmesine kadar gidecek olayların temel tetikleyici sebeplerindendir. Zira Sırplarla yapılan savaşın kazanılmasının dışında Şarki Rumeli Vilayeti valiliğinin de elde edilmesi, ona Bulgaristan'da ciddi anlamda itibar ve güç kazandırmıştır. Bu da kendisine yönelik planların yapılmasını olumsuz manada teşvik etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) (Arşiv künyeleri dipnotlarda verilmiştir.)

İrade Bulgaristan (İ.MTZ.04)

Yıldız Hususî Maruzat (Y.A.HUS.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

Yıldız Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KP.)

Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES.)

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Bulgarskite Konstitutsii i Konstitutsionni Proekti. Vtoro Preraboteno i Dopılmeno İzdanie. Sıstaviteli: Veselin Metodiev i Lıçezar Stoyanov. Sofya: İzdatelska Kışta "Petır Beron" Agentsiya "Prima", 2003.

Dnevnik, (Stenografıçeskiy) na IV Obiknovenno Narodno Sıbranie (Treta İzvinredna Sessiya), I. Zasedanie, Sryada 11 Septemvriy 1885 god.

Dnevnik, (Stenografıçeskiy) na IV Obiknovenno Narodno Sıbranie (Treta İzvinredna Sessiya), II. Zasedanie, Çetvırtık 12 Septemvriy 1885 god.

Korespondentsiya po Viprosa za Siedinenieto, ot 4 Septemvri 1885 god. do 15/27 April 1886 god. Sofya: Dırjavna Peçatnitsa, 1886.

Ottoman Diplomatic Documents on "the Eastern Question", The Bulgarian Issue: From the Philippopoli Coup to Prince Ferdinand's Election (1885-1887), First Part, edited by Sinan Kunalalp, İstanbul: The Isis Press, 2012.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. II. Cilt. Yayına Hazırlayan: Prof. Bekir Sıtkı Baykal. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Vınşnata Politika na Bilgariya [VPnB], Dokumenti i Materiali. Tom Pırvi 1879-1886. Sofya: Nauka i İzkustvo, 1978.

Sürelî Yayınlar (Gazete künyeleri dipnotlarda verilmiştir.)

Dırjaven Vestnik [Resmî Gazete], *Hilâl*, *Tırnovska Konstitutsiya* [Tırnova Anayasası]

Anı, Günlük, Hatıratlar

II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları –Polemikleri-: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri. İkinci Baskı. Yayına Hazırlayan: Gül Çağalı-Güven. İstanbul: Arba Yayınları, 1991.

Spomeni za Siedinenieto ot 1885 g. Sıstaviteli: Elena Statelova i Radoslav Popov. Sofya: İzdatelstvo na Oteçestveniya Front, 1980.

Stoilov, Dr. Konstantin. *Dnevnik*. Çast I. Sofya: Universitetsko İzdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1996.

Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı. Hazırlayan: Mustafa Gündüz. 1. Cilt. İstanbul: Ketebe, 2019.

Kitap, Makale ve Tezler

Aydın, Mahir. "Bulgaristan Komiserliği" *Belgeler* C. XVII Sayı 21 (Ocak 1996): 71-120.

Aydın, Mahir. "Tophane Konferansı "Doğu Rumeli'ye Veda" *Tarih Dergisi* Sayı 53 (2011 / 1) (2012): 115-174.

Aydın, Mahir. *Şarki Rumeli Vilâyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

Balkanlı, Ali Kemal. *Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler*. Ankara: Elhan Kitabevi, 1986.

Ceylan, Ayhan. "Bulgaristan Emâreti (Prenslığı) Anayasası: 1879 Tırnova Anayasası" *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21(44) (2022): 630-677.

Çilingirov, St. *Priçini na Srıbsko-Bulgarskata Voyna 1885*. Sofya: Dirjavna Peçatnitsa, 1924.

Gluşkov, Hristo. "Siedinenieto (1885-1885) i Evropa" *Epohi* Tom 4 Broy 3 (1996): 5-22.

Hacısalıhoğlu, Neriman Ersoy. "Bulgaristan Prenslığı'nde İlan Edilen İlk Anayasa: Tırnova Anayasası" *Eskiçağ'dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, Editör: Feridun M. Emecen, (İstanbul: Kitabevi, 2009), 107-118.

Karakoç, Emre, Durak Gökhan. "Amerikan Basınında Doğu Rumeli Olayları (1878-1888)" *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* Cilt 9 Sayı 2 (Aralık 2020): 401-421.

Kılıç, Ömer. "Şarki Rumeli Türklerinin Sesi: 'Hilâl' Gazetesi (1883-1885)" Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

Kurşun, Zekeriya. *Küçük Said Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in Gölgesi (1838-1914)*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.

Macarov, Mih. İv. *İztoçna Rumeliya (İstoriçeski Pregled)*. Sofya: Peçatnitsa S. M. Staykov, 1925.

Mitev, Yono. "Siedinenieto na Bılgariya prez 1885 g." *İstoriçeski Pregled* No: 6 (1980): 49-61.

Oğuz, Süleyman. *Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1986.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. X. Cilt. Yayına Hazırlayan: Dr. Serdar Sakin. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. XVI. Cilt. Yayına Hazırlayan: Dr. Serdar Sakin. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*. V. Cilt. Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Kavak, Kadir Selvi, Orhan M. Çolak, Selahaddin Uygur. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.

Pantev, Andrey. *Angliya sreştı Rusiya na Balkanite 1879-1894*. Sofya: Nauka i İzkustvo, 1972.

Petkov, Petko St. "Otnovo za Diplomatıçeskata i Voennata Zaştita na Siedinenieto 1885 g." *Epohi* Tom 4 Broy 3 (1996): 23-33.

Radev, Simeon. *Stroitelite na Sivremenne Bılgariya*. Tom Pırvı. Sofya: Bılgarski Pisatel, 1990.

Rayçevski, Stoyan. *Knyaz Aleksandır I Batenberg*. Sofya: İzdatelstvo "Zahari Stoyanov", 2019.

- Statelova Elena, Pantev, Andrey. *Siedinenieto, Knyajestvo Bulgariya i İztočna Rumeliya 1885 Godina*. Sofya: İzdatelstvo "Prosveta", 1995.
- Statelova, Elena, Popov, Radoslav, Tankova, Vasilka. *İstoriya na Bulgarskata Diplomatsiya 1879-1913 g.* Sofya: Fondantsiya Otvoreno Obştestvo, 1994.
- Statelova, Elena. "Balkanskite Dirjavi i Bulgarskoto Siedinenie" *Voennioistoričeski Sbornik* Kn. 4 (1985): 103-117.
- Şam, Emine. "Prens Alexandre Battenberg'in İttihat Beyannamesi ve Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a İlhakı" *History Studies* Cilt 1 Sayı 1 (2011): 235-251.
- Taşev, Taşo V. *Ministrite na Bulgariya 1879-1999*. Sofya: Akademično İzdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1999.
- Todev, İliya. *Dr. Stoyan Çomakov (1819-1893), Jivot, Delo, Potomtsi*. Çast Pırva: İzsledvane. Sofya: Akademično İzdatelstvo Prof. Marin Drinov, 2003.
- Todorov, Goran D. "Kım Diplomatiçeskata İstoriya na Siedinenieto na Bulgariya prez 1885 g." *İstoriçeski Pregled* 6 (1965): 23-37.
- Vasileva, Nadezhda Vasileva. *The Rivalry Between Russia and Great Britain in Eastern Rumelia 1878-1885*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- Yasamee, Feroze A. K. *Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı, 1878-1888*. Çeviri: Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 20.02.2024
Kabul/Accepted: 01.06.2024
DOI: 10.17822/omad.1440106

Atf/Citation: Bayram, Ümmügülsüm Filiz. "1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı'nda Stratejik Bir Oluşum: Kuban Hanlığı". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 475-497.

Ümmügülsüm Filiz BAYRAM

(Dr. Öğr. Üyesi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Türkiye, filizbayram@gmail.com, 0000-0002-3350-1261

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı'nda Stratejik Bir Oluşum: Kuban Hanlığı

A Strategic Formation in the 1787-1792 Ottoman-Russian and Austrian War: Kuban Khanate

Öz: Rus Çarlığı'nın Kafkasya ve Balkanlar'a doğru yayılma planının bir sonucu olarak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra bağımsız bir Kırım Hanlığı kuruldu. Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine genişleme çabaları Bâbiâlî tarafından dikkatle takip ediliyordu. 1783 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi iki devlet arasındaki gerilimi oldukça artırdı. Kırım'ın işgalinden dört yıl sonra 1787 yılında Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında 18. yüzyılın son savaşı başladı. Osmanlı Devleti, Kırım'ın bağımsız olmasından sonra Kuzeydoğu Karadeniz topraklarındaki savunma hattını güçlendirme çalışmaları yapıyordu. 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı başladığında buradaki kabilelerin Rus tarafına geçmesini engellemek ve güçlü bir savunma yapabilmek için yeni bir strateji geliştirdi. Bu strateji doğrultusunda Kuban Hanlığını ihdas etti ve Kırım giraylarını bu hanlığın başına getirdi. Çalışmamız, Kuban Hanları olarak Kırım giraylarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rollerini, Osmanlı ordusunda "sultan" olarak verdikleri son hizmetlerine odaklanarak incelemektedir. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü artırmak için yaptığı stratejik hamle bağlamında bölgede yaşayan toplulukların bu mücadeledeki rollerinin anlaşılması hedeflenmiştir. Makalemizde, bölgenin savaş öncesi durumu ve Kuban Hanlığını oluşturan Nogaylar hakkında kısaca bilgi verildi. Ardından Kuban Hanları Şahbaz Giray Sultan ve Baht Giray Sultan'ın 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı sırasındaki faaliyetleri anlatıldı. Kırım giraylarının Osmanlı ordusundaki hizmetleri, arşiv belgeleri, Osmanlı kronikleri ve araştırma eserlerinden istifade edilerek ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Kuban Hanlığı, Şahbaz Giray, Baht Giray, Osmanlı Devleti, Rusya, Avusturya

Abstract: As a result of the Russian Tsardom's plan to expand into the Caucasus and the Balkans, an independent Crimean Khanate was established after the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774. Russia's efforts to expand against the Ottoman Empire were carefully monitored by the Babiali. In 1783, Russia's annexation of Crimea increased the tension between the two states considerably. Four years after the occupation of Crimea, the last war of the 18th century broke out between the Ottoman Empire and the Russian Tsardom in 1787. After the independence of Crimea, the Ottoman Empire was working to strengthen the defense line in its territory in the Northeastern Black Sea. When the 1787-1792 Ottoman-Russian and Austrian War began, the Empire developed a new strategy to prevent the tribes here from crossing over to the Russian side and to mount a strong defense. In line with this strategy, the Empire created the Kuban Khanate and appointed the Crimean Girays as the head of this khanate. Our study explores the roles of the Crimean Girays as Kuban Khans in the Ottoman Empire, focusing on their last service as "Sultans" in the Ottoman army. In the context of knowing the strategic move made by the Ottoman Empire to strengthen its military power, it is aimed to understand the roles of the communities living in the region in this struggle. In our article, the pre-war situation of the region and the Nogais forming the Kuban Khanate were briefly introduced. Then the activities of the Kuban Khans Şahbaz Giray Sultan and Baht Giray Sultan during the Ottoman-Russian and Austrian War of 1787-1792 were described. The services of the Crimean Girays in the Ottoman army were discussed by utilizing archival documents, Ottoman chronicles and research works.

Key Words: Kuban Khanate, Şahbaz Giray, Baht Giray, Ottoman State, Russia, Austria

Extended Abstract

The ethnic composition of the Nogai is said to be descended from the Mangits and Kipchaks. Until the 13th century, the Nogai lived as nomads in the area known as the ancient Kipchak region. By the 18th century, the region - north of the Kuban River-, excluding the Taman Peninsula, became a Nogai homeland through migrations. Since the Nogais living in the Kuban region were under the rule of the Crimean Khanate during this period, the Ottoman Empire considered the administration of the Nogais as an internal matter of Crimea and did not intervene in the relations between the two sides except in matters concerning its own security. After the independence of Crimea, the Ottoman Empire found itself having to deal directly with the Nogai and other tribes living in the Kuban region, protecting and mobilizing them, and organizing efforts to create a common line of defense against Russian aggression.

The Russian side also promised protection and support to the Nogais in the region to get them onside against the Ottoman Empire. As a result of the negotiations, the Treaty of Karasubazar was signed in November 1772 between the Russians, Tatars and the Shirin tribe. In 1774, Crimea became an independent khanate with the Treaty of Kucuk Kaynarca. The period until 1783, when the Russians annexed Crimea, was characterized by internal conflicts. In the contest between Şahin Giray and Devlet Giray, Şahin Giray, bolstered by Russian support, ascended to the position of Khan of Crimea. In fact, the Crimean Khanate came under the control of the Tsarina from this year. After that, Russia claimed that the Nogais and Circassians were its subjects to dominate the whole Caucasus.

After the Treaty of Küçük Kaynarca, the Ottoman Empire established close relations with the tribes in the region against the Russian threat. Since the southern parts of the Kuban were Ottoman territory, the Sogucak Fortress was activated and Ferruh Ali Pasha was sent to the region as the guard of Sogucak on December 25, 1781.

The Ottoman Empire appointed Shahbaz Giray, one of the Crimean Girays, as the Kuban Khan, believing that it would be more beneficial for the communities in the Kuban, such as Circassians, Tatars and Abaza, to fight under a leader. Shahbaz Giray was the third son of Aslan Giray, and during his father's reign, he was appointed as the commander of Yedisan. Shahbaz Giray, who had held important positions in the Crimean Khanate since his childhood, was appointed Khan of Kuban in October 1787.

The Tatar and Circassian communities were to fight alongside the Ottoman forces in this war, with the primary objective being the liberation of Crimea. According to the plan, Shahbaz Giray was to depart from Istanbul, spend the winter in the Bucak region, gather the Tatars under his command and cross the Kuban in the spring. He was also to make raids into the enemy lands to wear them down and help in the defense of the Ozi Fortress. When Austria entered the war on the side of Russia, he stayed in Bucak, and with the forces of 40,000 Tatars he gathered, he had shown great merits in the defense of Iasi and Bucharest.

After the loss of the fortresses of Iasi and Khotin and the failures at the front, some officials sent negative news about Shahbaz Giray to the center. Furthermore, Shahbaz Giray proved ineffective in the defense of Özi as anticipated. Consequently, due to these developments, Shahbaz Giray was relieved of his duties, and Baht Giray, who had declared his intention to proceed to Özi, was appointed as the Khan of Kuban.

Baht Giray Sultan was the eldest of the Crimean Giray khanzades. He was also a popular, brave and respected sultan among the Tatars. For this reason, he was ordered to go to Ozi with his forces without coming to Istanbul and receiving the khanate menşur, and he was informed that the necessary formalities would be sent to him later.

He captured Özi in January 1789. Baht Giray, however, failed to reach Özi in time for its defense, which had been the primary reason for his appointment as Khan. This time, the Sultan,

who arrived at Ismail on schedule, successfully defended the Ismail Fortress alongside Gazi Hasan Pasha of Jazayirli, resulting in a defeat for the Russians in front of the fortress.

During Yusuf Pasha's reappointment as grand vizier, the sultans appointed by Baht Giray Khan in the region were preparing for defense against the Russian attacks on Machin and Babadagi and conducting reconnaissance and intelligence activities. In this context, we come across Cengiz Mehmed Giray Sultan, Gazi Giray Sultan and Hacı Giray sultans appointed by Baht Giray Sultan. The Sultan, who participated in the meşveret councils convened under the chairmanship of the Grand Vizier, was consulted for his opinions and new measures were taken in line with the news he received.

Upon the course of the war, Baht Giray Sultan informed the parliament that peace should be made as soon as possible. As the Russians also wanted to make an agreement, he signed an eight-month truce treaty with the Russians on July 31, 1791. With this truce, the Abaza and Circassian tribes were informed that the Russians would not attack, and they were told not to attack the Russian borders and to rest for a while.

Baht Giray Sultan was staying at his farm in Rumelia with the title of Kuban Khan after the Treaty of Iasi, Melek Mehmed Pasha, who was the grand vizier after Yusuf Pasha, invited Baht Giray Sultan to Dersaadet and asked for his opinion on the Caucasus region. While in Rumelia, he was deposed from the Kuban Khanate and exiled to Crete on July 24, 1792 after the Tatars in the Sultan's entourage plundered the region they were in.

The Ottoman Empire's establishment of the Kuban Khanate, which brought the communities in the region under the rule of a leader, strengthened the defense capacity of the Ottoman army. At the end of the 18th century, the Ottoman Empire was unable to retake an important target such as Crimea in the power struggle with the Russian Tsardom, but cooperation with the tribes in the region gave the Ottoman Empire a significant advantage.

Giriş

Kuban bölgesi, Güney'de Kafkas sıradağları, Kuzey'de Ten Nehri havzası, Doğu'da Terek Nehri havzası ve Batı'da Karadeniz ve Azak Denizi ile çevrili bir alandır. Bu bölge, adını ortasından geçen Kuban Nehri'nden almaktadır.¹ Kuban Nehri, Rusya'nın Batı Kafkasya bölgesinden doğuya doğru akarak Azak Denizi'ne ulaşır. Uzunluğu 870 km'dir. Nehrin vadilerinden geçen toprakların kalitesi oldukça yüksektir. Kuban Nehri, Taman Yarımadası'nın yakınında iki kola ayrılır. Bu kollardan biri Karadeniz'e, diğeri ise Azak Denizi'ne dökülür. Nehrin, yağmur ve kar sularının etkisiyle taşması sonucu Çerkezistan tarafı bataklığa dönüşür bu da Rus ordusunun bölgede ilerlemesini zorlaştıran doğal engellerden birini oluşturur.²

13. yüzyıla kadar eski Kıpçak arazisi olarak bilinen bölgede göçebe olarak yaşayan³ Nogaylar bu dönemde Kuzey Dobruca'da bulunan İsakçı mahalli ile Demirkapı arasındaki sahaya yerleşmişlerdi. En güçlü oldukları dönemlerde ise Emba Nehri'nden Tuna Nehri'ne kadar olan sınırlar arasında yaşamışlardı.⁴ Nogayların etnik yapı olarak Mangıt ve Kıpçaklardan geldiği söylenmektedir.⁵

¹ İsmail Bülbül, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat", *Vakanivis*, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches, 2, Kafkasya Özel Sayısı/Special Issue on Caucasia, (2017): 2, 74.

² Edmund Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, çev. Dilek Cenkçiler (Ankara: TTK Yay., 2014), 259.

³ Nogay Tatarları yarımadaının dışında Moskova Devleti'ne ve Çerkes diyarına yakın sınırlarda bulunuyorlardı. Ülkelerinin bir kısmı Asya'da bir kısmı da Avrupa'daydı, Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, (İstanbul: Değişim Yay., 2007), 87; Sami Nogay, *Nogay Türkleri* (Ankara: Ayrıntı Basımevi, 1997), 9.

⁴ Mehmet Ali Ekrem, "Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri" *Kongreye Sunulan Bildiriler İçinde III* (Ankara: VIII. Türk Tarih Kongresi, 1976) 1601.

⁵ Alpargu, *Nogaylar*, 12, 29.

Nogay Ordası'nın bir bütün devlet olması 17. yüzyılın ortalarında tamamlanmıştı. Merkezini yok olması ve bazı Nogay göçebelilerinin bir araya gelmesiyle birkaç yeni orda kurulmuştur. Bunlardan Yedisan, Yedişkul, Cemboyluk, Bucak ve Kuban ordaları kalabalık ve uzun ömürlü olmuştu. Kırım Hanlığının temel saldırı gücünü de bu Nogaylar oluşturmuştu. Bir kısım Nogaylar ise Astarhan'a yerleşerek Moskova himayesine girmişti. 18. yüzyıla gelindiğinde Kuban Nehri'nin kuzeyinde bulunan saha, Taman Yarımadası hariç, aldığı göçlerle Nogay yurdu hâline gelmişti.⁶ Kuban boyunda yaşayan Nogaylar zaman zaman isyan etmiş olsalar da çoğunlukla Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdi.⁷

Bu coğrafyada bulunan Ten Kazakları, Ruslar ve Gürcüler hâkimiyet sahaları olarak gördükleri bölgeyi ele geçirmek için Kuban'daki Nogaylara çeşitli müdahalelerde bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti ve Kırım hanları bu saldırıları durdurmak ve güvenliği sağlamak amacıyla Kuban Nehri boyunca çeşitli boyut ve sağlamlıkla taş ve toprak kaleler inşa etmişlerdi. İçlerine Osmanlı birliklerinin yerleştirilen bu kalelerin etrafına ise Nogay ve Tatar göçmenleri iskân edilmişti.⁸

Osmanlı Devleti Nogayların iskân edilmesini ve idaresini Kırım'ın iç meselesi olarak değerlendirmiş, iki taraf arasındaki ilişkilere müdahale etmekten kaçınmıştı. Yalnız güvenliğini ilgilendiren durumlar söz konusu olduğunda konuya dâhil olmuştu.⁹ Osmanlı Devleti Kırım'ın bağımsız olmasından sonra Kuban bölgesinde yaşayan Nogaylar ve diğer kabilelerle bizzat ilgilenmek durumunda kalmış, Rus saldırılarına karşı onları koruyup örgütleyerek ortak bir savunma hattı oluşturma çalışmalarında bulunmuştu.¹⁰

Kırım Hanlığı 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla bağımsız olmuş aradan geçen çalkantılı yıllardan sonra 8 Nisan 1783 tarihinde Karasu Beyannamesi'yle Rusya tarafından ilhak edilmişti. Bu beyanname ile sadece Kırım Hanlığı değil, Kuban tarafı da Rusya topraklarına dâhil edilmişti. Aslında Ruslar 1774-1783 yılları arasında geçen dokuz yılın her aşamasını titizlikle planlamış ciddi bir diplomasi yürüterek bu başarıyı elde etmişlerdi.¹¹ Bu planın merkezinde ünlü Rus generali Potemkin vardı. Onun en önemli faaliyetlerinden biri Kırım'ı kan dökmeden Rusya'ya bağlamasıdır. Potemkin II. Katerina'ya Kırım'ı Rus topraklarına katmak için uygun zamanın geldiğini anlatan bir muhtıra göndererek bu başarıyı elde etmişti.¹² Potemkin kaleme aldığı yazısında, Rusya'nın güvenliği üzerinde vurgu yaparak Çariçeyi ikna etmeye çalışmıştı. Güçlü bir Rusya için yapılması gerekenleri açıklarken, Kuban ve Buğ taraflarında Türklere karşı dikkatli olunması gerektiğini vurgulamıştı. Aynı zamanda,

⁶ Rafail Hakimov-İlyas Kemaloğlu, *Atlas Tartarica*, (İstanbul: Feriyya Yay., 2017), 274-275; Kurat, *XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki*, Akdes Nimet Kurat, *XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, (Ankara: TTK Yay., 1972), 285.

⁷ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*. (İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979), 44.

⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Askeriye (C.AS.)*, Dosya No: 449, Gömlek Nu: 41196, Tarih: 07 Recep 1197 (27 Mayıs 1784); Cengiz Fedakar, "1897-1791 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Kuzey Kafkasların Tahkimi: Anapa Kalesi", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 4, (2009): 48; Bülbül, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda", 94.

⁹ Bülbül, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda", 92

¹⁰ BOA., *Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ.)*, Dosya No: 13, Gömlek Nu: 601, Tarih: 21 Zilkade 1201 (4 Eylül 1787); BOA., *C.MTZ.*, 17/814, Tarih: 8 Zilhicce 1201 (21 Eylül 1787).

¹¹ Mahir Aslan, "1783 Kırım'ın Rusya'ya İlhakı Sürecinde II. Katerina'nın Yunan Projesi ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 213, (2014): 8.

¹² Kırım'ın elde edilmesi sizi ne güçlendirecek ne de zenginleştirilecek, bunları size veremez. Size sadece huzur getirecek. Türklerle olan mücadele sizi daha da mecbur kılıyor. İnanın bu kazanımla Rusya'da hiçbir hükümdarın sahip olmadığı ölümsüz bir şöhrete ulaşacaksınız ve bu başka büyük şanlara yol açacak. Kırım ile birlikte Karadeniz'de bir tane daha devlet elde edeceksiniz. Türklerin yolunu kapatmak daha açığı, yok etmek size bağlı olacak. Kırım sakinleri bu kış seve seve Kırım'ı size getirecekler. Bu kazanım olmadığı takdirde size karşı gelecek kuşaklar şöyle diyecekler: "Çariçe yapabiliirdi ama istemedi ve kaçırdı.". Mahir Aslan, "Rusya'nın Bir Karadeniz Devleti Olması Sürecinde Grigoriy Aleksandroviç Potemkin", *Karadeniz Araştırmaları* XV/59 (2018): 96.

Kuban çevresindeki kalelerde bulunan Osmanlı askerlerinin Rusları tehdit ettiğini belirtmiş ve Karadeniz yolunun, Kırım'ın ele geçirilmesiyle açılacağına dikkat çekmişti.¹³

Rusların Kırım ve Kuban'ı topraklarına kattıklarını açıklamasının ardından Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), devlet adamlarından konuyu gizlice ele alınmasını istemiş ve bu doğrultuda Sadrazam Halil Hamid Paşa başkanlığında meşveret toplantıları düzenlenmişti.¹⁴ Art arda yapılan meşveret toplantılarında durum değerlendirmesi yapılarak İstanbul'da bulunan Rus elçisi Bulgakov'la görüşüldü. Toplantıların sonunda durumu protesto etme kararı alan Osmanlı Devleti, Fransız elçisinin “bu tavrın doğru olmadığı” tavsiyesini vermesi üzerine kararını uygulamaktan vazgeçti.¹⁵ Meşveret toplantıları sonunda alınan kararın tam zıttı olarak 9 Ocak 1784 tarihinde Rusya'ya verilen üç maddelik *Kırım Senedi* ile; Kırım, Kuban ve Taman'daki fiili durum tanındı. Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa, Anadolu Kazaskeri Müftizade Ahmed Efendi ve Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi tarafından Rus elçisine verilen¹⁶ bu senet, iki taraf arasındaki sorunları çözmek yerine giderek artıracaktı.¹⁷ Osmanlı için “bardağı taşıran son damla” ise Çarıçe Katerina'nın 1787 yılının kış aylarında ele geçirilen Tatar topraklarına zafer seyahatine çıkmasıydı. Bu yolculuk sırasında Kerson Şehri'nin onur kapısı üzerine “Buradan geçerek Bizans'a” ibaresi yazılı bir levha asılmıştı. Rusların bu kadar açıkça meydan okumaları Osmanlı devlet adamlarından bazılarını öfkelenmiştir ve bu hadsizliğin karşılığının verilmesi gerektiği düşünülmüştü. Devlet adamları arasındaki en önemli isim ise Sadrazam Yusuf Paşa'ydı.¹⁸ Yapılan anlaşmalardan ve son gelişmelerden hoşnut olmayan Osmanlı, giderek artan şikâyetler sonucunda 1787 yılında Rusya'ya savaş ilan etti. Osmanlı Devleti ile ittifak içinde bulunduğu hâlde, kısa bir süre sonra Avusturya da Rusya'nın yanında savaşa dâhil oldu.¹⁹

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı Öncesi Bölgenin Durumu

Rusya, 1768-1774 Savaşı sırasında Kırım'ı ve Kırım Hanlığının hâkim olduğu alanları ele geçirme politikasına bağlı olarak kendi tarafında olan Tatarlara himaye ve destek vadetmişti. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile etkili olan bu politika bazı Tatar boylarının Rus tarafına geçmelerini sağladı. 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı'nın devam ettiği 1770 yılında bazı Nogay orduları Kırım Hanlığına karşı Rusya'nın yanında yer aldı.²⁰ Yedisian ve Bucak Nogaylarının Rus tarafına geçmeleri Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlantıyı kopardı. Dinyester ve Dinyeper nehirleri arasındaki bölge Ruslar tarafından kontrol edildiğinden bu yıllarda Kırım Hanlığı ile Bâbiâli arasındaki ilişkiler sadece deniz yolu ile sürdürülmüştü.²¹

1770 Ekim ayının ilk günlerinde aynı zamanda Konsey danışmanı olan Veseletskiy, Berezen Nehri'nde onu bekleyen Nogay liderleriyle görüştü. Bu görüşmede Yedisian mirzalarından Can Mambet Bey Veseletskiy'e , Yedisian Nogayları ve Camboyluların, Çarıçenin himayesine girmeye hazır olduklarını ve içlerinden bir liderin bağlılıklarını bildiren

¹³ Aslan, “Rusya'nın Bir Karadeniz Olması”, 95-99.

¹⁴ Mehmet Mercan, *Katerina Tarihi* (Ankara: Nobel Kitabevi, 2010), 153-154.

¹⁵ Aslında Osmanlı Devleti'nin askerî ve ekonomik açıdan zor durumda bulunması protesto kararının uygulanmasına engel olmuştur, Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları* (İstanbul: Selenge Yay., 2013), 67.

¹⁶ Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminde Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., 2001), 207-208.

¹⁷ Bülbül, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda”, 97.

¹⁸ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5* (İstanbul: Yeditepe Yay, 2005), 59.

¹⁹ Bülbül, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda”, 97.

²⁰ Muharrem Saffet Çalışkan, “Vekâyi'nüvis Enverî Sadullah Efendi'nin Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774)” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 250, 289,351 (bundan Sonra Çalışkan, *Vekâyi'nüvis Enverî Tarihi'nin I. Cildi*).

²¹ Alan W. Fisher, *The Russian Annexation Of The Crimea* (Cambridge: University Press 1970), 32-37; *Kırım Tatarları* (İstanbul: Selenge Yay., 2009), 82, 1770 yılına gelindiğinde Kırım hanı Kaplan Giray Osmanlı Devleti'nin Rusların yayılmasına karşı koyamayacağını görerek Ruslarla anlaşmanın zamanının geldiğini düşünür. General Panin'in yazdığı, “Sultan Kırımîluları ve bütün Nogayları savaş ve meşru miras yoluyla değil sayısız oyunlarla hâkimiyeti altına almıştır.” sözüne karşılık verdiği cevap, “Biz Kırım Hanı ve Kırım Devleti'nin diğer liderleri ve Şirin mirzaları, Osmanlılara boyun eğmek yerine bize dost olan ve eski siyasi geleneklerimize göre hareket etmemize izin veren bir hükûmete yemin vermek istiyoruz.” demiştir.

mektubu Kont P. İ. Panin'e (1721-1789) iletmek üzere yolda çıktığını söylemişti.²² 6 Temmuz 1770 tarihinde Nogay temsilcileri ile Kont P. İ. Panin arasında dostluk antlaşması imzalandı.²³ Antlaşmada şunlar yazıyordu: “Biz Osmanlı Devleti'nden ayrılıyor ve İmparatoriçenin koruması altına teslim oluyoruz.”²⁴ Bu antlaşmanın imzalanmasında etkili olan Can Mambet Bey, bu yılı takip eden on beş yıl boyunca Rusların bölgedeki seraskeri olarak birçok hizmette bulundu.²⁵ Tatar liderlerinden oluşan bir gurup ise 1 Temmuz 1771 tarihinde Prens Dolgoruki'ye bir temsilci göndererek bağlılıklarını bildirdiler. 1771 yılının Kasım ayının sonlarına doğru Kalgay Şahin Giray'ın başkanlığında 48 kişiden oluşan kalabalık bir Tatar elçilik heyeti St. Petersburg'da Çariçe huzurunda bağlılık antlaşmasını bir kez daha tekrar etti.²⁶ 1772 Kasım'ında Ruslar, Tatarlar ve Şirin kabilesi ile Karasubazar Antlaşması'nı imzaladı.²⁷

Osmanlı egemenliğinden ayrılmak isteyen Rus taraftarı Tatarların, 1770 yılında Osmanlı yanlısı Tatarlara karşı başlattıkları mücadele 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile başarıya ulaştı. Tatar liderleri arasında yapılan seçimle Kırım hanı olan Sahib Giray kendisine kalgay²⁸ olarak, Rusların destek verdiği kardeşi Şahin Giray'ı atadı.²⁹ Bu durum Kırım halkı tarafından desteklenmedi. Kırım halkının Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak

²² Sergey Mihayloviç Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Tom. XXVIII, K.6, Petersburg 1879, s. 654, Bu bilgiyi Rusçadan çeviren mesai arkadaşım Dr. Öğretim Üyesi Mahir Aslan'a teşekkür ediyorum.

²³ Fisher, *The Russian Annexation Of The Crimea*, 34.

²⁴ Panin ile yapılan bu anlaşmaya bağlı olarak 1770 yılında 12 bin Nogaylı Osmanlı topraklarından ayrılarak Bucak'tan Rusya'nın Kuzey ilçelerinden biri olan Tavrida Guberniya'ya göç ettiler, Nikolay Russev, “Tatari Kak-To Sovsem İşcezl”, (Poslednie Mesyatsi İstoriu Bucakskoy Ordı), Rusin: Mejdunarodny İstoriçeskiy Jurnal, No:1 (27), Kişinev 2012, 140,141, Bu bilgiyi Rusça'dan çevirerek bana destek olan mesai arkadaşım Dr. Öğretim Üyesi Mahir Aslan'a teşekkür ediyorum; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2011), 660; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, 403.

²⁵ Can Mambet Bey bu antlaşma ile ordusunun “Rus Çarlığıyla ebedi dostluk ve ittifak içine girdiğini ve çarlığın himâyesi altında barış içinde yaşayacaklarını” ilan ediyordu, Can Mambet Bey bu anlaşma karşılığında çeşitli ayrıcalıklar ve nakdi mükâfatlar almıştı, Fisher, *Kırım Tatarları*, 81; yalnız burada dikkat edilmesi gereken nokta Nogaylar Rusya'nın tebaası değildi. Onlar sadece Rusya'nın himayesini kabul etmişlerdi, Sevinç Aliyeva-Ali Asker, “Nogay Kıyımı: Rusya İmparatorluğu'nun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları”, *Uluslararası Şuclar ve Tarih* 13 (2012): 44.

²⁶ Tatarlar Ruslarla yaptıkları bu antlaşmayı, özgür ve bağımsız bir halk olarak Kırım hanını kendi aralarında serbestçe seçme, dinlerini yaşama ve askerlik görevinden muaf olma şartıyla imzaladılar, Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 667; 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. maddesi; Kırım, Kuban, Bucak, Yedisan vs. Tatarlar, her iki ülke tarafından her türlü yabancı devletten bağımsız ve özgür kabul edileceklerdi. Cengiz Han'ın soyundan gelen hanlarının seçimlerinde özgür olacaklar iç işlerine Rusya ve Osmanlı Devleti müdahale edemeyecekler ve dinî açıdan halifeye bağlı olacaklardı. Ne Rusya ne de Osmanlı Devleti Tatar ülkesinde memur bulunduracaktı, bağımsızlıkları ve özgürlükleri bozulmayacaktı, s. 671; Fisher, *Kırım Tatarları*, 84; Aleksandr Golitsyn, 20 Şubat'ta, Bucak ve Yedisan temsilcilerinin St. Petersburg'a geldiğini ve onların konaklamaları için 86 oda tahsis edildiğini bildirmişti, Fisher, *The Russian Annexation Of The Crimea*, 36; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması* (Ankara: TTK Yay., 2020), 29.

²⁷ W. Fisher, *The Russian Annexation Of The Crimea*, 44.

²⁸ Kalgay: Kırım hanının vekiline veya veliahdına verilen ünvan. Eski kaynaklarda *kagalgay*, *kagalya*, *kalgay*, *kalga* gibi kelimeler şeklinde ifade edilirdi. 17. yüzyıla ait kaynaklarda “kagalgay” kelimesine rastlanır. Kelimenin Moğolca “büyük kapı” anlamındaki *hağalha*'dan geldiği tahmin edilmektedir. 16. yüzyılda Özbekler “veliaht” anlamında *kalgay* kelimesini kullanıyorlardı, Halil İnalıcı, “Kalgay”, *DİA* 24, (2001): 259.

²⁹ Kırım halkının bir kısmı, Rusların ülkeleri üzerindeki gerçek amacının farkında olduklarından Osmanlı Devleti ile bağlantılarının kesilmesini kabul edemiyordu. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım uleması ve ileri gelenlerinden bazıları İstanbul'a bir heyet göndermişti. Bu heyet, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmek istediklerini, hanların padişah tarafından atanmasını, hutbe ve sikkenin Osmanlı padişahı adına olmasını ve Sahib Giray'a hanlık menşuru ve teşrifat gönderilmesini rica etmişlerdi. Osmanlı Devleti Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı istekleri yerine getirmemiş sadece 1775 yılında Bekirpaşazade Miralem Mehmed Bey aracılığıyla Sahib Giray'a teşrifat ve menşur göndermişti, Hikmet Çiçek, “(Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1187/1197-1774-1783)” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi 2018), 341; Emre Nusel, “1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Hanlıklarının Faaliyetleri” (Yüksek Lisans Tezi Trakya Üniversitesi, 2015), 27; Enverî bu durumu eserinde Şair Bâki'nin şu dizeleriyle ifade etmiştir, “Bâtil hemîşe bâtil u bî-hûdedir velî / Müşkil budur ki sûret-i Hak'dan zuhûr ide (Batıl her zaman batıldır ve faydasızdır fakat sıkıntılı olan nokta şu ki bazen Hak suretinde sanki doğruymuş gibi görünür)”, Çalışkan, “Vekâyi'nüvis Enverî Tarihi'nin I. Cildi”, 351; Sabahattin Küçük, *Bâki Divânı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 260, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0;3 Ocak 2024, saat; 08:58>.

istememesi üzerine Kefe'de bulunan Kırım hanlarından III. Devlet Giray harekete geçmiş ve halkın desteğiyle Kırım hanı seçilmişti. III. Devlet Giray Kırım hanı olduktan sonra 1775 yılı Haziran'ında Kırım kalgayı, nureddini³⁰ ve kadıaskerinin bulunduğu 200 mirzadan oluşan bir heyeti İstanbul'a gönderdi. Devlet Giray, Bâbiâli'den hanlığının tanınması yanında askerî yardım ve himaye talebinde de bulunmuştu.³¹ Çariçe, ilk başlarda Devlet Giray'ın Kırım hanı olmasına ses çıkarmamış, bu durumu Kırım'ı ele geçirmek için fırsat olarak kullanmıştı. Devlet Giray, hanlığı sırasında Ruslarla birlikte hareket eden Nogay kabilelerinin bağlılığını kazanmayı ihmal etmişti. II. Katerina bu açığı çok iyi kullandı ve Kırım Hanlığı ile mücadele etmesi için Nogay ordularından bir hükümet ihdas etti. Çariçe, Kırımlıların kendilerine bağışlanan özgürlüğe rağmen Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakta ısrar etmeleri üzerine Şahin Giray'ı Nogay hükümetinin başına Kuban Hanı olarak seçti.³² Can Mambet Bey'i de idari işlerde yardımcı olması için yanına verdi. 1776 yılında Çariçe bu kuvvetlere Kırım'ın istila edilmesi emrini gönderdi.³³ 1777 yılında Şahin Giray Nogayların yardımıyla Kerç'i ele geçirerek Kefe'ye oradan da merkez Bahçesaray'a ilerledi.³⁴ Kırım Hanlığı için verilen mücadelede 1778 yılına gelindiğinde Rusların desteğini alan Şahin Giray tekrar Kırım tahtına oturmuş, Nisan ayında ise elçilerini İstanbul'a göndermişti.³⁵ Osmanlı Devleti 1779 yılında Rusya ile imzaladığı Aynalıkavak Antlaşması'yla Şahin Giray'ın hanlığını tanıdı. Kırım Hanlığı her ne kadar bağımsızlığını ilan etse de bu yıldan itibaren bölgede bulunan Rus generaller vasıtasıyla yarımadanın tamamı ile komşu bölgeler Çariçenin kontrolü altına girmişti. Kırım Hanlığının bağımsız olmasından sonra Rusya, bütün Kafkasya'ya hâkim olabilmek için Nogayların ve Çerkeslerin kendi tebaaları olduğunu iddia etti.³⁶

Osmanlı Devleti Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra bölgedeki kalelerin güçlendirilmesi ve tamir edilmesi işlerini hızlandırmıştı. Aynı zamanda Rus tehlikesine karşı bozkırı bizzat idare etmek için bölgedeki kabilelerle yakın ilişkiler kurdu. Osmanlı Devleti, Ruslarla Kuban bölgesindeki çekişmeler üzerine Kafkasya'nın güneyinde yer alan ve Azak Denizi'nden başlayarak Doğu Karadeniz'de Kuban Nehri boyunca uzanan çeşitli büyüklükteki

³⁰ Kırım hanının 2. veliahdı, Nogaylarda II. veliahdın ünvanı "nuradin" idi, geleceğe göre han ölünce yerine kalgay geçer boşalan kalgaylık makamına ise nureddin geçerdi, İnalçık, "Kalgay", 259.

³¹ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, 26, bu heyet Osmanlı Devleti'ne Rusların Kaynarca Antlaşması'na aykırı davranarak yetkilerini aştıklarını gösteren bir delildi ve Osmanlı Devleti'nin elini güçlendirmiştir.

³² Fisher, *The Russian Annexation Of The Crimea*, 66-70; Kabile reislerinin han seçme hakları Kırım Hanlığının düzeninin bozulmasına neden olmuş, Ruslar bu sayede 1760 ve 1770 yıllarındaki zaferlerini elde etmişlerdi. Şahin Giray Kırım tahtına geçtikten sonra Karaçi beylerinin seçime katılma haklarını ortadan kaldırarak Mart 1777 yılında Bahçesaray'da bütün bey, mirza ve zadeğânın biat yeminine; "Hanların ilerideki seçimi aramızda bölünme ve kavgalara sebep olacağından, biz sahib-i taht hanın oğulları arasında tahta geçecek olanı seçmesini istiyoruz." cümlesini eklemişti. Şahin Giray bu yeminle tahta bundan sonra sadece hanın çocuklarının geçmesine olanak sağladı, *Kırım Tatarları*, 93.

³³ II. Katerina 1776 yılında General Potemkin'i Kafkasya'nın işgali için ordunun başına getirmişti. Potemkin Rusya'nın ekonomik ve politik başta olmak üzere her açıdan gelişimi için Kırım'ın Rusya'ya bağlı olması gerektiğine inanıyordu. Bu konuda Çariçeyi de ikna ederek Kırım'ı ve Kafkasya'yı Rus topraklarına katma projesinin yürütücülüğünü üstlenmişti, Aslan, "Rusya'nın Bir Karadeniz Devleti Olması", 95.

³⁴ Fisher, *Kırım Tatarları*, 90.

³⁵ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Şahin Giray'ın hanlığına dair yapılan çekişmelerde 1782 yılında Şahin Giray'ın kardeşi Bahadır Giray; kardeşleri Arslan Giray ve Mehmed Giray ile birlikte Osmanlı paşalarının da desteğiyle Kırım Hanlığı için mücadele etmişti. Bir süre hanlığı ele geçiren Bahadır Giray Rusların müdahale etmesiyle tahttan feragat etmiş yerini tekrar Şahin Giray'a bırakarak kardeşleri ile birlikte geldikleri Kuban bölgesine gitmek zorunda kalmıştı, Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 38.

³⁶ Kırım'ın merkezi Bahçesaray'da bulunan Rus Tercüman Kutlubitsky bu konuyla ilgili gönderdiği mektupta şunları yazıyordu; "Yedisian mirzalarından Temir Sultan'a Kırımlılar arasında Rusya'ya karşı herhangi bir kötü niyet olup olmadığını sorduğumda mirza, Yedisian ve Cambul Ordularının Kırım'dan ayrılmasından sonra bu kadar zayıf kalmışken, Kırımlılar Rusya'ya karşı zararlı bir şey düşünebilir mi? Kırımlıları, diğer orduların Rusya ile dostluk ve ittifaka girdiği koşulların aynısını kabul etmeye ikna etmek için Bahçesaray'da yaşıyoruz.", Sergey Mihayloviç Solovveyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Tom. XXVIII, K.6 (Petersburg 1879), 654; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, 30.

kalelerden oluşan savunma hattını güçlendirmeye başladı.³⁷ Küçük Kaynarca Antlaşması gereğince Kuban'ın güney tarafları Osmanlı toprakları olarak kaldığından burada bulunan Soğucak Kalesi aktif hâle getirildi. 25 Aralık 1781 yılında Soğucak muhafızı olarak Ferruh Ali Paşa'nın atanmasına kadar, Zanoğlu Mehmed Giray burada muhafız kaymakamı olarak görev yaptı.³⁸

Ferruh Ali Paşa göreve geldikten sonra sınır boyundaki kalelerin güçlendirilmesi ve tamir edilmesi yanında Rus tehlikesine karşı kabileleri örgütleme faaliyetlerini de bizzat yürüttü. Burada Anapa adında yeni bir kale inşa edildi. Kafkas kabileleriyle irtibat kuruldu ve onların Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını güçlendirmek için çeşitli çalışmalar yapıldı.³⁹ Bu sırada Rus tarafı da boş durmamış Mayıs 1783'te Pavel Potemkin, emrindeki generallerden Suvorov ve Yelagin'i, Rus hâkimiyetini Nogaylara kabul ettirmek üzere Kuban ve Taman'a göndermişti.⁴⁰ Suvorov, Nogay mirzalarını bir araya getirerek onlara Şahin Giray'ın Kırım Hanlığı üzerindeki tüm haklarını bıraktığını ilan etmiş ve mirzalardan Çariçeye bağlılık yemini etmelerini istemişti.⁴¹ Bu ilanın ardından Suvorov'un karargâhında Çariçenin şerefine büyük bir şölen düzenlenerek kutlama yapılmıştı. Bu şekilde bağımsızlıklarını kaybeden Tatarlar bir süre sonra Rusya tarafından Ural bozkırına göçe zorlanmış ve çeşitli baskılarla yurtlarından çıkarılmıştı.⁴² Hanlığı elinden alınan Şahin Giray ise bağımsız davranarak bu defa Ruslara karşı mücadele etmiş ve Taman tarafında bağımsızlıkları için mücadele veren kabilelerin başına geçmişti.⁴³ 1783 Ağustos ayında Rus ordusu karşısında hiçbir şansı olmayan yaklaşık 3000 Nogay, bağımsızlık mücadelesi verdikleri sırada büyük bir katliama uğradı. Buradan kurtularak güneye kaçmayı başaran Nogaylar ise Çerkeslerin yardımıyla Yeisk kasabasına yerleşti. Aralık 1783'te ise 4000 kadar Nogay ailesi, Rus saldırısından korkarak Osmanlı topraklarına göç etmiş ve Soğucak'ta bulunan Ferruh Ali Paşa'ya Hacılar bölgesinde yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi.⁴⁴

Ferruh Ali Paşa Ruslardan kaçarak göç eden Tatar ve Nogaylardan iki bin kişiyi Hacılar Kalesi'ne, on bin kişiyi Hatukay yöresine, on bin kişiyi ise Anapa Kalesi'ne iki saatlik mesafede bulunan bir alanda iskân etti. Bu sırada Soğucak Seraskeri Ferruh Ali Paşa ile Gürcü Emîni Süleyman Paşa Nogay Ordularına Osmanlı Devleti'nin tebaası oldukları ve sultanının koruması altında bulduklarını söylüyordu.⁴⁵

Nogayların Güney Kafkasya'ya yerleştirilmesi ile hem Osmanlı Devleti'ne olan bağları güçlendirilmiş hem de bölgenin güvenliği sağlanmıştı. Ferruh Ali Paşa'dan sonra gelen Bicanzade Ali Paşa ve İpeklizade Mustafa Paşa bölgenin tahkimine devam etmişlerdi. Sultan I.

³⁷ Bu kaleler, düşman taarruzunu zorlaştıran bataklık ve dağlık alanlar gibi doğal engellerle çevriliydi, Hakan Engin, "1787-1792 Osmanlı, Rus-Avusturya Harpleri Sırasında İbrail Kalesi" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi 2013), 7; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı*, 45.

³⁸ Daha önceki çalışmalarda "Ferah Ali Paşa" olarak yazılan bu isim arşiv belgelerinde "فرح" şeklinde yazılmıştır. Osmanlıca sözlüklerde bu kelime bulunan re "ر" harfinin üzerinde şedde "ّ" ve ötre "ُ" işaretleri yazılmıştır. Ayrıca arşiv belgelerine ait özetlerde de bu isim "Ferruh" şeklinde okunmuştur. Bu bilgileri dikkate alarak Soğucak muhafızının adını "Ferruh Ali" şeklinde yazmayı uygun buldum. Ferruh Ali Paşa'nın görevi sadece Soğucak Kalesi'ni tamir ve tahkim etmek değildi. Bölgedeki gelişmeleri yakından izlemek ve burada yaşayan toplulukların Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini artırmaktı; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkezlerden Bağlılık Senedi Alınması" *Karadeniz* (2009): 99-100.

³⁹ Cengiz Fedakar, "Soğucak Kalesi'nin İnşası (1728)", XVIII. Türk Tarih Kongresi VI (2018): 107; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı*, 45.

⁴⁰ Abdurrahim Özer, "The Ottoman-Russian Relations Between The Years 1774-1787" (Master's Thesis, *Bilkent University*, 2008), 65.

⁴¹ Şahin Giray Sultan hanlığından gönüllü olarak feragat etmişti ve Kırımlıların yeni han seçiminde özgür olduklarını söylüyordu, Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, 42.

⁴² Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, 42.

⁴³ Şahin Giray Sultan, Taman tarafına geldiğinde Ferruh Ali Paşa ve kardeşi Sahib Giray Sultan'a mektuplar göndererek Osmanlı Devleti'ne iltica etmek istediğini bildirmişti, Feridun Emecen, "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", *Tarih Dergisi* 34 (2011): 317.

⁴⁴ Abdurrahim Özer, "The Ottoman-Russian", 65.

⁴⁵ Smirnov, *Osmanlı Dönemi*, 624-625.

Abdülhamid, Soğucak ve Anapa kalelerinin istihkâmlarına azami derecede dikkat ettiğinden devlet görevlileri de buradan gelen haber ve istekleri hızlıca cevaplıyorlardı.⁴⁶

Sadece Osmanlı Devleti değil Ruslar da kendi bölgelerinde bulunan Kuban Nehri boyundaki kalelerini asker ve mühimmatla güçlendirmiş, Osmanlı idaresinde bulunan kabilelere kendi yönetimlerine girmeleri için baskı ve saldırılarını artırmıştı.⁴⁷ Rusların Kırım'ı ele geçirmeleri yanında yürüttükleri bu faaliyetleri de izleyen Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş ilanından kısa süre önce Güney Kafkasya'daki kabilelerle temasa geçmişti. Ortak düşman söylemini kullanarak kabilelerden çıkacak bir savaşta kendisinin yanında olmalarını istemişti.⁴⁸ Savaşın başlamasından bir süre önce Abaza ve Çerkez kavimlerinin liderleri, Osmanlı Devleti'ne bağlı olduklarını bildiren bir heyeti İstanbul'a göndererek Rus saldırılarına karşı yardım talep etmişti. Osmanlı Devleti bu kavimlerin isteklerini ve bağlılıklarını memnuniyetle karşılayarak Soğucak Muhafızı ile iş birliği hâlinde olmalarını söylemiş ayrıca kalenin onlara emanet edildiğini de vurgulamıştı.⁴⁹

Osmanlı Devleti Ruslarla yapacağı savaşta Kırım'a Kuban tarafından girmeyi planlamıştı. Güney Kafkasya Kırım-Özi hattı üzerinde yapılan bu plana göre; Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa denizden, Özi Kalesi civarındaki askerler karadan, Anapa ve Soğucak'taki askerler ise Kuban Nehri'ni geçerek Ruslara saldıracaktı. Burada bulunan kabileler Anapa'da bulunan Osmanlı askerine katılarak savaşa dâhil olacaktı. Savaş ilanı kışa denk geldiğinden bahar gelinceye kadar bölgedeki kalelerin güçlendirilmesi ve eksikliklerinin giderilmesi için kale muhafızlarına sürekli uyarılar gönderildi.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin kış başlarken savaş ilan etmesi Ruslara da savaşa hazırlanma imkânı verdi. Buna rağmen 1787 Ağustos'unda Rus tarafının henüz ciddi bir şekilde çalışılmış savaş planı yoktu. Potemkin, önce Oçakov'u (Özi) ele geçirip arakasından Buğ ve Dinyester arasındaki sahilleri kontrol altına almak sonra da Balkanlar'a saldırmak düşüncesindeydi. Rusya Kırım'ı savunmak ve Kuban'da faaliyet göstermek için Kırım-Kuban kolordusunu kurmuş, Kuban cephesi komutanı olarak General Suvorov'u atamıştı.⁵¹ Bu arada kendilerinden kısa bir süre sonra savaşa dâhil olan müttefikleri Avusturya ile birlikte hareket etmek için planlarını yenilemek zorunda kalmıştı.⁵²

Kuban Hanlığı ve Şahbaz Giray

Rusların Kırım'ı ele geçirmesinden sonra Rus hâkimiyeti altına girmek istemeyen bir kısım Tatar halkının Osmanlı topraklarına göç etmeleri ve Kafkas kavimlerinin Osmanlı Devleti'nden yardım istemeleri üzerine bölgeyi idare edebilmek için bir yöneticiye ihtiyaç duyulmuştu. Giray hanedanının bölgedeki kabileler üzerinde uzun yıllara dayanan yönetim ilişkisi ve tarihsel bağları onların bir süre daha siyasi alanda varlıklarını devam ettirmelerini sağladı.⁵³

Osmanlı Devleti, Kırım üzerinden idare ettiği Kuban bölgesini kendisine tabi bir alan olarak görmekteydi, Rusya ise buraların Kırım Hanlığına ait olduğunu iddia ediyordu.⁵⁴ Aslında

⁴⁶ Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, s. 175.

⁴⁷ BOA, *Hattı- Hümayûn*, HAT, 1451/79, Tarih: 10.07.1203 (6 Nisan 1789).

⁴⁸ Cengiz Fedakar, "1787-1792 Osmanlı-Avusturya Rus Savaşlarında Edirne Lojistiği", Prof. M. Tayyib Gökbilgin ve Edirne Sempozyumu, Trakya Üniversitesi, Edirne 2015, s. 152.

⁴⁹ Fedakar, "1897-1791 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Kuzey Kafkasların Tahkimi: Anapa Kalesi", s.46.

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu 1 (Ankara: TOBB, 2017), 982.

⁵¹ Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı*, 42.

⁵² A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları* (İstanbul: Selenge Yay. 2009) 212.

⁵³ Alper Başer, "Şahbaz Giray Han (1732/33-1793) Üzerine Bir Biyografi Denemesi" *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan içinde, ed. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik (Ankara: Nobel Yay., 2020), 890 (bundan sonra Alper Başer, Şahbaz Giray Han).

⁵⁴ Cengiz Fedakar, *Bender Kalesi 1768-1774* (İstanbul: Kitabevi, 2019), 72.

1777 yılında Çarichenin Şahin Giray'ı Kuban Hanı olarak ataması, Rusların burayı, Kırım'dan bağımsız bir bölge olarak kabul etmelerinin bir sonucuydu. 10 yıl sonra 1787'de bu defa Kuban Hanlığı Şahbaz Giray'ın önderliğinde yeniden ihdas edildi. Bu sefer Kuban Hanlığı Rusların karşısında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacaktı.

Ruslara yapılan savaş ilanından sonra Soğucak ve havalisine Divrikli Köse Mustafa Paşa başbuğ olarak atanmıştı (Şubat-Mart 1787). Bu sırada Zanoğlu Mehmed Giray ile bazı kabile reisleri İstanbul'a gelerek Osmanlı'ya hizmet edeceklerini bildirmişlerdi. Onlara çeşitli hediyeler verilerek Mustafa Paşa ile birlikte hareket etmeleri söylenmişti. Osmanlı Devleti, dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Süleyman Ağa'nın kabile halkıyla görüşme yapması için bu heyetle birlikte Anapa Kalesi'ne gitmesine karar verdi. Süleyman Ağa kabile halkına dağıtacağı 70.000 kuruşla birlikte görüşmeye gelen beylerle beraber Anapa'ya doğru yola çıktı.⁵⁵

Osmanlı Devleti bu sırada kendi görevlilerini bölgeye gönderse de Kuban'da bulunan Çerkezler, Tatarlar ve Abazalar gibi toplulukların kendilerinden bir lider eşliğinde savaşmalarının daha doğru olacağını düşünmüştü. Bu liderlik bölgeyi iyi tanıyan ve tecrübelerine güvenilen Kırım giraylarından Şahbaz Giray'a verildi.⁵⁶

Şahbaz Giray, ağabeyi Devlet Giray'ın Kırım hanı olduğu sırada Kırım yönetiminin ikinci ismi olarak kalgaylık makamında bulunmuştu.⁵⁷ Şahbaz Giray, Aslan Giray'ın üçüncü oğluydu. 31 Mayıs 1748 tarihinde Aslan Giray, Kırım hanı olunca Şahbaz Giray'ı Kırım'a çağırmış ve onu Yedisan seraskeri olarak atamıştı. Kardeşi Devlet Giray'la beraber Kabartayların yanında çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, 1758 yılında Nogayların çıkardığı isyana kardeşleri Mesud Giray ve Selim Giray'la beraber destek vermişti. Kırım Giray Han döneminde (1758-1764) Bucak seraskerliği ve Or beyliği yapmıştı. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, 1768-1770 yılları arasında Kırım cephesinde başarılı mücadeleler vermişti. 1775 yılında Kırım hanı olan Devlet Giray, Şahbaz Giray'ı kalgaylık makamına getirmişti.⁵⁸ Çocukluğundan itibaren yetiştirilen Kırım Hanlığında, önemli görevler üstlenmiş ve başarılı bir geçmişe sahip olan Şahbaz Giray 1787 Ekim'inde Kuban Hanı olarak beratını almış ve sonrasında kardeşi Mübarek Giray'ı kalgay, Arslan Giray'ı da nureddin olarak atamıştı.⁵⁹

Şahbaz Giray, 1787 Temmuz ayının ortalarında davet edildiği İstanbul'a gelerek mihandarı Teşrifati vekili Mustafa Efendi eşliğinde, Şehzade civarında, kendisine tahsis edilen Selim Paşa Konağı'na yerleşmişti.⁶⁰ İstanbul'da kaldığı sürede onunla çeşitli görüşmeler yapılmış ve fikirlerine başvurulmuştu. Şahbaz Giray bu görüşmeler sırasında yetkililere; bölgede bulunan Tatar, Çerkez ve Abazaların ateşli silahlarının olmadığını çapul ve yağma dışında Ruslara karşı büyük bir saldırı yapamayacaklarını belirtmişti. Devlet adamlarının; bölgedeki kavimlere yapılacak masrafların gerekli olup olmadığını, sorması üzerine Şahbaz Giray, bu kavimlere gerekli ilgi ve iltifat gösterilmez ise Rusların çeşitli vaatlerine inanıp onların yanında olacaklarını bunun da Gürcistan, Batum, Sohum ve Faş taraflarında tehlike yaratacağını söylemiş; "... ve'l-hâsil Kuban tarafında sâkin halkı elde ve itâatde oldukça hiçbir işe yaramazlar ise bile ol tarafta a'dâya sedd-i râh olmaları menfa'ati kâfidir..." ifadesini kullanmıştı.⁶¹ Şahbaz Giray İstanbul'dayken sadece Osmanlı yetkilileri ile görüşme yapmamış Zanoğlu Mehmed Giray'ın içinde bulunduğu Kafkasya'dan gelen Çerkes kabile reisleriyle de görüşmüştü.⁶² Görüşme esnasında onlara Ruslarla olan barışın sona erdiğini ve Osmanlı Devleti yanında savaşarak sadakatlerini gösterme vaktinin geldiğini söylemişti. Ayrıca onlara savaş

⁵⁵ *Târîh-i Cevdet* 1, 84.

⁵⁶ *Târîh-i Cevdet* 1, 217.

⁵⁷ BOA, *AE.SABH.I.*, 13/1148, Tarih: 10 Recep 1203 (6 Nisan 1789); *Târîh-i Cevdet* 1, 984; Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, haz. Alper Başer-Alper Günaydın (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, 2013) 110.

⁵⁸ Başer, "Şahbaz Giray Han", 894.

⁵⁹ Smirnov, *Osmanlı Dönemi*, 637-638, 642.

⁶⁰ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* 9 (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992), 58-72.

⁶¹ Başer, "Şahbaz Giray Han", 896.

⁶² *Târîh-i Cevdet* 1, 984.

sirasında nasıl hizmet edeceklerini sorduğunda, beyler başlarına bir han veya başbuğ atanmasını söylemişlerdi. Bunun üzerine Şahbaz Giray'ın "Başınıza atanacak hanın kimden olmasını istersiniz?" sorusuna beyler, "Selim Giray Han neslinden ve Çerkes topluluğunu iyi tanıyan bir sultan olsun." demişlerdi.⁶³ Bu toplantıdan sonra Sadrazam Yusuf Paşa ile yapılan görüşmede Şahbaz Giray kendisine hanlık verilirse daha güçlü bir şekilde hizmet edeceğini bildirmiş ayrıca Osmanlı ordusuna Bucak civarında verilecek hizmetin yerinde olduğunu ve buradan düşman arazisine yapılacak akınların düşmana daha fazla zarar vereceğini de eklemiştir.⁶⁴

Şahbaz Giray'ın Güney Kafkasya'da bulunan Tatar, Çerkes ve Abaza kavimleriyle ilgili değerlendirmeleri bölgeyi iyi tanıdığının bir göstergesiydi. Osmanlı yöneticileri Şahbaz Giray'la yaptıkları bu görüşmelerden sonra onun Kuban Hanı olarak atanmasının uygun bir seçim olduğunu görmüştü.⁶⁵

Şahbaz Giray 11 Eylül 1787 tarihinde Bab-ı Âsafi'ye getirilerek büyük vezirlere uygulanan teşrifat kaidelerince padişahın huzuruna çıkarılmış kendisine seraser kürk,⁶⁶ üstlük, terkeş, kalpak gibi hediyeler verilerek taltif edilmişti. Hanlığın sembolü olarak kendisine silahtar ağa tarafından mücevherle süslü kılıç ve beş bin altın verilmişti.⁶⁷ Tören sırasında Şahbaz Giray, teşrifat nişanesine göre, birlikte savaşıcağı Sadrazam Yusuf Paşa'nın sol tarafında ata biniyordu. Her iki tarafın ortak hedefi Kırım'ı kurtarmaktı. Şahbaz Giray kendi mirası olan Kırım alındıktan sonra meşru han olarak Kırım tahtına oturmayı düşünmekteydi.⁶⁸

Şahbaz Giray on bir gün İstanbul'da ikamet etmiş bu sırada zaman kaybetmeden Kuban'a kalgay olarak görevlendirdiği kardeşi Selamet Giray'ı göndermişti.⁶⁹ Bu sırada, Şahbaz Giray'a yola çıkmadan önce ihtiyaçlarını karşılaması için 40.000 kuruş, ayrıca maiyetinde bulunan kardeşi Mübarek Giray Sultan'a ve dört neferine 20.000 kuruş hediye edilmiş yanlarına ihtiyaçları olan yatak, çadır gibi malzemeler de verilmişti. Kuban'da olan Çerkez, Abaza ve Nogay mirzalarına, beylere ve önde gelen kişilere de çeşitli hediyeler gönderilmişti.⁷⁰

Şahbaz Giray ve maiyeti 22 Eylül 1788'de çavuşbaşı vekili Ruhi Süleyman Ağa ve birtakım görevliler eşliğinde Davutpaşa'dan uğurlanmış ve yanındakilerle beraber Bucak taraflarında bulunan Kavşan'a doğru hareket etmişti.⁷¹ Kışı geçirmek için burada ikamet eden sultana ihtiyaçlarını karşılamak için Bâbîâlî tarafından zaman zaman maddi destek de gönderilmişti.⁷² Aslında hanın, Anapa muhafızı Mustafa Paşa ile birlikte Taman üzerinden Kırım'a geçmesi ve burada bulunan Tatarlara liderlik yaparak Ruslara karşı savaşıması planlanmıştı. Şahbaz Giray Sultan, Avusturya'nın savaşa girmesiyle kış mevsiminden dolayı bir süreliğine gittiği Batı cephesinde kalarak Bucak, Moldova ve Dobruca taraflarında mücadele etmiştir.⁷³

⁶³ Başer, "Şahbaz Giray Han", 896.

⁶⁴ Başer, "Şahbaz Giray Han", 897.

⁶⁵ Edîb Efendi Şahbaz Giray'ın han olmasını onaylamadığını, onun etrafında bulunan bahadırları küstürüp bir işe yaramadığını yazar, Ali Osman Çınar, "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarihi" (Doktora Tezi Marmara Üniversitesi 1999), 97, 98.

⁶⁶ Seraser: İpek, altın ve gümüşle dokunan çok kıymetli bir kumaş, Kubbealtı Lugati, seraser, <http://lugatim.com/s/seraser>, 25.01. 2023, 23:59.

⁶⁷ Ümmügülsüm Filiz Bayram, *Sadullah Enverî Târîhi 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı Üçüncü Cilt İnceleme ve Metin* (Ankara: TÜBA, 2023), (bundan sonra Bayram, Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı), 340, 341.

⁶⁸ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* 9, 58-72.

⁶⁹ BOA, C.HR.,121-6008, Tarih: 08 Zilhicce 1201 (21 Eylül 1787); Adnan Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2004), 589.

⁷⁰ BOA, AE.SABH.I., 10/878, Tarih: 10 Recep 1203 (6 Nisan 1789); BOA, AE.SABH.I., 4/350, 10 Recep 1203 ((6 Nisan 1789).

⁷¹ Bayram, Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı, 342; Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri*, 589.

⁷² BOA, *Cevdet Maliye, C.M.L.*, 14/605, Tarih: 16 Rebiyülahir 1202 (3 Ocak 1790), bu belgede gönderilen miktar 25.000 kuruş olarak görülmektedir.

⁷³ Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar* (İstanbul: Ötügen Yay., 2022), 30.

Şahbaz Giray, Bucak'ta olduğundan Anapa'da bulunan Sadet Giray'ı Kuban Başbuğu olarak atamış bu süre zarfında Ruslara karşı mücadele etme görevini de ona vermişti.⁷⁴ Şahbaz Giray düşmanla çarpışmalar başlamadan önce Kavşan'da durmuş Bucak Tatarlarını bir araya getirmek için Besarabya'ya doğru hareket etmiş ve oradayken yaklaşık kırk bin kadar Tatar'ı liderliği altında toplamayı başarmıştı.⁷⁵

Osmanlı Devleti bahara kadar hazırlıklarını tamamlamaya çalışarak herhangi bir harekette bulunmadı. Rusya üzerine Davutpaşa'dan yola çıkan Osmanlı ordusu Avusturya'nın savaşa dâhil olması üzerine 3 Nisan 1788 tarihinde Edirne Sahrası'nda ordunun hangi yöne doğru gideceği konusunu görüşmek zorunda kaldı. Ordu Edirne sahrasına geldiğinde yeni bir savaş stratejisi belirlenmesi gerekiyordu. Sadrazam Yusuf Paşa'nın haymesinde yapılan meşveret toplantısında alınan kararlara göre, Belgrad'ın kuşatılması tehlikesine karşılık Yusuf Paşa'nın serdariekremlisinde asıl ordu, orta kol üzerinden Vidin şehrine doğru gidecekti.⁷⁶ Rus cephesi ise eski sadrazam olan İsmail seraskeri Ali Paşa'nın komutasına bırakılmıştı.⁷⁷ Donanma komutanı Cezayirli Gazi Hasan Paşa, İsmail ordusu ile koordineli olarak hareket edecekti.⁷⁸ Şahbaz Giray'ın Kuban tarafına gitmesi yönünde alınan karar da değişmiş, Bucak'ta kalması istenmişti. Bununla beraber han olarak Kuban tarafında bulunan Tatarların Özi'yi takviye etmesi görevi de ona aitti.⁷⁹ Kuban tarafı ise Şahbaz Giray'ın (Eylül 1787) Anapa'da görevlendirdiği Selamet Giray tarafından idare edilecekti. Selamet Giray'la birlikte burada kardeşi Sahip Giray da hizmet edecekti.⁸⁰

Yaş kasabası, Hotin Kalesi ve Özi Kalesi'nin İşgali

Rusların başkomutanı Potemkin'in hedefinde Hotin ve Özi kalelerini ele geçirmek olduğundan Osmanlı devlet adamları tarafından Karadeniz sahilleri, Özi, Bender, Hotin, Yaş, Bükreş, Akirman, Tuna sahillerinin ve burada bulunan kalelerin muhafaza ve himaye edilmesine yönelik bir plan hazırlanmıştı.⁸¹

Osmanlı daha önceki savaşlarda olduğu gibi Avusturya'nın Yaş ve Bükreş'i ele geçirmesine engel olmak için güçlü komutanlarını buralarda görevlendirmeye özen göstermişti. Vezir Bekir Paşa ve Darendeli İbrahim Paşa Boğdan ve Eflak başbuğları olarak bölgeye önceden gitmişti. Ordu Edirne'deyken bu cepheden düşman karşısında elde edilen başarılarla dair haberler gönderiliyordu.⁸² Osmanlı ordusu Tatarpazarı'na geldiğinde Boğdan başbuğu Bekir Paşa ölmüş, buradaki durum Osmanlı Devleti aleyhine dönmüştü. Avusturyalı komutan Albay Michael von Fabri yerel halktan bazı kişilerin desteğini alarak Yaş kasabasına girmiş ve Boğdan voyvodası Aleksandr'ı esir almıştı. Buranın kurtarılması için Boğdan voyvodası olarak atanan Manolaki Bey, Zihneli Hasan Paşa ve Şahbaz Giray Han büyük çaba göstermişti. Hantepesi'nde bulunan Şahbaz Giray mücadele sırasında 20.000 kişilik kuvveti ile düşmana yardım gelecek yolları kesmiş Avusturyalılar Haziran 1788'de Yaş'tan çekilmek zorunda

⁷⁴ Sadet Giray Sultan'ın Anapa'da bulunan Tatarların başı olarak atanması burada bulunan Çerkes, Abaza ve Dağıstan kabileleri tarafından kabul edilmeyeceğinden bu atama Anapa Muhafızı İpekliade Mustafa Paşa tarafından saklı tutulmuştu, BOA, C.HR.,84/4159, Tarih: 02 Zilhicce 1201 (16 Eylül 1787); BOA, C.HR., 121/6008, H. 08 Zilhicce 1201 (21 Eylül 1787); Abdülkadir Özcan, *Ahmed Cevdet Paşa Târîh-i Cevdet IV* (Ankara TTK Yay., 2020), 33.

⁷⁵ *Târîh-i Cevdet I*, 984.

⁷⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/1* (Ankara: TTK Yay., 1983), 524, 527, 536.

⁷⁷ Ayla Efe, "Silistre Eyaleti'nde Osmanlı-Rus Savaşları, Küçük Kaynarca'dan Berlin'e", OTAM, S. 19, Ankara 2006, s. 142.

⁷⁸ Engin, "İbraail Kalesi", 72

⁷⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, IV/1*, 519; Engin, "İbraail Kalesi", 72.

⁸⁰ Selamet Giray Sultan buradaki başarılarından dolayı I. Abdülhamid tarafından 5.000 kuruşla ödüllendirilmiştir, Kırmırlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, 308.

⁸¹ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 450, 451.

⁸² Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 373, 414.

kalmıştı.⁸³ Rus başkumandanı General Potemkin kurdukları ittifak gereğince Boğdan'ı ele geçirmek isteyen Avusturya kuvvetlerine yardım etmesi için General Soltikof'u Yaş tarafına göndermişti. Avusturya ve Rusya'nın birlikte saldırımları üzerine Şahbaz Giray Han, Mikdad Paşa ve Manolaki Bey Yaş'tan çıkmak zorunda kalmış, Yaş kasabası tekrar düşman kuvvetlerinin eline geçmişti.⁸⁴ Şahbaz Giray Han, Yaş kasabasını yetmiş dört gün kadar savunmuş İsmail'den yardım gelmeyince Bender'e doğru geri çekilmiş ve orduya gönderdiği tahriratlarda geri çekilmesinin nedenlerini bildirmişti.⁸⁵

Yaş'a giren Rusya ve Avusturya'nın bundan sonraki hedefi Hotin ve Özi kaleleri idi. Bu kalelerin alınması savaşta üstünlüğü ele geçirmek için önemliydi. Rus General Rummyantsev, Prens Koburg komutasındaki Avusturya askerinin bir an evvel Hotin Kalesi'ne saldırmasını istiyordu. Prens Koburg ise Rus desteği olmadan bunu yapamayacağını bildirmişti. Nihayet Rus komutan Saltikov'la birleşen Prens Koburg, Hotin Kalesi'ne güçlü şekilde saldırma fırsatı bulmuştu.⁸⁶ 20 Ekim 1788'de ordunun Lazaret'te olduğu sırada serdariekrem'in çağırında toplanan meşveret meclisinde Şahbaz Giray, Boğdan Başbuğu Vezir Mikdad Paşa ve İsmail Seraskeri Zihnevî Hasan Paşa tarafından gönderilen tahrirat okunmuş, Hotin Kalesi'nin Rusların eline geçtiği öğrenilmişti (31 Ekim 1788). Yaş kasabası Avusturya ve Rusya tarafından işgal edildiğinden İsmail Kalesi ve diğer taraflardan Hotin'e yardım gelememiş, zor durumda kaldığından kale vire ile Ruslara teslim edilmişti. Bu sırada Kuban hanının maiyetinde olan Tatarların bir kısmı yiyecek kıtlığından, teçhizatın eksikliğinden ve kış şartlarından dolayı perişan olmuştu.⁸⁷ Ele geçirilen esirlerden edinilen bilgiye göre Rusya; Özi ve Bender üzerine kuvvetler gönderme hazırlığı yapıyordu. Ayrıca Rus kuvvetleri Hantepesi'ne doğru kendilerini takip etmekteydi. Düşmanla savaşacak yeterli asker ve teçhizatı olmayan Şahbaz Giray ve komutanlar kendilerine takviye gönderilmesini istemekteydi. Maalesef bu istek o an için yerine getirilememiş kışın gelmesinden dolayı ordu kışlamak için Edirne'ye doğru yola çıkmıştı.⁸⁸

Kuzey Karadeniz'de Osmanlı Devleti'nin üstünlüğünün devam etmesi ve İstanbul'un güvenliğinin sağlanması için Özi Kalesi stratejik bir noktaydı. Buranın güçlü bir şekilde savunulması gerekiyordu. Özi'nin savunulmasında Şahbaz Giray Sultan maalesef kendisinden beklenen başarıyı gösteremedi. Bucak tarafında bulunan Şahbaz Giray'a Rusların güçlü silahlarla Özi'yi kuşattıkları haberi verilmiş Boğdan başbuğunun Silistre civarından asker göndereceği kendisinin de hızla gerekli kuvvetleri göndererek Özi'ye yardıma gitmesi istenmişti.⁸⁹ Şahbaz Giray'a askerlerinin zahire giderleri olarak 35.000 kuruş harçlık da gönderilmişti.⁹⁰ Özi kuşatması sırasında hanın etrafındaki Tatar kuvvetleri dağılmış, mevcut sayı oldukça azalmıştı. Bu nedenle Şahbaz Giray'dan umut edildiği şekilde istifade edilemedi. Hatta Şahbaz Giray serdariekremden Rusların taarruzları karşısında dayanamayacağını söyleyerek yardım istemiş ve Tuna'nın karşı tarafına geçmeye mecbur kalacağını bildirmişti.⁹¹ Çarpışmalar sırasında Şahbaz Giray'ın büyük oğlu Muhammed Giray Sultan ölmüştü. Şahbaz Giray oğlunun matemini tutarken orduya durumuna dair haberler göndererek asker ve yiyecek

⁸³ Şahbaz Giray Sultan'ın bu başarısı Sultan I. Abdülhamid'in övgüsüne mazhar olmuştur, *Târîh-i Cevdet*, 1, 1006; Başer, "Şahbaz Giray Han", 899.

⁸⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/11*, 537; Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, 181.

⁸⁵ Potemkin'in asker sayısı yüz elli bin kadardı. Yanlarında büyük top ve havanlar dışında yüz otuz yedi tane sürat topu bulunuyordu. Avusturya ve Rusya'nın birlikte hareket etmeleriyle yapılan muharebelerde Osmanlı kuvvetleri başarısız olmuştur. Şahbaz Giray Sultan burada verdiği mücadele sırasında İsmail tarafından yardım gelmeyince "Ey Necâti ister imiş yığılanı yıkılan" sözünü söylemiştir. Şahbaz Giray Sultan'a destek gelmemesi ve Rusya tarafından Avusturya'ya takviye kuvvetlerin gönderilmesi bu çekilmenin önemli nedenleridir, Özcan, *Ahmed Cevdet Paşa Târîh-i Cevdet IV*, 132.

⁸⁶ Cengiz Fedakar, "Hotin Kalesi (1787-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşlarında)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/16, (2019): 529.

⁸⁷ Çınar, "Edîb Tarihi", 81.

⁸⁸ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 499.

⁸⁹ BOA, *Cevdet Eyalet-i Mümtaze, C.MTZ.*, 12/589, Tarih: 29 Şevval1202 (2 Ağustos 1788).

⁹⁰ BOA, *AE.SABH.I.*, 173/11560, Tarih: 06 Zilkade 1202 (8 Ağustos 1788).

⁹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/1*, 540.

takviyesi istiyor, destek gelmezse yanında bulunan birkaç bin askerle şehit olmaktan başka çarelerinin kalmadığını yazıyordu. Osmanlı ordusu Özi savunmasında olduğundan Bender'e yardım için bir şey yapılamamış Şahbaz Giray'a teselli ve dualar göndermekle yetinilmişti.⁹² Özi Kalesi'nin Rusların eline geçmesi Osmanlı ordusunun Rus cephesinde aldığı en önemli yenilgilerden biriydi. Özi Kalesi'nin kaybedildiği haberini alan Sultan I. Abdülhamid felç geçirerek hayatını kaybetti.⁹³ Tahta geçen III. Selim, İsmail seraskeri Şahin Ali Paşa'yı görevden alarak yerine Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa'yı kara seraskeri olarak atadı. Bu sırada İsmail seraskerinin yanında Şahbaz Giray'ın üç bin civarında Tatar kuvveti bulunuyordu yalnız bu kuvvetler dağınmıktı ve artık yağma ve çapul dışında fazla işe yaramıyorlardı.⁹⁴

Bu sırada Şahbaz Giray'ın han olarak yetersiz olduğu ve Tatarların Baht Giray'ı han olarak istedikleriyle ilgili serdarırekeme bazı tahriratlar gönderilmişti. Bunlardan biri Vezir Corazade Ahmed Paşa'ya aitti. Ahmed Paşa, Şahbaz Giray Sultan'ın sadık olduğunu ama Bucak Tatarlarının onu han olarak istemediklerini ve Baht Giray Sultan'ı Kuban Hanı olarak istediklerini bildiriyordu.⁹⁵

Diğer bir tahrirat, Hotin sükkânı Mehmed Ağa tarafından gönderilmişti. Mehmed Ağa, Şahbaz Giray'ın Ruslarla savaşmadığını, hatta savaşmak isteyen Tatarlara engel olduğunu bildirmekte ve Tatarların Baht Giray'ı han, Arslan Giray'ı da kalgay olarak istediklerini ifade etmekteydi.⁹⁶

31 Aralık 1788 tarihinde Kalas Serdarı Yakup Ağa'nın gönderdiği tahriratta ise Yaş kasabasının kaybedilme sebebinin Şahbaz Giray Han'ın umursamazlığı olduğu yazılmıştı. Yakup Ağa da Tatarların memnuniyetsiz olduğundan söz etmiş başlarına Baht Giray'ı han olarak istediklerini bildirmişti.⁹⁷ Birbiri ardınca gelen bu haberlerle eş zamanlı olarak, Baht Giray'ın Mehmed adındaki bir adamı İstanbul'a gelmiş ve yetkililere Baht Giray Sultan'ın Özi'ye yardım edebileceğini bildirmişti. Baht Giray Sultan "Devletime böyle bir günde hizmet etmeyip de ne vakit hizmet edeyim?" derken devletin nüfuz ve itibarı olması durumunda bölgede daha güçlü bir şekilde mücadele edebileceğini de eklemişti. Şahbaz Giray, sultanları küstürmesi ve hakkında gelen şikâyetler sebebiyle Ocak 1789'da hanlıktan azledilmiş ve yerine hanlık isteğini açıkça ortaya koyan Baht Giray Sultan Şubat 1789'da Kuban Hanı olarak atanmıştı.⁹⁸

Şahbaz Giray gerçekte akıllı, mütedeyyin, cesur ve yiğit bir liderdi. Hanlığı sırasında Yaş ve Bükreş civarında başarılı mücadelelere imza atmıştı. Yalnızca Rusya ve Avusturya gibi iki güçlü devlete karşı mücadele vermemiş zorlu doğa koşulları ve teçhizat eksikliğiyle de uğraşmak zorunda kalmıştı. Hanlığı sırasında Kırım sultan ve mirzalarını da memnun edememişti. Bu sırada oğlunu kaybetmesi onu derinden üzmüş ve dünya işlerinden koparmıştı. Hanlığı altı ay sürmüştü, yerine Baht Giray Sultan, Kuban Hanı olmuştu. Şahbaz Giray ise kendisine verilen mihmandarı Teşrifati Mustafa Efendi eşliğinde, Vize'deki çiftliğine

⁹² *Târîh-i Cevdet* 1, 1066.

⁹³ Bayram, Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı, 527.

⁹⁴ Bayram, Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı, 577.

⁹⁵ BOA, HAT, 17/751, Tarih: 29 Zilhicce 1202 (30 Eylül 1788), Ahmed Paşa "Kış döneminde yirmi bin Tatar toplanabilir ama Şahbaz Giray Sultan bu kadar sayıda Tatar toplayamaz. Hatta bazı sultanlar hanın yanında ayrıldı. Tatarlar Baht Giray Sultan'ı talep ediyorlar. Baht Giray Sultan'ın kardeşi Kaplan Giray da gayet bahadır bir kişidir. Birlikte Ruslara daha kuvvetli bir şekilde saldırabilirler." diyordu. Corazade gönderdiği yazının sonuna "Şahbaz Giray Han sadık ve mütedeyyin bir zattır. Bundan sonra çiftliğinde yaşaması münasiptir." notunu da eklemiştir; *Târîh-i Cevdet* 1, 1070.

⁹⁶ *Târîh-i Cevdet* 1, 1070.

⁹⁷ *Târîh-i Cevdet* 1, 1072.

⁹⁸ Şahbaz Giray Sultan, Arslan Giray'ı haksız yere azarlayarak kabile ve ailesi ile birlikte çiftliğinde ikamete mecbur etmişti, C.MTZ, 6-293, H. 29.12.1201; Şahbaz Giray Sultan'ın zorda kaldığı doğru olmakla birlikte Kırım mirzaları ve şehzadelerini darıtarak dağılmalarına sebep olması nedeniyle hanlıktan azledildi. Yerine Özi'ye yardım etmesi şartıyla Vize kasabasında ikamet eden Baht Giray Sultan Kuban Hanı tayin edildi (Şubat 1789), Çınar, "Edîb Tarihi", 97; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV/1, 36.

getirilmişti.⁹⁹ Buradayken 1793 yılında ölmüştür. Mezarı Tekirdağ ilinin Saray ilçesinde bulunan Ayas Paşa Camii haziresine defnedilmiştir.¹⁰⁰

Baht Giray Sultan'ın Hanlık Dönemi (1789-1792)

Baht Giray Sultan'ın han olarak atanması seferin başladığı zamanlarda da müzakere edilmişti. Sultan, Kırım Giray hanzadelerinin büyüğüdü. Ayrıca Tatarlar arasında sevilen, cesur ve itibarlı bir sultan olarak kabul görmekteydi. Bu bilgilere rağmen ağır vergiler alarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakacağı kanaatinden dolayı ilk olarak Şahbaz Giray, Kuban Hanı olarak atanmıştı.¹⁰¹

Baht Giray'ın han olarak görevlendirilmesinde Özi'ye yardım etmesi öncelikli meselesiydi.¹⁰² Bu nedenle onun İstanbul'a gelip hanlık menşurunu almadan kuvvetleriyle birlikte Özi'ye gitmesi emri verilmiş, gerekli teşrifatın kendisine sonra gönderileceği iletilmişti. Baht Giray'a hanlık verildikten sonra taraflar arasında sürekli bir yazışma trafiği yaşanmış ve kendisine Kuban Hanı olarak acil bir şekilde Özi savunmasına gitmesi defalarca iletilmişti.¹⁰³

Baht Giray Sultan, han olduktan sonra kardeşi Mehmed Giray'ı kalgay olarak Kuban başbuğu ilan etmiş Sadet Giray'ın neslinden Bahadır Giray'ı nureddin olarak atamıştı.¹⁰⁴ Görevlendirmeler yapıldıktan sonra Dağıstan'daki kabilelere yollanan hükümde; Kuban başbuğu Mehmed Giray, Soğucak ve Anapa seraskeri Vezir Seyit Hacı Hüseyin Paşa ile birlikte çevredeki Ruslara ait kale ve kasabalara saldırımları ve bu bölgeleri tahrip etmeleri emri verilmişti.¹⁰⁵

Baht Giray Sultan ise Özi'ye yardıma zamanında gidememiş ve Suvorov komutasındaki Rus kuvvetleri Ocak 1789 tarihinde Özi'yi ele geçirmişti.¹⁰⁶ III. Selim, cülusundan kısa bir süre sonra cepheden gelen başarısızlık haberleri üzerine Sadrazam Yusuf Paşa'yı azletmiş yerine Vidin Seraskeri Vezir Hasan Paşa'yı atamıştı (13 Haziran 1789). Aynı zamanda, Bükreş'in savunmasına yönelik görev değişiklikleri yapılmış, Yusuf Paşa Vidin seraskerliğine tayin edilmişti.¹⁰⁷ Cephedeki gelişmelerle ilgili Eflak voyvodasından gelen haberde Rusların, Bükreş'i ele geçirmek amacıyla harekete geçtiği bildirilmişti. Esirlerden elde edilen istihbarata

⁹⁹ BOA, HAT, 1384/54775, Tarih: 29 Zilhicce 1202 (30 Eylül 1788).

¹⁰⁰ Şahbaz Giray Sultan'ın mezar taşı kaybolmuştur. Hakan Kırmırlı, "Giray Hanedanının Osmanlı Devleti Topraklarında Kalan Maddi İzleri", *Belleten* 85/304, (2019): 900.

¹⁰¹ Çınar, "Edîb Tarihi", 98.

¹⁰² *Târîh-i Cevdet* 1, 1072; BOA, AE.SABH.I., 4/361, Tarih: 10 Recep 1203 (6 Nisan 1789); BOA, HAT, 11/427, Tarih: 29 Zilhicce 1202 (30 Eylül 1788); BOA, HAT, 1384/54775, Tarih: 29 Zilhicce 1202 (30 Eylül 1788); *Târîh-i Cevdet* 1, 1072; Kırım Giray Hanzade Baht Giray Sultan'a Kuban Hanlığı tevcîh ve ihsân buyurulduğunu ve hemen seri'an cem' eylediği asâkir ile Tuna'ya doğru ılgar ve karşıya gûzar ve müdâfa'a-i a'dâyâ kıyâm ve ibtidâr eylemesini havi rikâb-ı adl'ü-l-maâb-ı şâhânelerinden emr-i şerîf ısdâr ü irsâl ve kendisine 25.000 kuruş harçlık tesyâr olunmaktan nâşî iktizâ eden hanlık ve emr-i teşrifâtı ordu-yı hümâyûndan ib'âs olunmasını nâtık şerefyâfte-i sudûr olan hatt-ı şerîf-i mücib-redifleri vârid olduğu sâ'ât sultân-ı müşârûnileyh isti'câlini ve hanlık fermanı ve teşrifâtı yolda kendüye vâsil olacağı mütezammın ve taraf-ı çâkeriden kâime tastîr ve mahsûs Tatar ile olduğunun akabinde Kuban Hanlığı avâtıf-ı aliyeye-i tâcîdârilerinden uhdesine ihâle kılındığı..., BOA, HAT, 11-427, Tarih: 29 Zilhicce 1202 (30 Eylül 1788); HAT, 1384/54797, H. 17 Cemaziyelevvel 1203 (30 Eylül 1788); Erbuğ Ercelebi, 190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (97-198), *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2012, s. 27.

¹⁰³ Ozan Kahya, "Özi Kalesi" (Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013), 279.

¹⁰⁴ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 341, 685; Çınar, "Edîb Tarihi", 98, 127; *Târîh-i Cevdet* 1, 1073, Aslında Tatarların amacı çapul etmek, Baht Giray Sultan'ın meramı hanlık kapmak, Devlet-i Aliyye'nin isteği Özi'yi kurtarmaktı. Vakit müsait olmadığından bu değişikliğin Özi için bir faydası olmamıştı; BOA, HAT, 19-884, Tarih: 29 Zilhicce 1203 (20 Eylül 1789) tarihli Kaymakam Paşa'ya yazılan hatta; Kuban Hanı olarak Baht Giray'ın kalgay olarak da Arslan Giray'ın atandığı yazılıdır.

¹⁰⁵ Kadir Güney, 190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1204-1204, M. 1789-1790; sayfa 1-97) (Yüksek Lisans Tezi, *Gaziantep Üniversitesi* 2012), 262.

¹⁰⁶ BOA, HAT, 11-406, Tarih: 29 Zilhicce 1202 (30 Eylül 1788), Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 521.

¹⁰⁷ III. Selim, Yusuf Paşa'nın Eflak veya Vidin seraskerliklerinden birine atanması konusunu Hasan Paşa'ya bırakmıştı. Bunun üzerine Sadrazam Hasan Paşa Yusuf Paşa'yı Vidin seraskeri olarak görevlendirmiştir, Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 565.

göre de Rus kuvvetleri Bükreş'i almak üzere Bender'e doğru ilerliyordu. Bu bilgileri değerlendirmek için 22 Haziran 1789 tarihinde Sadrazam Hasan Paşa'nın çadırında bir meşveret meclisi toplandı ve durum detaylı bir şekilde ele alındı. Meşveret sonucunda, Bender, Akirman, İsmail ve İbrail bölgelerine asker, mühimmat ve para gönderilmesi, aynı zamanda İsmail'de bulunan Kuban Hanı'nın Kavşan'a doğru gitmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁸

Yusuf Paşa'dan sonra sadrazam olan Vidin seraskeri Hasan Paşa (19 Haziran 1789)¹⁰⁹ III. Selim'e yazdığı takirde, ordunun durumunu ve yapılanları özetlerken Kuban Hanı'na gönderilen hediyelerden bahsetmiş ayrıca hanın istediği yardımların gönderildiğini de belirtmişti.¹¹⁰

İsmail Savunması

Özi'nin kaybindan sonra Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa İsmail seraskeri olarak atanmıştı.¹¹¹ Bu esnada Baht Giray Sultan'a Rusların Tuna'nın karşı tarafına geçerek Kalas, İsmail, Kili, Akkerman ve Bender taraflarını tehdit ettiği haberi verildi. Baht Giray'a Şumnu'dan ayrılması ve acil olarak İsmail'e doğru gitmesi söylendi.¹¹² Baht Giray Sultan'ın hızlı davranması ve ihtiyaçlarını karşılaması için merkezden çeşitli hediyeler de gönderildi.¹¹³ Baht Giray, han olarak atanmasının asıl sebebi olan Özi savunmasına yetişememişti. Bu defa İsmail'e vaktinde giden sultan, Cezayirli Gazi Hasan Paşa ile birlikte İsmail Kalesi'ni başarılı bir şekilde savunmuş; Ruslar, İsmail Kalesi önünde mağlup edilmişti.¹¹⁴

Gazi Hasan Paşa öncelikle İsmail Kalesi'nin savunma gücünü artırmak için çalışmalar yapmış Kuban Hanına İsakçı Kalesi'nde bulunan büyük topların takımlarıyla birlikte İsmail'e getirmesi emrini vermişti.¹¹⁵ Ayrıca kalede bulunan asker sayısının yeterli olmadığı hem Hasan Paşa hem de Baht Giray Sultan tarafından İstanbul'a bildirilmiş ve asker takviyesi talep edilmişti. Merkez bu ihtiyaçların aciliyeti karşısında bir kısım esnaflardan oluşturduğu askerleri İsmail'e sevk etmiş ve hana ihtiyaçları için 25.000 kuruş göndermişti. Bu sırada hanın kardeşi Kaplan Giray'a da 15.000 kuruş gönderilerek ondan Bergos'tan İsmail'e kadar olan kazalardan piyade ve süvari toplaması istenmişti.¹¹⁶ Baht Giray kuvvetlerinin bir kısmını Bender tarafına takviye için göndermiş, kalan askerleriyle Boğdan üzerinden Kişinev kasabasına doğru çapul için çıkmıştı. Bölgede Rus askerinin olup olmadığı araştırılırken bir anda Kazak ve Rus askerleriyle karşılaşmış ve çatışma başlamıştı. Debbağ Köprüsü civarında kahramanca savaşan Hasan Paşa ve Baht Giray Sultan, İsmail Kalesi'ne doğru çekilmişti. İsmail Kalesi'ni 23 Eylül 1789 tarihinde kuşatan Rus ordusu Hasan Paşa ve Baht Giray'ın savunmasını aşamamış ve geri çekilmek zorunda kalmıştı. Potemkin'in büyük ordusu tarafından yapılan bu saldırının püskürtülmesi önemli bir başarıydı.¹¹⁷

İsmail'de Ruslara karşı başarılı mücadele veren Gazi Hasan Paşa, 3 Aralık 1789 tarihinde serdariekrem oldu. Sadrazamlık mührünü alan Hasan Paşa, Akkerman Kalesi'nin düşmana bırakılmasından sorumlu tuttuğu Vezir Tayfur Paşa'yı idam ettirmiş, Curazade Ahmed Paşa'yı İsmail seraskerliğiyle görevlendirmişti. Hasan Paşa 6 Aralık'ta Baht Giray Sultan'ın biraderi ve

¹⁰⁸ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 566, 567.

¹⁰⁹ Hasan Paşa'ya sadrazamlık mührü Rahova kasabasının Salonakça karyesinde bulunan Ağacık Çiftliği menziline 19 Ramazan 1203 (19 Haziran 1789) tarihinde verilmiştir. Hasan Paşa mührü aldıktan altı gün sonra 25 Ramazan 1203'te ordugâhta teşrifat gerçekleştirilmiştir, Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 563.

¹¹⁰ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 574, Baht Giray Sultan'a, bir kabza murassa pala, bir çift piştov, bir adet tüfek hediye olarak gönderildi ayrıca handan gelen istek doğrultusunda kendisine 10.000 kuruş, maiyetindeki sultanlara 5.000 kuruş harçlık verildi. Yine kendisine bin adet sim çelenk, 30 sevb hi'lat, 20 sevb çuka biniş, tekrar bir miktar çadır gönderildi.

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV/1, 548.

¹¹² BOA, *AE.SABH.I.*, 250-16786, Tarih: 29 Recep 1203 (25 Nisan 1789).

¹¹³ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 584.

¹¹⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 548; Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı Rus Savaşları*, 190.

¹¹⁵ BOA, *HAT*, 1108-49021, Tarih: 29 Muharrem 1204 (19 Ekim 1789).

¹¹⁶ BOA, *HAT*, 186-8792, Tarih: 29 Zilhicce 1204 (9 Eylül 1790).

¹¹⁷ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 648, 649; *Târîh-i Cevdet* 1, 1222.

bir miktar Tatar askerini İsmail Kalesi'nde bırakarak Baht Giray'la birlikte yola çıkmış ve 17 Aralık günü Şumnu'ya gelmişti.¹¹⁸ Buradayken Baht Giray Sultan'ın ricası üzerine, onun Külefc'e de konaklamasına izin verdi. Serdariekrem Şumnu'dayken, Rus tarafından bir görevli ordugâha gelerek barış anlaşmasına dair görüşmek istemiş ve bazı şartları dile getirmişti. Hasan Paşa ve Baht Giray Sultan, bu şartları olumlu bulmuşlardı. Bu görüşmeden sonra Hasan Paşa da barış antlaşmasını müzakere etmek üzere murahhas olarak Bekir Paşa'yı Rus ordusuna göndermişti.¹¹⁹

Gazi Hasan Paşa'nın vefatından sonra Baht Giray Sultan kuvvetleriyle Külefc'e de ikamet etmeye devam etti. Ancak bu istenmiyordu, kendisine bir miktar para verilerek Külefc'den ayrılıp Babadağı üzerinden İsmail'e gitmesi emri verildi. III. Selim, Sadrazam Şerif Hasan Paşa'ya gönderdiği hattında emrini açık bir şekilde yazmaktaydı. Baht Giray Sultan, savaşın sona erdirilmesi ve barış yapılması gerektiğine inandığından, "İsmail'de süvariye ihtiyaç yok, Babadağı'nda da zahire yok." demiş ve harekete geçmemişti. Ancak aldığı kesin emre uymak zorunda kalan han, otuz beş saatlik mesafedeki Babadağı'na elli beş günde ulaşmıştı.¹²⁰

Bu sırada Prens Koburg komutasındaki Avusturya ordusu ile Yergöğü'nde yapılan savaş Osmanlı ordusunun başarısı ile sonuçlanmıştı. Enverî bu zaferi "Zikr-i Gazve-i Cemile-i Yergöğü" başlığı altında anlatmıştır. Bu zaferden sonra Prusya'nın aracılığıyla 3 Ağustos 1791 tarihinde Avusturya ile Zıştovi Antlaşma yapılmış ve savaş bir süre daha Rus cephesinde devam etmişti.¹²¹

Rus kuvvetlerinin İsakçı ve Tulça kalelerine doğru ilerlemesi üzerine, bu bölgelerin muhafazası Baht Giray Han'a emanet edilmiş ve görevli memurlarla birlikte hareket etmesi söylenmişti. Ancak bu sırada hanın yanındaki Tatar kuvvetleri, bin ile iki bin sayıları arasındaydı ve oldukça azalmıştı. Kuvvetlerinin yetersizliğinden endişe duyan Baht Giray Sultan, "Bu kadar az kuvvetle düşmana karşı nasıl başarılı olurum?" diyerek ordudan asker ve mühimmat talep etmişti. Ne yazık ki takviye geleceğine Tulça ve İsakçı muhafızları Vezir Kürd Osman Paşa ile Vezir Emin Paşa yanlarında yeterli asker olmaması gerekçesiyle İsmail Kalesi'nin karşısındaki Babadağı'na çekildiler.¹²² Fırsatı kaçırmayan Ruslar asker ve mühimmat eksikliğinden dolayı savunmasız kalan Kili, Tulça ve İsakçı gibi stratejik kaleleri kolayca ele geçirdi.¹²³ Ruslar bölgedeki savunmanın zayıf olduğunun farkında olarak ilerlemeye devam etmiş karadan ve Tuna Nehri tarafından bütün yollar kesilerek İsmail Kalesi kuşatılmıştı. Rus komutanı Suvorov kalenin teslim edilmesini istediysen de bu teklif kabul edilmedi.¹²⁴ Rusların saldırısı 10 Aralık'ta top atışlarıyla başlamış asıl saldırı 11 Aralık günü gerçekleşmişti. Bu mücadele gece saat 10.00'dan gündüz saat 10.00'a kadar devam etmişti. Gecedan sabaha kadar süren bu savunma sırasında, Kuban Hanı Baht Giray'ın kardeşleri Kaplan Giray ve Gazi Giray Sultanlar ve maiyetlerinde bulunan Çoban Giray ve Mehmed Giray, Selim Giray, Cezzar Ahmed Paşa'nın kethüdası Selim Paşa, birkaç yüz adamla, ölünceye kadar savaştılar. Tuna tarafından gemilerle gelen Rus kuvvetleri de kaleye girmiş ve İsmail'e her taraftan hücum edilmişti. Kale komutanı Aydoslu Vezir Mehmed Paşa ve kasaba ahalisinden birçok kişi bu

¹¹⁸ *Târîh-i Cevdet 2*, 1266.

¹¹⁹ Bayram, Enverî *1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 658; Işık Ertekin, "Kili Kalesi 1767-1792" (Yüksek Lisans Tezi Trakya Üniversitesi 2015), 112.

¹²⁰ *Ertekin*, "Kili Kalesi", 688; *Târîh-i Cevdet 2*, 1300; BOA, *HAT*, 200-10241, 29 Zilhicce 1204 (9 Eylül 1790), III. Selim bölgenin savunulması için gerekli asker ve zahire gönderilsin demiştir. III. Selim Sadrazam Hasan Paşa'ya gönderdiği bir hattında Baht Giray Sultan'a güvenmemesini yazmıştı. Hasan Paşa'ya Kuban Hanına güvenmemeni sana daha önce yazmıştım demekte Babadağı'ndaki hâlini ise kendisinin yazdığını hatırlatmaktadır. III. Selim sadrazamı sadece Baht Giray Sultan için değil Yeniçeri Ağası Süleyman Ağa'ya dikkat etmesi için de uyarmıştır.

¹²¹ Zıştovi Antlaşması 3 Zilhicce 1205=3 Ağustos 1791 Çarşamba, Bayram, Enverî *1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 678, 820; Çınar, "Edîb Tarihi", 220.

¹²² *Târîh-i Cevdet 2*, 1332.

¹²³ Kili Kalesi 10 Kasım 1790, Tulça 16 Kasım 1790, İsakçı 25 Kasım 1790 tarihlerinde Ruslar tarafından işgal edilmiştir, Kuzucu, *Kırım Hanlığı*, 193.

¹²⁴ Feridun Emecen, "İsmail", *DİA 23* (2001): 84.

çarpışmada ölmüş, kale muhafızı Vezir Mehmed Paşa ise esir edilmişti.¹²⁵ Kuşatma sonucu kaleyi ele geçiren Ruslar burada büyük katliamlar yapmış, kale halkından yirmi beş binin üzerinde kişi öldürülmüştü. Stratejik öneme sahip kalenin kaybı, Hasan Paşa'nın sadrazamlıktan alınmasına neden olmuş (13 Şubat 1791) ve bu göreve tekrar Yusuf Paşa atanmıştır.¹²⁶

Yusuf Paşa'nın tekrar sadrazam olduğu sırada, Baht Giray Han'ın bölgedeki sultanları, Rusların Maçin ve Babadağı taraflarına yönelik saldırılarına karşı savunma hazırlıkları yapıyor, keşif ve istihbarat faaliyetleri yürütüyorlardı. Bu kapsamda, Baht Giray'ın görevlendirdiği Cengiz Mehmed Giray Sultan, Gazi Giray Sultan ve Hacı Giray Sultan karşımıza çıkmaktadır.¹²⁷

Baht Giray Sultan Kuban Hanı olarak düşmanın durumunu müzakere etmek için tekrar sadrazam olarak görevlendirilen Yusuf Paşa'dan görüşme talebinde bulunmuştu. Yusuf Paşa, Baht Giray Sultan'ı Hırsova'daki ordugâha çağırdı ve burada bir meşveret meclisi düzenlendi.¹²⁸ Adamlarıyla beraber buraya gelip meclise katılan Baht Giray, İbrail tarafına gitmenin tehlikeli olduğunu, önce Tulça ve İsakçı'nın istihkâm edilmesi gerektiğini ifade etti. Mecliste bulunanların çoğu bu görüşe katılmış ve meşveret sonrasında İsakçı, Maçin ve Tulça taraflarının güçlendirilmesi için yeni komutan atamaları yapılmıştı.¹²⁹ Bu sırada İbrail komutanı Vezir Abdi Paşa'nın Rusların Maçin'e saldırılacağı haberini göndermesi üzerine Rus askerlerinin ne tarafta olduklarını öğrenmesi için Baht Giray Sultan'dan Maçin, İsakçı, Babadağı, Karaharman ve Köstence taraflarına bir sultan atayarak buralarda düşman askerinin olup olmadığına dair bilgi edinmesi söylenmişti.¹³⁰ Baht Giray'ın bölgede görevlendirdiği Gazi Giray Sultan karakol seferi sırasında yanında bulunan Tatarlarla, bir Rus komutanı ve birkaç askeri ele geçirerek Hırsova'daki ordugâha göndermişti. Rus ordusuna dair birçok bilgi elde edilen bu komutan daha sonra tekrar sorgulanmak üzere İstanbul'a gönderildi.¹³¹

Serdariekrem Yusuf Paşa 6 Temmuz 1791'de Hırsova'daki ordugâhta topladığı meşverette önceki kayıpları hatırlatarak mecliste bulunanlardan düşmana karşı cesaretle savaşılması gerektiğini ifade etmiş bu sırada mecliste bulunan Baht Giray'a ise özel olarak şu şekilde seslenmişti:

Hân hazretleri cenâbımız dûdmân-ı Cengiziyye'nin gayret ü diyânet ile nâm-dârlarındansız ve her hâlde Devlet-i 'Aliyye'nin sadâkat-kârlarındansız. Rûz-ı masâfda dâ'ire-i kudretiniz muhît olduğu derecelerde cân-siparlık ve i'ânet-kârlık şîmesine ri'âyet buyurur musuz ve zâtınızda merkûz olan cevher-i şecâ'ati ibrâz eder misiz ağapaşa hazretleri ne buyurursuz sâ'ir ocak ağaları ne dersiz bizim ile mu'âhede eder misiz ve cenk vaktinde merdâne duruşup a'dâya sine girmeğe kefil olur musuz ve ocaklunuzdan gereği gibi kâ'ideniz üzre 'ahd aldıkdan sonra îmân-ı mugallaza ile bizi inandırır mısınız?¹³²

¹²⁵ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 764; *Târîh-i Cevdet 2*, 1340.

¹²⁶ İsmail'in kaybedilmesi Sadrazam Şerif Hasan Paşa'nın sadrazamlık mührünün elinden alınıp tekrar Yusuf Paşa'ya verilmesine neden oldu. Hasan Paşa buradaki kayıpların bedeli olarak idam edildi. Enverî Hasan Paşa'nın idamının nedenlerini "Süret-yâfte-i müşârünileyh", başlığı altında vermiştir, Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 773; Feridun Emecen, "İsmail", 84.

¹²⁷ BOA, *Bâb-ı Âsafî Mektûbî Kalemî Defterleri*, A.MKT, d., 1026, Tarih: 1205 (1790/1791), hüküm no: 7, 11, 12, 16, 19, 23, 44, 49, 58; Sadrazam Hasan Paşa'nın idam edilmesinden sonra, biraderi Rusçuk kasabası ayanı Seyyid Mehmed Ağa'nın şikayetler üzerine yakalanması istenmiş ve bu görev Baht Giray Sultan'a verilmişti. Baht Giray Sultan tarafından ele geçirilen Mehmed Ağa Babadağı kasabasında idam edilerek başı Deraliye'ye gönderildi. Burada görüldüğü gibi Giraylar sadece düşmanla savaşmıyor, devlete karşı başkaldıran kişilerin yakalanması gibi asayiş işlerinde de görevlendiriliyorlardı, Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 774-775.

¹²⁸ BOA, A.MKT, d., 1026 Tarih: 1205 (1790/1791), 11, 16, "Şehâmetli, celâvetli Baht Giray Hân hazretleri saltanat-ı seniyyenin sadâkatkâr hayr-hâh olup uğur-ı Devlet-i Aliyye'de cansiparâne ve divit-mendâne rû-nümâ olan hüsn-i hizmet ve himmeti cümle indinde zâhir ve aşikâr..."

¹²⁹ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 807; *Târîh-i Cevdet 2*, 1363.

¹³⁰ BOA, A.MKT, d. 1026, Tarih: 1205 (1790/1791), hüküm no: 12.

¹³¹ BOA, A.MKT, d. 1026, Tarih: 1205 (1790/1791), hüküm no: 11.

¹³² Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 811, *Târîh-i Cevdet 2*, 1368.

Sadrazam Yusuf Paşa'nın bu konuşması Tatar kuvvetlerinin Osmanlı ordusu ile savaşmalarının önemini göstermektedir. Her ne kadar bu meşveret toplantısında yigitçe edilecek mücadele konuşulmuş olsa da asıl düşünülen barış antlaşmasının yapılmasıydı. Bundan sonraki toplantılarda Ruslarla barış anlaşması üzerine konuşulmuş, mecliste bulunan Baht Giray Han barışın bir an önce yapılmasına dair düşüncelerini dile getirmişti.¹³³ Osmanlı Devleti barış antlaşmasından önce 31 Temmuz 1791 tarihinde, Ruslarla sekiz aylık bir ateşkes antlaşması imzaladı. Yapılan bu ateşkesle beraber Rusların saldırmayacakları Abaza ve Çerkez kavimlerine bildirilmiş, onlara Rus sınırlarına saldırmamaları ve biraz dinlenmeleri söylenmişti.¹³⁴

İki taraf da antlaşmanın kısa sürede yapılması konusunda hemfikirdi. Karşılıklı görüşmeler sonucunda barış müzakerelerinin Yaş kasabasında yapılmasına karar verildi.¹³⁵ Kasım ayında başlayan ve yaklaşık iki buçuk ay süren uzun görüşmeler sırasında anlaşmazlıkların yaşandığı konulardan biri Kuban sınırıyla ilgiliydi. Ruslar buranın iki devlet arasında sınır olmasını kabul ederken buradaki kabilelere bağımsızlık verilmesi konusunda ısrarcıydı. Osmanlı murahhasları bunu kabul etmiyordu. Osmanlı tarafı çözüm olarak, Kuban sınırında Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan kabilelerin barışa zarar verecek bir harekette bulunmalarına engel olacağı garantisini vermiş, Kubanlıların sınırı geçerek Rus halkına zarar vermesi durumunda zararın kendileri tarafından tazmin edileceğini belirtmiştir. Diğer konularda da anlaşıldıktan sonra 10 Ocak 1792'de Yaş Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Ruslar Kafkasya'da işgal ettikleri Bucak bölgesi, Bender, İsmail, Akkirman, Kili, Faş, Sohum, Soğucak ve Anapa gibi kaleleri ve etrafında bulunan kasaba ve köyleri Osmanlı'ya iade etti.¹³⁶

Baht Giray Sultan, Yaş Antlaşması'ndan sonra Kuban Hanı ünvanıyla Rumeli'deki çiftliğinde ikamet ediyordu.¹³⁷ Yusuf Paşa'dan sonra sadrazam olan Melek Mehmed Paşa Baht Giray Sultan'ı çiftliğinden Dersaadet'e davet ederek onun Kafkasya bölgesiyle ilgili görüşlerine başvurmuştu. Baht Giray Sultan 1792 yılının Haziran ya da Temmuz ayında Bebek Bahçesi'nde Sadrazam Melek Mehmed Paşa'nın başkanlığında yapılan meşveret toplantısına katılmış ve meclistekilere Kuban, Kabartay ve Anapa taraflarıyla ilgili bilgilerini aktarmıştı.¹³⁸

Baht Giray Sultan Rumeli'de ikamet ederken maiyetindeki Tatarların buldukları bölgeyi yağmalamaları üzerine Kuban Hanlığından alınmış 24 Temmuz 1792 tarihinde Girit'e sürgün edilmişti. Buradaki Kandiye Kalesi'nde ikamet ederken Rumeli'de bulunan ailesi de yanına gönderilmişti.¹³⁹ Bu sürgün sadece Baht Giray Sultan ile sınırlı kalmamış İstanbul'da bulunan abisi Mehmed Giray Sultan; Rodos'a, Hacı Giray Sultan da İstanköy Adası'na sürgün edilmişti. Aynı zamanda düzeni bozduğu düşünülen kişiler de çeşitli adalara sürülmüştü.¹⁴⁰

Baht Giray Sultan, Girit Adası'nın iklimine alışamadığından hastalanmış bu nedenle İstanbul'dan Tekfurdağı ve Gelibolu taraflarına geçmek için izin istemişti. İstanbul'a gönderdiği

¹³³ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 843.

¹³⁴ Hatice Çetin Durgun, "197 No'lu Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi Akdeniz Üniversitesi 2009), 18, "...sizlerin dahi kabileleriniz halkıyla râhat ve dinlenmeniz husûslarına ve Moskovlu tarafından sekiz aya dek sizlere bir dürlü ta'addi ve tecâvüz olunmamasına taraf-ı Devlet-i Aliyyemden kavî şurûtlara bağlanup her biriniz yerlü yerinizde kâr u kesb ve işlerinize meşgûl olacağınız bî-iştibâh olmağla bundan sonra bulunduğunuz yerlerde ve yurdlarda kendü hâlleriniz ile duruşup sekiz aya dek Moskovlu cânibine bir dürlü ta'addi ve hasâret etmeyüp barışık ve dostluk mu'âmelelerine ihtimâm ü dikkat ve hilâfi hareketden ittika ve mücânebet eylemeniz bâbında."

¹³⁵ Bayram, *Enverî 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, 825.

¹³⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri* (İstanbul: 2016), 210; Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı Rus Savaşları*, 236.

¹³⁷ BOA, *HAT*, 194-9591, Tarih: 29 Zilhicce 1204 (9 Eylül 1790).

¹³⁸ Adnan Baycar, *Ahmed Câvid Hadîka-i Vekâyi'* (Ankara: TTK Yay., 1998) 57. Burada Baht Giray Han'ın görevden alınmasının nedenleri arasında Osmanlı'ya zarardan başka bir hizmet veremeyeceği, hanlığı zamanında da pek fayda sağlayamadığı yazılıdır. Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, 113; Târîh-i Cevdet 1, 1495. Ahmet Cevdet Paşa burada III. Selim'in artık savaş usulünün değiştiğini ve akıncı kuvvetlerin savaşlarda faydalı olamayacağını bu nedenle de Tatarların naz ve niyazlarının çekilmesine gerek kalmadığını düşündüğünü yazmaktadır.

¹³⁹ Çınar, "Edîb Tarihi", s. 337-338.

¹⁴⁰ Vâsîf Ahmed, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr* (Hicrî 1203-1209), Ali Emirî, nr. 608, vr. 105b.

kâtibi Mustafa Efendi de hanın çektiği ıstırapı sözlü olarak yetkililere iletmiş, Bursa taraflarında bir yerde ikametine izin verilmesini rica etmişti.¹⁴¹ Sürgüne gönderilen Girayların ailelerinden Bâbiâli'ye affedilmeleri ve sürgün yerlerinin değiştirilmesiyle ilgili ricalar gönderiliyordu. Bu nedenle sürgündekiler uzun süre aynı yerde kalmamış, farklı yerlerde ikamet etmişlerdi. Baht Giray Sultan'ın sürgün yeri de bu nedenle sabit olmamış Girit'ten sonra Midilli Adası, Sakız Adası ve Tekfurdağı gibi yerlerde kalmıştı. Bir ara çiftliğinin bulunduğu Paşa Köyü'ne gelmiş çok geçmeden tekrar Midilli Adası'na gönderilmişti.¹⁴²

Baht Giray Sultan, dokuz yıllık sürgün hayatı sırasında Midilli'deyken 28 Ocak 1801 tarihinde 56 yaşındayken vefat etmiş Mekke Şeriflerinden Şerif Niam'ın mezarı civarında defin edilmişti. Midilli Adası'nda bulunan kendisine kayd-ı hayat şartıyla verilen gelirlerin bir kısmı ise ailesine bırakılmıştı.¹⁴³ Baht Giray Sultan Kırım Giray Han'ın büyük oğluydu. Kırım Giray'ın hanlığı zamanında Yedisan seraskerliği yapmış Kaplan Giray Han zamanında nureddin olmuş, Maksud Giray Han zamanında ise kalgay olarak hizmet vermişti.¹⁴⁴ Şubat 1778 yılında III. Selim Giray'ın Şahin Giray'ı koruyan Rus askerlerine karşı verdiği mücadele sırasında Baht Giray'a bağlı Tatarlar da savaşmıştı.¹⁴⁵ Baht Giray Sultan cömert, dirayetli ve doğru konuşan bir karakterdi. Hafızası oldukça güçlü, iyi okumuş ve bilgili biriydi. Bu özelliğinden dolayı Kuban Hanlığına layık görülmüş, meşveret meclislerine çağırılmış ve görüşleri alınmıştır. Baht Giray Sultan'ın Kuban Hanlığı süresi üç sene sekiz aydır.¹⁴⁶

Sonuç

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya ve Balkanlar'daki topraklarını koruma mücadelesi verirken Rus Çarlığı, bu toprakları adım adım ele geçirmekteydi. Her iki devlet de bölgedeki nüfuzunu artırmak için çeşitli stratejiler geliştirmekteydi. 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı sürecinde her iki tarafın stratejisi, bölgedeki kabilelerin savaşçı doğasını ve bağımsızlık arzusunu kullanmaya dayanıyordu. Bu stratejiye göre yerel kabilelerle ittifak kurularak düşmana karşı üstünlük sağlanması amaçlanıyordu. Kuban Hanlığı da bu stratejik plan doğrultusunda Osmanlı Devleti tarafından kuruldu ve Kırım girayları, sultan olarak bu hanlığın yönetimine getirildi.

Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığının boşluğunu Kuzey Kafkasya'daki Tatar, Çerkes ve Abaza gibi kabilelerle doldurma yoluna gitti ve onlarla ilişkilerini güçlendirdi. Özellikle Ferruh Ali Paşa'nın Rus tehdidine karşı "ortak düşman" söylemi başarıyla uygulandı. Şahbaz Giray Sultan ve Baht Giray Sultan'ın önderliğinde toplanan Tatar ve diğer kabileler, Osmanlı ordusuna hizmet ederek bazı cephelerde başarıların elde edilmesine katkıda bulundular. Şahbaz Giray Sultan'ın Yaş ve Bükreş savunmasında elde ettiği başarılar, Serdarıekrem Gazi Hasan Paşa ile Baht Giray Sultan'ın İsmail Kalesi'ni savunmaları, Kırım giraylarının Osmanlı ordusundaki hizmetlerinin dikkate değer olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin Kuban Hanlığını kurarak bölgedeki toplulukları bir liderin yönetimi altında toplaması Osmanlı ordusunun savunma kapasitesini güçlendirmiştir. Sonuç olarak, Rus Çarlığı ile arasındaki güç mücadelesinde Osmanlı İmparatorluğu Kırım gibi önemli bir hedefi geri alamamış ancak bölgedeki kabilelerle yapılan iş birliği Osmanlı Devleti'ne avantaj sağlamıştır.

¹⁴¹ BOA, HAT, 238/13237, Tarih: 29 Zilhicce 1207 (7 Ağustos 1793).

¹⁴² Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, 113.

¹⁴³ Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsıf Efendi Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1212/1794-1805)]*, Çamlıca, İstanbul 2017, s. 447 Vasıf Baht Giray Sultan'ın ölüm tarihini "Fevt-i Baht Girây Hân" başlığında "şehr-i Ramazan'ın evâ'ili" olarak not etmiştir. Halim Giray ise "1215 şehr-i Ramâzan-ı şerifinin 13. günü" şeklinde tam tarih vermiştir, Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, 113; Hakan Kırımlı'nın yaptığı araştırmada Şerif Niam'ın mezarının yakınlarında Baht Giray'a ait bir mezar taşı bulunamamıştır, Hakan Kırımlı, "Giray Hanedanının Osmanlı Devleti Topraklarında Kalan Maddi İzleri", 918.

¹⁴⁴ BOA, AE.SABHI, 298/20060, Tarih: 26 Zilkade 1188 (28 Ocak 1775).

¹⁴⁵ Ozan Kahya, "Özi Kalesi", 186.

¹⁴⁶ Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, 113.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

BOA, A.MKT, d. 1026, Tarih: 1205 (1791).

Hatt-ı Hümayûn

1451-79, HAT, 17-751, HAT, 1384-54775, HAT, 11-427, HAT, 13-84, HAT, 52-797, HAT, 194-9591, HAT, 19-884, HAT, 11-406, HAT, 1108-49021, HAT, 186-8792, HAT, 200-10241, HAT, 194-9591.

Cevdet Askeriye

C.AS., 449-41196, C.AS.1135-50412.

Cevdet Hariciye

C.HR.149-7440, C.HR.121-6008, C.HR.84-4159.

Cevdet Eyalet-i Mümtaze

C.MTZ., 13-601, C.MTZ., 17-814, C.MTZ, 6-293, C.MTZ., 12-589.

Cevdet Maliye

C.ML., 14-605.

Alî Emiri Abdülhamid I

AE.SABH.I., 13-1148, AE.SABH.I., 10-878, AE.SABH.I., 4-350, AE.SABH.I., 173-11560, AE.SABH.I., 250-16786.

Yazma Eser

Vâsıf Ahmed, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr* (Hicrî 1203-1209), Ali Emirî, nr. 608.

Araştırma ve İncele Eserler

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Kitap 1-2, Ankara: TOBB, 2017.

Alan, W. Fisher, *Kırım Tatarları*. İstanbul: Selenge Yay., 2009.

Alan, W. Fisher, *The Russian Annexation Of The Crimea*. Cambridge: University Press, 1970.

Aliyeva Sevinç-Asker Ali, "Nogay Kıyımı: Rusya İmparatorluğu'nun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları" *Uluslararası Suçlar ve Tarih* 13 (2012): 39-57.

Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, İstanbul: Değişim Yay., 2007.

Aslan, Mahir, "1783 Kırım'ın Rusya'ya İlhakı Sürecinde II. Katerina'nın Yunan Projesi ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 213 (2014): 221-230.

Aslan, Mahir, "Rusya'nın Bir Karadeniz Devleti Olması Sürecinde Grigoriy Aleksandroviç Potemkin", *Karadeniz Araştırmaları* XV/59 (2018): 83-105.

Başer, Alper, "Şahbaz Giray Han (1732/33-1793) Üzerine Bir Biyografi Denemesi" *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan içinde ed. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Yay., (2020):889-908.

Baycar, Adnan, Ahmed Câvid Hadîka-i Vekâyi', Ankara: TTK Yay., 1998.

Baycar, Adnan, *Osmanlı Rus İlişkileri*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2004.

- Bayram, Ümmügülsüm Filiz, *Sadullah Enverî Târîhi 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı Üçüncü Cilt İnceleme ve Metin*, Ankara: TÜBA, 2023.
- Bülbül, İsmail, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat”, *Vakanüvis*, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches, Kafkasya Özel Sayısı/Special Issue on Caucasia, (2017): 73-114.
- Çalışkan, Muharrem Saffet, “Vekâyi’nüvis Enverî Sadullah Efendi’nin Tarihinin I. Cildi’nin Metin ve Tahlili 1182-1188/1768-1774” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.
- Çınar, Ali Osman, “Mehmed Emin Edîb Efendi’nin Hayatı ve Târîhi” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
- Çiçek, Hikmet, “(Vekâyi’nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi’nin II. Cildi’nin Metin ve Tahlili (1187/1197-1774-1783)” Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018.
- Durgun, Hatice Çetin, “197 No’lu Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi” Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2009.
- Efe, Ayla, “Silistre Eyaleti’nde Osmanlı-Rus Savaşları, Küçük Kaynarca’dan Berlin’e”, *OTAM* 19/19, (2006): 139-174.
- Ekrem, Mehmet Ali, “Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca’ya ve Tüm Rumeli’ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri” *Kongreye Sunulan Bildiriler İçinde III*, Ankara: VIII. Türk Tarih Kongresi, (1976): 1600-1606.
- Emecen, Feridun, “İsmail”, *DİA* 23, (2001): 82-84.
- Emecen, Feridun, “Son Kırım Hanı Şahin Giray’ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar”, *Tarih Dergisi* 34, (2011): 315-346.
- Engin, Hakan, “1787-1792 Osmanlı, Rus-Avusturya Harpleri Sırasında İbrail Kalesi” Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013.
- Erçelebi, Erbuğ, “190 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (97-198)” Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2012.
- Ertekin, Işık, “Kili Kalesi 1767-1792” Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2015.
- Fedakar, Cengiz, “1787-1792 Osmanlı-Avusturya Rus Savaşlarında Edirne Lojistiği”. *Prof. M. Tayyib Gökbilgin ve Edirne Sempozyumu İçinde*, Edirne: Trakya Üniversitesi Yay., (2015): 151-160.
- Fedakar, Cengiz, “1897-1791 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Kuzey Kafkasların Tahkimi: Anapa Kalesi”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 4 (2009): 43-51.
- Fedakar, Cengiz, “Anapa Kalesi”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı XI* 81 (2015): 276-289.
- Fedakar, Cengiz, “Hotin Kalesi (1787-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşlarında)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3 (2019): 513-544.
- Fedakar, Cengiz, “Soğucak Kalesi’nin İnşaası (1728)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi içinde*, VI, (2018,):97-113.
- Fedakar, Cengiz, *Bender Kalesi 1768-1774*. İstanbul: Kitabevi, 2019.
- Fedakar, Cengiz, *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*. İstanbul: İş Bankası Yay., 2014.
- Giray, Halim, *Gülün-i Hânân*. ed. Doç. Dr. Bekir Günay. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, 2013.
- Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979.

- Güney, Kadir, “190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1204-1204, M. 1789-1790; sayfa 1-97)”, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2012.
- Hakimov, Rafail- Kemaloğlu, İlyas, *Atlas Tartarica*, İstanbul: Feriya Yayınevi, 2017.
- Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.
- İnalçık, Halil, “Kalgay”, *DİA* 24, (2001): 259.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5*. İstanbul: Yeditepe Yay, 2005.
- Kahya, Ozan “Özi Kalesi”, Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013.
- Kırımlı, Hakan, “Giray Hanedanının Osmanlı Devleti Topraklarında Kalan Maddi İzleri”, *Belleten* 85/304, (2019): 889-931.
- Kırımlı, Hakan, *Geraylar ve Osmanlılar*, İstanbul: Ötüken Yay., 2022.
- Köse, Osman *1774 Küçük Kaynarca Anlaşması*, Ankara: TTK Yay., 2020.
- Kurat, Akdes Nimet, *XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yay., 1972.
- Kuzucu, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*. İstanbul: Selenge Yay., 2013.
- Mercan, Mehmet *Katerina Tarihi*. Ankara: Nobel Kitabevi, 2010.
- Nusel, Emre, “1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Hanlıklarının Faaliyetleri” Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2015.
- Özcan, Abdülkadir, *Ahmed Cevdet Paşa Târîh-i Cevdet IV*, Ankara: TTK Yay., 2020.
- Özer, Abdurrahim, “The Ottoman-Russian Relations Between The Years 1774-1787” Master's Thesis, *Bilkent University*, 2008.
- Rusev, Nikolay, “Tatarı Kak-To Sovsem İşcezl”, (Poslednie Mesyatsı İstorii Bucakskoy Ordı), Rusin: *Mejdunarodny İstoriçeskiy Jurnal* No:1 (27), Kışinev (2012): 137-153.
- Sami Nogay, *Nogay Türkleri*. Ankara: Ayrıntı Basımevi, 1997.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., 2001.
- Sarıkaya, Hüseyin, *Ahmed Vâsıf Efendi Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1212/1794-1805)]*. İstanbul: Çamlıca Yay., 2017.
- Solovyev, Sergey Mihayloviç, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Tom. XXVIII, K.6, Petersburg 1879.
- Spencer, Edmund, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*. çev. Dilek Cenkçiler. Ankara: TTK Yay., 2014.
- Şirokorad, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*. İstanbul: Selenge Yay., 2009.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkezlerden Bağlılık Senedi Alınması”, *Karadeniz*, (2009): 97-109.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5*. İstanbul: Yeditepe Yay., 2011.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: İnceleme Makalesi/Review Article

Geliş/Received: 08.03.2024

Kabul/Accepted: 01.06.2024

DOI: 10.17822/omad.1449102

Atıf/Citation: Çakmak, Biray ve Sadık Sarısamam.

“Modernleşme Döneminde Osmanlı Taşrasında Müftü Olmak:

Milas Kazası Müftüleri (1814-1922)”. *Osmanlı Mirası*

Araştırmaları Dergisi 11/30 (2024): 499-521.

Biray ÇAKMAK

(Doç. Dr.), Uşak Üniversitesi / Türkiye, biray.cakmak@usak.edu.tr, 0000-0001-9753-4313

Sadık SARISAMAN

(Prof. Dr.), Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye, ssadik@aku.edu.tr, 0000-0001-7317-195X

Modernleşme Döneminde Osmanlı Taşrasında Müftü Olmak: Milas Kazası Müftüleri (1814-1922)

Being Mufti in the Ottoman Provinces During the Modernization Period: Muftis of Milas District (1814-1922)

Öz: Çalışmada 1814-1922 yılları arasında Milas kazasında görev yapan müftüler kronolojik süreklilik ve değişim temelinde ele alınmış, görev süreleri ve değişme sebepleri üzerinde durulmuştur. Arşiv kaynaklarının verdiği imkânlarla bağlı olarak Milas'ta müftülük yapan Mehmet Rüşdü Efendi (30 Mart 1891-28 Temmuz 1911) ile Mehmet Sadık Efendi (5 Kasım 1911-1 Kasım 1922) ayrıntılı ele alınmıştır. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi ve Osmanlı Arşivindeki defterler ve belgelerle vilayet ve devlet salnamelerine göre tahsilleri, kariyerleri ve mahallî işlevleri ortaya konulmuştur. Her ikisinin uzun yıllar görev yaptıkları, ilaveten çeşitli komisyon ve meclislerde başkan ve üye olarak görev aldıkları, geçici vekillikler ve dinî görevlerde buldukları, önemli işlevleri yerine getirerek nüfuzlarını devam ettirdikleri tespit edilmiştir. II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) müftülerin uygunsuz hareket ve icraat ile vefat gibi sebeplerle sık sık değiştirildikleri için kısa süreli görev yaptıkları, Abdülmecit döneminde (1839-1861) daha uzun süre görevde kaldıkları, değiştirilmelerinde vefatlarının ağırlıklı etkili olduğu, Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamit (1876-1909) dönemlerinde seleflerine göre çok daha uzun süre görev yaptıkları, değiştirilmelerinde yine vefatların ağırlıklı etkili olduğu, 1910 yılına kadar ilmiye tahsisatından müftülük maaşı almadıkları görülmüştür. Kaza müftülerini ele alan çalışmaların yeterli sayıda olmamasını da dikkate alan araştırma, ağırlıklı olarak İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi ve Osmanlı Arşivi belgeleri üzerine bina edilmiştir. İlaveten ilgili diğer kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hafız Mehmet Sadık Efendi, Mehmet Rüşdü Efendi, Milas, Müftü, Şeyhülislam

Abstract: In the study, the muftis who served in the Milas district between 1814 and 1922 were discussed on the basis of chronological continuity and change, and their terms of office and the reasons for change were emphasized. Depending on the possibilities provided by archival sources, Mehmet Rüşdü Efendi (30 March 1891-28 July 1911) and Mehmet Sadık Efendi (5 November 1911-1 November 1922), who served as muftis in Milas, were discussed in detail. Their education, careers and local functions are revealed according to the provincial and state yearbooks with the books and documents in the Istanbul Mufti's Office Meshihat Archive and the Ottoman Archive. It has been determined that both of them served for many years, additionally served as presidents and members of various commissions and assemblies, held religious positions, and maintained their influence by fulfilling important functions. During the Mahmud II period (1808-1839), muftis served for short periods of time because they were frequently replaced due to improper actions and practices, and deaths, and during the Abdülmecit Period (1839-1861), they remained in office for longer periods of time, and their deaths had a major impact on their replacement. It has been observed that during the reigns of Abdülaziz (1861-1876) and Abdülhamit II (1876-1909), they served for much longer periods than their predecessors, their changes were largely influenced by deaths, and they did not receive a mufti salary from the ilmiye allocation until 1910. Taking into account the lack of sufficient number of studies on district muftis, the research is mainly based on the documents of the Istanbul Mufti's Office Meshihat Archive and the Ottoman Archive. Additionally, other relevant sources were also used.

Key Words: Hafız Mehmet Sadık Efendi, Mehmet Rüşdü Efendi, Milas, Mufti, Şeyhülislam

Extended Abstract

Although members of the imperial service increased their importance in the Ottoman Empire in the 19th century, members of the ilmiye class continued to exist and fulfill their traditional functions. As in Istanbul, the members of the ilmiye class were kadıs, teachers (müderris), and muftıs in the provinces. In the districts, kadıs continued to hear cases in the Sharia courts, depending on their traditional functions. They took part in the management processes by taking part as natural members of the district councils that started to be established in 1840 within the scope of administrative reforms. They presided over the deavi assemblies that started to be established in 1867 (the lower courts since 1879). Teachers continued to educate students by engaging in education in madrasas, which largely preserved their traditional structures. Muftıs who exercised the authority of ifta also continued their existence in the provinces. Just like kadıs, they took part as natural members in the district councils established in 1840 and performed important duties as a part of the imperial administration.

Many general studies were conducted on the Ottoman Empire during the modernization period, selecting the members of the ilmiye class and their organizational structures as the subject of study. In this way, a significant contribution was made to the scientific knowledge unit regarding the ilmiye class and its organization. However, there have not been enough micro studies examining the members of the ilmiye class at the district, sanjak, and province levels. In this study, where this issue was taken into consideration, Milas district was selected as a sample, and the muftıs who served between 1814 and 1922 were discussed in chronological continuity within the framework of their assignments, terms of office, and reasons for dismissal. Depending on the possibilities provided by archival sources, Mehmet Rüşdü Efendi, who served as mufti between March 30, 1891 and July 28, 1911, and Mehmet Sadık Efendi, who served as mufti between November 5, 1911 and November 1, 1922, were examined in detail within the framework of their education, assignments, terms of office, and dismissals. In the study, mainly the books and ulama registry files in the Istanbul Muftı's Office Meshihat Archive were used. Documents related to the subject in the Ottoman Archives and provincial and state yearbooks (salnames) were not neglected. As a result of the research, it was determined that the muftıs who served in the district were frequently replaced due to their inappropriate actions and actions and their deaths, and therefore served for shorter periods than their successors during the period of Mahmud II (1808-1839); they remained in office for longer periods than their predecessors, their deaths had a major impact on their changes, and not many complaints were made about them during the periods of Sultan Abdülmecid (1839-1861) and Sultan Abdülaziz (1861-1876); and they remained in office for longer periods and were generally appointed among local professors during the periods of Abdulhamid II (1876-1909) and the Second Constitutional Monarchy (1908-1918). It was determined regarding Mehmet Rüşdü Efendi, who was discussed in detail, that he received his diploma from Istanbul madrasas; he worked as a mufti and a teacher simultaneously; gave diplomas to twelve of his students; he served as a natural member of the district administrative council, chairman of the district education commission, and chairman of the district census commission; acted as the regent of the district twice but for short times; again acted as mayor for a short time; served as deputy foundation officer of the district; played an active role in conveying the problems of the people to the central administration; was dismissed due to crucial allegations that later turned out to be unfounded; had no copyrighted work; and did not receive a mufti salary from the ilmiye allocation until January 14, 1910. Mehmet Sadık Efendi, who was appointed mufti after Mehmet Rüşdü Efendi, continued his duty until the end of the Ottoman Empire, continued his education in madrasas after graduating from secondary school; studied at Hekim Çelebi Madrasa in Istanbul; received his diploma from Ali Rıza Efendi of Muğla, one of the Fatih's lecturers; started teaching at Milas Cami-i Kebir Madrasa in 1902; was elected mufti by the people like his predecessors; received a mufti salary of 400 kuruş from the ilmiye allocation as of the date of his appointment; had a salary increase of 200 kuruş on August 17, 1914; worked as a mufti and a teacher simultaneously; worked as a

preacher at Milas Grand Mosque without pay since 1904; served as a member of the district education commission and as a member of the examination commission in the year-end examinations of secondary and primary schools; and was the owner of a copyrighted work. It was observed that both of them increased the number of their functions during the modernization process. There is no doubt that similar studies to be conducted on a micro scale will contribute to the knowledge of district muftis and provide the opportunity for comparison.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde seyfiye ve kalemiye yanında ilmiye mensubu ulema, devlet ve toplum hayatında önemli roller oynadı. Medreselerden yetişen ulemayı; kadılar, müftüler ve müderrisler temsil etti. Kadılar, haklı ile haksızı ayırt ederek adli-kazai yetkiyi kullandı. Müftüler, fetva vermek suretiyle fihhi meselelerin dinî-hukuki açıdan hükümlerini açıklamaya, dolayısıyla adaletin tecellisine katkıda bulundular. Müderrisler 'ulûm-ı 'âliyye ve 'âliyye tedrisiyle meşgul oldular. Daha doğrusu kadılarla müftülerin ve kendilerinden sonra tedris faaliyetlerini üstlenecek müderrislerin yetişme süreçlerinde yer aldılar.¹

Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilatının başında "şeyhülislam" unvanını taşıyan bir âlim bulunurdu. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığın ne zaman ihdas edildiği ve bu göreve ilk kimin getirildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte ilk Şeyhülislamın, 1425 yılında Bursa müftüsü tayin edilen Molla Şemseddin Fenârî olduğu kabul edilmektedir.² Şeyhülislamların 16. yüzyılın ilk yarısında görevleri artmış, ulemanın başı olarak idari müessese hüviyeti de kazanan Meşihatı temsil etmişlerdir.³

İstanbul'da ifta yetkisini şeyhülislam kullanırken eyalet / vilayet, liva / sancak ve kaza merkezlerinde kenar / taşra müftüleri görev yapmıştır. Mahkemelerde karar verme mercisindeki kadılar / naip, ihtiyaç duyduklarında müftülerden fetva istemişler, müftüler fetvalarıyla adaletin tecellisine katkıda bulunmuşlardır. Talep edildiği takdirde ahaliye ahvâl-i şahsiye ve gündelik hayata dair de fetva vermişlerdir.⁴ Fetvalarını ahalinin mensubu olduğu mezhebin esaslarına göre vermişler, gerektiğinde farklı mezhep mensupları için aynı idari birime birden fazla mezhep müftüsü atanmıştır.

19. yüzyılda mülkiye / kalemiye önemini arttırmakla birlikte ulema geleneksel işlevlerini büyük ölçüde korumuştur. Kadılar, işlevleri azalan şeriye mahkemelerinde dava görmeye devam etmekle birlikte yeni kurulan deavi meclislerine / bidayet mahkemelerine başkanlık etmiştir.⁵ Zira mali sebeplerin de etkisiyle nizamiye mahkemelerinde istihdam edilecek hakimleri yetiştirecek eğitim kurumları oldukça geç tarihte açılmıştır. Hakimleri yetiştirmek amacıyla Kavanin ve Nizamât Dershanesi 1870, Mekteb-i Hukuk-ı Sultani 1874, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane 1880 yılında tedrisata başlayabilmiştir.⁶ Müderrisler geleneksel yapısını koruyan medreselerde *tedrîs-i 'ulûma* devam etmiştir. Müftüler ifta işlevlerini sürdürmüştür. İlaveten müderrislik, vaizlik, mütevellilik yapmışlar; naip, evkaf memuru gibi adli veya mülki görevlilere vekâlet etmişler, çeşitli komisyon ve meclislerde aza ve başkan olarak görev almışlardır. Genelde mahallî müderrisler arasından ahalinin tercihi, mahallî idarecilerin tasdiki, şeyhülislamın *işaret-i 'aliyyesi*⁷ üzerine atanmışlardır.

¹ Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmîyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 6-7.

² İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 245.

³ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmîyye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 18-19.

⁴ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmîyyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 64.

⁵ Jun Akiba, "Sharîa Judges in the Ottoman Nizâmîye Courts, (1864-1908)", *Osmanlı Araştırmaları* LI (2018): 210-211.

⁶ Nuran Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XVI/3 (2012): 168-181.

⁷ İşaret-i 'aliyye için bk. Mehmet İpşirli, "İşaret-i 'Aliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001): 424.

Modernleşme dönemi ilmiye sınıfı ile teşkilatını farklı yönlerden ele alan çeşitli çalışmalar yapıldı. Söz gelimi Esra Yakut⁸ ve İlhami Yurdakul⁹ Şeyhülislamlığın kurumsal yapısına yoğunlaşırken Jun Akiba,¹⁰ Fatmagül Demirel¹¹ ve Avi Rubin¹² değişim ve dönüşüm temelinde merkez ve taşra adliye teşkilatı ve temsilcilerine odaklandılar. Halil İbrahim Erbay,¹³ Arzu Güldöşüren¹⁴ ve Zeynep Altuntaş¹⁵ yayınlanmamış doktora tezlerinde çeşitli açılardan inceleme konusu yaptıkları müderrislerin modernleşme sürecindeki işlevlerine ilgi gösterdi. Ahmet Cihan¹⁶ da modernleşme sürecinde ulemanın değişen konumunu sosyolojik açıdan inceledi. Uriel Heyd,¹⁷ David Kushner¹⁸ ve Abdülhamit Kırmızı¹⁹ konuya daha ziyade teorik çerçevede yaklaşarak ulemanın işlevlerinde yaşanan değişimi ortaya koydular. Alanın otorite isimlerinden Mehmet İpşirli²⁰ ilmiye sınıfı mensupları ve ilmiye teşkilatını klasik dönem ağırlıklı ele almakla birlikte modernleşme dönemini ihmal etmedi. Belirtilen önemli çalışmalar bilimsel bilgi birikiminin oluşmasına ciddi katkıda bulunmakla birlikte yeni araştırma konularının tebarüz etmesine vesile oldu. Bununla birlikte kazalarda görev yapan müftüleri ele alan yeterli nitelik ve nicelikte mikro tarih çalışmaları yapılmadı. Farklı kazalarda görev yapan müftülerin atanma süreçleri, görev süreleri ve azil gerekçeleriyle ilgili yapılacak çalışmaların mevcut bilgi birikimine katkı yapacağı, yeni araştırma konularının keşfine vesile olacağı aşikardır.²¹ Belirtilen hususların dikkate alındığı çalışmada Milas kazası örneklem seçilmiş, 1814-1922 yılları arasında görev yapan müftüler tayinleri, görev süreleri ve azil gerekçeleri

⁸ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005); Esra Yakut, "Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2003): 33-54.

⁹ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

¹⁰ Jun Akiba, "From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, I, eds. Colin Imber and Keiko Kiyotaki (London/New York: I. B. Tauris, 2005), 43-60; Jun Akiba, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Mekteb-i Kuzat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 13-29; Jun Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'limnâme-i Hükkâm", *Osmanlı Araştırmaları XXIX* (2007): 9-40; Jun Akiba, "A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire", *Turcica* 35 (2003): 125-163; Akiba, "Shari'a Judges in the Ottoman Nizamiye Courts, 1864-1908", 209-237.

¹¹ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008).

¹² Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).

¹³ Halil İbrahim Erbay, "Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period" (Unpublished PhD Thesis, University of London, 2009).

¹⁴ Arzu Güldöşüren, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013).

¹⁵ Zeynep Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013).

¹⁶ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı* (İstanbul: Birey Yayınları, 2004).

¹⁷ Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana* IX (1961): 63-96.

¹⁸ David Kushner, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)", *Turcica* 19 (1987): 51-74.

¹⁹ Abdülhamit Kırmızı, "19. Yüzyılı Laikleştirme: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları", *Cogito* 94 (2019): 1-17; Abdülhamit Kırmızı, "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 31-71.

²⁰ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021).

²¹ Modernleşme sürecinde ilmiye sınıfının, dolayısıyla müftülerin konumları ve nüfuzlarına dair literatürde önemli bir tartışmanın varlığından söz etmek mümkündür. Yaygın kanaate göre modernleşme sürecinde mülkiye (sivil bürokrasi) öncü ve başat rol oynamış, ulema (dinî bürokrasi) süreç dışında kalarak işlevsiz hâle gelmiş, hatta reformlara muhalefet etmiştir (Kırmızı, "19. Yüzyılı Laikleştirme: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları", 1-10). Son yıllarda yapılan bir çalışmada modernleşme döneminde ulemanın geleneksel işlevlerini yerini getirmeye devam ettiği, teşkil edilen yeni kurumlarda görev alarak işlevlerini arttırdığı, reformların gerçekleşmesi ve uygulanmasında aktif roller oynadığı iddia edilmektedir (Kırmızı, "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", 32-48). Taşrada ulemanın modernleşme sürecinde nüfuzunun kırılıp kırılmadığı, işlevlerinin azalıp azalmadığı ve modern kurumlarda yer alıp almadığı ya da reformlara muhalefet edip etmediği kaza / sancak düzeyinde yapılacak mikro tarih araştırmaların konusu olmayı fazlasıyla hak etmektedir.

çerçevesinde kronolojik süreklilikte incelenmiş, arşiv kaynaklarının verdiği imkanlara bağlı olarak uzun süre müftülük yapan Mehmet Rüşdü Efendi ile Mehmet Sadık Efendi eğitimleri, tayinleri, görev süreleri, azilleri ve mahallî işlevleri temelinde ayrıntılı ele alınmıştır. Çalışmanın zaman aralığı birinci el kaynaklar dikkate alınarak belirlenmiştir. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi defterleri ile ulema sicil dosyalarının ağırlıklı kullanıldığı çalışmada, daha fazla veriye ulaşmak için Osmanlı Arşivi belgeleri ile vilayet ve devlet salnameleri de ihmal edilmemiştir.

1. Milas Kazası

Milas, öncesinde olduğu gibi II. Mahmut döneminde (1808-1839) Menteşe sancağına bağlı bir kazaydı. 1828 yılı itibarıyla sancaktaki 25 kazadan biriydi.²² Milas da dâhil olmak üzere sancaktaki kaza sayısı Abdülmecid döneminde (1839-1861) 24 idi.²³ 1862 yılında da Milas'la birlikte Menteşe sancağı 24 kazadan oluşmaktaydı.²⁴

1864 yılında çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ile mülki örgütlenmede bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde düzenlemeye gidildi. 1867 yılına kadar sekiz eyalet vilayete dönüştürüldü. Haziran 1867 tarihinde mevcut sekiz vilayete ilaveten on iki yeni vilayet kuruldu. Yeni kurulan vilayetler arasında İzmir, Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarından oluşan Aydın Vilayeti de vardı. Merkezi İzmir olan Aydın Vilayetine Vidin kaymakamı Sabri Paşa vezirlik rütbesi verilerek vali atandı.²⁵ Menteşe sancağı Muğla, Bozöyük, Milas, Bodrum, Dadya, Mekri, Tavas ve Köyceğiz kazalarına ayrıldı.²⁶ 1871 yılında Dadya, yerini Marmaris kazasına bıraktı.²⁷ Milas kazası *taḫsīmāt-ı mülkiyyece* Mendalyat ve Gereme nahiyelerine ayrıldı.²⁸ Daha sonraki süreçte Menteşe sancağı kazalarında herhangi bir değişiklik olmadı.

II. Mahmut Dönemi'nde Milas kazasının idaresinde ayan, voyvoda, kadı, müftü, şehir kethüdası / şehir emini, muhtar ve mukayyid görev yaptı. Ayrıca imam, vaiz, müezzin, hatip gibi din hizmeti veren görevliler vardı.²⁹ 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra iltizam sistemi kaldırılarak muhassıllık teşkilatı kuruldu. Mendalyat, Bodrum, Karaabad, Seralus, Dadya ve Tarahiye kazaları ilhak edilerek³⁰ Milas kazası ve tevâbi muhassıllığı teşkil edildi. Muhassıllığa atanan Abdülaziz Ağa 21 Şubat 1840 tarihinde göreve başladı. Ahali huzurunda emr-i âlfi *feth ve kırā`at* etti. Ahalinin teşekkürünü havi ilam-ı şeriyeyi 23 Mart 1840 tarihinde şukka ile İstanbul'a gönderdi.³¹ Milas kazasına muhassıl atanırken mülhak kazalara muhassıl vekili tayin edildi. Muhassıllık merkezi Milas kasabasında kura usulüyle büyük meclis, mülhak kazalarda küçük meclisler oluşturuldu. 17 Nisan 1840 tarihinde kurularak muhassıl-ı emvalin başkanlık ettiği büyük mecliste kadı, zaptiye memuru, kâtib-i mal, kâtib-i emlak, müftü, vücuttan sandık emini Hacı Mehmet Ağa, müderris Mehmet Efendi, Hacı Bekir Ağa, Mütevellizade Hacı İbrahim Ağa, Uzun Bekiroğlu Hacı

²² Erdoğan Keleş ve Özgür Erdinç, "Sultan II. Mahmud'un Orduda Yaptığı Reformlara Menteşe Sancağının Katkısı (1826-1839)", *OTAM* 50 (2021): 181, 191, 194.

²³ 1845 yılı itibarıyla bu mülki taksimat geçerliydi. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezareti Masarifat Muhasebeciliği Defterleri (ML. MSF.d.)*, nr. 6860, 2-14.

²⁴ BOA, *ML. MSF.d.*, nr. 15743, 2-6. Farklı tarihlerdeki kaza sayıları için bk. Nuri Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi" (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 28-29.

²⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)*, 133/5692, 30 Muharrem 1284 (3 Haziran 1867), lef 1, lef 2, lef 3.

²⁶ 1869-1870 / H 1286 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 24, 199.

²⁷ 1871-1872 / H 1288 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 26, 246; 1874-1875 / H 1291 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 29, 251; 1880-1881 / H 1298 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 36, 56; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dâhiliye (İ. DH)*, 646/44934, 17 Zilhicce 1288 (27 Şubat 1872), lef 1.

²⁸ 1868-1869 / H 1285 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 23, 180.

²⁹ Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal", 38-42, 50-56.

³⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C. DH)*, 312/15576, 10 Receb 1256 (7 Eylül 1840), lef 1.

³¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezareti Mektubî Kalemî Defterleri (ML. MKT. d.)*, nr. 33, 278.

Mehmet Ağa, Hacı Salih Ağa ve kocabaşı Misyani Efendi aza olarak yer aldı. Küçük meclisler de benzer şekilde teşkil edildi. Müftüler büyük ve küçük meclislerde azalar arasında yer aldı.³² Vergilerin layıkıyla tahsil edilememesi sebebiyle muhassıllık teşkilatı 1842 yılında kaldırıldı. Kaza idaresi müdüre tevdi edildi. Eski ayan ve muhassıl Abdülaziz Ağa müdür tayin edildi.³³ İlk yıllarda maaşsız olarak eşraftan seçilen müdürler sonraki yıllarda kaza dışından maaşla atanmaya başlandı. Kaza 1867 yılına kadar müdürler tarafından idare edildi. Büyük meclis yerine kaza / memleket meclisi teşkil edildi. Müdürün başkanlık ettiği mecliste kadı / naip, müftü, zabıt, kâtip ve dört Müslim ve gayrimüslim seçilmiş aza yer aldı.³⁴

1867 yılından itibaren kazanın idaresi irade-i seniyye ile atanan kaymakama verildi. Kaza idare meclisi teşkil edildi. Kaymakamın başkanlık ettiği mecliste naip, müftü, mal müdürü, tahrirat kâtibi, Rum metropolit vekili ve Musevi hahambaşı vekili tabii aza olarak yer aldı. Mecliste seçilmiş azalar da görev yaptı. Mendalyat ve Gereme mülki nahiyelerinde müdürlük teşkilatı kurulamadı. Bu sebeple nahiyelere mülkiye zabıta memurları atanarak kaza merkezinden idare edildiler.

Kazada 1894 yılında Mendalyat ve Gereme mülki nahiyeleri ile 105 köy ve 11 mahalle vardı. Kaza nüfusu 13.638'si erkek, 13.230'si kadın 26.868 Müslüman, 1.025'i erkek, 843'ü kadın 1.868 Rum, 201'i erkek, 180'i kadın 381 Musevi, 50'si erkek, 53'ü kadın 103 ecnebi olmak üzere toplam 29.220 kişiydi.³⁵ Merkezi Dereköy olan Gereme nahiyesinde 16 köy, 1.179'u erkek, 1.102'si kadın 2.281 Müslüman vardı. Merkezi Kızılcaköyü olan Mendalyat nahiyesinde 30 köy, 3.487'si erkek, 3.348'i kadın 6.835 Müslüman bulunmaktaydı.³⁶ 1908 yılında kazada 135 köy / mahalle vardı. Kaza nüfusu 15.860'ı erkek, 16.191'i kadın 32.051 Müslüman, 1.655'i erkek, 1.545'i kadın 3.200 Rum, 385'i erkek, 354'ü kadın 739 Musevi ve 39'u erkek, 32'si kadın 71 ecnebi olmak üzere toplam 36.061 kişiydi.³⁷

2. Milas Kazası Müftüleri (1814-1891)

Arşiv kaynaklarından anlaşıldığına göre 1814 yılı itibarıyla Milas müftülüğü görevini Seyyid İsmail Efendi yürütüyordu. Bu yıl görev değişimi oldu. Milas kadısı, Seyyid İsmail Efendi'nin olumsuz tavır ve icraatlarını Şeyhülislamlığa bildirince kendisi müftülük görevinden azledilmişti. 2 Kasım 1814 tarihinde müftülüğe Seyyid Mehmet Hidayet Efendi atandı. Ancak Seyyid İsmail Efendi Ocak 1815 tarihinde Hamdullah Paşazade Derviş Bey'in ricasıyla tekrar müftü atandı. Lakin kısa süre sonra aynı gerekçeyle ikinci defa azledildi. İkinci görevinde yaklaşık bir ay kaldı. Yerine 30 Ocak 1815 tarihinde Seyyid Mehmet Hidayet Efendi yeniden atandı. Seyyid Mehmet Hidayet Efendi altı yıldan fazla görev yaptıktan sonra ahalinin mahzarı³⁸ üzerine 10 Mart 1821 tarihinde azledildi. Yerine daha önce İstanköy müftülüğü de yapan Mehmet Efendi tayin edildi. Mehmet Efendi üç yıla yakın görevde kaldıktan sonra 19 Aralık 1823 tarihinde ahalinin mahzarı ve kadının ilamı³⁹ üzerine azledildi. Yerine Seyyid Mehmet Hidayet Efendi üçüncü defa atandı. Seyyid Mehmet Hidayet Efendi olumsuz hâl ve icraatına dair ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine azledildiği 18 Mayıs 1826 tarihine kadar yaklaşık iki buçuk yıl görev yaptı. Onun yerine müftü atanan Seyyid Abdullah Efendi'nin görevi kısa sürdü. Zira ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine yaklaşık yedi ay müftülük yaptıktan sonra 10 Aralık 1826 tarihinde görevinden alındı. Yerine Hacı Osman Efendi tayin edildi. Hacı

³² BOA, C. DH, 260/12974, 29 Safer 1256 (2 Mayıs 1840), lef 1; BOA, C. DH, 312/15576, 10 Receb 1256 (7 Eylül 1840), lef 2.

³³ Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal", 43-44.

³⁴ Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal", 37.

³⁵ 1893-1894 / H 1311 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 14, 383-384.

³⁶ 1893-1894 / H 1311 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 14, 384.

³⁷ 1908-1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 732.

³⁸ Mahzar / arz-ı mahzar / mahzar-ı umumi, birden fazla kişi tarafından teşekkür, şikâyet ve talepleri resmî makamlara iletmek için düzenlenen toplu dilekçe mahiyetindeki belge türüdür (Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Neşriyatı, 1994), 315).

³⁹ İlam, mahkemede verilen dava kararının tasdikini temin veya herhangi bir konuda bilgi vermek maksadıyla kadılar tarafından Şeyhülislamlığa yazılan belge türüdür (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 345).

Osman Efendi vefat ettiği 1827 yılına kadar görev yaptı. Müftülüğü yaklaşık dört ay sürdü. Yerine ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine 1 Nisan 1827 tarihinde Seyyid Mustafa Efendi müftü atandı.⁴⁰ Yaklaşık beş yıl müftülük yapan Seyyid Mustafa Efendi ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine 23 Ocak 1832 tarihinde azledildi. Yerine Abdullah Efendi tayin edildi. Abdullah Efendi on beş yıldan fazla görev yaptı. Vefatı sebebiyle yerine 17 Mart 1847 tarihinde ehliyet ve liyakati mazbata ve kadı ilamı ile bildirilen Mehmet Efendi atandı. Dört yıldan fazla müftülük yapan Mehmet Efendi 1851 yılında vefat etti. Bu sebeple ehliyeti kadının ilamı ve mazbata ile bildirilen Şeyh Ahmet Efendi 22 Temmuz 1851 tarihinde müftü tayin edildi.⁴¹ Uzun yıllar müftülük yapan Şeyh Ahmet Efendi 1868 yılında vefat etti. Aydın Vilayeti, vilayet idare meclisi tarafından Milas ulemasından Gönenlizade Süleyman Efendi'nin⁴² müftü atanmasına karar verildiğini Şeyhülislamlığa bildirdi. Süleyman Efendi'nin ataması 29 Haziran 1868 tarihinde yapıldı.⁴³ Süleyman Efendi müftülüğün yanında müderrislik de yaptı.⁴⁴ Yaklaşık yirmi iki yıl yürüttüğü müftülük görevinde bulunduğu süre zarfında Kaza İdare Meclisinin de tabii üyesi idi.⁴⁵ 1890 yılında vefatı sebebiyle yerine Hafız Osman Efendi müftü atandı. Bir yıl kadar müftülük görevinde bulunan Hafız Osman Efendi de 1891 yılında vefat etti.⁴⁶

3. Hacı Hasanoğlu Mehmet Rüşdü Efendi

3.1. Kimliği ve Tahsili

Mehmet Rüşdü Efendi 13 Şubat 1857 tarihinde Milas kazası Mendalyat nahiyesi Çandır köyünde doğdu.⁴⁷ Babası Hacı Hasanoğlu Abdullah Efendi Çandır köyündeki caminin imamı ve mütevellisi idi. Ancak bu görevlerini yürüttüğü esnada vefat etmişti ve vefatında tarihler 1908 yılını göstermekteydi.⁴⁸

Mehmet Rüşdü Efendi *usul-i 'atik* üzere sıbyan tahsilini Çandır köyünde yaptı.⁴⁹ Üvey babasından imamlık ve muallimlik yaptığı köylerde Kuran-ı Kerim'i, şurû-ı salâti ve Mızraklı İlm-i Hâl'i⁵⁰ tahsil etti. Tecvit Risalesini ve bazı ahlak risalelerini okudu. Kuran-ı Kerim'i hatmetti. 1864 yılından itibaren Milas'ta Manzûme-i Subha-ı Sıbyân⁵¹ ile Emsile'yi⁵² Belen

⁴⁰ İstanbul Müftülüğü (İSTM), *Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT1.d)*, nr. 35, 303.

⁴¹ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 35, 91.

⁴² Milas kasabasında Hacı Abdülaziz Ağa Vakfından Belen Camii avlusunda bulunan medresenin müderrisi olan Süleyman Efendi'nin yıllık 600 kuruş müderrislik geliri vardı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf-ı Hümayun Nezareti Evkaf Defterleri (EV.d)*, nr. 18971, 18).

⁴³ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 36, 753.

⁴⁴ BOA, *EV.d*, nr. 16782, 91.

⁴⁵ 1878-1879 / H 1296 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 1, 134; 1888-1889 / M 1304 Aydın Vilayeti Salnamesi, Defa 10, 357.

⁴⁶ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 36, 770.

⁴⁷ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 58, 93; İstanbul Müftülüğü (İSTM), *Meşihat Arşivi Ulema Sicil Dosyaları (MŞH. SAİD)*, 84/5, lef 10.

⁴⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

⁴⁹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1; İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 58, 93.

⁵⁰ Miftâhu'l-Cenne olarak da bilinen, Osmanlı Devleti'nde ilmihâl adının kullanıldığı ilk eser olan Mızraklı İlmihâl'in müellifi ve yazıldığı tarih bilinmemektedir. Yazma nüshasında abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, hac, peygamberlerin sıfatları, imanla ilgili hususlar, meleklerle ve kitaplara iman, Allah'ın sıfatları, elli dört farz, ahkâm-ı şeriye, küfür ve şirk konuları yer almaktadır. Sade bir dil ve kısa cümlelerle yazılmıştır. Bu sebeple çok okunan eserler arasında yer almıştır. Sıbyan mekteplerinde din bilgisine başlangıç kitabı olarak yaygın okutulmuştur. İlk 1842 yılında olmak üzere İstanbul'da çok sayıda baskısı yapılmıştır (M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mızraklı İlmihâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 5-6).

⁵¹ 19. yüzyılda sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan Türkçe-Arapça manzum sözlüktür. 17. yüzyılda yazılan sözlükte 2100 civarında Arapça ve 250 civarında Farsça kelime ile 460 civarında beyit, Arapça ve Farsça kelimelerin karşılıkları olarak 1150 civarında Türkçe sözcük yer almaktadır (Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-ı Sıbyân", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2006): 70-73; Atabey Kılıç, "Manzum Sözlüklerimizden Sühba-ı Sıbyân Şerhi 'Hediyetü'l-İhvân'", *Turkish Studies International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic* 1/1 (2006): 15-16).

⁵² Emsile, Arapça kelime çekimi kılavuzu olarak hazırlanmıştır. Mekteplerde ilk olarak okutulan ve ezberletilen anonim sarf kitabıdır (İsmail Durmuş, "el-Emsile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11 (1995): 166-167).

Camisi Müezzini Hacı Emin Efendi, Maksûd'u⁵³ müftü Süleyman Efendi, Binâ'yı⁵⁴ Hafız Osman Efendi rehberliğinde okudu. Maksûd, 'Avâmil'⁵⁵ ve İzhâr'ı⁵⁶ 1873 yılında gittiği Aydın'da müftü İbrahim Efendi'nin talebesi Beşgazalı Pehlivan Ali Efendi'den, Molla Câmi'yi⁵⁷ 1874 yılında Hacı Sarı İbrahim Efendi'den tahsil etti. Ağustos 1874 tarihinde Aydınlı Kara Hüseyin Efendi ile birlikte tahsil için İstanbul'a gitti. Kara Hüseyin Efendi'den Mugni't-Tullâb'ı⁵⁸ okudu. İstanbul'da Koska civarında Hekim Çelebi Medresesine kaydoldu. Bayezid dersiamlarından ve Meclis-i Eytam azasından Sarı Müderriszade Seyyid Ahmet Raşit Efendi'nin derslerine devam etti. Tuhfe'den⁵⁹ başlayarak müfredattaki ilimleri tahsil etti. Şubat-Mart 1889 tarihinde Sarı Müderriszade Seyyid Ahmet Raşit Efendi'den icazetname aldı.⁶⁰ Adâbdan Hüseyiniye,⁶¹ vaz'dan 'İsâmüddin,⁶² beyândan Ferîde-i 'İsâm⁶³ ve Karatepeli,⁶⁴ fıkıhtan Dürer,⁶⁵ usulden Şerh-i Menâr⁶⁶ ve Mir'ât'ı⁶⁷ Tokadîzade Seyyid Hacı Ahmet Rüştü

⁵³ Maksûd, Osmanlı medreselerinde ve mekteplerinde yaygın olarak okutulan müellifi meçhul Arapça sarf kitabıdır (Kenan Demirayak, "el-Maksûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27 (2003): 453).

⁵⁴ Binâ / Binâü'l-Ef'âl, medreselerde ve mekteplerde yaygın okutulan Arapça fil kalıplarına dair 12. yüzyılda yazılan müellifi meçhul temel sarf kitabıdır (Mehmet Çakır, "Binâü'l-Ef'âl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6 (1992), 179).

⁵⁵ 'Avâmil / el-'Avâmilü'l-Mie, nahiv konularını âmil-mâmul esasına göre tasnif ederek kısaca ele alan kitaptır. Osmanlı medreselerinde Birgivi'nin el-'Avâmil'i ile Cürçânî'nin el-'Avâmil'i asırlarca okutulmuştur (İsmail Durmuş, "el-'Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4 (1991): 106-107).

⁵⁶ İzhârü'l-Esrâr, Birgivi'nin Arapça nahvin temel konularını özlü şekilde kısa sürede öğretmek amacıyla 16. asırda yazdığı eserdir (Hüseyin Elmalı, "İzhârü'l-Esrâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001), 506-507).

⁵⁷ İbnü'l-Hâcib'in Arapça gramere dair 13. yüzyılda yazdığı el-Kâfiye'sine Abdurrahman-ı Câmi'nin 15. yüzyılda el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'yye adıyla yazdığı, daha çok şarihinin lakabıyla bilinen şerhtir (Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 153).

⁵⁸ Muhammed b. el-Hâfiz Hasan el-Mağnisâvi'nin 18. yüzyılda yazdığı mantık ilmiyle ilgili eser İsâgûcî metninin şerhidir (Uğur Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetname Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016): 152-153).

⁵⁹ Tuhfe / Tuhfe-i Vehbî, Sünbülzâde Vehbî'nin 1783'te yazdığı değişik vezinlerde 58 kıtadan oluşan Farsça-Türkçe sözlüktür (Selim Sırrı Kuru, "Sünbülzâde Vehbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38 (2010): 140-141).

⁶⁰ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3, lef 9. İcazetname sureti için bk. İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 6.

⁶¹ er-Risâletü'l-Hüseyiniye fi Fenni'l-Adâb, Şâh Hüseyin bin Abdullah el-Antakî'nin 18. yüzyılda yazdığı eserdir (Şerefettin Adsoy, "Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan Mantık ve Felsefe'ye Dair Yazma Eserler", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (2016): 49).

⁶² Adudüddin el-'İci'nin er-Risâletü'l-Vaz'ıyye'sine 'İsamüddin el-İsferâyîni'nin 16. yüzyılda Şerhu'r-Risâletü'l-Vaz'ıyye (li'l-'İci) ismiyle kaleme aldığı şerhtir. eş-Şerhu'l-'İsâmî li'r-Risâletü'l-Vaz'ıyye olarak da bilinir (İsmail Durmuş, "İsferâyîni, 'İsamüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22 (2000): 517; Muhammed Salih Sürücü, "Vaz' İlmi ve 'El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" İnceleme ve Değerlendirme", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019): 563-564).

⁶³ Ebu'l-Kasım el-Leysi es-Semerkandî'nin el-Ferîde isimli Arapça gramer kitabına 'İsamüddin 'İsferâyîni'nin 16. yüzyılda Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde ismiyle yazdığı şerhtir (Mehmet Fadıl Ünsal, "'İsamüddin el-'İsferâyîni'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır Üniversitesi, 2015), 31, 35-41).

⁶⁴ Mahmud b. 'Abdullâh el-Antakî tarafından 18. yüzyılda ders kitabı olarak yazılan Risâletü'l-İsti'âre isimli esere, Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ b. Hasan el-Aydîni'nin Şerhu Risâletü'l-İsti'âre ismiyle aynı yüzyılda yazdığı şerhtir (Muzaffer Özli, "Osmanlı Âlimlerinden Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ b. Hasan el-Aydîni'nin Hayatı ve Eserleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010): 257).

⁶⁵ Dürer / Dürerü'l-Hükkâm fi Şerhi Gurerü'l-Ahkâm, Molla Hüsrev'in fıkha dair Gurerü'l-Ahkâm isimli eserine 15. yüzyılda yazdığı şerhtir (Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10 (1994): 27-28).

⁶⁶ Menârü'l-Envâr / Menâr, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulü ile ilgili konuları özet hâlinde vermek üzere 13. yüzyılda yazdığı eserdir. Eserle ilgili şerh, haşiye, ihtisar ve tercüme şeklinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Eserin yirmi iki şerhi arasında Alâeddin el-Haskefî'nin İfâdâtü'l-Envâr 'alâ Usûli'l-Menâr'ı, Zeynüddin İbn Nüceym'in Fethu'l-Gaffâr'ı, Molla Civen'in Nûru'l-Envâr'ı, Zeynüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir'in Şerhu'l-Menâr'ı, İbn Melek'in Şerhu Menârü'l-Envâr fi Usûli'l-Fıkh'ı, Evliyaefendizâde Ahmed Ziyâeddin'in Hülâsatü'l-Efkâr'ı, Ebu'l-Fezâil Sa'deddin ed-Dihlevî'nin İfâdâtü'l-Envâr fi İdâ'eti Usûli'l-Menâr'ı başlıcalarıdır (Ferhat Koca, "Menârü'l-Envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 118-119).

⁶⁷ Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtü'l-Vüsûl, Molla Hüsrev'in fıkıh usulüne dair Mirkâtü'l-Vüsûl ilâ 'İlmi'l-Usûl isimli muhtasar eserine 15. yüzyılda yazdığı şerhtir. Osmanlı medreselerinde veciz ve sade üslubunun da etkisiyle ders kitabı olarak okutulmuştur (Ferhat Koca, "Mir'âtü'l-Usûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 148).

Efendi'den okuyarak icazetname aldı.⁶⁸ Amasyalı Abdülkerim Efendi'den Beyzâvî'nin⁶⁹ ikinci cüzünden dördüncü cüzüne kadar, Şerh-i Mevâkîf'in⁷⁰ İlahiyyât bahsini, sûre-i Bakara ve sûre-i 'İmrân'dan iki cüzü okudu.⁷¹ Hadis ilminden Râmûzü'l-Ehâdis'i⁷² Gümüşhaneli Şeyh Hacı Ahmet Efendi'den tahsil ederek icazetname aldı.⁷³ Metn-i Telhîs'i⁷⁴ Bayezid dersiamlarından Akşehirli Ahmet Efendi'den, Muhtasar'ı⁷⁵ Âniş Hoca'dan, Metn-i 'Alâka'yı⁷⁶ Atıf Bey'den, Vaz'ıyye Şerhi'ni⁷⁷ Çarşambalı Hacı Ahmet Efendi'den, Mültekâ'yı⁷⁸ Hayrabolulu İbrahim Efendi'den, Şâkiye'yi Nevrekoplu Mahmut Efendi'den tahsil etti. Ferâ'iz'den Sirâciyye'yi⁷⁹ Turgutlu müftüsü Mustafa Efendi'den, Dîvân-ı Hâfız'ı⁸⁰ Turgutlulu Şeyhzade Hacı Ahmet Efendi'den, Gülistân'ı⁸¹ Karaferye Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evveli İškodralı Salih Efendi'den, Kasîde-i Bürde'yi⁸² Turgutlulu Şeyh Hüseyin Efendi'den okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra 1889 yılında Milas'a döndü. Arapça, Farsça ve Türkçe bilmekteydi.⁸³

4 Aralık 1883 tarihli nüfus tezkiresine göre Çandır köyünde ikamet eden Molla Abdullah Efendi ile Fatıma Hanım'ın oğlu, orta boylu, ela gözlü, kumral sakallı-bıyıklı, buğday simalı ve uzuvları tam idi.⁸⁴ 16 Haziran 1904 tarihli nüfus tezkiresine göre de iki eşli, Milas'ta Burgaz Mahallesinde 110/1 no.lu hanede sakindi.⁸⁵

⁶⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1, lef 3, lef 9. İcazetname sureti için bk. İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 7.

⁶⁹ Nâsirüddin Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil* isimli tefsiriyle meşhurdur (Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6 (1992): 100-101).

⁷⁰ el-Mevâkîf, Adudüddin el-İcî'nin 14. yüzyılda kelâma dair yazdığı eserdir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkîf isimli şerhi meşhurdur (Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 422-423).

⁷¹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1, lef 2, lef 3.

⁷² Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin 19. yüzyılda derlediği hadis kitabıdır (İbrahim Hatiboğlu, "Râmûzü'l-Ehâdis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34 (2007): 454-455).

⁷³ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9. İcazetname sureti için bk. İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 8.

⁷⁴ Telhîsü'l-Miftâh / et-Telhîs, Ebû Yakûb es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-'Ulûm'unun belagete dair üçüncü bölümünün Hatîb Kazvîni tarafından 14. yüzyılda yapılan ihtisarıdır. Bir mukaddime, üç bölüm ve bir hatimeden meydana gelmektedir (İsmail Durmuş, "Kazvîni, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25 (2022): 156-157).

⁷⁵ Sa'düddin Mesud b. Ömer et-Taftazânî'nin belagete dair 14. yüzyılda yazdığı eserdir (Mefâil Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 43).

⁷⁶ Mahmûd el-Antâkî'nin hakikat, mecaz, mecazın alakaları, mecaz-ı mürselin alakaları, istiare ve kinaye konularını ele aldığı Risâletü'l-İsti'âre isimli eseridir. Çok sayıda şerhi yapılmıştır (Murat Tala, "Mecâz Problemi Olarak Alâka: Antâkî'nin el-'Alâka'sı Bağlamında Bir Bakış", *marife* 19/2 (2019): 666-668).

⁷⁷ Vaz' ilmiyle ilgili ilk müstakil eser Adudüddin el-İcî'nin er-Risâletü'l-Vaz'ıyye'sidir. Eser üzerine çok sayıda şerh, haşiye ve talik yazılmıştır. Osmanlı Devleti'nde vaz' ilmiyle ilgili Kemalpaşazâde, Taşköprizâde Ahmed Efendi ve Eğilimli İbrâhim Hakkı başta olmak üzere elliye yakın bağımsız eser kaleme alınmıştır (Şükran Fazlıoğlu, "Vaz'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42 (2012): 576-577).

⁷⁸ Mülteka' / Mülteka'l-Ebhur, İbrahim el-Halebî'nin 11 Ağustos 1517 tarihinde yazdığı meşhur fıkıh kitabıdır (Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31 (2020): 548-549).

⁷⁹ el-Ferâ'izü's-Sirâciyye, Hanefî ulemasından Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin 12. yüzyılda İslam miras hukukuna dair yazdığı eserdir. Ferâ'iz konusunda rağbet görmüş ve üzerinde birçok şerh ve haşiye yapılmıştır (Ferhat Koca, "el-Ferâ'izü's-Sirâciyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12 (1995): 367-368).

⁸⁰ Hâfız-ı Şirâzî'nin 14. yüzyılda yazdığı ve Türkiye'de Mesnevî ve Gülistân'dan sonra en çok okunan Farsça metinlerden biridir. Çok sayıda şerh yazılmıştır (Tahsin Yazıcı, "Hâfız-ı Şirâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15 (1997): 103-106).

⁸¹ Sa'dî-i Şirâzî'nin 13. yüzyılda yazdığı Farsça eserdir. Eserde Farsça ve Arapça şiirler, ayet, hadis ve atasözleri yer almaktadır. Çeşitli dillere tercüme edilmiş, birçok taklidi yazılmıştır (Tahsin Yazıcı, "Gülistân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14 (1996): 240-241).

⁸² Kasîde-i Bürde / Kasîdetü'l-Bürde, Mısırlı Muhammed b. Sa'îd el-Bûsîrî'nin el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Medhi Hayri'l-Beriyye adını verdiği, el-Kasîdetü'l-Mîmiyye ve Kasîdetü'l-Bürde olarak meşhur Hz. Peygamber için yazdığı manzumesidir. Osmanlı kültür coğrafyasında Kasîdetü'l-Bür'e (el-Kasîdetü'l-Bür'iyye) şeklinde de anılmakla birlikte Kasîdetü'l-Bürde olarak tanınmıştır. Eser yüzden fazla şerh yazılmış, altmış civarında tahmis yapılmıştır (Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 568-569).

⁸³ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1, lef 2, lef 3; İSTM, *MŞH. DFTI.d.*, nr. 58, 93.

⁸⁴ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 4.

⁸⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 5. 8 Temmuz 1910 tarihinde de aynı yerde ikamet etmekteydi (İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 10).

3.2. Müderrisliği

Mehmet Rüşdü Efendi 1889 yılında Abdülaziz Ağa Vakfı'ndan Belen Camii Medresesinde yıllık 1000 kuruş vazife ile İzhâr'dan müderrisliğe başladı. Vakıftan aldığı 1000 kuruşluk yıllık maaşı 26 Temmuz 1892 tarihinde 1750 kuruşa yükseltildi.⁸⁶ Kendisine Aralık 1901-Ocak 1902 tarihinde Şeyhülislam Mehmet Cemaleddin Efendi'nin *işâret-i 'aliyyesi* üzerine iptida-yı hariç Bursa müderrisliği ruusu verildi.⁸⁷ 13 Ekim 1901 tarihinde on iki talebesine icazetname verdi.⁸⁸ Bunlardan sadece birisi hakkında bilgi elde edilebilmiştir. Diğerleri bilinmemektedir. Arşiv belgelerinden hakkında bilgi elde edilebilen kişi Hacı Hatibzade Halil İbrahim Efendi'dir. Halil İbrahim Efendi, Mayıs 1877 tarihinde Milas kazası Gereme-i Cedid köyünde doğdu. Milas kasabasında yaklaşık bir yıl iptidai mektebine, birkaç ay Erkek Rüştüye Mektebine⁸⁹ devam etti. Milas Cami-i Kebir Medresesi ile Ağa Camii Medresesinde tahsil gördü. Her iki medresenin müderrisi Konya'dan mezun ve Milas kazası Kuzyaka köyünden Yusuf Efendi'den Tasdikât'a⁹⁰ kadar ders aldı. 1895 yılında Belen Camii Medresesinde tahsile başladı. Burada müderris ve müftü Mehmet Rüşdü Efendi'nin talebesi oldu. Mehmet Rüşdü Efendi'den 13 Ekim 1901 tarihinde icazetname aldı.⁹¹

3.3. Müftülüğü

Milas Müftüsü Hafız Osman Efendi'nin vefatı üzerine kaza merkezinde müftülük seçimi yapıldı. Mehmet Rüşdü Efendi hakkında düzenlenen intihapnameyi ulema, eşraf ve ahaliden çok sayıda kişi mühürlendi. Kaza idare meclisi müftülüğe iktidar ve ehliyeti olduğunu mazbatayla karar altına aldı. Evrakı Milas kaymakamlığı Menteşe Mutasarrıflığına, Menteşe Mutasarrıflığı tahriratla Şeyhülislamlığa gönderdi. Şeyhülislamlık, Mehmet Rüşdü Efendi'yi müftü tayin etti. 30 Mart 1891 tarihli Şeyhülislamlık menşurunda Hanefî fikhına göre fetva vermesi, *kütüb-i mu'tebere-i fıkhiyyeden tahrîr-i nakl-i şarîh* etmesi, imzasını Milas müftüsü olarak atması gerektiği belirtildi.⁹² Tahsisatı olmadığı için uzun yıllar müftülük maaşı almadan görev yaptı.⁹³

Ahaliye ve naiplere fetvalar veren Mehmet Rüşdü Efendi müftülükten maaş almadığı için maişetini teminde sıkıntıya düştü. Müderrislik maaşı da son derece düşüktü. Bu sebeple Menteşe Mutasarrıflığı 5 Haziran 1903 tarihinde Aydın Vilayetine Mehmet Rüşdü Efendi'nin geçim sıkıntısı arttığı için uygun miktarda maaş tahsis edilmesi gerektiğini bildirdi. Aydın Vilayeti 20 Haziran 1903 tarihinde Menteşe sancağına Mehmet Rüşdü Efendi'ye maaş tahsis edilmesi için Şeyhülislamlığa yazılan tahriratlara ilmiye tahsisatında karşılık olmadığı cevabı verildiğini, Milas belediye dairesi yıllık gelirinin 70.000-80.000 kuruş olduğunu, Şeyhülislamlık tarafından veya başka bir şekilde maaş tahsis edildiğinde kesilmek üzere Milas belediye dairesinden Mehmet Rüşdü Efendi'ye aylık 150 kuruş maaş verilmesi gerektiğini bildirdi.⁹⁴ Menteşe sancağı 10 Temmuz 1903 tarihinde Milas kaymakamlığına bilgi verdi. Neticede *fakîr hâline binâ'en* 14 Temmuz 1903 tarihinden 13 Mayıs 1904 tarihine kadar Milas belediyesi

⁸⁶ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3, lef 9.

⁸⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3, lef 9.

⁸⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3, lef 9.

⁸⁹ Bilgi için bk. Biray Çakmak ve Buket Gökçeoğlu, "Milas Kazası Erkek Rüştüye Mektebi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (2016): 41-64.

⁹⁰ Mantık ilminin, önermeler ve özellikleri ile kıyas konularını içeren bölümdür (Mahmut Kaya, "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40 (2011): 127).

⁹¹ İcazetnamenin tasdikli sureti için bk. İSTM, MŞH. SAİD, 93/4, lef 4.

⁹² İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 9, lef 11.

⁹³ İSTM, MŞH. DFT1.d, nr. 58, 93.

⁹⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 9.

reisliğinden on ay süreyle 150 kuruş maaş aldı.⁹⁵ Daha sonra Mehmet Rüşdü Efendi'ye 14 Ocak 1910 tarihinden itibaren aylık 400 kuruş müftülük maaşı tahsis edildi.⁹⁶

3.4. Diğer Görevleri

Mehmet Rüşdü Efendi, müderrislik ve müftülük asli görevleri yanında Kaza İdare Meclisi tabii azalığı, Kaza Şeriye Mahkemesi vekilliği, Kaza Maarif Komisyonu reisliği, Kaza Evkaf Memurluğu vekilliği, Kaza Nüfus Tahrir Komisyonu reisliği, Belediye Dairesi reisliği vekilliği ve ahalinin sözcülüğü görevlerinde de bulundu.

Mehmet Rüşdü Efendi, müftü tayin edildiği 30 Mart 1891 tarihinden itibaren selefleri Süleyman Efendi ve Hafız Osman Efendi gibi Kaza İdare Meclisinin üyesi oldu.⁹⁷ Zira, mevzuata göre de müftü Kaza İdare Meclisi tabii azalarındandı.⁹⁸ Kaza İdare Meclisi kazanın mülki, idari, mali, iktisadi sorunlar ile bayındırlık, asayiş ve eğitim ile ilgili meselelerini görüşürdü. Oy birliği veya oy çokluğuyla aldığı kararlar mazbatalara yazılır, karara katılan azalar mazbataları mühürlerdi.⁹⁹ Ardından kaymakamlık mazbatayı tahriratla mutasarrıflığa gönderirdi. Bu doğrultuda Mehmet Rüşdü Efendi'nin Milas müftüsü sıfatıyla görev süresi boyunca Kaza İdare Meclisi üyeliği görevini yürüttüğü Aydın Vilayetinin 1894,¹⁰⁰ 1896¹⁰¹ ve 1908¹⁰² yıllarına ait salnamelerinde de zikredilmektedir.

Bunun dışında Mehmet Rüşdü Efendi, şeriye mahkemesi naipliği vekâleti görevinde bulundu. Bilindiği üzere kadının / naibin başkanlık ettiği şeriye mahkemelerinde şerî hukuk kapsamındaki davalar modernleşme döneminde görülmeye devam etti.¹⁰³ Mehmet Rüşdü Efendi iki farklı tarihte kısa süreli de olsa Kaza Şeriye Mahkemesi naibine vekâlet etti. Milas kaymakamlığı 22 Şubat 1910 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye, Menteşe Mutasarrıflığının 21 Şubat 1910 tarihli tahrirâtı ile kadro dışı bırakılan naip Hüseyin Sünühi Efendi'nin yerine vekâlet etmesinin uygun bulunduğunu bildirdi.¹⁰⁴ Bu sebeple on beş gün kaza naipliğine vekâlet etti.¹⁰⁵ Milas naibi Ali İzzet Efendi 7 Mart 1910 tarihinde Aydın Vilayetine 14 Mart 1910 tarihinden itibaren Milas naipliğine uygun birinin vekâlet etmesi gerektiğini İstanbul'dan telgrafla bildirdi. Aydın Vilayeti 8 Mart 1910 tarihinde Milas kaymakamlığına bilgi verdi. Milas kaymakamlığı 9 Mart 1910 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye 14 Mart 1910 tarihinden itibaren naipliğe vekâlet etmesinin uygun bulunduğunu bildirdi.¹⁰⁶ Bu sebeple yirmi gün kaza naipliğine vekâlet etti.¹⁰⁷

Mehmet Rüşdü Efendi Kaza Maarif Komisyonunda başkanlık da yapmıştır. Bu komisyon maarifin idaresi, nezareti ve gelişiminden sorumluydu. Yeni iptidai mektepleri açmak,

⁹⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

⁹⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3. Milas kazasında müftüler 14 Ocak 1910 tarihine kadar müftülük maaşı almadı. Maaş hususunda standart bir uygulama söz konusu değildi. Bazı kaza müftülerine irade-i seniyye ile müftülük maaşı tahsis edildi. Müftülere maaş tahsisi hususunda teşebbüslerde bulunuldu. Nitekim Şeyhülislamlık 27 Ocak 1891 tarihinde vilayet müftüleri maaşlarını 300, sancak müftüleri maaşlarını 200, kaza müftüleri maaşlarını 150 kuruşa çıkarmaya karar verdi. Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi 29 Ocak 1891 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkitaletine yapılacak zamlar için 1307 (13 Mart 1891-12 Mart 1892) yılı bütçesine 35.330 kuruşluk ilave yapılması gerektiğini bildirdi. Ancak teşebbüs olumlu sonuçlanmadı (Biray Çakmak, "Modernleşme Sürecinde Osmanlı Taşrasında İftâ': Uşak Müftüleri ve Müftü Hacı Mustafa Asım Efendi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/1 (2023): 83).

⁹⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

⁹⁸ 7 Cemaziyelahir 1281/7 Kasım 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi, *Düstur* 1/1, 617.

⁹⁹ 29 Şevval 1287/22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, *Düstur* 1/1, 644-645.

¹⁰⁰ 1894-1895 / H 1312 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 15, 481.

¹⁰¹ 1896-1897 / H 1314 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 17, 477-478.

¹⁰² 1908-1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 727.

¹⁰³ M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33 (2007): 185-188.

¹⁰⁴ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹⁰⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹⁰⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9.

¹⁰⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

muallimler temin ederek istihdam etmek, maarifin masrafları için kaynak bulmak ve maarifi teftiş etmek kaza maarif komisyonunun başlıca görevleri arasında yer almaktaydı.¹⁰⁸ Mehmet Rüşdü Efendi Milas kaymakamlığının emriyle 1894 yılında Kaza Maarif Komisyonu reisliğine fahri olarak atandı. Milas kaymakamlığı 29 Mayıs 1894 tarihli yazısında Mehmet Rüşdü Efendi'ye, komisyon reisliğine Menteşe Mutasarrıflığının emrine istinaden atandığını, maarifin gelişmesi için azami gayret göstermesi gerektiğini bildirdi.¹⁰⁹ 1894 yılı itibarıyla komisyonun üyeleri Ahmet Efendi, Bahaeddin Efendi, Emin Efendi ve Rifat Efendi idi.¹¹⁰ 1895 yılında başkan yine Mehmet Rüşdü Efendi, azalar Ahmet Efendi, Hacı Mustafa Efendi ve Emin Efendi, komisyon kâtibi Yusuf Sabri Efendi idi.¹¹¹ 1897 yılında da reis Mehmet Rüşdü Efendi, azalar Ahmet Efendi, Mehmet Efendi, Emin Efendi, Raşit Efendi ve Hacı Mustafa Efendi, komisyon kâtibi İbrahim Efendi idi.¹¹² 1900 yılına gelince reis Mehmet Rüşdü Efendi, azalar Raşit Efendi, Ahmet Efendi, İbrahim Efendi, Şerif Efendi ve Mehmet Efendi idi.¹¹³ Mehmet Rüşdü Efendi 27 Ağustos 1900 tarihinde istifa ettiği için Mehmet Hulusi Efendi komisyon başkanı oldu.¹¹⁴

Mehmet Rüşdü Efendi'nin yaptığı bir diğer görev evkaf memuru vekilligidir. Bilindiği üzere 1 Aralık 1863 tarihinde yapılan düzenleme ile kazalardaki mazbut ve mülhak vakıfların nezareti evkaf memuru vekillerine verildi. Evkaf memuru vekilleri vakıfların gelir-giderleri ile tamiratını Kaza İdare Meclisi marifetiyle idare etmekle görevliydi. Liva evkaf müdürleri tarafından atanan evkaf memuru vekilleri Kaza İdare Meclisi tarafından kefile bağlanırdı.¹¹⁵ Milas kaymakamlığına vekâlet eden mal müdürü İbrahim Ethem Efendi 15 Eylül 1902 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye, kabul ve muvafakati üzerine evkaf memurluğu vekilligine atandığını, memuriyetiyle ilgili liva evkaf müdürlüğü tarafından tanzim edilerek mutasarrıflıktan gönderilen vekâletnamenin takdim edildiğini, görevini mevzuata uygun yapması gerektiğini bildirdi. Vekâletnameyi kaybetmesi üzerine Menteşe sancağı evkaf müdürü Ahmet Cemil Efendi 14 Mart 1907 tarihinde kendisine tenbihname gönderdi.¹¹⁶ 8 Temmuz 1910 tarihine kadar evkaf memurluğu vekilligi görevine fahri olarak devam etti.¹¹⁷

Mehmet Rüştü Efendi Milas tahrir-i nüfus komisyonu başkanlığı görevini de bir süre yürüttü. Milas kaymakamlığı 11 Ocak 1905 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye, Tahrir-i Nüfus Komisyonu başkanı Şakir Ağa'nın meşru mazereti ve rahatsızlığı sebebiyle görevini hakkıyla yapamadığını, reisliğe devam etmesinin nüfus sayımının önemi ve aciliyeti sebebiyle uygun görülmediğini, başkanlığın kendisine verildiğini, müderrisliği vekâleten yaptırması ve 14 Mart 1905 tarihine kadar nüfus sayımını tamamlaması gerektiğini, aksi takdirde komisyon heyetinin fahri olarak sayımı tamamlamaya mecbur tutulacağını, sayım süresinin 14 Mart 1905 tarihine kadar uzatılmasına ihtiyaç duyulduğuna dair Kaza İdare Meclisinde alınan kararlar ilgili Menteşe Mutasarrıflığına bilgi verildiğini bildirdi.¹¹⁸ 500 kuruş maaşla komisyon başkanlığı görevine

¹⁰⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9. Kaza maarif komisyonu 1883 yılında kuruldu. İlk başkanı müftü Süleyman Efendi, azaları İsmail Efendi, İzzet Efendi, Ahmet Efendi, Hacı Ahmet Ağa, sandık emini Mustafa Efendi idi. Süleyman Efendi vefat ettiği 1890 yılına kadar komisyon başkanlığı yaptı (1883-1884 / H 1301 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 6, 221; 1884-1885 / H 1302 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 8, 162; 1887-1888 / M 1303 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 9, 162; 1888-1889 / M 1304 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 10, 358; 1889-1890 / M 1305 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 11, 176; 1890-1891 / M 1306 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 12, 204).

¹⁰⁹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹¹⁰ 1894-1895 / H 1312 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 15, 482.

¹¹¹ 1895-1896 / H 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 16, 482.

¹¹² 1897-1898 / H 1315 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 18, 536.

¹¹³ 1901-1902 / H 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 21, 408.

¹¹⁴ 1903-1904 / H 1321 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 23, 403-404; 1905-1906 / H 1323 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 24, 385; 1908-1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 728.

¹¹⁵ Taşralarda Kain Bilcümle Evkaf-ı Şerifenin Cihat-ı İdaresiyle Evkaf Müdürlerinin Harekât ve İcraatı Hakkında Yedlerinde Bulunan Atik Layihanın Badezin Hükümü Cari Olmamak Üzere Bu kere Dokuz Fasıl ve Elli Altı Bendi Şamil Kalame Alınan Nizamname Layihası, *Düstur* 1/2, 167.

¹¹⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9.

¹¹⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹¹⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9.

başlayan Mehmet Rüşdü Efendi kaymakamlığın uyasına rağmen sayımı 14 Mart 1905 tarihine kadar bitiremedi. Nüfus sayımı ancak 12 Mayıs 1905 tarihinde tamamlanabildi. Mehmet Rüşdü Efendi sayımın tamamlandığı tarihe kadar görevine devam etti.¹¹⁹

Mehmet Rüşdü Efendi 14 Şubat 1904 tarihinden 13 Mart 1904 tarihine kadar Milas Belediye Dairesi reisliğine de vekâlet etti. Reis vekilliğinden 180 kuruş maaş aldı.¹²⁰ Mehmet Rüşdü Efendi'nin bir diğer gayriresmî görevi ahalinin sözcülüğü olmuştur ki zaten müftü olarak kazadaki Müslüman ahalinin dinî temsilcisi konumundaydı. Kazadaki gayrimüslimlerin de dinî temsilcileri vardı. Ortodoks Rumların dinî temsilcisi metropolit vekili / vekil-i reis-i İsevi, Musevilerin dinî temsilcisi hahambaşı vekili / vekil-i Musevi idi. İlgililer dinî görevleri yanında mümessili oldukları milletlerin devletle olan ilişkilerinde aracı rolündeydi. Ahalinin sözcülüğü görevini yürüten Milas cemaat liderleri kolera tehlikesine karşı kaza ahalisinin korunması amacıyla İstanbul'a telgraf çektiler. Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetine çekilen 20 Ağustos 1893 tarihli telgrafta müftü Mehmet Rüşdü Efendi, metropolit vekili Kıladenoz Efendi ve hahambaşı vekili Musani Franko Efendi kazada kolera görülmediğini, kazanın kolera görülen İzmir ile karadan ve denizden temasına önlem alınmaksızın izin verilmekte olduğunu, kazada koleranın yayılmaması için karantina önlemleri alınması gerektiğini, İzmir'den deniz yoluyla gelenlerin Klazomen tahaffuzhanesinde¹²¹ karantina süresini tamamladıktan sonra kazaya girmelerine izin verilmesi, İzmir'den karayoluyla gelenlerin -masraflarını karşılamaları şartıyla- uygun yerlerde karantinaya alınmaları gerektiğini bildirdiler. II. Abdülhamit gereğinin yapılmasını emretti. Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Süreyya Efendi 25 Ağustos 1893 tarihinde Sadarete tezkire ile bilgi verdi.¹²² Sadaret 26 Ağustos 1893 tarihinde Aydın Vilayetine, sıhhiye inspektörlerine emir verilmesi gerektiğini bildirdi.¹²³ Sadaret aynı zamanda Sıhhiye Nezaretine bilgi vererek görüş bildirmesini emretti.¹²⁴

3.5. Müftülükten Azli

Milas kazası Danişmend köyünden Çavdarlıoğlu Mehmet 11 Ocak 1911 tarihinde Sadarete çektiği telgrafta müftü Mehmet Rüşdü Efendi hakkında çeşitli iddialarda bulundu. Bu iddialar, şahsi menfaat temin etmek için kişilerin işlerini sürüncemede bıraktığı, bir vakıf tarla ile meraları kanunsuz zapt ettiği, kazadaki memurların nüfuzundan çekindiği için *ef'âl-i cinâ'îyyesini* duymazlıktan geldiği şeklindeydi. Çavdarlıoğlu Mehmet telgrafının devamında “*ahâlinin istibdât kalıntısının zulmünden kurtulmak için âb u hayât-ı meşrûtiyetden yardım beklediğini*” yazarak Menteşe Mutasarrıflığına emir verilmesi gerektiğini belirtti. Bu vesile ile Çavdarlıoğlu Mehmet'in rejim değişikliğinden istifadeyle müftüyü görevinden uzaklaştırmak istediği açıktı. Daha sonra asılsız olduğu anlaşılacak olan iddialarının yer aldığı telgrafi Sadaret 12 Ocak 1911 tarihinde gereğinin yapılması için Şeyhülislamlığa gönderdi. Telgrafi, Şeyhülislamlık 14 Ocak 1911 tarihinde Meclis-i İntihab-ı Memurin-i İlmiyeye havale etti.¹²⁵ Çavdarlıoğlu Mehmet aynı tarihte Şeyhülislamlığa da telgraf çekerek iddialarını tekrarladı.¹²⁶ Şeyhülislam telgrafi 12 Ocak 1911 tarihinde yine Meclis-i İntihab-ı Memurin-i İlmiyeye havale etti. Meclis 24 Ocak 1911 tarihinde telgrafları görüştü. İddiaların araştırılarak sonucun mazbatayla bildirilmesi hususunda Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğine karar verdi. Şeyhülislamlık 5 Şubat 1911 tarihinde emirname ile gereğini Aydın Vilayetine bildirdi. Aydın Vilayeti de 18 Şubat 1911 tarihli yazıyla Menteşe Mutasarrıflığına iddiaların araştırılmasını

¹¹⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3.

¹²⁰ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3.

¹²¹ Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi hakkında bk. Ufuk Adak, “Doğu Akdeniz’de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VII/2 (2021): 136-148.

¹²² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)*, 81/100, 11 Safer 1311 (24 Ağustos 1893), lef 1.

¹²³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO)*, 266/19885, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893), lef 1.

¹²⁴ BOA, BEO, 266/19877, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893), lef 1.

¹²⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 19.

¹²⁶ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 18.

emretti.¹²⁷ Menteşe Mutasarrıflığının emri üzerine Milas kaymakamlığı 29 Mart 1911 tarihinde Jandarma Bölük Kumandanlığına Çavdarlıoğlu Mehmet'in yakalanarak ifadesinin alınması gerektiğini bildirdi. Çavdarlıoğlu Mehmet'i süvari çavuşu 30 Mart 1911 tarihinde Milas Jandarma Üçüncü Bölük Kumandanlığına teslim etti.¹²⁸

Diğer taraftan Çavdarlıoğlu Mehmet 1 Nisan 1911 tarihinde de Menteşe Mutasarrıflığına ihbarname takdim ederek yeni iddialarda bulundu. İhbarnamede Mehmet Rüşdü Efendi'nin Şeyhülislamlığı alet ederek Ulu Cami civarına tuvalet yaptıracağı vaadiyle Milas ahalişi ile İzmir'den bazı şahıslardan para topladığı hâlde sözünü yerine getirmeyip paralara el koyduğunu, Ahmetçavuş Mahallesinden Mehmet Alizade Bahaaddin Efendi, Arifzade Hacı Emin Efendi, Molla Mahallesinden Parmaksız Hacı Hasanoglu İbrahim Efendi ve nüfus memuru Hilmi Efendi'den bu konuda bilgi alınabileceğini ifade etti. Şikâyetçi 1910 yılında Mehmet Rüşdü Efendi'nin Derince köyünden suyolu hayratı için 1800 okka zeytinyağı toplattığı hususunda Derince köyünden Hacı Yusuf Efendi, Arap Kara Hafız Yusuf Efendi ve biraderi Yahya Efendi, Hacı Ahmet'in Ali Efendi ile biraderi İsmail Efendi, Abdülkadir Efendi, Hacı Halil'in İbrahim Efendi ve Kara İbrahimoglu Mehmet Efendi isimli şahıslardan yeminle bilgi alındığında gerçeklerin ortaya çıkacağını, işlerin şerî esaslara uygun gitmesi için ihbarda bulunduğunu da ifade etti.¹²⁹

Çavdarlıoğlu Mehmet'in ifadesi Nisan 1911 tarihinde alındı. İfadesinde telgrafları çektiğini kabul ederek iddialarıyla ilgili ikrarda bulundu. Tanık gösterdiği Mehmet Ali Ağazade Bahaaddin Efendi'nin ifadesi Mart 1911 tarihinde, Hilmi Efendi ile Milas Rehber-i Füyuzat Mektebi muallim-i sanisi Karaovalı Emin Efendioğlu Mehmet Efendi'nin ifadeleri ise 2 Nisan 1911 tarihinde alındı.¹³⁰

Menteşe mutasarrıfı da bizzat Milas'a gelerek konuyla ilgili teftişte bulundu. 20 Mayıs 1911 tarihinde Aydın Vilayetine iddiaların araştırıldığını, Milas'ta bulunduğu sırada bizzat yaptığı tahkikatta Mehmet Rüşdü Efendi'nin *aḥvāl ve ḥarekāt-ı nā-becāsına muḥtālī* ' olduğunu, görevine devam etmesini uygun bulmadığını, gereğinin yapılmasına izin verilmesini istediğini bildirerek evrakı takdim etti.¹³¹ Aydın Vilayeti 30 Mayıs 1911 tarihinde evrakı Şeyhülislamlığa gönderdi. Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye 18 Temmuz 1911 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi ile ilgili malum iddiaları zikrederek Menteşe mutasarrıfının tahriratında *aḥvāl ve ḥarekāt-ı nā-becāsına iḥtılā* ' *hāsıl olduğunu ve beḳā* '-yı *me'mūriyeti(nin) bi'l-vücūh ḡayr-i cā'iz bulunduğunu* belirterek müftülük gibi mühim bir görevi sürdürmemesi için 28 Temmuz 1911 tarihinden itibaren azledilmesinin uygun görüldüğünü, Şeyhülislam uygun bulduğu takdirde azledildiğinin tebliği, maaşının kesilmesi, yerine usulüne uygun müftü seçilerek göreve başlatırılması için Aydın Vilayetine bilgi verilmesi gerektiğini beyan etti.¹³² Şeyhülislamın kararı tasdik etmesi üzerine Mehmet Rüşdü Efendi 28 Temmuz 1911 tarihi itibarıyla görevinden azledildi. Bunun üzerine Mehmet Rüşdü Efendi azledilmesine sebep olan iddiaların gerçek dışı olduğunu, iftiraya maruz kaldığını 6 Eylül 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa takdim ettiği istidanamede ifade etti. Ahali de *ḥüsn-i şehādetini mutazammın* mahzar tanzim ederek takdim etti. Evrak 6 Eylül 1911 tarihinde Memurin Kalemi Müdüriyetine havale edildi. Memurin Kalemi Müdüriyeti 13 Eylül 1911 tarihinde Aydın Vilayetinden bilgi ve görüş istenmesi gerektiğini belirtti.¹³³

Diğer yandan Ahmetçavuş Mahallesinden Mehmet Alizade Bahaaddin Efendi de 17 Ekim 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa gönderdiği ihbarnamede Mehmet Rüşdü Efendi'nin maarif ve

¹²⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 18, lef 23.

¹²⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 21.

¹²⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 20.

¹³⁰ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 22.

¹³¹ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 23.

¹³² İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 24.

¹³³ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 26.

evkaftan resmî kayıtlarla sabit yolsuzluğu olduğuna ve hayır sahiplerinden topladığı paraları amacına uygun kullanmadığına dair yapılan ihbar üzerine Maarif Komisyonu reisliği ile evkaf vekilliklerinden azledildiğini, evkaf vekillikleriyle ilgili defteri halefine teslim etmediğini, suistimalleri sebebiyle yargılanması gerektiğini ifade etti.¹³⁴ İhbarname 25 Ekim 1911 tarihinde Memurin Kalemi Müdüriyetine havale edildi. Memurin Kalemi Müdüriyeti 29 Ekim 1911 tarihinde iddiaların araştırılarak neticenin bildirilmesi hususunda Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğini belirtti.¹³⁵ Şeyhülislamlık, Memurin Kalemi Müdüriyetinin 13 Eylül 1911 ve 29 Ekim 1911 tarihli talepleri doğrultusunda Aydın Vilayetinden bilgi istedi. Bunun üzerine Aydın Vilayeti 24 Kasım 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa cevap verdi. Evrak 30 Kasım 1911 tarihinde Memurin Kalemi Müdüriyetine havale edildi. Memurin Kalemi Müdüriyeti 9 Aralık 1911 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'nin azledildiğini, yerine ahalinin seçimiyle Mehmet Sadık Efendi'nin müftü tayin edildiğini belirtti. Evrakın havale edildiği Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye 11 Ocak 1912 tarihinde söz konusu iddialar sebebiyle Mehmet Rüşdü Efendi'nin 28 Temmuz 1911 tarihinden itibaren azledildiğini, yerine Mehmet Sadık Efendi'nin atandığını, azline sebep olan iddiaların asılsız olduğunun anlaşıldığını, ancak Milas müftülüğüne iadesinin mümkün olmadığını, istediği takdirde başka bir kaza müftülüğünde veya başka bir hizmette istihdamının kabil olabileceğini, konuyla ilgili Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğini beyan etti.¹³⁶ Dolayısıyla Mehmet Rüşdü Efendi'nin müftülükten azledilmesine sebep olan iddiaların gerçek dışı olduğu anlaşıldı. Ancak Mehmet Rüşdü Efendi başka bir kaza müftülüğünde veya memuriyette istihdamını talep etmedi.

4. Müezzinoğlu Durmuşzade Hafız Mehmet Sadık Efendi

4.1. Kimliği ve Tahsili

Mehmet Sadık Efendi, Durmuş Ali Ağa ve Fatıma Hanım'ın oğlu olarak Mayıs-Haziran 1874 tarihinde Milas kasabasında doğdu. Sıbyan mektebinden mezun olduktan sonra Milas Erkek Rüştüye Mektebine kaydoldu. Mektep müfredatındaki derslerin tamamını dört yılda başararak Temmuz 1887 tarihinde mezun oldu. Yıl sonu imtihanında Arapça, Farsça, tarih, coğrafya, kavaid-i Türki ve imla ile hesap derslerinden onar, hendese ve hatt-ı rika derslerinden dokuzar puan aldı. İmtihan mümeyyiz heyetinde mülki kaymakam Ahmet Rifat Efendi, naip Abdülhalim Hilmi Efendi, müftü Seyyid Süleyman Efendi, müderris Mehmet Emin Efendi, muallim-i evvel Mehmet Şerif Efendi, Süleyman Şakir Efendi ve muallim-i sani Seyyid Mehmet Emin Efendi vardı. 18 Temmuz 1887 tarihli ve aliyyülala derecedeki şahadetnamesini Kaza İdare Meclisi tasdik etti. Kabulü uygun mekteplere imtihansız kaydolma hakkı kazandı.¹³⁷ Ancak modern mekteplere devam etmedi. Medrese tahsilini tercih etti. Milas'ta Belen Camii Medresesine kaydoldu. Mayıs 1892 tarihine kadar sarf, nahiv, mantık ve fıkıh tahsil etti. Haziran 1892 tarihinde tahsilini ilerletmek amacıyla İstanbul'a gitti. Koska civarında Hekim Çelebi Medresesine kaydoldu. Fatih dersiamlarından Muğlalı Ali Rıza Efendi'nin talebesi oldu. 'Ulüm-ı 'āliyye ve 'āliyyeden tekmil-i nūsaḥ' etti. 6 Ekim 1900 tarihinde Muğlalı Ali Rıza Efendi'den icazetname aldı.¹³⁸ Türkçe, Arapça konuşup yazmaktaydı. Farsçaya aşinaydı.¹³⁹ 1

¹³⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 11.

¹³⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 11

¹³⁶ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 27.

¹³⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 4, lef 6.

¹³⁸ İcazetname sureti için bk. İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 3, lef 5.

¹³⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 2. Mehmet Sadık Efendi iki defa tercüme-i hâl varakası tanzim ve takdim etti. 17 Temmuz 1910 tarihinde Ağa Camii Medresesi Müderrisi sıfatıyla tercüme-i hâl varakası ile rüştiye mektebi şahadetnamesi, icazetnamesi, ruus-ı hümayunları, vaizlik berati, tedris-i uluma memur edildiğine dair Şeyhülislamlık emirnamesi tasdikli suretlerini takdim etti. Milas kaymakamı ve naibi 17 Temmuz 1910 tarihinde tercüme-i hâl varakasını tasdik ederek liyakat, ahlak ve ilmî iktidar sahibi olduğunu belirtti (İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 1). Milas naibi 19 Temmuz 1910 tarihinde evrakı *tedris-i 'ulūma* memur edilen Mehmet Sadık Efendi'nin tercüme-i hâl varakası kaydıyla Şeyhülislamlık makamına gönderdi (İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 7). İkinci defa tercüme-i hâl varakasını 30 Nisan 1912 tarihinde müderris ve müftü sıfatlarıyla tanzim ve takdim etti. Evrak-ı müspetesi tasdikli suretlerine Mevā'iz-i Diniyye ve Fevā'id-i İslāmiyye Mecmu'ası isimli eserinin basılan

Temmuz 1904 tarihli nüfus tezkiresinde müderris, iki eşli, redif asker, orta boylu, ela gözlü, beyaz simalı, uzuvları tam şeklinde tanımlanmıştır. İkametgahı da Hayıtlı Mahallesi 30/1 no.lu hane olarak gösterilmiştir.¹⁴⁰

4.2. Müderrisliği

II. Abdülhamit 1902 yılında irade-i seniyye ile taşrada dinî ilimlerin tedrisini temin etmek amacıyla İstanbul'daki medreselerden icazetname alıp taşrada *tedrîs-i 'ulûm-ı dîniyye* etmek isteyenlerin 150 kuruş maaşla istihdam edilmelerini emretti. Bu kapsamda taşra kasabalarına 150 kuruş maaşla müderrisler tayin edildi. Mehmet Sadık Efendi de 20 Haziran 1902 tarihli Şeyhülislamlik emirnamesiyle Milas kasabasında *tedrîs-i 'ulûm-ı dîniyye* memur edildi. Şeyhülislamlikten Milas naipliğine gönderilen emirnamede Mehmet Sadık Efendi'ye tahsis edilen 150 kuruş maaşın ödenmesi için Sadarete bilgi verildiği, Kaza İdare Meclisi tarafından uygun bulunacak bir medrese veya mektepte tedrise başlattırılması gerektiği belirtildi.¹⁴¹ Kaza İdare Meclisi Cami-i Kebir Medresesinde müderrislik yapmasına karar verdi. 3 Temmuz 1902 tarihinde müderrislik görevine başladı.¹⁴² 18 Ekim 1902 tarihinde Şeyhülislam Mehmet Cemalettin Efendi'nin *işâret-i 'aliyyeleri mucibince* Mehmet Sadık Efendi'ye ibtidâ-yı hâriç Edirne müderrisliği ruusu tevcih edildi.¹⁴³ Başarılı hizmetine ödül olarak ruusu 1 Ağustos 1904 tarihinde hareket-i harice yükseltildi.¹⁴⁴ Müderrislik maaşına 7 Kasım 1909 tarihinde 50 kuruş zam yapıldı. 14 Kasım 1909 tarihinden itibaren 200 kuruş maaş aldı.¹⁴⁵ 7 Ekim 1916 tarihinde musıla-ı sahn-ı Edirne, 30 Nisan 1917 tarihinde İzmir paye-i mücerredü verildi.¹⁴⁶ Bu arada talebesinin sayısı arttığı için Ağa Camii Medresesine taşındı. Derslerini bu medresede verdi. 10 Mart 1918 tarihi itibarıyla müftülükle birlikte 200 kuruş maaşla Ağa Camii Medresesinde müderrisliğe devam etmekteydi.¹⁴⁷

Mehmet Sadık Efendi müderrislik ve müftülük yaparken telif eserler de yazdı. *Mevâ'iz-i Dîniyye* ve *Fevâ'id-i İslâmiye Mecmu'ası* isimliyle telif ettiği dört ciltlik eserinin ilk iki cildini 1912 yılında İzmir'de yayınladı.¹⁴⁸ Kayıtlara göre diğer iki cildi de basıma hazırdı.¹⁴⁹ 2500 sayfa ve dört cilt şeklinde kaleme aldığı '*Âlem-i İslâm Cihād-ı Ekber* isimli eserinin birinci cildini üç cüze ayırdı. İlk cüzünü 1923 yılında yayımladı.¹⁵⁰ Bir diğer eseri *Veżâ'if-i Mühimme-i İslâmiye* idi.¹⁵¹ Ayrıca yazma hâlinde Milas Tarihçesi isimli bir eseri daha vardır.¹⁵²

4.3. Müftülüğü

Milas ahali 11 Ağustos 1911 tarihinde tanzim ederek mühürlediği intihapnamede ilmi ve ahlaki meziyeti aşikâr, İstanbul'dan icazetnameli Ağa Camii Müderrisi Mehmet Sadık

birinci ve ikinci ciltlerini de ekledi. Milas kaymakamı tercüme-i hâl varakasını tasdik etti. *Aşhâb-ı hüsn-i hâl ve evvâr ve erbâb-ı liyâkat ve iktidârdan* olduğunu belirtti (İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2).

¹⁴⁰ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 4, lef 6.

¹⁴¹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 4; İstanbul Müftülüğü (İSTM), *Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT2.d)*, nr. 1969, 7; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (DH. MKT)*, 560/7, 10 Cemaziyelevvel 1320 (15 Ağustos 1902), lef 1, s. 4.

¹⁴² İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2, lef 15.

¹⁴³ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 4, lef 6.

¹⁴⁴ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 1, lef 2, lef 4, lef 6.

¹⁴⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2, lef 15.

¹⁴⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 23; İSTM, *MŞH. DFT2.d*, nr. 1961, 177.

¹⁴⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 21.

¹⁴⁸ Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık, *Mevâ'iz-i Dîniyye ve Fevâ'id-i İslâmiye Mecmu'ası* I-II (İzmir, 1328).

¹⁴⁹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2.

¹⁵⁰ Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık, *'Âlem-i İslâm Cihād-ı Ekber* 1/1 (İstanbul: Çağaloğlu Amedî Matbaası, 1339-1342), 197.

¹⁵¹ Ahmet Sinan Kara, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları" (Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2011), 187.

¹⁵² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. A. Yekta Saraç (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, 2016), 1112; Yurdal Demirel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Yerel Tarih Çalışmaları ve Yerel Tarih Yazarı Olarak Muallimler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018*, VII, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 682.

Efendi'nin müftülüğe tayinini öneren görüşünü beyan etti. Milas mahalle ve çevre köylerinden çok sayıda kişinin mühürlediği intihapname 2 Ekim 1911 tarihinde kaymakamlığa takdim edildi.¹⁵³ Kaza idare meclisi 8 Ekim 1911 tarihinde başkan kaymakam, tabii azalar naip, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve iki seçilmiş azanın katılımıyla konuyu görüştü. İki Müslim aza, Musevi hahambaşı vekili ve Rum metropolit vekili toplantıya katılmadı. Musevi hahambaşı vekili Mekri'de olması, Rum metropolit vekili mazereti sebebiyle toplantıda yer almadı. Toplantıya katılmayan iki Müslim aza mazeret beyan etmedi. Kaza idare meclisi, intihapnamede azledilen müftü Mehmet Rüşdü Efendi'nin yerine Ağa Camii Medresesi Müderrisi Mehmet Sadık Efendi'nin atanmasının istendiğini, güzel ahlaklı ve ilmî bakımdan iktidar sahibi olması sebebiyle Mehmet Sadık Efendi'nin akranına üstün görüldüğünü, seçimin tasvip edildiğini tanzim ettiği mazbatada beyan etti. Milas naibi seçime tüm ahalinin dâhil edilmediğini gerekçe göstererek karara katılmadı. Muhalif kararına seçimin köy ve mahalle ihtiyar heyetleri vasıtasıyla tüm kazaya teşmil edilmesi gerektiğini gerekçe gösterdi.¹⁵⁴ Milas kaymakamlığı 8 Ekim 1911 tarihinde Menteşe Mutasarrıflığına, Mehmet Rüşdü Efendi'nin yerine diğerinin seçilmesi amacıyla Kaza İdare Meclisi ve belediye meclisi azalarıyla eşraf ve muhtarlardan oluşan bir seçim komisyonu (heyet-i müntehabe) kurulduğunu, 14 Eylül 1911 tarihinde belediyede seçim yapıldığını, ancak sonuç alınmadığını, bunun üzerine ahaliye intihapname yapmaları tavsiye edildiğini, sadece Mehmet Sadık Efendi hakkında intihapname düzenlendiğini, Kaza İdare Meclisinde seçimin tasvip edildiğini, tanzim edilen Kaza İdare Meclisi mazbatasını ile intihapnamenin gereği yapılmak üzere Aydın Vilayetine gönderilmesi için takdim edildiğini bildirdi.¹⁵⁵ Menteşe Mutasarrıflığı, Aydın Vilayetine; Aydın Vilayeti, Şeyhülislamla bilgi verdi. Neticede Mehmet Sadık Efendi Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiyenin 921 numaralı ve 5 Kasım 1911 tarihli kararı üzerine 400 kuruş maaşla müftü tayin edildi.¹⁵⁶

5 Kasım 1911 tarihli Şeyhülislamlık menşurunda intihapname, Kaza İdare Meclisi mazbatasını ve Menteşe Mutasarrıflığının tahriratu üzerine Milas müftüsü tayin edildiği, Hanefî fıkhî kitaplarına göre fetva vermesi, imzalarını Milas müftüsü olarak atması gerektiği belirtildi.¹⁵⁷ Mehmet Sadık Efendi görevine 7 Aralık 1911 tarihinde başladı.¹⁵⁸ Aydın Vilayeti 7 Ocak 1912 tarihinde Şeyhülislamla görevine başladığını bildirdi.¹⁵⁹ Müderrislikle müftülüğü birlikte yaptı.

Mehmet Sadık Efendi Balkan Harbi başladığında Aydın Vilayetinde cihada katılmaları hususunda ahaliye vaaz ve nasihatte bulunmak istediğine dair Harbiye Nezaretine istidaname takdim etti. Harbiye Nezareti gereğini Şeyhülislamla bildirdi. Şeyhülislamlık istidanamesini takdire değer buldu. Ancak Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye 26 Aralık 1912 tarihinde buna gerek olmadığına karar verdi.¹⁶⁰ Maaşı 17 Ağustos 1914 tarihinde yine 400 kuruştü.¹⁶¹ 1 Nisan 1918 tarihinde maaşına 200 kuruş zam yapıldı. Böylece maaşı 600 kuruşa yükseldi. Ayrıca 200 kuruş müderrislik maaşı vardı.¹⁶²

4.4. Diğer Görevleri

Mehmet Sadık Efendi, asli sorumluluğu olan müderrislik ve müftülük görevleri yanı sıra vaizlik, Kaza Maarif Komisyonu azalığı ve mekteplerin yıl sonu imtihan komisyonları azalığı görevlerinde de bulundu.

¹⁵³ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 8.

¹⁵⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 10.

¹⁵⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 9.

¹⁵⁶ İSTM, MŞH. DFT2.d, nr. 1970, 40; İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 12, lef 13; İSTM, MŞH. DFT1.d, nr. 64, 94.

¹⁵⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 6.

¹⁵⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 2.

¹⁵⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 13.

¹⁶⁰ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 13.

¹⁶¹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 15.

¹⁶² İSTM, MŞH. DFT2.d, nr. 1961, 177.

Milas kasabasında Gazi Ahmet Bey'in bina ve inşa ettiği Cami-i Kebirin beş akçe yevmiye ile görev yapan vaizi Şeyh Muhiyyiddin Efendi 1904 yılında vefat etmişti. Dolayısıyla kadrosu boşa çıkmıştı. Evladı olmadığı gibi torunları Mehmet Fahri Efendi ile Mustafa Fehim Efendi'nin ehil olmadığı da anlaşıldı. Kendileri de vaizlik iddiasında bulunmadı. Usulen yapılan imtihanında Mehmet Sadık Efendi'nin ehil olduğu görüldü. Vaizliğe tayini Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bildirildi. Evrakın havale edildiği cihât kalemi, Gazi Ahmet Bey Camii Vakfıyla hademesinin mevcut ve kayıtlı olduğunu, ancak evrakta vaizliğe dair kayda rastlanmadığını beyan etti. Kuyud-ı Defter-i Hakani, vakıftan almak üzere günlük beş akçe vazife ile vaizlik ve nâsihliğin Şeyh Muhiyyiddin Efendi üzerinde olduğunu derkenar etti. Mahkeme-i teftiş, defter-i hakanide kayıtlı evkafın yazılı cihetleri için cihât kalemine kaydedilmek suretiyle berat verilmekte olduğunu belirtti. Vaizliğin cihât kalemine kaydedilerek Mehmet Sadık Efendi'ye verilmesi için ilam tanzim etti. Şeyhülislam ilamı *işâret-i 'aliyye* ile tasdik etti. Şeyhülislamlık, tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine gereğini bildirdi. Evkaf-ı Hümayun Nezareti telhis ile gereğini Sadarete arz etti. Neticede Sadrazamın arz tezkiresi üzerine çıkan irade-i seniyye ile vaizliğe 7 Eylül 1904 tarihinden itibaren Mehmet Sadık Efendi atandı. Beratı 11 Ekim 1904 tarihinde Divan-ı Hümayun Kaleminden verildi.¹⁶³ Görevine başlayan Mehmet Sadık Efendi tahsisatı verilmediği için vaizlik ücreti alamadı.¹⁶⁴

Mehmet Sadık Efendi 1900 yılından itibaren kaza maarif komisyonunda azalık yaptı. 16 Temmuz 1910 tarihi itibarıyla azalığa devam etmekteydi.¹⁶⁵ 1901 yılında Kaza Maarif Komisyonu başkanı müftü Mehmet Rüşdü Efendi, üyeleri Ethem Efendi, Ali Rıza Efendi, Nuri Efendi, Şerif Efendi, Yusuf Efendi ve Mehmet Sadık Efendi idi.¹⁶⁶ 1908 yılında komisyon başkanı Mehmet Hulusi Efendi, azaları mal müdürü İbrahim Efendi, erkek rüştiye mektebi muallim-i evveli Mehmet Şerif Efendi, telgraf müdürü Nuri Efendi, Rıza Efendi, Mehmet Sadık Efendi, Hüseyin Efendi ve kâtibi Hafız Emin Efendi idi.¹⁶⁷ Ancak Mehmet Sadık Efendi'nin bu komisyondaki görevi nedeniyle suçlandığı görülmüştür. Ahmetçavuş Mahallesinden Mehmet Alizade Bahaaddin Efendi 17 Ekim 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa gönderdiği ihbarnamede maarif komisyonu azası Mehmet Sadık Efendi'nin komisyon başkanı ve diğer azalarla birlikte maariften zimmet suçu işlediğini, maarif adına yaptığı kasaplıktan ve maarifin daimî gelirlerinden ihtilasının yapılan müracaat üzerine mülkiye müfettişi Ali Seydi Bey tarafından icra edilen tahkikatta ortaya çıkarıldığını, Ali Seydi Bey'in emriyle maarif defterlerinin mühürlendiğini, maarife ihaneti sebebiyle yargılanması gerektiğini beyan etti. İhbarnamenin 25 Ekim 1911 tarihinde havale edildiği Memurin Kalemi Müdüriyeti 29 Ekim 1911 tarihinde iddiaların dikkate değer olduğunu, araştırılarak neticenin bildirilmesine dair Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğini belirtti.¹⁶⁸ Ancak bu suçlamanın sonucu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

Mehmet Sadık Efendi iptidai mektepleri ve erkek rüştiye mektebi yıl sonu imtihanlarında mümeyyiz heyetinde aza olarak da görev aldı. Temmuz 1900 tarihinde yapılan iptidai mektebi yıl sonu imtihanı mümeyyiz heyetinde azaydı. Heyetteki diğer azalar Ahmet Cevdet Efendi, Hasan Hüsnü Efendi, Mehmet Emin Efendi ve muallim Mehmet Tevfik Efendi idi. Erkek rüştiye mektebinin Temmuz 1903 tarihinde yapılan yıl sonu imtihanında da mümeyyiz heyeti üyesiydi. Heyetteki diğer üyeler muallim-i evvel Mehmet Şerif Efendi, Ahmet Cevdet Efendi, Salih Cemil Efendi, Hasan Hilmi Efendi ve Emin Zeki Efendi idi.¹⁶⁹

¹⁶³ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 4, lef 6.

¹⁶⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 2.

¹⁶⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 1.

¹⁶⁶ 1902-1903 / H 1320 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 22, 416.

¹⁶⁷ 1908/1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 728.

¹⁶⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 11.

¹⁶⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/21, lef 2.

Sonuç

19. yüzyılda kazalarda ilmiye sınıfı, kaza yetkisini kullanan kadı / naip, tedris hizmeti veren müderris ve ifta yetkisini kullanan müftü ile hizmet vermeye devam etti. Milas kazasında da ilmiye sınıfını kadılar, müderrisler ve müftüler temsil etti. Milas kazasında 19. yüzyılda müftülerin görev süreleri tedricen uzadı. II. Mahmud döneminde görev süreleri nispeten daha kısaydı. Aynı kişinin farklı tarihlerde üç defa müftü atandığı görüldü. Tanzimat Dönemi'nde öncesine göre daha uzun süre görev yaptılar. Abdullah Efendi on beş yıldan fazla, Şeyh Ahmet Efendi on yedi yıl müftülük yaptı. II. Abdülhamit döneminde Süleyman Efendi ve Mehmet Rüşdü Efendi uzun süre görev yaptı. Hafız Osman Efendi'nin görevi vefatı sebebiyle çok kısa sürdü. II. Mahmud döneminde müftü değişikliklerinde olumsuz hareket ve icraatlar ağırlıklı etkili oldu. Sonraki dönemlerde müftü değişikliklerinde vefatlar daha etkiliydi. Müftü azil ve tayinlerinde Şeyhülislamlık, ahali mahzarlarında, kadı ilamlarında dile getirilen mahallî talepleri genelde dikkate aldı. Kazada görev yapan müftüler 1910 yılına kadar maaş almadı.

Mehmet Rüşdü Efendi 30 Mart 1891-28 Temmuz 1911 tarihleri arasında, Mehmet Sadık Efendi 5 Kasım 1911 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar görev yaptı. Her ikisi Milas doğumlu, İstanbul'dan icazetnameli ve müderristi. Müderrislikle müftülüğü birlikte yaptılar. Mehmet Rüşdü Efendi'nin aksine Mehmet Sadık Efendi Erkek Rüştüye Mektebi mezunuydu. Tahsiline medresede devam etti. Her ikisi ahali tarafından seçildi. Şeyhülislamın *işaret-i aliyyesi* üzerine menşurla atandılar. Mehmet Rüşdü Efendi müftülük ve müderrislik yanında Kaza İdare Meclisi tabii azalığı, şeriye mahkemesi vekilliği, maarif komisyonu reisliği, evkaf memuru vekilliği, tahrir-i nüfus komisyonu reisliği, belediye reisi vekilliği gibi ilave görevler yaptı. Ahalinin sorunlarını merkezî idareye iletmede aracılık rolü üstlendi. Azlinde daha sonra iftira olduğu anlaşılan iddialar etkili oldu. Mehmet Sadık Efendi de müftülük ve müderrislik yanında vaizlik, maarif komisyonu azalığı, iptidai ve rüştiye mektepleri yıl sonu imtihanlarında mümeyyiz heyeti azalığı yaptı. Mehmet Rüşdü Efendi'nin aksine Mehmet Sadık Efendi telif eser sahibiydi. Her ikisi yaygın kanının aksine modernleşme sürecinde kaza idaresinde asli görevleri yanında önemli işlevler yerine getirdi.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO), 266/19885, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893); 266/19877, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893).

Cevdet Dâhiliye (C. DH), 312/15576, 10 Receb 1256 (7 Eylül 1840).

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (DH. MKT), 560/7, 10 Cemaziyelevvel 1320 (15 Ağustos 1902).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti Evkaf Defterleri (EV.d), nr. 18971, nr. 16782.

İrade Dâhiliye (İ. DH), 646/44934, 17 Zilhicce 1288 (27 Şubat 1872).

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 133/5692, 30 Muharrem 1284 (3 Haziran 1867).

Maliye Nezareti Masarifat Muhasebeciliği Defterleri (ML. MSF.d.), nr. 15743, nr. 6860.

Maliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri (ML. MKT.d.), nr. 33.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 81/100, 11 Safer 1311 (24 Ağustos 1893).

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İSTM. MŞH)

Ulema Sicil Dosyaları (MŞH. SAİD), 142/19, 142/21, 84/5, 93/4.

Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT1.d), nr. 35, nr. 36, nr. 58, nr. 64.

Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT2.d), nr. 1961, nr. 1969, nr. 1970.

Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Defa 23, Defa 24, Defa 26, Defa 29, Defa 36.

Salname-i Vilayet-i Aydın Defa 1, Defa 6, Defa 8, Defa 9, Defa 10, Defa 11, Defa 12, Defa 14, Defa 15, Defa 16, Defa 17, Defa 18, Defa 21, Defa 22, Defa 23, Defa 24, Defa 25.

Mevzuat

“29 Şevval 1287/22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi”, *Düstur* 1/1, Matbaa-ı Amire, 1289, 625-651.

“7 Cemaziyelahir 1281/7 Kasım 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi”, *Düstur* 1/1, Matbaa-ı Amire, 1289, 608-624.

“Taşralarda Kain Bilcümle Evkaf-ı Şerifenin Cihat-ı İdaresiyle Evkaf Müdürlerinin Harekât ve İcraatı Hakkında Yedlerinde Bulunan Atik Layıhanın Badezin Hükmü Cari Olmamak Üzere Bu kere Dokuz Fasıl ve Elli Altı Bendi Şamil Kaleme Alınan Nizamname Layıhası”, *Düstur* 1/2, Matbaa-ı Amire, 1289, 146-169.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Adak, Ufuk. “Doğu Akdeniz’de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VII/2 (2021): 131-156.

Adıyke, Nuri. “XIX. Yüzyılda Milas’ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi” Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994.

Adsoy, Şerefettin. “Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi’nde Bulunan Mantık ve Felsefe’ye Dair Yazma Eserler” *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (2016): 45-70.

Akgündüz, Ahmet. “Dürerü’l-Hükkâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10 (1994): 27-28.

Akiba, Jun. “A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire” *Turcica* 35 (2003): 125-163.

Akiba, Jun. “From *Kadı* to *Naib*: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period” *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*. I, eds. Colin Imber and Keiko Kiyotaki (London/New York: I. B. Tauris, 2005), 43-60.

Akiba, Jun. “Kadılık Teşkilâtında Tanzimat’ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta’lîmnâme-i Hükkâm” *Osmanlı Araştırmaları* XXIX (2007): 9-40.

Akiba, Jun. “Muallimhane-i Nüvvab’dan Mekteb-i Kuzat’a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni” *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*. ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 13-29.

Akiba, Jun. “Sharīa Judges in the Ottoman Nizāmiye Courts, (1864-1908)” *Osmanlı Araştırmaları* LI (2018): 209-237.

Altuntaş, Zeynep. “Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 245-247.
- Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. III. haz. M. A. Yekta Saraç. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, 2016.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*. İstanbul: Birey Yayınları, 2004.
- Çakır, Mehmet. "Binâ'ü'l-Ef'âl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6 (1992): 179.
- Çakmak, Biray ve Buket Gökçeoğlu. "Milas Kazası Erkek Rüştüye Mektebi". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (2016): 41-64.
- Çakmak, Biray. "Modernleşme Sürecinde Osmanlı Taşrasında İftâ': Uşak Müftüleri ve Müftü Hacı Mustafa Asım Efendi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/1 (2023): 69-97.
- Demirayak, Kenan. "el-Maksûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27 (2003): 453.
- Demirel, Fatmagül. *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.
- Demirel, Yurdal. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Yerel Tarih Çalışmaları ve Yerel Tarih Yazarı Olarak Muallimler" *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018*. VII, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 645-683.
- Durmuş, İsmail. "el-Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4 (1991): 106-107.
- Durmuş, İsmail. "el-Emsile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11 (1995): 166-167.
- Durmuş, İsmail. "İsferâyînî, 'İsâmüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22 (2000): 516-517.
- Durmuş, İsmail. "Kazvînî, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25 (2022): 156-157.
- Elmalı, Hüseyin. "İzhârü'l-Esrâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001): 506-507.
- Erbay, Halil İbrahim. "Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul during the Late Ottoman Period" Unpublished PhD Thesis, University of London, 2009.
- Erman, Uğur. "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri" *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016): 135-172.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Vaz'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42 (2012): 576-577.
- Güldöşüren, Arzu. "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı" Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Has, Şükrü Selim. "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31 (2020): 548-551.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Râmûzü'l-Ehâdîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34 (2007): 454-455.
- Heyd, Uriel. "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II" *Scripta Hierosolymitana* IX (1961): 63-96.

- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46.
- İpşirli, Mehmet. "İşâret-i Aliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001): 423-424.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmîyesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Kara, Ahmet Sinan. "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları" Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Kaya, Mahmut. "Kasîdetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 568-569.
- Kaya, Mahmut. "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40 (2011): 126-127.
- Keleş, Erdoğan ve Özgür Erdiç. "Sultan II. Mahmud'un Orduda Yaptığı Reformlara Menteşe Sancığının Katkısı (1826-1839)" *OTAM* 50 (2021): 171-206.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Nizâmiye Mahkemeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33 (2007): 185-188.
- Kılıç, Atabey. "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-ı Sıbyân" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2006): 66-77.
- Kılıç, Atabey. "Manzum Sözlüklerimizden Sübha-ı Sıbyân Şerhi "Hediyetü'l-İhvân"" *Turkish Studies International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turcic* 1/1 (2006): 13-23.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 153-154.
- Kırmızı, Abdülhamit. "19. Yüzyılı Laiksizleştirmek: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları" *Cogito* 94 (2019): 1-17.
- Kırmızı, Abdülhamit. "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat" *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a, Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 31-71.
- Koca, Ferhat. "el-Ferâ'izü's-Sirâciyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12 (1995): 367-368.
- Koca, Ferhat. "Menârü'l-Envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 118-119.
- Koca, Ferhat. "Mir'âtü'l-Usûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 148.
- Koyuncu, Nuran. "Hukuk Mektebinin Doğuşu" *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XVI/3 (2012): 163-186.
- Kuru, Selim Sırrı. "Sünbülzâde Vehbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38 (2010): 140-141.
- Kushner, David. "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)" *Turcica* 19 (1987): 51-74.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Neşriyatı, 1994.
- Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık. *Âlem-i İslâm Cihâd-ı Ekber*. 1/1. İstanbul: Çağaloğlu Amedi Matbaası, 1339-1342.

- Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık. *Mevâ'iz-i Dîniyye ve Fevâ'id-i İslâmiye Mecmu'ası*. I-II. İzmir, 1328.
- Özli, Muzaffer. "Osmanlı Âlimlerinden Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ b. Hasan el-Aydîni'nin Hayatı ve Eserleri" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010): 253-263.
- Rubin, Avi. *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Sinanoğlu, Mustafa. "el-Mevâkîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 422-424.
- Sürücü, Muhammed Salih. "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" İnceleme ve Değerlendirme" *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (Aralık 2019): 557-590.
- Tala, Murat. "Mecâz Problemi Olarak Alâka: Antâkî'nin el-'Alâka'sı Bağlamında Bir Bakış" *marife* 19/2 (2019): 661-680.
- Ünsal, Mehmet Fadıl. "'İsâmuddîn el-İsferâyîni'nin Şerhu'l-'Isâm li'i-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi" Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır Üniversitesi, 2015.
- Yakut, Esra. "Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler" *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2003): 33-54.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mızraklı İlmihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 5-6.
- Yazıcı, Tahsin. "Gülistân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14 (1996): 240-241.
- Yazıcı, Tahsin. "Hâfız-ı Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15 (1997): 103-106.
- Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: İnceleme Makalesi/ Review Article

Geliş/Received: 06.05.2024

Kabul/Accepted: 10.07.2024

DOI: 10.17822/omad.1479605

Atf/Citation: Çapar, Onur. "Mehmet Sharif Pasha's Thought on the Committee of Union and Progress and the Critical Events of the Period (1909-1914)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2024): 523-555.

Onur ÇAPAR

(Dr. Öğr. Üyesi), Düzce Üniversitesi / Türkiye, onurcapar2@gmail.com, 0000-0002-5976-8845

Mehmet Sharif Pasha's Thought on the Committee of Union and Progress and the Critical Events of the Period (1909-1914)

Mehmet Şerif Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Dönemin Kritik Olayları Hakkındaki Düşünceleri (1909-1914)

Abstract: In the history of the Ottoman press, newspapers published in French are very important in terms of describing the political and social life of the period. In addition to reflecting the political developments of the Ottoman period, the French-language press also conveyed the views of European countries on the Ottoman state in a very detailed manner. Meşrutiyet (Mèchrouitette), the newspaper in question, was an opposition newspaper published in Paris by Mehmed Sharif Pasha. Mehmed Sharif Pasha, who had previously served as ambassador to Stockholm, was an active member of the Committee of Union and Progress (CUP) during the proclamation of the constitutional monarchy, but later had disagreements with the Committee and travelled to Paris. In the newspaper he published there, He was so critical of the CUP that his newspaper was denied entry to the country and its distributors were arrested. The newspaper, which was published between 1909 and 1914, included articles on the 1908 revolution, relations with European states, Ottoman debts, Ottoman-German rapprochement, the Tripolitan War, Albanian and Macedonian revolts, the Aegean islands, political assassinations and many other topics. The aim of this study is to shed light on the political environment of the period through the articles published by Mehmed Sharif Pasha in the Meşrutiyet newspaper.

Key Words: Mehmed Sharif Pasha, The Journal of Mèchrouitette, Second Constitutional Monarchy, Opposition Press

Öz: Osmanlı basın tarihinde Fransızca yayımlanan gazeteler dönemin siyasi ve içtimai hayatını anlatmaları açısından oldukça önem taşımaktadırlar. Fransızca basın Osmanlı dönemindeki siyasi gelişmeleri yansıtılmalarının yanında Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne bakışını da oldukça ayrıntılı bir şekilde göstermektedir. Konumuz olan Meşrutiyet (Mèchrouitette) gazetesi Mehmed Şerif Paşa tarafından Paris'te yayımlanmış olan muhalif bir gazetedir. Daha önce Stockholm Büyükelçiliği görevinde bulunmuş olan Mehmed Şerif Paşa, Meşrutiyetin ilanı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyetinde aktif bir üye iken daha sonra cemiyet ile anlaşmazlığa düşerek Paris'e gitmiştir. Burada çıkarmış olduğu gazetede İttihat ve Terakki Cemiyetine oldukça sert eleştirilerde bulunmuş, bundan dolayı gazetesinin yurda girişi engellenmiş ve dağıtıcıları tutuklanmıştır. 1909-1914 yılları arasında yayımlanan gazetede 1908 devrimi, Avrupa devletleri ile ilişkiler, Osmanlı borçları, Osmanlı-Alman yakınlaşması, Trablusgarp Savaşı, Arnavutluk ve Makedonya isyanları, Ege Adaları, siyasi suikastlar, sansür uygulamaları ve daha birçok konuda yazılan makaleler bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı Mehmed Şerif Paşa'nın Meşrutiyet gazetesinde yayımlanmış olduğu makaleler çerçevesinde dönemin siyasi ortamına ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Şerif Paşa, Meşrutiyet Gazetesi, II. Meşrutiyet, Muhalif Basın

Introduction

In the late 19th century, Ottoman political life was dominated by the political authority of the Committee of Union and Progress. The Committee first overthrew the 33-year rule of Sultan Abdulhamid II and then restored constitutional government. When the Committee took power in 1909, the Ottoman economy was on the brink of bankruptcy. Nationalist movements against the central government were growing, while the European powers, believing that the Ottoman state

would disintegrate, were planning to divide up the country.¹ At this point, a polyphonic structure was established for a short period of time, both in parliament and in the political arena, and the multinational structure of the empire found the opportunity to represent itself thanks to the political parties that were established. The Committee fought long and hard for the proclamation of the Constitutional Monarchy (Meşrutiyet), believing that liberal ideas such as equality of all peoples, freedom and national solidarity would save the empire from disintegration. During this period, rebellions broke out in many parts of the empire, especially in the Balkans, and much territory was lost. In order to prevent this, the Unionists adopted the ideal that the only way forward was constitutional democracy and that the rights of all citizens would be protected by an Ottoman policy. However, the situation did not develop as planned. When the Unionists came to power, they did not take over the administration directly, but first tried to control the governments according to the ideologies set by the organisation. The institution that supported them most was the army. The fact that the army took on the protection of constitutionalism and solidarity with CUP increased the legitimacy of unionist.² In the following period, the more active role of the army in politics and the practices of the committee to consolidate its political position led to the emergence of many individuals and organisations opposed to the committee. Particularly in the period following the 31 March incident, the CUP used harsh practices to control the government and received harsh criticism, especially from liberal circles. The opposition accused the Unionists of looking after their own interests, of being unqualified to govern the state, of perpetuating the tyranny of the Sultan Abdulhamid era and many other things.³ The development of the press during this period led to the publication of many newspapers and enabled us to follow this rivalry. Mehmed Sharif Pasha, our subject, is an important figure in understanding the relations between the government and the opposition in the last period. He was an important figure who served as ambassador to Stockholm during the reign of Abdulhamid II and later as the head of Bangaltı in the CUP administration. It is generally believed that the reason for his separation from the Unionists at this time was to obtain a better position. However, in order to prevent the disintegration of the empire, he expressed views such as the establishment of a constitutional regime that included all ethnic groups, the need to establish closer relations with the British and French in Europe, and the pursuit of a more moderate political path. Since Mehmed Sharif Pasha came from a wealthy family in Paris, he maintained relations with the rich and tried to take the lead in the opposition to the Unionists abroad. In his newspaper, Meşrutiyet (Constitutional Monarchy), he accused the Unionists of treason and was very critical of them.

1. The Life of Mehmed Sharif Pasha

Mehmed Sharif Pasha is known as the Kurdish Sharif Pasha. His family came from Sulaymaniyah, Iraq. His father, Said Pasha, was Minister of Foreign Affairs and Head of the Council of State. Because of his family's wealth, he received a good education. After studying at the Mekteb-i Sultani, he graduated from the Saint Cry Academy in France. During his studies, he entered the civil service as a second clerk at the Paris Embassy. After his training, he began his civil service at the Ministry of Foreign Affairs. During the reign of Sultan Abdulhamid II, he served as attaché at the Brussels and Paris embassies and then as deputy chairman of the Council of State, a sub-committee of the Assembly of Ayan.⁴ He was then appointed to the post of Deputy Ambassador at the Embassy in Stockholm.⁵ Sultan Abdulhamid II wanted to remove him from the capital because of his liberal ideas.⁶ An incident he experienced during this period

¹ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme* (Ankara: İmge Kitapevi, 2014), 276.

² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* Yay. Haz: Ahmet Kuyas (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 401-404.

³ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* C. 2 (İstanbul: E yayınları, 1982), 329-333.

⁴ Prime Ministry Ottoman Archives (BOA), İrade Hususi (İ. HUS.), 33/67, Date: 18 Recep 1312 (15 Ocak 1895).

⁵ BOA, Y.PRK.PT., 16/124, Date: 13 Şevval 1315 (7 Mart 1898).

⁶ BOA, İ. TNF., 19/28, Date: 8 Rebiülevvel, 1327 (30 Mart 1909).

brought him closer to the liberals. In 1895, he bought Edhem Pasha's mansion in Kuruçeşme for 8000 liras, renovated it for 1000 liras and registered it in the name of his wife Emine Hanım, the daughter of Halim Pasha. However, in a will written during this period, he was asked to transfer the villa to Mediha Hanım, the wife of the Sultan's sister Ferid Pasha. Mehmed Sharif Pasha's villa was later raided by soldiers and forcibly evicted.⁷ His good looks earned him the nickname *Beau Sharif*, which means handsome in Sweden and Norway. He was awarded the Order of Epe for his successful diplomatic activities. During this time, he developed close links with the Young Turk movement in Europe. As he could not get used to the weather in Stockholm and fell ill, he was treated in Karlstad for a while. His salary was increased by 60 liras during this period.⁸ And he was honoured with the medal of Mecidian.⁹ Mehmed Sharif Pasha was decorated by many countries during his diplomatic activities. He received state decorations from the French Legion of Honour, Spain, Romania, Iran and the Papal States.¹⁰ During this period, he was found to have travelled to Egypt on several occasions without authorisation for property he owned and was warned.¹¹ Then He had difficulty adapting to the climate in Stockholm and was transferred to Madrid.¹² Sharif Pasha came to Istanbul after the 1908 revolution. He was offered the post of *Istabl-ı Âmire* Chief (The sultan's stable) by the Committee, but he did not accept the post. He then served as the Pangaltı chairman of the Union and Progress Committee. In 1909, Sharif Pasha entered into trade and pioneered the establishment of the National Bank of Turkey together with British capitalists.¹³ Later, he applied for an ambassadorial post in London and Paris, but when this was not accepted, he left the CUP and went to Paris. During this period, he claimed that Ahmed Rıza¹⁴ Bey wanted to kill him. Mehmed Sharif Pasha, who had fallen out with the committee, was accused of being an informer. With the help of his father's inheritance, he began to publish anti-Unionist publications in Paris. He also gave financial support to individuals and organisations opposed to the CUP.¹⁵ The opposition to the committee abroad was led by Prince Sabahaddin and Sharif Pasha. However, there was no consensus between these two important figures. Sharif Pasha thought that if the Unionists were overthrown, everything would be fine. Prince Sabahaddin, however, was the one whose ideas were more respected in opposition circles. For this reason, a complete unity of the opposition could not be achieved in the early stages.¹⁶ One of the famous dissidents who fled abroad was Mevlânzâde Rifat. He first went to Egypt and then to Paris, where he met Sharif Pasha. They agreed to publish the newspaper *Serbesti* in Paris. However, the publication of the newspaper was cancelled due to financial problems between the two of them.¹⁷ While Sharif Pasha continued to write articles in the anti-Unionist newspapers *Serbesti* and *Revue*, he also began to publish a monthly newspaper called *Meşrutiyet* (Mêchrouitette) during this period. He also founded the *Islahât-ı Esasiye-i Osmaniye* Party. Since the Radical Party was in power in France

⁷ "Le Droit de Propriété en Turquie", *Les Nouvelles d'Orient : organe spécial des intérêts français en Turquie*, 19.11.1895, no :28, 9.

⁸ BOA, *BEO.*, 2071/155272, Date: 20 Safer 1321 (18 Mayıs 1903).

⁹ BOA, *İ. TAL.*, 319/16, Date: 24 Şaban 1321 (15 Kasım 1903).

¹⁰ Ali Birinci, "Mehmed Şerif Paşa (1865-1951)" *DİA* (İstanbul: 2010, C. 39), 1-2.

¹¹ BOA, *Y. A. HUS.*, 507/39, Date: 19 Ramazan 1324 (6 Kasım 1906).

¹² BOA, *Y. EE.*, 14/207, Date: 1 Rebiyülevvel 1326 (3 Nisan 1908).

¹³ BOA, *İ. TNF.*, 19/28, Date: 8 Rebiyülevvel, 1327 (30 Mart 1909).

¹⁴ Ahmed Rıza Bey, who played an important role in the Young Turk movement by publishing the newspaper *Meşveret*, was one of the leaders of the Union and Progress Committee. After graduating from Mekteb-i Sultani, he worked in the Foreign Ministry's translation office. He then went to France to study agriculture. In Paris he became interested in positivism. At the suggestion of Dr. Nazım, he became president of the Paris branch of the Committee of Union and Progress in 1895. He wrote reform proposals to Sultan Abdulhamid II under the names of "Letter" and "Lahiya". He published the journal "Meşveret". He also published a newspaper supplement called "Mechveret Supplement Français". İbrahim Temo ve Ahmed Rıza, *Biz İttihatçılar*, Ed. Ö. Andaç Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009), 287.

¹⁵ Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler* (İstanbul: Nühbar Yayınları, 2014), 514.

¹⁶ Sedef Bulut, "Paris Konferansında Şerif Paşa'nın Faaliyetleri ve Doğu Anadolu Ahalisinin Durumu", (M.A Thesis, Gazi Üniversitesi, 1998), 80.

¹⁷ Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler* (Ankara: Beybun Yayınları, 1992), 83.

at that time, Sharif Pasha, in order to influence the Ottoman intellectuals, gave the party a similar name and called it "Le Parti Radical Ottoman". Among the founders of the party were Ali Kemal, Mevlânzâde Rifat, Pertev Tevfik, Dr. Refik Nevzat, Albert Fua and Kemal Avni Bey.¹⁸ The party's activities continued until 1913, when it joined the *Hürriyet and İtilaf* (Freedom and Entente Party). The Ottoman Socialist Party also supported groups opposed to the Committee of Union and Progress, such as the Ahrar Party.¹⁹

In an article entitled "*Our Programme*" published in the journal of *Meşrutiyet*, Mehmed Sharif Pasha explained in detail the purpose of the newspaper and its political programme.²⁰ The CUP responded to the press, which portrayed them as reactionary revolutionaries and a secret organisation set up to overthrow them. They stated that they had no secret activities and that their general demands were as follows:

- 1- Freedom of the press, freedom of assembly.
- 2- Immediate abolition of military courts and full implementation of constitutional laws.
- 3- Amendment of the civil and military reorganisations, which in practice lead to favouritism due to the unfairness of their basis, and at the same time review of all illegal trials.
- 4- The establishment of credit institutions in the provinces with a maturity of one year to grant loans at moderate interest rates to merchants, farmers, building owners and landowners, as well as the distribution of vacant and state lands suitable for cultivation to the poor or nomadic population.
- 5- In order to ensure true brotherhood among all Ottomans, the principle of absolute equality in the rights and duties of the various elements of the country and the implementation of proper social education should be observed.

During this period, all his publications were subject to a ban on entry into the country. Since he was nicknamed Beau Sharif, his opponents changed this nickname to Empty Boy. And he was accused of conspiring against the government to assassinate Ahmed Samim Bey. Mehmed Sharif Pasha claimed that the CUP had prepared this assassination and published a letter in the newspaper to a man called Sevket Bey showing that he had been threatened by the Society. Taking a lesson from the 31 March incident, the CUP immediately started arresting the opponents of the regime and in early July they arrested Rıza Nur, the deputy for Sinop, who they thought was preparing a reactionary conspiracy.²¹ It was during this period that he published an article entitled "*My Conviction*". He was accused by the military court of being the head of a secret society conspiring against the CUP.²² Mehmed Sharif Pasha declared that this

¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: C.1; İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984), 253.

¹⁹ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 24. The Ahrar Party was founded on 14 September 1908. The official founders were Nureddin Ferruh, Ahmed Fazlı, Kıbrıslı Tevfik Bey, Nazım Bey, Sevket Bey, Celaeddin Arif Bey and Mahir Said Bey. Mehmed Sharif Pasha joined the party as soon as it was founded, along with Hasan Fehmi Bey and Dr. Rıza Nur. The main figures behind the Ahrar Party were Prince Sabahattin and Kamil Pasha. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 267.

²⁰ For the complete party programme: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 258-265.

²¹ Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki (1908-1914)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), 109.

²² He wrote another article with the title "*Fiasco*", stating that the Committee had conspired against him. The article was written upon the arrest of Sinope MP Dr. Rıza Nur Bey for a visiting card he had received from Mehmed Sharif Pasha. During this period, it was claimed by the Unionists that the İslahât-ı Esasiye Party had established a secret society in the country and started to act. The Tanin newspaper stated that the secret society was led by Rıza Nur and Mustafa Natık Beys and that Mahmud Sevket Pasha, Talat and Necmeddin Molla would be killed under the guidance of these two people, and at the same time, a rebellion would be organized with justified agitation. Rıza Nur was arrested on the allegation that the name of this secret society was the "Builders' Society" and that he was the director of the secret society. During this period, Rıza Nur was kept in prison for 3 months and was eventually released. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiyeye: Gizli Örgüt*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1995), 28-29. Because the evidence of the offence sought was not found. Mehmed Sharif Pasha stated that he told this anecdote to show the situation of

conviction was a conspiracy and therefore this life sentence was his medal, and he would wear it with pride.²³ In 1912, Ahmed Muhtar Pasha became Grand Vizier, and it was during his term as Grand Vizier that the opponents of the CUP became stronger. During this period, the death sentence against him was lifted and he had the opportunity to meet Sultan Mehmed Reşad V. in Istanbul.²⁴ During the period of Ahmed Muhtar Pasha's cabinet, rebellions continued in northern Albania. At the same time, under the pretext that the Unionists had not handed over the administration and were still active, the cabinet was changed, and Kâmil Pasha was appointed Grand Vizier. During the reign of Kamil Pasha, the CUP was relieved of all its duties and sent into exile. The army, which had been trained in Albania, was demobilised. Meanwhile, with the outbreak of the Balkan War, the Ottoman Empire suffered a great defeat. The willingness of Kamil Pasha, who was seen as a friend of the British, to make peace and the loss of Edirne and Kırkkilise led the Unionist under the leadership of Enver Bey to take action again. The Bâbiâli raid took place. In this turbulent process, Sharif Pasha, Prince Sabahaddin, Gümülcineli İsmail and Basri Bey prepared for another revolution. However, they did not succeed and went abroad.²⁵ Mehmed Sharif Pasha had to return to Paris. And the government of Mahmud Sevket Pasha was established. During this period, after the assassination of Mahmud Sevket Pasha, he was implicated and sentenced to death again. He was stripped of all his titles.²⁶ and was the target of two assassination attempts. The first attempt was made in 1913 by a doorman who was released from prison by İsmail Canbolat and sent to Paris, and the second was organised by Azmi Bey, the former Istanbul police chief.²⁷ During the First World War, Sharif Pasha settled in Monte Carlo. He lived a luxurious life thanks to the wealth inherited from his father and that of his wife Emine Hanım. And he wrote many articles on the Armenian policy of the committee.²⁸ Although it is rumoured that he offered his services to the British during the First World War to give Mesopotamia to the Kurds, this could not be confirmed. It is known that his relations with the Unionists improved during the last period of the war and that he even communicated with some members of the committee, especially Cavid Bey.²⁹ He organised meetings in Geneva with Prince Sabahaddin, Ahmed Reşid, Cemil Pasha and some Turkish officers and journalists and received full authority to defend Turkish interests during the Paris

political opponents and the constitution in Turkey. At this stage, it was stated by Lutfi Fikri Bey in the parliament that Rıza Nur was a member of a so-called secret association, and therefore, denunciations were received, and investigations were carried out by an extraordinary commission appointed for this purpose. In the rest of the article, it is explained in detail that Dr. Munir, who was thought to be Rıza Nur Bey's informant, was tortured in order to force him to accuse. In addition, it is also stated that the committee tried to enact some laws in order to disregard the will of the parliament, for example, the decisions that should have been taken with the majority of the parliament, for example two thirds, were not implemented. Therefore, Unionists wanted to give a new design to the Parliament. According to Mehmed Sharif Pasha, although they labelled Sultan Hamid's spies as reactionaries and corrupt, the Committee of Union and Progress today labels all those who oppose them as reactionaries. Chérif Pacha, "La Débâcle", *Mèchrouitette*, 01.01.1911, no:14, 2-6.

²³ Chérif Pacha, "Ma Condamnation", *Mèchrouitette*, 01.11.1910, no:12, 2.

²⁴ In 1913, after four and a half years of exile, Mehmed Sharif Pasha travelled to Istanbul at the invitation of his political friends after the death sentence imposed on him by a military court was overturned. He stated that he was received in a consoling manner after the accusations he had been subjected to during the Ittihad and Progress government. During his visit to Istanbul, he met with the Sultan Mehmed Reşad V twice. During these meetings, he stated that Sultan was following even the smallest details about the causes of the national disasters and that he was agonized. He also states that he had difficulty in holding back his tears at the prospect of the loss of Balkan territories. And Sultan asked him the reason for Europe's enthusiasm four years ago and its indifference now, and that this indifference would increase even more if the reforms the country needed were not carried out. Mehmed Sharif Pasha was pleased that during his three weeks in Istanbul, he met with all those in power and those who were asked to play a political role and observed that they agreed that the realization of general reforms should be entrusted to European experts. Chérif Pacha, "Retour de Constantinople", *Mèchrouitette*, 01.01.1913, no: 38, 1-6.

²⁵ Murat Çulcu, *İttihat ve Terakki I. Meşrutiyetten II. Meşrutiyet'e* (İstanbul: E yayınları, 2011), 325-327.

²⁶ Rohat Alakom, *Şerif Paşa: Bir Diplomatın Fırtınalı Yılları (1865-1951)* (İstanbul, AvestaYayıncıları, 1998), 81.

²⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 256.

²⁸ Rohat Alakom, *Şerif Paşa*, 81.

²⁹ Taner Aslan, "Saidpasazade Mehmed Şerif Pasa Muhalefeti ve İkinci Meşrutiyet Döneminde Yasaklanan Bir Risalesi", (*Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.30, S.50), 11.

Conference of 1919. It was in these meetings that decisions were taken on the preservation of Turkish independence and law, the return of Turkish prisoners and minority rights. Mehmed Sharif Pasha believed that the Kurds would not make any demands if the areas where they lived remained under Ottoman rule, but if they were given to Armenia, the Kurds should have an independent state. It is clear that Sharif Pasha, whose views were considered separatist, did not always hold this view. In particular, he published a memorandum on Turkish demands against Greek demands. In this memorandum, he tried to prove with evidence that the lands that the Greeks claimed belonged to them actually belonged to the Turks. Another opinion about him is that he openly defended the Kurdish demands at the Paris Peace Congress and, in agreement with the Armenian delegates Avatis Ohoranian and Bogos Nubar Pasha, stated that two separate Armenian and Kurdish states should be established in the eastern provinces of the Empire. The fact that he was the Kurdish delegate at the Paris Conference was not initially accepted by the Kurds. During this period, many critical articles about him and the Kurdish Association were published in Istanbul newspapers. Later, in response to these criticisms, he rejected the separatist ideas and announced his resignation from the delegation.³⁰ After the establishment of the Republic, he was appointed Chairman of the Board of Directors of the National Bank of Reputation.³¹ After this, Sharif Pasha, who was not very interested in politics, had his second marriage and began to live with his daughter, who had married a nobleman in Italy. However, he continued to make occasional statements about Turkey in the foreign press. After the admission of the Republic of Turkey to the League of Nations, he made a number of statements to French newspapers. He stated that Turkey had played an important role in the history of Europe. In particular, he stated that the partition of Poland was considered a great injustice in Europe, but that Turkey had been partitioned since the 18th century.³²

During the Second World War, Sharif Pasha thought that the Turkish state should be used to end the war. he declared that the Turkish army should fight with the French against the Bolsheviks. he presented this idea to M. Clemenceau. However, the American and British allies, who thought that the shedding of Christian blood by Muslims would cause great outrage, rejected this proposal.³³ In 1950, he was deprived of his citizenship by a decision of the Ministry of Interior on the grounds that he had not participated in the War of Independence and had not returned to his homeland between 1923 and 1927.³⁴ He later passed away in Italy in 1951.

2. The Articles of Mehmed Sharif Pasha in the Journal of Mèchrouitette

French newspapers in Ottoman press history are important sources for us to understand the conditions of the period. In the early 19th century, newspapers such as Smyreen, Spectateur oriental, Courier de Smyrne published in İzmir are the first examples. These newspapers were published mainly to inform the Levantines living in the region about French commercial life. They also provided important information about France and Europe. Later, the first official newspaper Takvim-i Vekâyi, published by Alecsandre Blacque in 1831, and the Moniteur Ottoman in French were published, and the French press found an opportunity to develop in the Ottoman Empire. If we analyse the French newspapers published in the Ottoman Empire in general, we find news about Europe, commentaries, news about the Ottoman government and politics, events in the main port cities and a lot of news about trade.³⁵ Apart from these newspapers, the struggle against political power through the press began with the Young Turks. The leaders of this movement, which discussed Western thought and institutions together with

³⁰ Erik Jan Zürcher, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 95.

³¹ Presidency of State Archives Republican Archive (DCA), Kutu no:3, Gömlek no:5, Sıra no:10, Date:18.02.1924.

³² Ministry of Foreign Affairs Turkish Diplomatic Archives (TDA.), Kutu no:525, Gömlek no:8, Date: 11.04.1932.

³³ TDA, 525/5, Date:12.12. 1941.

³⁴ DCA, 123/67/8, Date:16.08.1950.

³⁵ Edhem Eldem, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Fransızca Basım için Kullanım Kılavuzu" *Kebikeç* 53 (2022): 284-285.

the references of Islamic civilisation and appealed to the leadership of both civilisations, were people like Namık Kemal, Şinasi, Ziya Pasha and Ali Suavi, who had close relations with the Ottoman bureaucracy. Those involved in the New Ottoman movement published newspapers such as *Tasvir-i Efkâr*, *Muhbir*, *Hürriyet*, *İttihat*, *İnkılap*, *İbret*, *Hadika* in Ottoman geography and in Europe.³⁶

Therefore, these newspapers are very useful for us to understand the political conditions of the period. The newspaper *Meşrutiyet* (*Mèchrouitette*), which is our subject, was published between 1909-1914 under the administration of Mehmed Sharif Pasha. The newspaper was published in French as *Mèchrouitette: The Ottoman Constitution: A monthly newspaper dedicated to the defence of the political and economic interests and equal rights of all Ottomans, regardless of race or religion. (Mècheroutiette: constitutionnel ottoman: organe du Parti radical ottoman: journal mensuel consacré à la défense des intérêts politiques et économiques et des droits égalitaires de tous les Ottomans sans distinction de race ni de religion)*. The newspaper was published in a total of 54 copies. The address of the paper was given as 26 Betta rue Paris. In addition to Mehmed Sharif Pasha's articles, the paper contains many letters sent to him and articles by other opposition writers.³⁷ The articles published by Mehmed Sharif Pasha, in addition to his harsh criticism of the Union and Progress administrations, generally dealt with the current issues of the time.

2.1. The despotism of the Party of Union and Progress and the political situation in the Journal of *Mèchrouitette*

In the journal of *Mèchrouitette*, Mehmed Sharif Pasha's most frequent topic was the political despotism of the Unionists. In almost all the articles he wrote in the newspaper, Mehmed Sharif Pasha complained about the practices of the Unionists. In particular, he gave examples of how the rulers deviated from their main objectives, suspended the constitution, imposed censorship on newspapers and used torture to silence the political opposition. In the first issue of *Mèchrouitette*, published on 15 October 1909, Mehmed Sharif Pasha wrote an article in which he explained in detail to his readers why he had left the CUP. He believes that if he had put his personal interests first and kept quiet, he could have obtained a good position in the committee. In his own words, however, he explains that he made this decision after seeing the realities and because of the despotic practices of the committee. In particular, he said that the Minister of the Interior, Talat Pasha, had transferred his powers to society and that the military had become too involved in politics. According to the article, the committee saw itself as having a monopoly on patriotism. The slogan they used during this period was "There is no salvation except for us" (*Hors de Nous, Pas de Salut*), and the article argues that this would lead to segregating the different races and religions in the Ottoman state.³⁸

Mehmed Sharif Pasha says that the Ottoman people, regardless of religion, language and nationality, rejoiced after the constitutional regime proclaimed. Muslims, Armenians and Jews embraced in the streets of Istanbul and visited each other in churches, mosques and synagogues. The Committee should have taken advantage of this situation and fed this enthusiasm with reasonable concessions, but it did not. The authoritarian practices of the committee created dissatisfaction in the public and political arena, which soon turned into anger. According to the article, the 31 March incident of April 1909 was a product of this anger. However, the committee considered this uprising against despotism and tyranny as a reactionary rebellion and

³⁶ Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010), 150-153.

³⁷ Rohat Alakom, *Şerif Paşa*, 57.

³⁸ Chérif Pacha, "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comité", *Mècheroutiette*, 15.10.1909, no:1, 1.

a movement to revive the regime of Abdulhamid II. Mehmed Sharif Pasha states that as a result of this uprising, hundreds of innocent people were hanged and killed in dungeons.³⁹

According to Mehmed Sharif Pasha, one of the main causes of the 31 March incident was the murder of Hasan Fehmi Efendi,⁴⁰ editor-in-chief of the Serbesti newspaper, on the Karaköy Bridge. He thought that the murderer was one of the committee's doormen, but the police did not reveal the suspect. This anger spread to the clergy and the Istanbul garrison, setting the stage for an attempt at revolution. According to the article, Abdulhamid II briefly hoped that this initiative would allow him to regain his former power, but then he realised that this distorted constitutional order had to be improved. At this stage, Mehmed Sharif Pasha emphasises that the biggest mistake was made when the army of the movement entered Istanbul. According to Pasha, all the garrisons in Istanbul laid down their arms and returned to their barracks. However, the Movement Army, made up of Greeks, Jews and Bulgarians, killed unarmed soldiers and the Ulema. In addition, the army increased its influence in politics, and young officers in the naval and army command put pressure on the Parliamentary Assembly to overthrow the Grand Vizier Kâmil Pasha. Mehmed Sharif Pasha, after seeing the armed officers in the Assembly, declared that he had resigned from the organisation because he knew the terrible harm of the military's involvement in politics and in order to avoid political responsibility. He also emphasised that some members of the army had resigned with him.⁴¹

In the article, Mehmed Sharif Pasha uses anecdotes to explain the political situation in Istanbul and to highlight the despotic methods of society: *"One day, Ahmed Rıza Bey was having lunch at my house in Istanbul with some friends, including one of our present ambassadors. The conversation turned to the political parties to be formed in our young parliament. The president of the assembly declared in a stern tone that there could be only one opinion in our legislative assembly, the opinion of the benevolent delegation of the nation, and that no other opinion would be tolerated in any way"*.⁴² As can be seen, the article emphasises that the Unionists were not in favour of multi-party government and that they only wanted their own political parties to be representative. However, one of the people Mehmed Sharif Pasha criticised most in his articles was Hussein Cahid Bey, the editor-in-chief of Tanin. Mehmed Sharif Pasha said that Hussein Cahid Bey, because of his article *"Dominant Races"* published in Tanin, the party's newspaper, said that Turks were the dominant element and that he guaranteed his seat in parliament after this article. Mehmed Sharif Pasha thought that this article reflected the ideology of the committee. He even states that this article caused a huge reaction in the non-Turkish press and that the government threatened to close the churches as a result of the protests organised by Greeks and Armenians. It was also said that this inexplicable fanaticism caused the Armenians to die in 1909.⁴³ He also stated that due to the fear of the society in the financial field, they only accepted Jews into the society and kept Greeks and Armenians in the

³⁹ Chérif Pacha, "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comite", *Mècheroutiette*, 15.10.1909, no:1, 1.

⁴⁰ Süleyman Teyfik Bey describes the murder of Hasan Fehmi Bey on Galata Bridge as follows: *"Hasan Fehmi Bey one of my old friends and the chief writer of the newspaper Serbesti, was murdered with a revolver by unknown assailants on Galata Bridge at midnight last night. it was a political murder. Hasan Fehmi was a teacher. he had continuously published against Committee of Union and Progress in the newspaper Serbesti. he said that he had received unsigned threatening letters from Salonica. Hilmi Bey, one of the district governors of the province, who was with him, was wounded. after the incident, all the newspapers without exception reported the incident. opposition MPs brought the incident to parliament. Hasan Fermi's funeral was held with great controversy. the funeral was incredibly crowded. Those who gathered were not friends of Hasan Fehmi. Political goals were to be achieved through political murder. if not for my friendship with the deceased, i would not have attended this gathering."* Cemal Kutay, *31 Mart'in 90. Yılında Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi* (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1994), 51.

⁴¹ Chérif Pacha, "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comite", *Mèchroutiette*, 15.10.1909, no:1, 1.

⁴² Chérif Pacha, "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comite", *Mèchroutiette*, 15.10.1909, no:1, 1.

⁴³ Chérif Pacha, "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comite", *Mèchroutiette*, 15.10.1909, no:1, 2.

background. He believed that the Ottoman Empire had to ensure understanding between all its elements in order to be a respected and viable state.⁴⁴

In the October 1910 issue, Mehmed Sharif Pasha wrote an article entitled "*Equality of Races*" on the situation of the nations living in the Ottoman Empire. In the article, he again criticised the situation of the existing races in the Ottoman Empire and the CUP's failure to respect the constitution and its racist nationalism. According to him, the riots that broke out in some parts of the empire recently were reported by European newspapers and interpreted as a reaction of the people due to the non-implementation of the constitution. According to Mehmed Sharif Pasha, the reason for the riots was the non-existence of the constitution, or to be more precise, the non-implementation of the constitution. The people know very well that the constitution that has been implemented is on paper and that it is a fictitious constitution. The people say that this yoke is heavier than before. That is why they have been yearning for a real constitutional solution. The CUP, on the other hand, although aware of these aspirations, established an order that defended its own interests and ruthlessly suppressed any threat to them. Mehmed Sharif Pasha continues the article as follows: "*During the reign of Abdulhamid II, the people were condemned to social, intellectual and even physical inactivity. A great event happened. The people changed their ruler. Muslim and non-Muslim elements, who were supposed to hate each other, were so happy that they embraced each other with great enthusiasm. This period of euphoria was short-lived. It was expected that under a neutral leadership there would be friendly competition between these different elements in all fields of activity. But the new masters immediately showed their preference. This naturally led to protests not only from the Christian elements, but also from other Muslim nations whose electoral rights had been violated. And in order to restore the disturbed order, it was necessary to resort to the above-mentioned method of coercion, which has been used ever since. These new masters of an old species spend the time they should be using to orientate a wide variety of people, to educate them in social, intellectual and economic life, mainly by punishing them, by shooting them indiscriminately*".

The article continues with an anecdote. It describes the environment created by this policy. He claims that as a result of this nationalist environment created by the Unionists, young people began to attack any foreigner, in their own words, they attacked those who wore hats. He states that the Italian ambassador and his entourage were attacked and that this incident, which was reported in the European press, was attributed to Muslim fanaticism. He claims that the police officers who witnessed this shameful scene were indifferent and that the incident was therefore planned. Later in the article, Mehmed Sharif Pasha explains that the Ottoman Empire was not the only place where ethnic diversity was high and that other countries also had difficulties to overcome. In Bosnia-Herzegovina, for example, the Austro-Hungarian government initially failed with its harsh policy, but later achieved great administrative success by treating all races with tolerance. So much so, in fact, that the Bosniaks brought to Macedonia by the CUP now want to return to their homeland.⁴⁵

Another problem mentioned by Mehmed Sharif Pasha was the censorship practised by the Unionists. He strongly criticised the fact that the newspaper he published at the time was not allowed to enter the country. According to the decision of the Council of Ministers and Article 35 of the New Press Law, the newspaper *Mèchrouitette* (Constitutional Monarchy), published by Sharif Pasha in Paris and written in French, was banned from being imported and distributed in the Empire due to its harmful nature, and the publishers and distributors of the said newspaper would be fined between 2 and 15 liras. Due to this situation, Mehmed Sharif Pasha thought it appropriate to publish the issue of the newspaper in black. He said that the CUP was spreading sedition and anarchy in the country and was leading the country to destruction

⁴⁴ Chérif Pacha, "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comite", *Mèchrouitette*, 15.10.1909, no:1, 2.

⁴⁵ Chérif Pacha, "L'égalité des Races", *Mèchrouitette*, 01.10.1910, no: 11, 1-8.

through such practices. He said that by implementing this censorship law, the CUP had acted no differently from the Abdulhamid regime, and that those in power today who owned newspapers written in French and published in Paris at that time, and those who claimed to have liberal ideas, should remember this. Sharif Pasha protested against the censorship of the newspaper, saying that the Unionist's only concern was to remain in power, that they had neglected the principles they had adopted in their time, and that they were putting their interests and their pockets above all else.⁴⁶

Mehmed Sharif Pasha believed that the effect of the violent publications against Europe in Tanin, the society's organ, was to isolate the Ottoman Empire. He also felt that the publications were provoking ethnic groups. As an example, he quotes the following sentences from Hussein Cahid's article: "*The Jamanak*" (Armenian) newspaper accuses us of creating discord and attacking other races. He says: "*We are proud of the conflicts we create. This is one of Tanin's greatest services to our country*". Another important example given by Mehmed Sharif Pasha is that the *Sada-yı Millet* newspaper was accused by the CUP administration of publishing Greek propaganda, although it was a Greek-Ottoman newspaper published in Turkish under the editorship of a Greek named Cosmidi Efendi. The article said that the newspaper was against the CUP administration as well as other Greek newspapers. It was also stated that Greek newspapers such as *Prodos*, *Theojogos* and *Takkidromos* were also against the committee and that the reason for this was that the CUP was against Greeks and in general against anyone who was not a member. It was added that the CUP had closed down the Greek newspaper *Neologos* for publishing an article attacking the Martial Law Court and the editor-in-chief of the newspaper Tanin, Hussein Cahid Bey, as well as an article reporting on the mistreatment of Christian soldiers in the Taksim barracks. With these examples, it was stated that as long as the CUP government continues with this harmful racist attitude, there will be many incidents that will disturb the peace in Turkey.⁴⁷

Mehmed Sharif Pasha claims that the constitution was not implemented in the Ottoman Empire. He explains this situation by giving examples of how some articles of the constitution were violated. In fact, according to the 47 article of the constitution, the deputies have full freedom to express their opinion or will and none of them can be instructed or threatened. However, Sharif Pasha claims that the society, which he calls a secret power, not only violated their will before the parliamentary sessions, but also threatened the representatives of the nation with death.⁴⁸ As another example, Article 98th of the Ottoman Constitution clearly states: "*The budget shall be analysed and voted upon item by item. The tables containing the details of income and expenditure shall be divided into sections, chapters and articles in accordance with the model laid down in the regulations. These tables shall be voted on item by item*". However, it is alleged that the budget was not presented in the Legislative Assembly by section or article and was not approved by roll call vote in accordance with the provisions of the relevant law.

Similarly, Article 10th of the Constitution states that "*Individual liberty is absolutely inviolable. No one may be arrested or punished except in the manner and under the circumstances prescribed by law*". However, it is mentioned that the unionist arbitrarily arrests dissidents.⁴⁹ Furthermore, despite the inviolability of homes and private property under Article 22 of the constitution, house searches continue to be carried out as under the previous regime. Article 21 prohibits the confiscation of property and the imposition of fines. However, according to Mehmed Sharif Pasha, the CUP continued to confiscate the property of people who had committed crimes without the slightest authorisation from the court. For example, the former Serasker, the Chief of General Staff Rıza Pasha and the famous eunuch Nadir Agha were

⁴⁶ Chérif Pacha, "Plus de Constitution en Turquie", *Mèchrouitette*, 15.11.1909, no:2, 1.

⁴⁷ Chérif Pacha, "Les Dangers Extérieurs", *Mèchrouitette*, 01.02.1911, no: 15, 2-6.

⁴⁸ Chérif Pacha, "Plus de Constitution en Turquie", *Mèchrouitette*, 15.11.1909, no:2, 1.

⁴⁹ Chérif Pacha, "Plus de Constitution en Turquie", *Mèchrouitette*, 15.11. 1909, no:2, 1.

fined. Although Article 26 of the Constitution states that "*torture and all forms of interrogation are completely and absolutely forbidden*", it is reported that there were a number of people in Paris and Egypt whose mutilated bodies showed the most horrific signs of torture. The article emphasises that, in addition to these people, many other unnamed people were tortured to death. In addition to these violations, Mehmed Sharif Pasha states that the CUP violated religious privileges, imposed harsh censorship and levied illegal taxes.⁵⁰

Another issue that Mehmed Sharif Pasha criticized in his articles was nationalism. In the issue published on 1 March 1910, Mehmed Sharif Pasha wrote an article entitled "*The dangers of nationalism in Turkey*". In the article, Sharif Pasha emphasised that since the unionists had no broad ideas, they tried to feed some groups and put others to sleep in order to maintain their power. The harmful consequences of this situation were seen in the events in Adana and the people had to suffer under the so-called constitutional regime. However, Mehmed Sharif Pasha states that the common sense of the people prevailed, and they did not harm each other despite all the divisive efforts of the unionist. However, this situation was perpetuated in order to stir up xenophobia, using nationalism in favour of the Turks. In the article, Sharif Pasha quotes the words of Jean Rodes, Le Temps' special correspondent in Asia Minor: "*Wherever I went, the CUP clubs were blamed for this current of hostility*".

The article also criticised the CUP's bureaucratic practices. During the period of unrest that lasted for about a year from 24 July 1908, unplanned purges were carried out. After the 31 March incident, a number of commissions were set up in Istanbul and a planned purge of the bureaucracy was carried out. However, it took a few months to establish the legal basis for this practice, and the practice of dismissing hundreds of civil servants began in the summer of 1909. Huseyin Cahid, in his newspaper Tanin, supported the censure, saying that the state administration would be improved by dismissing the routine people from the state and appointing young people as ministers and governors.⁵¹ Mehmed Sharif Pasha says that the commissions set up to review the reforms, known as "tenkîsat", have caused many victims and that the former officers and civil servants who were dismissed are trying to be reinstated.

For example, it was stated that a gendarmerie lieutenant named Bekir Efendi committed suicide because he was paid 100 kurus and could not live on it, and that the wives of 170 dismissed naval officers came to the parliament and petitioned for an improvement in their husbands' situation. On the other hand, Ahmed Rıza Bey was quoted in Tanin newspaper as saying: "*One of the criticisms of our parliament is that it usurps the role of the executive. We have to admit that this criticism is justified in many respects. On the other hand, as a result of the constant changes in responsibilities, the governor of Istanbul, the police chief and other public administrators are in conflict because they do not know the exact boundaries of their own areas of responsibility*", which shows that the criticism is justified and emphasises that there is chaos in the administration.⁵²

⁵⁰ Chérif Pacha, "Plus de Constitution en Turquie", *Mèchrouitette*, 15.11.1909, no:2, 1.

⁵¹ Abdülhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yıl'da Jön Türk Devrimi*, Edited by: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 339-341.

⁵² Chérif Pacha, "Les Dangers du nationalisme en Turquie", *Mècheroutiette*, 01.03. 1910, no:5, 1-2. In his articles, Mehmed Sharif Pasha mentioned the dismissals and victimisation in the bureaucracy, but he did not give any information about the restoration of the dignity of those who had been dismissed and sent into exile during the reign of Sultan Abdulhamid II. In fact, one of the most important issues that interested the CUP during this period was the restoration of the rights of those who had suffered injustice under the old regime. Between 1908 and 1912, the reasons for the dismissal and exile of many bureaucrats and officers were investigated and efforts were made to reinstate them in their former positions. In addition, many lawsuits were filed regarding their retroactive salaries and personal rights, and efforts were made to compensate for damages. Özgür Türesay, "Political Victims of the Old Regime under the Young Turk Regime (1908-11)". *The Young Turk Revolution and the Ottoman Empire the Aftermath of 1908* Edited by Noémi Lévy-Aksu and François Gorgeon. (London: I. B. Tauris & Co. Lt 2017), 71-73. In addition to this situation, another important point that should not be overlooked is the fact that the practice of

In the rest of the article, Said Pasha states that rivalry and inexperience in the bureaucracy persist in many regions, and that even former gang leaders have been appointed to the bureaucracy because of the lack of trained men. Again, citing the reports of Le Temps correspondent Jean Rodes, it claims that Jovo Jvalnavich, a former member of the Bitola provincial committee, has been appointed inspector of schools in the province. It is also reported that Chernopief, a former Bulgarian gang leader, has been appointed as a judge in a court of first instance. It is also said that the problems of public order in and around Izmir are caused by the tolerance that is shown to these gangs, and that the region has been invaded by Greek gangs. It is said that Kara Said Pasha was assigned to deal with these gangs, but he had to train them for three months because of the inexperience of the officers and privates under his command, and he had to resign because he could not get the orders he wanted from the bureaucracy. Kara Said Pasha accuses the authorities in both the capital and İzmir of not working in a coordinated way.

Citing such examples, Sharif Pasha says that officials who have been dismissed from the bureaucracy have not been replaced and that foreign experts should be assigned to some institutions and their experience should be used. However, he stresses that the CUP government's desire to purge the remnants of the old regime has left the state in administrative chaos, and that it has failed to recognise this situation. He concludes the article with the following quote from an unnamed person who worked as a civil servant for 40 years, 14 years as Foreign Minister and 25 years as President of the Court of Accounts. *"The Ottoman nation can prolong its existence for another fifty years with despotism and its harsh methods. With a constitution that is faithfully implemented, it will gain new vigour and youth, but with a constitution whose implementation is prevented by illegal means, it will not last fifty months."*⁵³

Mehmed Sharif Pasha's next article was published under the title 'The Right Conclusion'. Looking at the current state of the Ottoman Empire, Mehmed Sharif Pasha described the leaders of the CUP as *"Abdulhamid's successors"*. He notes that Abdulhamid committed many crimes but made very few mistakes, which is perhaps why he was able to rule for thirty-three years. As for the current rulers, he says they are bad students of the West and are nothing but *"failures"*. He says that they presented the constitution as the magic word, but then the *"divan-ı harb"* came and civil war broke out everywhere. He said that he had compared the constitution with other existing constitutions and that it was one of the most liberal constitutions and that with very small changes it would be almost perfect. However, the CUP ignored the constitution and appointed three quarters of the deputies, creating a strange fusion between the military court and the parliament.

He also said that this year the CUP was planning to dissolve the existing parliament, whose authority was diminishing by the day despite all its efforts, and hold new elections, or more precisely, new appointments that would restore its rule to its original position. Therefore, according to Mehmed Sharif Pasha, *"the day is not far off when they will be blown up as victims of a laboratory accident"*. In order to prevent this, he recommends that a large number of advisers and experts be brought in from Europe as responsible officials in the service of the state and subject to the laws of the empire during their term of office. They were to be employed

Tenkisat began during Kamil Pasha's term as Grand Vizier. It is known that Mehmed Said Pasha was appointed grand vizier just before the declaration of constitutional monarchy, but the unionist considered this appointment as an intervention against the constitutional monarchy. In particular, the appointments to the Ministries of War and the Navy disturbed the CUP and Mehmed Said Pasha was forced to resign as grand vizier. Mehmed Kamil Pasha formed a government on 6 August 1908. The CUP saw Mehmed Kamil Pasha as a person who would meet the requirements of a constitutional monarchy and as a reassuring figure in foreign policy. On the day Mehmed Kamil Pasha took office, he dismissed and arrested many people in order to clear up the past. A large number of these people were even sentenced to compulsory residence on the large island of Istanbul. Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu" (Phd. These, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 46-47.

⁵³ Chérif Pacha, "Les Dangers du nationalisme en Turquie", *Mèchrouitette*, 01.03. 1910, no:5, 1-2.

in all branches of the civil and military administration, both in the provinces and in the capital.⁵⁴ If necessary, they will receive two or three times the salary they receive in their home countries and will continue to serve until a new generation is formed.⁵⁵

2.2. Military-Political relations in the Journal of Mèchroutiette

It is well known that the army was very active in politics after the revolution of 1908. But it was not the only determining factor. There were many groupings within the army during this period. The first group were the junior officers, who were educated in military schools and were the biggest supporters of change and progress; the second group were the senior officers, such as Mahmud Sevket, Muhtar and Pertev Pashas. They were professional soldiers who represented discipline. These soldiers fought to prevent a repetition of events such as the 31 March incident.⁵⁶

One of the issues that Mehmed Sharif Pasha dealt with extensively in the journal of Mèchroutiette was the relationship between the military and politics. In many of his articles during this period, he used examples to show that the soldiers who had relations with the committee were showing indiscipline and that the concept of subordinate-superior had disappeared. He also talked about the harm of the military getting involved in politics and taking over the protection of the constitution. He tried to explain this situation with some examples. According to an article he wrote, a group of young officers held a secret meeting in Maslak. After this meeting, a delegation of officers went to Mahmud Sevket Pasha and asked him to pass the law on the reorganisation of the ranks, for which they had previously prepared regulations, and gave him a deadline of eight days. They said that if this law was not passed, the ranks of the favourite officers, especially Mahmud Sevket Pasha, would be demoted. As a result, the ghost government in the Sublime Porte (Bâbiâli) was forced to accept this situation. However, before the law on the organisation of ranks was passed by the parliament, Mahmud Sevket Pasha protested the situation by wearing a uniform of a lower rank than his own. However, Mehmed Sharif Pasha accused Mahmud Sevket Pasha and declared that Article 55 of the Constitution had been violated by stating that "*a bill shall not be considered adopted unless it is voted on article by article by the House of Representatives and the Senate and unless it is adopted as a whole by a majority of votes in both Houses*". With this example, Mehmed Sharif Pasha draws attention to the fact that the CUP government was under siege by the officers and that they allowed the army to intervene in politics in this way, thinking only of their own position. He added that this situation could lead to a government crisis in the future and that the army, which was used as a tool by the organisation, was oppressing the people.⁵⁷

He declared that military service and politics should be kept separate, as in other countries. He stressed that the result of mixing military and politics was, as expected, anarchy. He said that some officers did not recognise the superiority of ranks and obeyed their superiors. He stressed that the Thessaloniki Congress had adopted the principle that the army should stay

⁵⁴ Having reached this conclusion, Mehmed Sharif Pasha believed that if a new government was formed, the future of Turkey should be entrusted to Kamil Pasha. He had gained a lot of experience during his career and he was the only one who could lead the country back to the right path, the constitutional path. According to Sharif Pasha, there are two people in the empire, Reşid and Kamil Pasha, who have a European perspective. If Kamil Pasha is lucky enough to take the reins of government and hold them for three years before things get worse, then we can see how far we have come. According to him, Kamil Pasha does not make commitments easily and, like others, he will not be distracted from his goal, which is the general interest. Later in the article, Sharif Pasha emphasises that the Ottoman Empire was seriously lacking in statesmen. He argued that the transfer of foreign advisers, which the Unionists had done in the army, should be carried out throughout the central and provincial administrations. In this way, he argued, it would take less time for reforms to move from the project stage to the implementation stage, and the revolts that bloodied the Empire would be avoided. Chérif Pacha, "Un Nouvelle Ugolin", *Mèchroutiette*, 01.01.1912, no: 26, 1-6.

⁵⁵ Chérif Pacha, "La Bonne Intervention", *Mèchroutiette*, 01.08.1911, no: 21, 1-5.

⁵⁶ Feroz Ahmad, *The Young Turks The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914* (London: Oxford University Press, 1969), 48.

⁵⁷ Chérif Pacha, "Plus de Constitution en Turquie", *Mèchroutiette*, 15.11.1909, no:2, 2.

out of any kind of politics, but this had not been respected and the army was now acting as the protector of the constitution. In order to conscientiously fulfil the task entrusted to it, the army would inevitably have to closely follow the changes made to constitutional laws by parliament and intervene in politics to determine whether the constitution was being weakened or endangered. On the other hand, he argues that the military must define against whom it will rigorously protect the constitution, and that attempting to protect it against the nation would lead to despotism.⁵⁸

Another article by Mehmed Sharif Pasha on this subject was published in *Mèchrouitette* under the title "*The Janissaries*". As in the previous issue, the article is about the consequences of the military's involvement in politics. In particular, it gives information on the historical processes of the janissaries and explains the consequences of their involvement in politics in the Ottoman Empire. He explains that the janissaries, who were initially a disciplined unit, pursued their own political ambitions after conquering neighbouring peoples and dethroning the sultans; in short, they became a political plague. He goes on to say that during the reign of Sultan Abdulhamid II, the officers of the Yıldız garrison were able to disobey their superiors because of the journals they were given, and that this situation is now also seen among the young officers who are members of the CUP. In the article, he says the following about this situation.

Two recent incidents are further proof of this. When General Imhoff Pasha came as usual to give an artillery course at the Taksim barracks, a Turkish officer, Major Receb Bey, speaking on behalf of his colleagues, declared that the training given by the German instructor was too complicated and should be changed. General Imhoff, enraged by this warning, responded by announcing that he would refer the matter to the higher authorities. Following this incident, Mahmud Sevket Pasha summoned the artillery officers who had seen fit to criticise the German instructor and severely reprimanded them. He demanded that they submit or resign. However, these warnings did not impress the young officers and when General Imhoff asked them to continue his course, they did not respond to his salute and their attitude towards him was such that he had to resign.

The other incident took place at the Taşkısla barracks, where a German officer had the audacity to call one of his students a "donkey" during an exercise. The officers responded by insulting the German. Mahmud Sevket Pasha took this second incident into his own hands and demanded that the six officers who had stood by their friends and insulted their instructors apologise or resign from the army. The officers refused and demanded an apology."⁵⁹ Apparently, these incidents were presented as examples of the significant increase in insubordination due to the army's involvement in politics.

2.3. Political Assassinations in the Journal of *Mèchrouitette*

Political assassinations were often criticised in Mehmed Sharif Pasha's newspaper articles. His first article on the subject was published under the title "*By Revolver*". First, he stated that Hasan Fehmi Bey, the writer of the newspaper *Serbesti*, had been murdered on the Karaköy bridge in early April and that the perpetrator had not been found. Then, on 9-10 June 1910, Ahmed Samim Bey, the journalist of *Sada-yı Millet*, was killed with two bullets in Istanbul and the perpetrator could not be found. Mehmed Sharif Pasha said that these two assassinations were organised by the CUP because no dissenting voices were allowed in parliament or in the press. Mehmed Sharif Pasha stated that the assassination of Ahmed Samim Efendi, the editor-in-chief of a Turkish-language newspaper that defended the rights of minorities, incited Muslims and non-Muslims against the CUP. He said that the Unionists had challenged the nation with these assassinations, but that the nation could no longer tolerate this treatment.⁶⁰

⁵⁸ Chérif Pacha, "Notre Programme", *Mèchrouitette*, 01.01.1910, no:3, 1-2.

⁵⁹ Chérif Pacha, "Les Janissaires", *Mèchrouitette*, 01.02.1910, no:4, 1.

⁶⁰ Chérif Pacha, "Par le Revolver", *Mèchrouitette*, 01.06.1910, no:8,1.

The following issue of the newspaper carried an article by Mehmed Sharif Pasha entitled "*The Government of Thieves and Murderers*". The article was about the murder of Ahmed Samim Bey, the editor-in-chief of the Sada-yı Millet newspaper and was a continuation of the article published in the previous issue. The article states that the last issue of the Mèchroutiette had been printed when Mr. Ahmed Samim was murdered, so they decided to devote space to the incident again. He also states that the newspapers in Istanbul kept silent about the incident due to censorship, and surprisingly there was no news about the incident in European newspapers, with a few exceptions. He describes the incident as follows: "*Ahmed Samim Bey was a writer of great talent at the age of twenty-six, a man of the highest integrity who, like many others, could not accept tyranny. His attacks on the committee were always gentle and his criticisms were cautious. He received several letters warning him that misfortune would befall him if he continued his attacks. He showed these letters to several friends (one of whom we published in our last issue) and calmly told them that he would soon be murdered. At around 9pm on the night of 9/10 June, he was shot dead with two pistol bullets in one of the capital's busiest streets. Police officers had blocked traffic at the corner where the shooting took place, undoubtedly, to help the suspect escape and to prevent the bullets from hitting passers-by. The assassin who shot Mr. Ahmed Samim in the back managed to escape and his identity is unknown. The body of the victim was immediately taken to a police station, where it was loaded into military vehicles and secretly buried the next day*". He also states that the reason why the committee prevented Ahmed Samim Bey's relatives and friends from accompanying him to the grave was for fear of a riot, as happened at the funeral of Hasan Fehmi Bey.⁶¹

The assassination of Mahmud Sevket Pasha was the most important case in which Mehmed Sharif Pasha was accused of political murder. According to the sources of the time, the funds for the assassination were provided by Sabahattin Bey and Damat Salih Pasha, and Çerkez Kazım and Sabahaddin Bey worked together. According to another view, a coup called *Taklib-i Hükümet* was planned in the first phase, but it was later abandoned. Later investigations revealed that Sabahaddin Bey, Ahmed Reşid Bey, Sharif Pasha, Kemal Midhat, Pertev Tevfik, Gümülcineli İsmail, Muhip, Çerkez Kazım, Miralay Fuad Bey and Damat Salih Pasha were the main planners of the movement. The investigation revealed that the assassination was planned to take place in Constanta. If the assassination took place, Kamil Pasha would be appointed Grand Vizir and Sabahaddin Bey would be appointed Foreign Minister.⁶²

The February issue of Mèchroutiette was published at a politically turbulent time, when Mahmud Sevket Pasha was assassinated. During this period, Mehmed Sharif Pasha was again sentenced to death for his alleged involvement in the assassination. Mehmed Sharif Pasha published a short article about the accusations against him regarding the assassination of Mahmud Sevket Pasha. In the article, he stated that he had nothing to do with the assassination:

"In order to formally deny the slanderous accusations made by my political opponents, I declare upon my honour and conviction that I did not participate, directly or indirectly, in the assassination of Mahmud Sevket Pasha, that I did not know the plans of the persons involved and that I have no connection with them, and I challenge anyone to prove otherwise. The second death sentence to which I am subjected is as unfounded as the first".⁶³

2.4. Foreign policy in the Journal of Mèchroutiette

In the journal Mèchroutiette, Mehmed Sharif Pasha wrote many articles on foreign policy. At that time, on the eve of the First World War, the European powers were divided into

⁶¹ Chérif Pacha, "Un gouvernement de voleurs et d'assassins", *Mèchroutiette*, 01.07.1910, no: 9, 1.

⁶² Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İtihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, 211.

⁶³ Chérif Pacha, "Un Démenti Formel", *Mèchroutiette*, 01.02.1914, no: 51, 14-15.

blocs. He published articles on the dangers posed by Russia to the Ottoman Empire, the political situation in the Balkans, the dangers of Ottoman-German rapprochement, Tripolitan and the Balkan Wars. Mehmed Sharif Pasha's first article on the subject was entitled "*Shadow Empire*". He said that Macedonia was in as much turmoil as it had been during the reign of Sultan Abdulhamid II, with Albanians in revolt, riots in Havran⁶⁴ and Yemen, and the Cretan problem back on the agenda. The CUP, on the other hand, did not take a moderate approach to these events. The organs of the press, in particular, insisted that the rebels should be crushed.

Another point that Mehmed Sharif Pasha emphasised was the alliance treaties between the European powers. He considered the CUP's continuation of the close relations with Germany, especially during the reign of Sultan Abdulhamid II, to be a major strategic mistake. The Committee had pinned its hopes on Germany but was disappointed by General Keim's remarks at the Postam conference. According to this General, who occupies a very important political position, Austria and Italy had limited and divided their mutual political and commercial spheres of influence in the Balkans by an agreement signed in Turin two months ago. Albania and Montenegro remain on Italy's side. Austria will have Macedonia up to Thessaloniki. In addition, he quotes from German newspapers and claims that if Germany is torn between Russia and the Ottomans, it will choose Russia. Some time ago the *Hamburger Nachrichte* wrote as follows:

*"When it comes to choosing between Russia and Turkey, we have to say the following: We are more interested in good relations with Russia than with Turkey. Meanwhile, General Keim said that the Russians were close to a treaty with the French, that there was now a struggle between liberalism, represented by France and England, and autocracy, represented by Germany, and that groups had begun to form. Consequently, the fate of the Ottoman lands was in the hands of German despotism and tyranny, and he thought that the future was bleak."*⁶⁵

Mehmed Sharif Pasha continued to evaluate the developments in foreign policy and wrote an article entitled "*External Dangers*" on Ottoman foreign relations based on Rifat Pasha's speech on the consequences of the Russo-German treaty of 21 January. Referring to Rifat Pasha's declaration that no state could interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire, Mehmed Sharif Pasha said that international politics would not allow this and that a political crisis would eventually occur. According to Pasha, the war in Tripolitan was on the agenda at the time and there were rumours that the Italians would soon be landing troops in the region. At the same time, the Ottoman Empire's image abroad was as bad as it had been under Abdulhamid II, so there was no power to ally with. There were riots in Albania, Macedonia, Havran, Yemen and it was possible that these riots would spread to Mesopotamia. In other words, there was general discontent in the country against the CUP government.

According to Mehmed Sharif Pasha, although Germany seems to be our friend, he believes that if he had to choose between Russia and the Ottoman Empire, whose interests are in conflict with the Ottoman Empire, he would choose Russia without a moment's hesitation. As an example of this, he cites Iran's promise not to build railway branches from Baghdad near the border with Russia or in areas close to the Russian border. Mehmed Sharif Pasha claims that the Russian threat was also felt in the Balkans during this period, but that the Ottoman Empire had major problems with the Balkan countries due to the mismanagement of the CUP. He says there have been customs problems with the Bulgarians and that the defence minister, General Nikolayef, said in a secret meeting that Bulgaria was ready to send 450,000 well-armed men into the field. Mehmed Sharif Pasha added, this situation raises the possibility of a more difficult war than those in Yemen and Havran. He also says that the boycott against Greece is

⁶⁴ The most important of the problematic regions in Syria, which troubled the Ottoman Empire in the centralist period after the Tanzimat, was Havran. The Bedouin and Druze population of the region did not allow the state to assert its authority in Havran. Ş. Tufan Buzpınar, "Havran" *DİA* (İstanbul:1997, C.16) 540.

⁶⁵ Chérif Pacha, "L'Empire des Ombres", *Mèchrouitette*, 01.12.1910, no: 13, 2-6.

more intense than ever, which will lead to an agreement between the Bulgarians and the Greeks. He even mentions that during this period Bulgarian students would form a fraternity with those in Athens, a development unimaginable until then. And he stressed that another important development was taking place in Albania. Thousands of Albanians and Serbs, especially in the Berane region, had taken refuge in Montenegro and were begging King Nikola to invade Albania, occupy part of former Serbia and avenge Turkish barbarism:

*"Unfortunately, these Balkan peoples, suffering from their isolation, are now turning against us as a whole because we mistreated and tortured the Bulgarians; we are still mistreating the Greeks and Serbs in Macedonia, as confirmed in a memorandum recently sent to the Grand Vizier by the Ottoman Bulgarian deputies. But if we could be just and humane towards the inhabitants of Macedonia, and in general towards all Ottoman citizens, regardless of race or religion, a Balkan Union with the Ottoman Empire at its head would not seem like a utopia."*⁶⁶

Another article on the subject was published under the title *"A Final Warning"*. The article deals with the discrediting of the Ottoman Empire in the eyes of the European powers as a result of the mistakes made by the CUP administration. The article stated that Russia and Austria had not taken action against the Ottoman Empire for the time being because of the financial problems caused by the former's defeat in Manchuria and the latter's annexation of Bosnia and Herzegovina, but that they would not hesitate to do so in the future. For example, it is said that Tsar Nicholas II was invited to Istanbul by the government before travelling to Italy, but the Russian monarch declined the invitation because there was no real government in Turkey. He also claimed that the kings of Serbia and Bulgaria did not obey Russia and tried to gain economic concessions by signing advantageous trade agreements with the Ottoman Empire. In conclusion, Mehmed Sharif Pasha stressed that the Unionists had discredited the Ottoman Empire in the eyes of the European powers, that most of them supported rapprochement with Russia and Austria, and that the situation was even worse than in the time of Sultan Abdul Hamid. The only conclusion that can be drawn from this is that the country must be saved from the CUP committee in order to prevent foreign intervention.⁶⁷

In his next article on foreign policy, Mehmed Sharif Pasha analysed the relationship between the Ottoman Empire and Russia. The article was published under the title *"Russian Intervention"*. Mehmed Sharif Pasha argues that the Russians have lost their interest in the Far East and have resumed the defence of Balkan rights. Mehmed Sharif Pasha, who claims to have served as ambassador in Stockholm during the Manchurian War, in which Russian absolutism suffered its worst wound, says that he had the opportunity to observe the consequences of Russia's military failures in domestic and foreign policy. Accordingly, he stresses that Russia's participation in the Triple Alliance was a budgetary necessity. According to Mehmed Sharif Pasha, the fact that Russia was part of the Triple Alliance could only relieve the Ottomans to a certain extent. Britain, France and even Italy would now like to see a reformed and strong Turkey. On the other hand, he believes that a German-Austrian-Russian treaty would greatly favour the prolongation of administrative anarchy in Turkey and gradually accelerate our downfall. The article goes on to say that in 1906 an agreement was reached between Russia, Austria and Italy, with the approval of Germany, to keep Turkey under control in Europe. In 1907, an agreement was also signed between Russia and Great Britain. A few weeks later, at a meeting between the representatives of these three countries in Vienna, new provisions were added to the Italian-Austrian-Russian agreement. The plan to build a railway connecting the Bosnian lines with the Macedonian lines through the Sanjak of Novibazar caused great discontent in Russia, but a compromise was imposed by Berlin. He also claims that in June 1908 the Tsar promised the King of England radical and decisive reforms in Macedonia, and

⁶⁶ Chérif Pacha, "Les Dangers Extérieurs", *Mèchrouitette*, 01.02.1911, no: 15, 2-6.

⁶⁷ Chérif Pacha, "Printanières effervescences", *Mèchrouitette*, 01.04.1911, no: 17, 2-5.

that the partial dismemberment of the Ottoman Empire was about to begin, but Kaiser Wilhelm officially opposed it, and that the main thing that prevented this dismemberment from taking place was the proclamation of the constitution in Turkey. According to Sharif Pasha, the whole of Europe, seeing the enthusiasm with which all the components of the empire were preparing to work for national emancipation in their newly won freedom, thought it right to appreciate the new regime. Therefore, the presence of the officers in Macedonia was considered unnecessary and the reform project itself became invalid. The Bechaleu meeting approved the annexation of Bosnia-Herzegovina and the independence of Bulgaria. Russia was also promised free passage through the Bosphorus and the Dardanelles.⁶⁸

However, he notes that freedom of passage was delayed by British intervention. Meanwhile, he says, the uprising of 13 April 1909, which was an outburst of national anger against the CUP, demonstrated to Russia and the rest of Europe the durability of a regime established on the basis of arbitrariness and the most ruthless cruelty. He then notes that Russia warned the Babiâli about Montenegro, which was threatened by Turkish troops massing in Albania, and that the Russian government once again proved that it was the protector of Montenegro in particular and all Balkan states in general. He says "*It is impossible to build a Balkan union with Turkey*", the newspaper *Novoié Vrémiá* quoted him as saying. "*It will now be built against Turkey*". He went on to say that Russia believed that for the time being it was enough to rely on its diplomacy alone, that it had achieved considerable success and that it would now be able to remove the last obstacles that Britain had placed in the way of freedom in the Straits.⁶⁹

In 1911, Mehmed Sharif Pasha's last article on the subject was published in the newspaper *Mèchroutiette* under the title "*Fishermen in Troubled Waters*". The article spoke in general terms about the dangers posed to the Ottoman Empire by the great powers. According to Mehmed Sharif Pasha, the prolongation of the Tripolitan War had serious consequences for the Ottoman Empire. As stated in other articles, it was a strategic mistake that would deepen the eastern crisis for the Union and Progress administration. As the article continues, Sharif Pasha sees Russia as the greatest threat to the Ottoman Empire. At that time, he saw Russia's establishment in Iran as a great danger to the eastern provinces of the Ottoman Empire. "*At a given moment, she could make a commitment against us on our eastern border and then play the same game with the Ottoman Empire that Germany played with France. Just as Germany had given up a large part of the Congo as the price for her political indifference in Morocco, would Russia not hope to wrest free passage through the Straits from us by promising to leave us alone in Asia Minor?*" According to Mehmed Sharif Pasha, in 1909 Russia tried to obtain this free passage for its fleet directly from Turkey by diplomatic means. The Tsar, who was travelling to Italy by sea and would be the first to cross the straits with one of his warships, would have stopped in Istanbul to thank the Sultan for this small gift. However, this was prevented by the uprising of Ottoman public opinion. At the same time, Russia does not have the strategic superiority it seeks in the Balkans. The consequences of its policy of pan-Slavism are likely to be felt in the Balkans. He therefore predicts that Russia has not yet received anything from the Ottoman Empire and that this situation will not continue. He also notes that the bellicose temperament and conquering desires of Archduke Ferdinand, who was to become Emperor of Austria-Hungary, were well known and that his ambitions in the Ottoman Balkans continued. Continuing the article, Mehmed Sharif Pasha states the following:

⁶⁸ Chérif Pacha, "Printanières effervescences", *Mèchroutiette*, 01.04.1911, no: 17, 2-5. Russia's policy of weakening Turkey is one of the issues on which the Unionists focus most. Talat Pasha says that Russia wants to establish a Bulgaria in Rumelia, ready to carry out its orders, and an Armenian state in Anatolia in order to weaken Turkey. In this way, Turkey would be encircled and the Ottoman Empire's relations with the Muslims of the Caucasus would be severed. Alpay Kabacalı, *Talât Paşa'nın Anıları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 22-23.

⁶⁹ Chérif Pacha, "L'Intervention Russe", *Mèchroutiette*, 01.06.1911, no:19, 1-6.

"In the face of all this greed, fuelled by the uncertainty of the present, what do we see in Turkey? We see the selfishness of a committee and a government that see the prolongation of the Turkish-Italian War only as a means to maintain their power a little longer, to artificially support their shattered prestige with exaggerated victories, to cynically deceive the public, to exchange patriotism for the homeland itself". Sharif Pasha went on to say that during the Tripolitan War there was a lot of criticism in parliament against the Minister of War, Mahmud Sevket Pasha, and while he was expected to resign, he was saved from resignation by the recapture of Derne. However, he stated that the prolongation of the war was causing our soldiers and Arabs to die for no reason and that many soldiers were facing starvation because of the army's inability to provide material aid in the region. Therefore, he said, it was a crime to subject the soldiers to this useless resistance.⁷⁰

2.5. The CUP-German rapprochement in the Journal of Mèchrouitette

One of the points on which Mehmed Sharif Pasha criticized the CUP the most in the journal of Mèchrouitette was the rapprochement between the CUP and the Germans. He used examples to explain that committee was getting closer to the Germans, as it had been during the reign of Sultan Abdulhamid, and that this situation would lead the country to disaster. In the first issue of Mèchrouitette in 1914, an article by Mehmed Sharif Pasha was published under the title "*The Will of the Committee*". The article analysed the rapprochement between the Committee of Union and Progress and Germany and drew conclusions about Italian-Ottoman relations and the Dodecanese. The most criticised point in the article was the location of the German military mission in Istanbul. Mehmed Sharif Pasha called this a betrayal. In particular, it was pointed out that while France and England supported the 1908 revolution, Germany was on the side of Sultan Abdulhamid, and the reason for this unity was questioned. Mehmed Sharif Pasha explained this unity as follows:

"The reasons for the relations of Abdulhamid and the Committee with Germany are exactly the same. Abdulhamid, a great national villain, hated by his own people and others, needed a protective friendship and at the same time Germany needed a way out. An agreement was quickly reached, and the treaty was signed not on parchment but on Turkish soil. With a signature in which the Baghdad railway line appeared as the dreaded initials, Germany had got its claws into our poor country. The CUP which opposed the absolutism of Abdulhamid II, was understandably very hostile to Germany at first and, once in power, should have tried to limit the dangerous development of German influence in Turkey. However, due to the criminal problems of its domestic policy, it was unable to win over Ottoman public opinion and felt that it had to be supported in return. This role, which no other power was willing to play, was soon taken up by Germany, and the Committee, among other favours, gave her Constantinople without any bargaining".⁷¹

According to Mehmed Sharif Pasha, one of the issues that Germany claimed to be interested in was the Armenian demands. According to the article, he says that Germany, like other states, wants these reforms to be carried out, and that Armenian representatives even stated during a trip to Europe that they had received the support of the Tripartite Alliance. However, he believes that these are vague promises. He believes that Germany will support anarchy in a country it considers its colony and will even protect its interests by selling arms to both sides. Mehmed Sharif Pasha says that by cooperating with the Germans, the committee will refrain from carrying out long-awaited reforms. At the same time, he claims, they want to secure the support of the other members of the Tripartite Alliance and create the political environment they want in the country. He was not convinced by the then Grand Vizier's claims that the German military mission was confined to its mission and had no influence on the

⁷⁰ Chérif Pacha, "L'Intervention de Russe", *Mèchrouitette*, 01.12.1911, no: 25, 1-5.

⁷¹ Chérif Pacha, "Le Testament du Comité", *Mèchrouitette*, 01.01.1914, no: 50, 1-10.

country's politics. According to him, the Committee had held power for years only through the army. Now that the army had abandoned it, it was handing over administration to the Germans. Again, according to the government, the head of this mission will have nothing to do with the military tribunal in Istanbul, but will not the management of this institution go to the commander of one of the divisions of the First Corps, General von Sanders? At this stage, Mehmed Sharif Pasha declared that the Triple Entente was preferable to Germany. The Triple Entente also suffered many disappointments during this period. For example, it had placed great faith in its Balkan allies, Bulgaria, Greece, Serbia and Montenegro; these allies were seen as a formidable force that would stand up to Austria in a general war. But he admits that the Second Balkan War and the defeat of the Bulgarians changed all that.

According to Mehmed Sharif Pasha, the British were now busy handing over the Italian occupied islands to the Ottomans. The Unionists, on the other hand, sided with the Italians who wanted to settle in the Dodecanese and sympathised with the Triple Alliance. He points out that newspapers such as Young Turk and Tanin openly supported the Triple Alliance and that this was a betrayal. Later in the article, he states that the Ottoman government claims the islands occupied by Greece because it voluntarily left the others to Italy. Therefore, he believes that whatever solution is found to the problem of the islands, it will always be to the detriment of the Ottoman Empire. If Greece kept the islands, it would pose a constant threat to the coast of Asia Minor. If the islands are reclaimed, they will become a constant source of trouble for the Ottoman Empire and Europe because they are populated by Greeks.⁷² As we can see, Mehmed Sharif Pasha claims that the Unionists have made serious mistakes in foreign policy and advocates a policy closer to the Triple Entente. As in his other articles, he stresses that German admiration continued as it had during the reign of Sultan Abdulhamid II.

2.6. The Tripolitan and the Balkan wars in the journal of Mèchrouitette

While evaluating the foreign relations, Mehmed Sharif Pasha wrote articles on the most important wars fought by the Ottoman Empire during this period, namely the Tripolitan and Balkan Wars. As is well known, the territorial losses of the Ottoman state, which began after the Treaty of Berlin, continued after the Second Constitutional Monarchy. The Italians coveted Tripolitania to get a piece of this cake. In 1911, they mobilized in the political atmosphere created by the Bosnia-Herzegovina crisis. At that time, the cabinet of Hussein Hilmi Pasha had resigned and İbrahim Hakkı Pasha had formed the new cabinet. Among the important members of the cabinet were the Minister of War Mahmud Sevket Pasha and the Minister of Foreign Affairs İbrahim Hakkı Pasha. During this period, the Unionists emphasised the policy of Turkism and therefore dealt with the uprisings in Albania, Macedonia and Yemen.⁷³ Mehmed Sharif Pasha published many critical articles about this period in the journal of Mèchrouitette.

The first article on the subject was published in Mèchrouitette under the title "*A bitter but necessary solution*". Mehmed Sharif Pasha drew attention to the disorganised and anarchic situation in which the CUP had plunged the Ottoman Empire and stated that he had tried to shed as much light as possible on the dark relations through the articles he published in the newspaper. He says that the CUP tried to make everything look rosy, but the Tripolitan War revealed the mediocre state of the Ottoman army. However, he claims that the CUP did not accept this situation and claimed that they were more indispensable than ever and that they presented themselves as a committee to save the people after endangering the country. According to Mehmed Sharif Pasha, they are trying to save themselves first and foremost. At the same time, they called anyone who refused to entrust them with the future of the state a traitor. Later in the article, Mehmed Sharif Pasha states that the Tripolitan War continued with ups and downs and that there was a danger that the prolongation of the war would lead to the Oriental Problem, as Said Pasha had said. But he points to a more important issue. During the

⁷² Chérif Pacha, "Le Testament du Comité", *Mèchrouitette*, 01.01.1914, no: 50, 1-10.

⁷³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1983), 614.

war, the inhabitants of Tripolitan welcomed the invaders almost enthusiastically in the first days, especially when the new governor announced that he would respect all their rights and treat them with justice. This is a sign of hope for positive change. He added:

"Let's face it, although Islam is based on justice and Muslims love justice more than anything else, we Turks have never been able to apply the true principles of Islamic justice or justice in the defeated countries. Can there be progress where there is no justice? This is the stagnation of social life, collapse and death. That is why, in the name of civilisation, in the name of life, the great powers are confiscating our property one by one. And that is why the Ottoman Empire is threatened if it is not destroyed."

Later in the article, he gives examples from the foreign press that confirm this situation. Germania, one of the most important German newspapers, writes as follows:

"Like Turkey, China was created to be shared. Who will get the lion's share? Although the Ottoman Empire still has a long presence in Europe and Asia, there is not a single authoritative statesman in Europe or the Balkans who can say with certainty whether Turkey will still be a European power in twelve months' time."

In the continuation of the article, Mehmed Sharif Pasha says that an eminent statesman told him that the agreement of the great powers on the dismemberment of the Ottoman Empire was no longer as difficult as it was in 1896, and that a map was prepared by M. Victor Bérard, but it was changed due to disagreements over Istanbul. Mehmed Sharif Pasha says that the main reason for the current situation is the policy of the CUP, and that instead of trying to protect what we have by recognising and guaranteeing the rights of all with a wise policy and good governance, they were caught up in dreams of great conquest, abandoned Ottomanism, became interested in pan-Islamism and dreamed of returning to the gates of Vienna. He goes on to explain that the Committee tried to suppress the Christian population of the Empire under Muslim immigration and sent ambassadors to every corner of the Muslim countries under Christian power, to Crimea, Tunisia, Algeria, Egypt and even India in a pan-Islamist effort, but this situation backfired, and the French and British supported the Italians in Tripolitania and sympathised with the replacement of this abusive and aggressive authority by a Christian power. He predicted that if the Italians made Tripolitania financially prosperous, other peoples dissatisfied with Ottoman rule would also revolt, thus facilitating the disintegration of the empire. To deal with this situation, he said, they should have good relations with the European powers and organise the country in such a way that it would adapt to Europe. In the rest of the article, Mehmed Sharif Pasha claims that the CUP tried to buy time by making some changes in the government. He says that after the fall of Hakkı Pasha as Grand Vizier, they went to Kamil Pasha, but he did not accept the post, and then they had to go to Said Pasha; Said Pasha did not accept the post either, but he was threatened with his family. Regarding the Tripolitan War, he said that the committee knew that Tripolitania was definitely lost, but they were endangering the existence of the Empire by prolonging the situation and taking steps to provoke European intervention.⁷⁴ According to Mehmed Sharif Pasha, if the Ottoman Empire had been able to maintain the sympathy and trust of the British during the Tripolitan War, it could have received a share of Egyptian aid, and the British would not have pursued a neutral policy of strict surveillance along the Suez Canal.⁷⁵

The next article was again devoted to developments in foreign policy, particularly the Balkan wars. In the March 1914 issue, Mehmed Sharif Pasha's article was entitled "*Unchangeable*". The article explains in general terms how the CUP brought together the Balkan Alliance, and also mentions the government's pretence of siding with the Allied Powers while the loan agreement negotiations with France were ongoing. In the article, Mehmed Sharif Pasha first ironically states that Greece, Serbia, Romania and Bulgaria should give medals to the

⁷⁴ Chérif Pacha, "Solution Pénible Mais Nécessaire", *Mèchrouitette*, 01.11.1911, no: 24, 1-7.

⁷⁵ Chérif Pacha, "Un Nouvel Ugolin", *Mèchrouitette*, 01.01.1912, no: 26, 1-6.

Committee for the CUP's Balkan war policy. At the same time, he claims that it was through this policy that the Unionists dealt a fatal blow to the Ottoman Empire. He says that when there was talk of a Balkan confederation a few years ago, it would not have been possible, but then the political manoeuvres of the Unionist made it possible. In fact, he argues that when the First Balkan War broke out, the alliance broke up again with the defeat of Turkey, but the Unionists drew attention back to the Ottoman Empire when they should have been concentrating on the internal affairs of the Empire.⁷⁶ What Mehmed Sharif Pasha interpreted as drawing attention to the Ottoman Empire at this stage was the Ottoman purchase of the warship *Rio de Janeiro*. He predicted that the German military mission would support this purchase, which in turn would lead to the reunification of the Balkan bloc. With this new threat, Bulgaria could no longer remain on the sidelines and would rejoin the Balkan confederation.⁷⁷

Another issue that Mehmed Sharif Pasha wanted to draw attention to in his article was the problem of the islands. Mehmed Sharif Pasha states that the situation of Crete played an important role in the defeat of the Ottoman Empire in the Balkan War. *"In my opinion, it was necessary to come to an agreement with Greece about Crete before the foreign problems, in order to obtain either an alliance with that country or its neutrality. If Greece had remained outside the Balkan Union, we would have had every possibility of bringing more than enough troops and material from Asia Minor to the battlefield. And perhaps things would have turned out differently. Since then, in August last year, I had the opportunity to discuss the situation in Turkey with distinguished British politicians, and my well-informed interlocutors agreed with me that the possession of islands near Asia Minor was necessary for the security of that country. Therefore, the Unionists used the language of threats and threatened the people by saying that they would do their best to defend their legitimate demands"*. The article goes on to say that the failure to reach an agreement on the islands and the threatening language were also important for the Ottoman delegation in the financial negotiations with France, but that, as usual, society followed a policy of mistrust. Talat Bey told the *Le Temps* correspondent: *"We are counting very much on the material and moral support of France"*, while the Minister of Public Works, Djemal Pasha, told the *Agence Havas* correspondent: *"If Turkey wants to live again, it must be loyal to the Triple Entente"* and *"I will not mention Austria or Italy, they are always negative. As for Germany, it always promises. It has supported us on small issues. But when it comes to the big issues, it lets us down"*. However, according to Mehmed Sharif Pasha, these statements were only meant to take advantage of credit facilities with France. Referring to Tanin, the publication of the CUP, he says that France, England and Russia are ironically called the three famous powers and advises not to trust them.⁷⁸

⁷⁶ Chérif Pacha, "Un Nouvel Ugolin", *Mèchrouiette*, 01.01.1912, no: 26, 1-6. At this stage, Mehmed Sharif Pasha argues that the Balkan states were united only as a result of the wrong policies of the CUP. However, before the war, Muslim Turks constituted the largest population in the Balkans. In addition, the borders drawn by the Treaty of Berlin after the Ottoman-Russian War of 1877-1878, namely the creation of Bulgaria, the expansion of Serbia and the borders of Greece, stand out as one of the main causes of the war. Justin Mccarty. "Lessons of the Balkan Wars". *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları*. Edited By: Mehmed Arslan, Nuri Karakaş, (Ankara: TTK, 2013), 20-21.

⁷⁷ The Brazilian dreadnought *Rio de Janeiro* was bought by the Ottoman Empire and renamed *Sultan Osman*. This provided an important counterweight to the Greek navy in the Mediterranean and the Aegean. Before the dreadnought was purchased by the Ottoman Empire, on 23 November 1913, Winston Churchill asked the British Foreign Office to make arrangements for Greece to purchase the ship. At this stage, efforts were made to provide Greece with a loan. However, the Ottoman Empire acted quickly and purchased the dreadnought with the loan provided by France. In this way, the French showed the British that they did not recognise the sovereignty that the Greeks were trying to establish in the eastern Mediterranean and that they could not ignore French interests. Therefore, Mehmed Sharif Pasha's statement that the dreadnought was purchased only at the request of the Germans is unfounded in light of the political conditions. Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu* C. 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 526.

⁷⁸ Chérif Pacha, "L'Irréformable", *Mèchrouiette*, 01.03.1914, no: 52, 1-7.

2.7. Albanian Events in the Journal of Mèchrouitette

One of the issues that Mehmed Sharif Pasha dealt with extensively in his journal of Mèchrouitette was the rebellious movements that took place in Albania during this period. Mehmed Sharif Pasha criticized the Albanian policy of the CUP during this period. He claimed that the society tried to solve the problems through violence, but they could not achieve this. He said that the CUP should learn from the past and that Albania had never really been conquered. Firstly, in 1443, when an attempt was made to take control of Albania, 15,000 people defeated the Ottoman army of 40,000. He then recalled that Firuz Pasha and Mustafa Pasha were defeated at Debre and had to evacuate Epirus with 10,000 prisoners. Sultan Murad II conquered Debre in 1447, but lost 20,000 soldiers, while Skanderbeg II conquered Debre. He states that he refused Murad's offer to come under his rule. He also states that after many defeats, the Ottomans established a so-called authority in 1467.

Regarding the current rebellion in Albania, the CUP stresses that this rebellion is reactionary, and that the government has declared that it is determined to destroy the rebels. According to Mehmed Sharif Pasha, the main reason for the uprising is the failure to implement the constitution as promised to the Albanians. In addition, the disturbances in the administrative structure and the old practices of despotism revived the rebellion. He says the people of the region, who are extremely poor, find it difficult to pay their taxes. They generally live on products such as wood and milk, which they bring down from the mountains to the towns. Their dissatisfaction at having to pay most of their income in taxes led to an uprising. During this period, the CUP accused the Albanians of nationalist tendencies. But according to Mehmed Sharif Pasha, despite the accusations, they live together in harmony, whether they are Christians or Muslims. The rest of the article mentions that the Albanians have an armed force of 140,000 people and that they know a lot about guerrilla warfare, and that the government has sent 50 battalions to the region to suppress the rebellion, but this is not enough. However, the Unionists did not accept the visit of a delegation of Albanian MPs to the region as mediators. As a result, Mehmed Sharif Pasha, who believed that the Albanians would be of great use on the Ottoman side during the unrest in Macedonia, said that it would be a big mistake to alienate them out of pride.⁷⁹

In the next issue, Mehmed Sharif Pasha wrote an article about Sultan Mehmed Resad's visit to Albania. He says that the CUP had two main aims in carefully organizing the Sultan's trip to European Turkey: to use the Sultan's prestige to boost its own political prestige and to put an end to the Albanian rebellion. According to him, both objectives failed. The rest of the article discussed the Sultan's meeting with the journalist Huseyin Cahid Bey, and he claimed that society had made a show of power by taking control of the Sultan. In particular, he stated that the demands for constitutional amendments that would increase the Sultan's powers were seen by the public as a return to the absolutism of Abdulhamid and were aimed at increasing pressure. At the same time, he stated that this situation created discontent, especially among the Muslim population, and humiliated the Sultan. He also states that the Sultan was undoubtedly aware of the situation he was in and cried during the ceremony in Kosovo. Sultan Mehmed Resad V may have felt that he was a humiliated Sultan at a time when all the cannons were firing. Mehmed Sharif Pasha assessed the visit as follows:

"The Committee, mired in the quagmire of bloodshed in Albania, tried to get away with intrigue and managed to endanger not only itself but also the throne. This is the latest in a

⁷⁹ Chérif Pacha, "En Albanie", *Mèchrouitette*, 01.05.1910, no:7, s. 1. One of the most striking details in Mehmed Sharif Pasha's articles on the events in Albania is the support he gave to the Albanians in declaring constitutionalism in the 1908 revolution. In his articles, he almost emphasised that the constitutional monarchy would not have been proclaimed without the Albanians. But it is a fact that the Albanian liberals were more interested in the independence of the Albanian nation than in strengthening the Ottoman Empire. The majority of the officers and the organisation that prepared the revolution are Muslim Turks. Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık* (Ankara: Bağlam Yayınları, 1987), 49.

series of diplomatic and political blunders in the region over the past three years. This year, as the Albanians rose up region by region, they thought it would be enough to bring the caliph to the famous battlefield of Kosovo to prevent the Muslim inhabited regions from rising up. Muslim Albanians have a special reverence for the tomb of the martyr Sultan Murad, and a pilgrimage to such a place in such circumstances, at a time when their Christian brothers were fighting the imperial army, is likely to have a strong effect on them. The speeches tended to give a religious character to the current rebellion in Albania and to show that this rebellion was encouraged and supported by Christian forces. The statements of Adil Bey, General Secretary of the CUP, confirm this tendency. The demonstration in Kosovo was not only religious; it was also a glorification of that memorable day when Sultan Murad received a complete victory from God by sacrificing his life against the Crusader defenders who had massed on the plains of Kosovo to drive the Turks out of Europe.”

In the rest of the article, Mehmed Sharif Pasha argues that it would be wiser to try to solve this sensitive problem calmly and with the help of reason and cold-bloodedness, as he has long recommended, rather than making such calls, which also challenge the European powers. *"The Balkans have long been compared to a powder keg and it is now more dangerous than ever to spread fire and flames in these regions. Therefore, reforms in the region must be implemented immediately and it is obvious that if the government does not implement these reforms voluntarily, it will be forced to do so under pressure from the government. And this intervention will have serious consequences and enormous repercussions. Because the Macedonians, the Kurds, the Druze, etc. have said that they will not lay down their arms until they have achieved equivalent improvements in the same way".* In the end, according to Mehmed Sharif Pasha, the Sultan's visit was too much fanfare. He explained that the league could not get out of the current situation, after 10,000 of our soldiers had been killed in Albania, and at a time when the financial situation was so precarious, without damaging their personal reputations and, more importantly, the integrity of the Empire.⁸⁰

It was during this period that the parliament was dissolved. In the continuation of the article, he claims that with the dissolution of the Assembly, the reforms that the Albanians had been waiting for so long were no longer possible, and that is why they took up arms. In the continuation of the article, he does not fail to add the following on the subject:

*"Who can blame them? The Albanians laid down their arms after two official promises to improve their situation. And these long-promised reforms have not been implemented, with the dissolution of the Assembly, against which the deputies strongly protested. The Albanians, so concerned and courageous about their personal and national dignity, have no hope of a better future unless they themselves work to create it. Is it any wonder that they have once again taken up arms? We can only point out to them that they have many comrades in misfortune, that the whole Ottoman Empire suffers from the same evils as they do, that their anger is directed against a common enemy, the CUP. Thanks to their invaluable help, the absolutist regime of Abdulhamid came to an end. Three years later, there was nothing left to do but to start again against another absolutist regime."*⁸¹

In particular, Mehmed Sharif Pasha argued that a government determined to carry out liberal reforms would both solve the Albanian problem and make an honorable peace with Italy without the help of foreign powers.⁸²

2.8. The Ottoman debt in the Journal of Mèchroutiette

Another important issue that Mehmed Sharif Pasha highlighted was the debt of the Ottoman Empire. In the articles he wrote, he addressed the debt situation of the Ottoman Empire and warned foreign governments against granting loans to the CUP administration. After the

⁸⁰ Chérif Pacha, "La Dernier Atout", *Mèchroutiette*, 01.07.1911, no: 20, 1-7.

⁸¹ Chérif Pacha, "Un Nouvel Ugolin", *Mèchroutiette*, 01.01.1912, no: 26, 1-6.

⁸² Chérif Pacha, "Un Nouvel Ugolin", *Mèchroutiette*, 01.01.1912, no: 26, 1-6.

declaration of the Second Constitutional Monarchy, loans were taken to carry out reforms in the fields of land, navy, public works and education. In the first phase, the French were asked to improve the gendarmerie and the British to modernise the navy.⁸³

A total of 8 loans were taken between 1908 and 1914. In 1908, the constitutional government borrowed 4,711,124 liras from the Ottoman Bank to reform the army. Then, in 1909, 7,000,000 liras were borrowed from the Ottoman Bank again, using the agnam (sheep) taxes of some provinces as collateral. In 1910, 1,712,304 liras were borrowed from the Alaşehir-Afyon Railway Company for the Soma-Bandırma Railway. In 1911, 1,000,000 liras were borrowed from the company building the Hodeidah-Sana railway against the customs revenues of the cities of Hodeidah and Jabane. In the same year, 7,040,000 liras were borrowed from the Deutsche Bank in the name of stabilising the customs revenues by pledging the customs revenues of Istanbul. In 1913, 818,970 liras were borrowed from the Anatolian Railway Company for the irrigation of the Konya plain and 1,485,000 liras were borrowed from W.G. Armstrong Whitworths and Company for the improvement of the shipyard within the framework of the dock borrowing against the Sivas agricultural product tax (Aşar). In 1914, due to the high costs of the Tripolitan and Balkan wars, 22,000,000 liras were borrowed from the Ottoman Bank using part of the customs duties of Istanbul and Trabzon as collateral.⁸⁴

On this issue, Mehmed Sharif Pasha evaluated the loan negotiations between France and the Ottoman Empire and wrote an article entitled "*Manoeuvres for a New Loan*". In general terms, the article stressed why France should not lend money to the CUP government. He argued that the CUP government was friendly to France at that time and that if the loan was refused, it would use the technique of jealousy by offering more favours to Germany. According to Mehmed Sharif Pasha, the Germans were not very willing to lend to the Ottoman Empire. In fact, if you look at the interest rates, while the French were lending at 4 per cent, the Germans were lending at 6-6.5 per cent. Instead of lending, the Germans were more interested in selling arms and ammunition. When France or any other nation lends money to the Ottoman Empire, they take almost all the money from the Ottoman Empire by selling arms and ammunition. He states that this tactic was often used by the Germans during the reign of Sultan Abdulhamid II and that the same situation continues today. He claims that they have bribed great statesmen in the process. Mehmed Sharif Pasha adds an anecdote:

"In Turkey, the CUP had an excellent buyer in Mahmud Sevket Pasha, the Minister of War, whom they kept in reserve as a dictator in case the CUP lost power. Mahmud Sevket Pasha, whose fortune came from the commissions he received in Germany, was even interested in maritime affairs. Here is an example. One day in the Council of Ministers, he told his colleague Vice-Admiral Halil Pasha about the need to buy two battleships from Germany. The Navy Minister asked what kind of battleships they were and, after being told, said he was prepared to buy them for £50,000 each. Mahmud Sevket Pasha rejected this figure, which would make the deal possible, and said that it was necessary to increase this figure for reasons of great political importance. It was for these political reasons that Halil Pasha raised the price to £100,000. His successor, Salih Pasha, soon bought two German warships for a million pounds sterling".

Mehmed Sharif Pasha went on to say that they were using many cruel methods such as imprisonment, torture, flogging and assassination against their political opponents and at the same time were working against British, French and Russian influence with pan-Islamist methods as under Sultan Abdulhamid II. At that time, he claimed that if France lent money despite this situation, it would be giving a great trump card to its worst enemies both in Europe and in the East.⁸⁵ Mehmed Sharif Pasha's next article on the subject was published under the

⁸³ Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)* (Ankara: Vadi Yayınları, 2004), 132.

⁸⁴ Bültekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları Yüz yıl süren Cendere* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2017, 121-124.

⁸⁵ Chérif Pacha, "Manœuvres en vue D'un Nouvel Emprunt", *Mèchrouitette*, 01.03.1911, no:16, 2-6.

title " *Financing and Borrowing*". In the article, he stated that the financial situation of the Ottoman state was in a very bad state and therefore a bankruptcy like that of 1876 might occur. In the article, the debts of the Ottoman Empire were presented as follows:

- 1- Debts subject to the Muharram Decree: 50,973,335 T.L.
- 2- Debts not covered by the Muharram Decree: 58,549,570 T.L.
- 3- Independent loans: 23,650,968 T.L.
- 4- Total: 131,173,873 T.L.

This amounts to 3,016,999,079 francs. The annual repayment is approximately 110 million francs. There is also a variable debt of at least 100 million francs. An analysis of these conditions shows that the government has spent too much money on the army and navy in the last three years, neglecting the development of the country, while the present government should have been more prudent. The army and navy budget, which was £11,641,549 in 1909, rose to £13,436,205 in 1910, an increase of about 2 million Turkish lira or 45 million francs, and accounted for 40 per cent of total expenditure. He added that such a situation did not exist in any European country. In the rest of the article, the revenues of the Ottoman Empire are summarized as follows:

"As can be seen from the analysis of any of our 1910 budgets, direct taxes have a significant weight in the section of our resources. Out of a total of 25,848,332 Turkish liras, 13,725,892 liras came from direct taxes, while the rest came from indirect taxes, stamp duty and registration, monopolies, commercial and industrial activities of the state, land, tributes, etc.'. Indirect taxes thus exceed 50/0, a ratio not found in any other European budget. And from a fiscal point of view, indirect taxes are clearly preferable to direct taxes, especially in a country where agriculture and livestock are the only sources of wealth. Indirect taxes are much more regular than direct taxes, which are subject to significant reductions in years of bad harvests and epidemics. In any case, the budget deficit, which amounted to 5 million Turkish liras in 1909 and almost 7 million in 1910, would be at least 14 million in 1911, excluding the cost of the Albania and Yemen campaigns, according to the finance law approved by Parliament."

The new finance minister, Nail Bey, was, according to Mehmed Sharif Pasha, more conscientious than his predecessor, Cavid Bey. He opposed such practices and proposed great savings. But he could not be effective. The government is counting on the second part of the loan (nominal 3,960,000 Turkish Liras) signed in Germany last year and guaranteed by the revenues of the Istanbul customs. However, the Germans, who have an option in this matter, do not intend to grant this second part this year. Therefore, according to a special clause in the contract with Cavid Bey, they asked for an extension of their option until March 1912. Meanwhile, knowing that the Ottoman treasury was in a very unstable situation and that it would be difficult to find money from elsewhere, they offered only advances. In any case, assuming that the German group would provide one or two million Turkish liras in the short term and that the Treasury could obtain the same amount from the Ottoman Bank, this would not be enough to cover the deficit of 14 million. Therefore, according to Mehmed Sharif Pasha, something else had to be found. Of course, the Porte asked France for 10 or 11 million Turkish liras. He explained that France was reluctant because of the unrest in Albania, which was in full swing at the time, and that they were still considering whether or not to lend. Mehmed Sharif Pasha said that France had already invested two and a half billion francs in Turkey. Of these investments, 1 million 500 thousand francs were invested in state funds, 375 million francs in railways, 100 million in real estate, 87 million 500 thousand francs in mines and industrial companies, 66 million in commercial companies and 50 million in shipping companies. Germany came second with 900 million and Great Britain with 750 million. As for the Ottoman debt, France's share was 55/0, Germany's was 30/0 and Britain's was only 5/0. Therefore, he believes that anything that affects Turkey's finance, industry or trade should attract the justified

interest of French investors. In conclusion, Mehmed Sharif Pasha advised the French to be prudent in their investment advice and to refuse these loans in order to force the CUP to surrender through starvation.⁸⁶

2.9. The end of the Journal of Mèchroutiette

The last issue of Mèchroutiette was published on 1 April 1914. The title of Mehmed Sharif Pasha's last article was "*Farewell to Mèchroutiette*". In this article, after explaining the purpose of the newspaper in general, Sharif Pasha explained the assassination attempt in Paris and why he felt the need to close the newspaper. According to Mehmed Sharif Pasha, when he founded Mèchroutiette in French and Turkish five years ago, his aim from the first issues was to defend Turkish and French interests in the East, which were closely linked politically and economically. To this end, he stated that he had launched an attack against the CUP government, that in the course of this struggle he had twice been sentenced to death and that in January 1914 he had been the target of an attempt on his life in Paris. He explained that, in addition to violence, persuasion had been used against him and that, through Mr. Finot, the director of a magazine, he had been offered a meeting with an influential member of the association's committee, which he had refused because of the atrocities committed by the Unionists.

Mehmed Sharif Pasha said that France, which was expected to be his closest ally in this long process of struggle against the CUP, made a big mistake and gave loans to the CUP, which was a big disappointment for him. The French economic aid to Turkey during this period amounted to 800 million francs. Mehmed Sharif Pasha was very upset that the French, whom he considered to be liberal, were giving such a large amount of money to the CUP, whose domestic policy was nothing but terrorism and whose foreign policy was totally hostile to Turkey's old traditions. He therefore described the loan to the Ottomans as an embarrassment. He predicted that this loan, which was granted under duress, would further increase their destructive armaments and thus once again become the greatest source of concern for the Balkans and Europe. Later in the article he states:

"In trying to prevent this loan, I remained faithful to my programme and at the same time defended the political interests of my country and the financial and political interests of France against the CUP. But the fact that France was giving material and moral support to the CUP against the Ottoman people and to its own material and moral detriment disturbed me more than all the acts of violence that had been directed against me over the years... And for the first time, in the face of the work I had undertaken, I asked myself: What is the point? What is the point of continuing a very unequal struggle if you are not supported by the people you are defending?"

Mehmed Sharif Pasha added that the loan was unproductive and would soon run out, and that the committee had deceived the French in order to reform them. He thought that the committee had started to spread a pan-Islamic brotherhood and had excluded Christians, so it would be better to just watch them and keep quiet after this stage. Mehmed Sharif Pasha concluded his article by saying that he had not given up his campaign but had realised that it was no longer possible in France.⁸⁷

Conclusion

During the last period of the Ottoman Empire, the foreign press played an important role in monitoring the political environment of the time. The articles written by Mehmed Sharif Pasha in the journal of Mèchroutiette (Constitutional Monarchy) describe in great detail both his world of ideas against the CUP and the European view of Ottoman politics. In all his articles,

⁸⁶ Chérif Pacha, "Finances et Emprunts", *Mèchroutiette*, 01.09.1911, no: 22, 1.

⁸⁷ Chérif Pacha, "Les Adieux du Mècheroutiette", *Mèchroutiette*, 01.04.1914, no: 55, 1-4.

Mehmed Sharif Pasha criticised the committee for deviating from its objectives. He emphasised that the constitutional monarchy had been regained after a long struggle and that the Europeans had been sympathetic to the Ottoman Empire during this period, but that the Unionists had thrown away this opportunity. The CUP ignored every single message it gave when the constitutional monarchy was proclaimed and became a nest of interests of a group of people who only thought about their own interests. One of his main themes is the CUP's Islamist and Turkish policies. The most important point that he ignores here is that the policy of nationalism was also pursued by states that were hostile to the Ottoman Empire. During this period, Russia's policy of pan-Slavism in the Balkans incited all Orthodox Slavs to a better future. At the same time, the Austro-Hungarian Empire supported nationalist elements in many places, especially in Bosnia-Herzegovina. As he himself often said, both Russia and Austria-Hungary wanted to divide up their share of the Balkans. At this stage, in an environment where everyone was eager to expand their territories, there was no guarantee of reforms or liberal policies where everyone was treated equally. In such a confused political environment and on the eve of the First World War, the CUP, like the politics of any country, wanted a government dominated by the dominant element. Although this was not a desirable situation, it can be said that the uprisings in every region of the Empire forced the Unionists to adopt this policy.

One of the main points on which Mehmed Sharif Pasha criticised the Unionists was their admiration for Germany. He stressed that the same policy had been followed during the reign of Sultan Abdulhamid II, whom he described as a tyrant, and that in this situation the Unionists should distance themselves from the Germans and adopt a pro-British and pro-French policy. During this period, he stressed that the CUP had chosen to side with the Germans in order to create a basis for their tyrannical rule, and that they had placed advisers in important positions in the army. In his articles, he exaggerated the situation a little and said that Turkey had been handed over to Germany, which was a big mistake in foreign policy. He stressed that the Germans were given special attention in the modernisation of the army and the purchase of weapons, which drew the reaction of other countries. At that time, Mehmed Sharif Pasha's conclusions were correct. Entering the war on the side of Germany during the First World War raised these concerns. However, taking into account the conditions of the time, he also realised that both alliances and allied blocs would be formed and that a war of partition would eventually break out.

The question is to what extent the governments, which he sees as liberal, want the Ottoman Empire on their side or not. One of the issues to be considered is the policy of these powers during the Balkan wars and the Macedonian problem. He explained that the British supported Greece in Crete and that the British were the pioneers in uniting all the countries at the beginning of the Balkan wars. At the same time, the British and the French turned a blind eye to the Italian occupation of the region during the Tripolitan War and did not show any diplomatic reaction. He even stated that the British did not allow the Ottoman Empire to send troops to the region because of Egypt's neutrality during the Tripolitan War, attributing this situation to the Unionists incompetence in foreign policy. This situation creates a contradiction when one considers the behaviour of the British and the French during the war. Both countries were prepared to make concessions in order to win over the Italians in the colonial race.

Other one of the important issues that Mehmed Sharif Pasha dealt with in his articles was the question of political assassinations. His sensitivity to this issue is evident in his treatment of the assassinations of Hasan Fehmi, editor-in-chief of the journal of Serbesti, and Ahmet Samim Bey, editor-in-chief of the Sada-yı Millet. Undoubtedly, the murder of journalists and arbitrary censorship practices were undesirable policies. The fact that the murders could not be solved is an indication that the political environment at that time was quite complicated. It can be said that the failure of Unionists to grasp the concept of opposition had a major impact on this situation. They fought for a long time for constitutional government, but because of their lack of administrative experience they made mistakes that can be described as serious. One of the

biggest mistakes was to regard any criticism as hostile and to silence dissenting voices. In such an environment, political ideas could not be freely expressed, and differences would breed enmity. But in a crumbling empire, a government lacking in trained staff and experience did not have the resources to listen to every voice. It was at this time that the CUP, believing that the country was out of its hands, panicked and had to take harsh measures. Undoubtedly, this situation does not justify the assassinations. As we will see below, these assassinations led to a reactionary mentality and Mahmud Sevket Pasha suffered the same fate.

One of the important issues that Mehmed Sharif Pasha highlighted was the rebellious movements in Albania. In his articles, he generally dealt with the historical processes of the Albanians as a community under difficult control. He explained that the Albanians had been under the control of the Ottoman Empire for a long time and that They were a warlike people, so it was useless to send an army against those who tried to revolt in the region at that time. In this process, he says that the uprisings increased because the Unionists did not fulfil the promises they had made during the constitutional period. An important issue that is highlighted here is the visit of Sultan Mehmed Reşad V to the region. It is emphasised that the Sultan went to the region with the encouragement of the unionists and that it was a political show. Considering the complicated situation of the region, the Sultan's trip to the region to ensure calm and solve the existing problems can be seen as a positive move. At the time, there was a lot of gang activity in the region and the Ottoman army was suffering heavy losses. Opposing the deployment of the army and seeing the Sultan's well-intentioned trip to the region as a political show will not help solve the problem.

The other issue that Mehmed Sharif Pasha criticized was the involvement of the military in politics. In the articles he wrote, he evaluated this problem in a historical perspective through the Janissaries and tried to explain the damage of this issue. He gave examples of how the involvement of the military in politics led to indiscipline within the army. He also dealt with the expulsion of some soldiers from the army during this period because they were not close to society. An analysis of the press during this period shows that the army's involvement in politics and its self-importance was one of the main issues on the opposition's agenda. In fact, the bad situation in which the army found itself during the Balkan wars supported this criticism. It is well known that the main reason for this defeat was the political division of the army. Mehmed Sharif Pasha also wrote articles on many subjects, such as the possibilities of foreign policy and the Ottoman debt. The reason he stopped writing for the paper was because he was disappointed with the loans the French were giving to the unionists. In particular, he predicted that the CUP would use these loans not for reforms but for armaments. As he himself said, his aim at that time was to get rid of the unionist government, install a more liberal government and move closer to the French and British bloc. At such a time, however, even a liberal government was unlikely to stay out of the war. The Treaty of Sèvres, signed at the end of the First World War, therefore clearly showed the main objective of the Entente powers. Moreover, the fact that he was the spokesman for the minority demands in Lausanne raised questions about his sincerity in defending the territorial integrity of the Ottoman state.

Bibliography

Achieve Documents

Prime Ministry Ottoman Archives (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi)

Sadaret Bulgaristan Evrakı (A. MTZ.)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO.)

İrade-i Taltifat (İ. TAL.)

İrade Ticaret ve Nafia (, İ. TNF.)

İrade-i Hususi (İ. HUS.)

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)

Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti (Y.PRK. PT.)

Ministry of Foreign Affairs Turkish Diplomatic Archives (TDA.)

Presidency of State Archives Republican Archive (DCA.)

Newspapers

"Le Droit de Propriété en Turquie", Les Nouvelles d'Orient : Organe Spécial des Intérêts Français en Turquie, 19.11.1895, no : 28.

Pacha, Chérif. "La Débâcle", Mèchrouitette, 01.01.1911, no :14, 2-6.

Pacha, Chérif. "Ma Condamnation", Mèchrouitette, 01.11.1910, no :12, 2.

Pacha, Chérif. "Retour de Constantinople", Mèchrouitette, 01.01.1913, no: 38, 1-6.

Pacha, Chérif. "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comite", Mèchrouitette, 15.10.1909, no :1, 2.

Pacha, Chérif. "L'égalité des Races", Mèchrouitette, 01.10.1910, no: 11, 1-8.

Pacha, Chérif. "Les Dangers du nationalisme en Turquie", Mèchrouitette, 01.03.1910, no:5, 1-2.

Pacha, Chérif. "La Bonne Intervention", Mèchrouitette, 01.08.1911, no: 21, 1-5.

Pacha, Chérif. "Plus de Constitution en Turquie", Mèchrouitette, 15.11.1909, no :2, 2.

Pacha, Chérif. "Notre Programme", Mèchrouitette, 01.01. 1910, no.3, 1-2

Pacha, Chérif. "Les Janissaires", Mèchrouitette, 01.02.1910, no :4, 1

Pacha, Chérif. "Par le Revolver", Mèchrouitette, 01.06.1910, no :8, 1.

Pacha, Chérif. "Un gouvernement de voleurs et d'assassins", Mèchrouitette, 01.07.1910,no: 9, 1.

Pacha, Chérif. "Un Démenti Formel", Mèchrouitette, 01.02.1914, no: 51, 14-15.

Pacha, Chérif. "L'Empire des Ombres", Mèchrouitette, 01.12.1910, no: 13, 2-6.

Pacha, Chérif. "Les Dangers Extérieurs", Mèchrouitette, 01.02.1911, no: 15, 2-6

Pacha, Chérif. "Printanières effervescences", Mèchrouitette, 01.04.1911, no: 17, 2-5.

Pacha, Chérif. "L'Intervention Russe", Mèchrouitette, 01.06.1911, no :19, 1-6.

Pacha, Chérif. "L'Intervention de Russe", Mèchrouitette, 01.12.1911, no: 25, 1-5.

Pacha, Chérif. "Le Testament du Comité", Mèchrouitette, 01.01.1914, no: 50, 1-10.

Pacha, Chérif. "Solution Pénible Mais Nécessaire", Mèchrouitette, 01.11.1911, no: 24, 1-7.

Pacha, Chérif. "L'Irréformable", Mèchrouitette, 01.03.1914, no: 52, 1-7.

Pacha, Chérif. "En Albanie", Mèchrouitette, 01.05.1910, no :7, s. 1.

Pacha, Chérif. "La Dernier Atout", Mèchrouitette, 01.07.1911, no: 20, 1-7.

Pacha, Chérif. "Un Nouvel Ugolin", Mèchrouitette, 01.01.1912, no: 26, 1-6.

Pacha, Chérif. "Manœuvres en vue D'un Nouvel Emprunt", Mèchroutiette, 01.03.1911, no :16, 2-6.

Pacha, Chérif. "Finances et Emprunts", Mèchroutiette, 01.09.1911, no: 22, 1.

Pacha, Chérif. "Les Adieux du Mècheroutiette", Mèchroutiette, 01.04.1914, no: 55, 1-4.

Secondary Sources

Açba, Sait. *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*. Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

Ahmad, Feroz. *The Young Turks The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*. London: Oxford University Press, 1969.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.

Aslan, Taner. "Saidpasazade Mehmed Şerif Paşa muhalefeti ve İkinci Meşrutiyet Döneminde yasaklanan bir risalesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.30, S.50: 1-48.

Alakom, Rohat. *Şerif Paşa: Bir Diplomatın Fırtınalı Yılları (1865-1951)*. Avesta, İstanbul, 1998.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yay. Edited by: Ahmet Kuyas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Birinci, Ali. "Mehmed Şerif Paşa (1865-1951)". İstanbul: *DİA*. C. 39, 2010: 1-2.

Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

Bulut, Sedef. "Paris Konferansında Şerif Paşa'nın Faaliyetleri ve Doğu Anadolu Ahalisinin Durumu "M. A thesis, Gazi Üniversitesi, 1998.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Havran". İstanbul: *DİA*. C.16 1997: 539-541.

Çulcu, Murat. *İttihat ve Terakki I. Meşrutiyetten II. Meşrutiyet'e*. İstanbul: E yayınları, 2011.

Eldem, Edhem. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Fransızca Basım için Kullanım Kılavuzu", *Kebikeç* 53, 2022: 283-296.

Mccarty, Justin. "Lessons of the Balkan Wars". *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları*. Edited by: Mehmet Arslan, Nuri Karakaş, 19-37. Ankara: TTK, 2013.

Nur, Rıza. *Cemiyet-i Hafîye: Gizli Örgüt*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1995.

Kabacalı, Alpay. *Talât Paşa'nın Anıları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Karademir, Nihat. *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*. İstanbul: Nûhibar Yayınları, 2014.

Kırmızı, Abdülhamit. "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti". 100. Yıl'da Jön Türk Devrimi, haz: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, 333-357. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.

Kutay, Cemal. 31 Mart'ın 90. Yılında Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi. (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1994), 51.

Kutlay, Naci. *İttihat Terakki ve Kürtler*. Ankara: Beybun Yayınları, 1992.

- Özdemir, Biltekin. *Osmanlı Devleti Dış Borçları Yüz yıl süren Cendere*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2017.
- Sander, Oral. *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*. Ankara: İmge Kitapevi, 2014.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu*. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. C. 2, İstanbul: E yayınları, 1982.
- Temo, İbrahim ve Ahmet Rıza. *Biz İttihatçılar*. Ed. Ö. Andaç Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009.
- Tural, Erkan, "II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu". PhD. Thesis, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler: C.1; İkinci meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984.
- Türesay, Özgür. "Political Victims of the Old Regime under the Young Turk Regime (1908-11)". *The Young Turk Revolution and The Ottoman Empire the Aftermath of 1908 Edited by Noémi Lévy-Aksu and François Gorgeon*. (London: I. B. Tauris &Co. Lt 2017): 67-96.
- Zürcher, Erik Jan. *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Zürcher, Erik Jan. *Millî Mücadelede İttihatçılık*. Ankara: Bağlam Yayınları, 1987.

Appendices

A photograph of Mehmed Sharif Pasha with his son-in-law in Paris.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Source: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90429056?rk=21459;2>.